

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор

Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татьяна Сеньюшкина, Симферопол
Проф. др Андрей Мокхов, Севастопол
Проф. др Наталија Николаевна Муравјева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Ношател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпелје
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершайд, Берлин
Проф. др Антониј Василевич Миронович, Пољска
Проф. др Марко Атагић
Проф. др Маријана Дukiћ Мијатовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Ванда Божић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Драгана Радовановић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајдзић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Оља Арсенијевић
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Синиша Достић
Доц. др Александар Мартиновић
Доц. др Јелена Пртљага
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Доц. др Жарко Браковић
Др Јасмина Ахметагић
Др Предраг Терзић
Др Драгана Јанјић
Др Марија Јефтимјевић Михајловић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарију Рајовић
Др Иван Бецић
Др Милица Јотов
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор

Др Јелена Војиновић Костић

Издавач

Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skr@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње

Компјутерска обрада и ишпата ГИД „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису Бастина су рецензирани.

Винетна на корицама

Призренско четворојевањелје, јеванђелист Марко

Дизајн насловне сйране Петар Дуза

Editor-in-chief

Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board

Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Vienna
Professor Tatjana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Marko Atagić, PhD
Professor Marijana Đukić Mijatović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Vanda Božić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Števanović, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Siniša Dostić, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Assistant Professor Stefan Ančev, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Žarko Braković, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Predrag Terzić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženariju Rajović, PhD
Ivan Becić, PhD
Milica Jotov, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Lector

Jelena Vojinović Kostić, PhD

Publisher

Institute for Serbian Culture, Prishtina – Leposavić
e-mail institut.skr@gmail.com

UDK 008

The journal publishes three times per year

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers

The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Duza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 34 • СВЕСКА 63

ПРИШТИНА – ДЕПОСАВИЋ
2024.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

- Марија С. Јефтимљевић Михајловић, *Поука са закашњењем („смисао“ и „ојправдање“ самоубиства у њијовици „Кројка“ Ф. М. Достоевској)* 15
- Бојан Т. Чолак, *Слика Ријеке у њијовици рејорџажама Милоша Црњанској* 31
- Маша Љ. Петровић, *Емоционални њејаж романа Проклета авлија Ива Андрића* 45
- Дарко М. Ковачевић, *Историја, њтраума, демистификација и наратија у романима Мрак и Животињско царство Давида Албахарија* 61
- Тамара М. Јеврић, Јелена Б. Бабић Антић, *Центри за драму и комедију – морфолошки њроцеси њоком њандемије КОВИД-19* 73

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

- Сања И. Јелисавец Трошић, Митко К. Арнаудов, *Безбедносни изазови ојвореној Балкана из њерсијекџиве СДИ – сџудија случаја: Албанија, Србија и Северна Македонија* 87
- Неђо С. Даниловић, Драган А. Манојловић, *Финансирање њероризма и улоја добротворних организација у Сједињеним Америчким Државама* 101
- Драган Т. Батавељић, Ванда Б. Божић, *Савремена мијранџска криза са њосебним осврџом на њошијовање усџавних њрава ѓрађана земаља усељења* 115
- Александар М. Павић, Хатица А. Бериша, Дејан Д. Михајловић, *Примена инсџруменџа „меке моћи“ Уједињеној Краљевској Велике Британије и Северне Ирске на Рејублику Србију* 133

Милован Р. Трбојевић, Бранислав М. Свирчевић, <i>Безбедносна дилема и сјајна полиитика земаља Источне Европе у контексту украјинске кризе</i>	145
Весна Г. Ђукић, Уицај (нео)либералних елита на (де)етатизацију <i>културне политике Србије (19–21. век)</i>	163
Јелена Ђ. Лопичић Јанчић, Љубица М. Васић, <i>Међународноправни аспекти српске и југословенске дипломатије крајем XIX и почетком XX века</i>	177
Весна Р. Станковић Пејновић, Дамир В. Весели, Ничеова политичка мисао <i>– трајање за величином према грчким вредностима</i>	193
Саша М. Марковић, Анализа практичне примене Закона о сјечавању <i>насиља у породици од стране надлежних органа Републике Србије</i>	209
Ратомир Д. Антоновић, Насиље над старијим лицима са посебним освртом <i>на синдром „бабе робиње“</i>	225
Миле С. Драгановић, Дејан М. Глиговић, Примена кризног менаџмента <i>у управљању кризом на Косову и Метохији</i>	237
Радојко М. Лукић, Перформанце привреде Србије – емпијска анализа	249
Радослав В. Балтезаровић, Ефекти имерзивних технологија <i>на глобалну економију</i>	261
Борис Ј. Сиљковић, Небојша М. Денић, Назнаке процеса дедоларизације <i>у свету – кроз посебан осврт на економије БРИКС-а</i>	275
Ненад П. Радивојевић, Приватно обезбеђење и транспорт новца <i>и других вредности у Француској – историјски и правни аспекти</i>	291

ИСТОРИЈА

Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић, Кули светих новомученика <i>и њихове мошти на примерима са Косова и Метохије</i>	317
Гордан Б. Бојковић, Прилог проучавању крајинских средњовековне Србије <i>– Пећинско и Липовачко крајинство</i>	331
Дејан М. Булић, Османски војска сјајне славе у кадилуку Сребреница <i>1596. године</i>	339
Саша Д. Станојевић, Никола Поповић као уредник првог црквеног часописа <i>у Србији („Пастир“: лист за науку и књижевност духовног садржаја)</i>	353

Весна С. Зарковић, <i>Извештај конзула Бохумила Паре из августа 1901. године о ситању у Косовском вилајету – лице и наличје Аустроугарске дипломатије</i>	361
Далибор З. Велојић, <i>Положај Исламске заједнице у Моравској бановини</i>	375
Вукашин Д. Дедовић, <i>Госпођиндански сабор и „беранска афера“ (1909–1911)</i>	385
Иван М. Бецић, <i>Кумановска извозна и трговина банка 1928–1941.</i>	403

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ненад Н. Перић, Ана З. Јевтовић, <i>„Косовизација“ српске споменичке културе и креирање нових идентитета</i>	419
Данијела Н. Василијевић, Данијела М. Судзиловски, <i>Српска народна ношња у уџбеницима првог циклуса образовања</i>	435

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Боривоје В. Балгезаревић, <i>Будућност образовања: важност етичких оквира и културне осетљивости</i>	453
Звездан Б. Стојановић, Елвир Ш. Чајић, <i>Увођење концепција „паметне библиотеке“ у циљу персонализације и побољшања услуга за крајње корисника</i>	461

ПРИКАЗИ

Јована Б. Сувајџић, <i>Детињство међу чавкама (Момира Обрадовић, Сведок: поље птице кос, Нови Сад: Плати мак, 2024, 170 стр.)</i>	477
Оливера С. Марковић, <i>Зборник са студентске конференције одржане на Филозофском факултету у Нишу (Темајски зборник радова Савремена филошка проучавања младих истраживача I, ур. Тамара Костић Пахнолу и Оливера Марковић, Ниш: Филозофски факултет, 2023, 485 стр.)</i>	481
Рецензенти овог броја	487

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, <i>Lesson that came too late („meaning“ and „justification“ of suicide in the short story „Krotka“ by F. M. Dostoyevsky)</i>	15
Bojan T. Čolak, <i>The image of Rijeka in Miloš Crnjanski's travel reports</i>	31
Maša Lj. Petrović, <i>Emotional landscape of the Ivo Andrić's novel The Damned Yard</i>	45
Darko M. Kovačević, <i>History, trauma, demystification and narration in The novels Darkness and Animal Kingdom by David Albahari</i>	61
Tamara M. Jevrić, Jelena B. Babić Antić, <i>Centres for drama and comedy – morphological processes during the Covid-19 pandemic</i>	73

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Sanja I. Jelisavac Trošić, Mitko K. Arnaudov, <i>The security challenges of the Open Balkans from the FDI perspective - case study: Albania, Serbia and North Macedonia</i>	87
Neđo S. Danilović, Dragan A. Manojlović, <i>Terrorism financing and the role of charities in The United States of America</i>	101
Dragan T. Bataveljić, Vanda B. Božić, <i>Contemporary migrant crisis with the special overview of the protection of constitutional rights of the citizens of immigration countries</i>	115
Aleksandar M. Pavić, Hatidža A. Beriša, Dejan D. Mihajlović, <i>Application of the „soft power“ instrument of The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to The Republic of Serbia</i>	133

Milovan R. Trbojević, Branislav M. Svirčević, <i>Security dilemma and foreign policy of Eastern European countries in the context of The Ukrainian crisis</i>	145
Vesna G. Đukić, <i>The influence of (neo)liberal elites on (de)etatization of cultural policy of Serbia (19-21 century)</i>	163
Jelena Đ. Lopičić Jančić, Ljubica M. Vasić, <i>International legal aspects of Serbian and Yugoslav diplomacy at the end of XIX and the beginning of XX century</i>	177
Vesna R. Stanković Pejnović, Damir V. Veseli, <i>Nietzsche's political thought - search for greatness according to greek values</i>	193
Saša M. Marković, <i>Analysis of the practical implementation of law on the prevention of domestic violence by competent authorities in The Republic of Serbia</i>	209
Ratomir D. Antonović, <i>Violence against elderly people with special reference to „Grandmother slave“ syndrome</i>	225
Mile S. Draganović, Dejan M. Gligović, <i>Application of crisis management in crisis management in Kosovo and Metohia</i>	237
Radojko M. Lukić, <i>Performance of the Serbian economy - empirical analysis</i>	249
Radoslav V. Baltezarević, <i>Effects of immersive technologies on the global economy</i>	261
Boris J. Siljković, Nebojša M. Denić, <i>Indications of the de-dollarization process in the world - through a special review of BRICS economies</i>	275
Nenad P. Radivojević, <i>Private security and transport of money and other valuables in France – historical and legal aspects</i>	291

HISTORY

Dragana J. Janjić, Goran M. Jančićević, <i>The cult of The Holy Martyrs and their relics on the examples from Kosovo and Metohija</i>	317
Gordan B. Bojković, <i>Contribution to the studies of the Krajišta of the Medieval Serbia – Krajišta of Petruš and Lipovac</i>	331
Dejan M. Bulić, <i>Ottoman list of small livestock raised in Kadiluk Srebrenica in 1596</i>	339
Saša D. Stanojević, <i>Nikola Popović as the editor of the first church magazine in Serbia („Pastir“: a magazine for science and literature with religious content)</i>	353

Vesna S. Zarković, <i>Consul Bohumil Para's report from august 1901 on the situation in The Kosovo vilayet - the face and the reverse of Austro-Hungarian diplomacy</i>	361
Dalibor Z. Velojić, <i>The position of the Islamic community in Moravian banovina</i>	375
Vukašin D. Dedović, <i>Assumption parliament and „Beran affair“ (1909-1911)</i>	385
Ivan M. Becić, <i>Kumanovo Commercial and Industrial Bank</i>	403

HISTORY OF ART

Nenad N. Perić, Ana Z. Jevtović, <i>„Kosovization“ of Serbian monumental culture and creation of new identities</i>	419
Danijela N. Vasiljević, Danijela M. Sudzilovski, <i>Serbian folk costumes in textbooks of the first cycle of education</i>	435

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Borivoje V. Baltezarević, <i>The future of education: importance of ethical frameworks and cultural sensitivity</i>	453
Zvezdan B. Stojanović, Elvir Š. Čajić, <i>Introducing The Smart Library concept to personalize and improve end-user services</i>	461

VIEWS

Jovana B. Suvajdžić, <i>Childhood among jackdaws (Momira Obradović, Svevid: field of blackbirds, Novi Sad: Plavi mak, 2024, 170 pages)</i>	477
Olivera S. Marković, <i>Proceedings of the student conference held at the Faculty of Philosophy in Niš (Thematic collection of contemporary philological studies of young researchers I, edited by Tamara Kostić Pahnoglu and Olivera Marković, Niš: Faculty of Philosophy, 2023, 485 pages)</i>	481
Reviewers of this issue	487

[illegible]

Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ*
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОУКА СА ЗАКАШЊЕЊЕМ**

(„смисао“ и „оправдање“ самоубиства у приповеци
„Кротка“ Ф. М. Достојевског)

Айспиракџи: Полазећи од дневничких белешки Ф. М. Достојевског које се најнепосредније односе на проблем самоубиства, али и на „суицидне ситуације“ у његовим романима, у раду се тумачи мотив самоубиства у „фантастичној приповести“ „Кротка“ у контексту хришћанске идеје о бесмртности душе и констатује да је однос Достојевског према овом трагичном и, у хришћанском схватању противречном чину, донекле јеретички. Разликујући два типа самоубиства: оно из чисто „материјалних“ разлога (мотивисано пре свега „одсуством вере у бесмртност душе“), нихилистичко, и оно друго, „кротко“, „оправдано“ (за које непосредно осуђује злостављача жртве), писац у вези са другим посредно преиспитује и одговорност Бога и доводи у питање могућност потпуног испуњења заповести: „Љубите једни друге као себе саме“.

Кључне речи: Ф. М. Достојевски, Кротка, самоубиство, икона, душа, Јагње Божје.

*„Без вере у душу и њену бесмртност, човеков животи је
нейприродан, немоћан и нејодношљив.“*

Ф. М. Достојевски, „Тврђења без доказа“

1. УВОД

„Вечне теме“ Фјодора Михайловича Достојевског, по својој природи антрополошке, антропоцентричне, антропозофичне, али и хришћанске (христоцентричне), не престају да буду предмет интересовања ни два века након пишчевог рођења, а чини се посебно данас, када се духовна позиција савременог човека може окарактерисати као живот у доба *мртвих душа*. Ако је „онтологија душе оно о чему говори целокупно дело Достојевског“ (Меденица 2014: 224), чини се да, упркос бројности закључака и отворених питања која дела овог писца доносе, јасно је да се његовом делу може прићи са различитих позиција научних и духовних области и, што је такође важно, потребно је разумети га и као врсту самоспознаје,

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-9036-6185, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

управо онако како је сâм Достојевски говорио: да је сва његова књижевност у ствари његов покушај *дављења сојсѣивеном душом*.

У центар пажње Достојевски ставља пре свега Личност човека, због чега и само читање и тумачење његовог дела превазилази оквире науке; оно тражи Личност саму, чиме се оправдава како велико интересовање, тако и велики утицај који је овај писац имао и има на све оне који су се њиме подробно бавили – било као читаоци, било као тумачи и истраживачи. Читање Достојевског се тако показује као пут промене човека самог, као велика експедиција у његов духовни свет, при чему су различити путеви којима се на тај пут креће. Сâм писац је одбијао епитет *психолога* и *психолошког писца*, али је јасно да су и психолошка сазнања један од путева који воде у свет Достојевског, на готово исти начин на који то чине и филозофија и хришћанска мисао.

Полазећи од тога да се сва књижевност Ф. М. Достојевског може разумети као хришћанско-филозофска антропологија у чијем је центру човек као слободна и непоновљива личност, у раду ћемо тумачити проблем и мотив самоубиства у приповеци „Кротка“, у контексту хришћанске идеје о бесмртности душе, на шта нас на изврстан начин обавезује и запис самог писца у *Дневничким белешкама*: „Без вере у душу и њену бесмртност, човеков живот је неприродан, немогућ и неподношљив“ (Dostojevski 1981: 392).

2. ЗАПИСИ Ф. М. ДОСТОЈЕВСКОГ О САМОУБИСТВУ

Питање самоубиства у делу Ф. М. Достојевског никада није једнозначно и увек је другачије мотивисано. Оно је најнепосредније везано за моралне проблеме човечанства, при чему његов однос према самоубиству и самоубицама на извеситан начин одговара помешаном и готово неизрецивом осећању које тај трагични и, у хришћанском погледу на свет, противречан феномен изазива код људи који верују (али не слепо, већ вером која *види*). Григориј Чхартишвили сматра да је приказивање самоубиства и самоубица код Достојевског прилично јеретичко, односно да је „писац створио *сојсѣивно учење о самоубиству* које се битно разликује од традиционално-хришћанског“ (Чхартишвили 2006: 154). Основне тезе тог „учења“ он дефинише овако: 1) према Достојевском, самоубиство може бити опростиво и неопростиво, 2) покушај самоубиства, па чак и само самоубиство може бити пут ка спасењу и 3) чак и „неопростиве“ самоубице заслужују молитву, односно и за њихове душе има наде (Исто).

Питање самоубиства је, према томе, непосредно везано за питање Бога (које је писца „мучило свесно или несвесно целог живота“), односно питање *спасења* самог самоубице. Самоубиство његове безимене јунакиње, назване једноставно – Кротка, разликује се од свих осталих из његових романа, између осталог и због тога што је то једино самоубиство које „има сведока“. Читава приповест је дата као сведочење-монолог мужа страдае јунакиње, који води над њеним одром, покушавајући да рекапитулира догађаје од тренутка када је као сиромашна девојка ушла у његову залагаоницу, до момента када га је, по повратку с посла, дочекала вест о њеној смрти, скоком са прозора, са иконом у рукама.

Фантасиична *приповест*, како је именовао ову причу, Достојевски је објавио у свом *Дневнику писца*, за новембар 1876. године, али се она може читати и у контексту неколико других текстова који претходе „Кротки“ у самом *Дневнику*, и то: „Два самоубиства“, „Пресуда“, „Поука са закашњењем“ и „Тврђења без доказа“, будући да је у њима писац промишљао сâм чин самоубиства, његову мотивисаност (након неколико случајева који су се догодили у кратком временском периоду у Петрограду) и, ако се тако може рећи, његов „смисао“.

У првом од поменутих текстова, „Два самоубиства“, Достојевски наводи два различита случаја самоубиства – две младе жене. Први случај је самоубиство младе богате девојке, ћерке руског емигранта, која се убила обложивши лице ватом натопљеном хлороформом, а која у опрштајном писму моли да је сахране тек пошто се увере да је мртва, јер је „веома непријатно пробудити се у ковчегу под земљом. То не би било нимало шик“ (Dostojevski 1981: 322). Тај термин „шик“ писац тумачи као „спољни“ разлог због чега се девојка одлучила за смрт – због „безсадржајности живота и његове једноставности“ и додаје да:

„[...] овде проговара душа човека који не може да поднесе тај једини смер који јој је наметнут у детињству, у очинском дому [...] Свесне сумње, оних *шако-званих проблема*, највероватније није ни било у њеној души, она је веровала свему ономе што су је научили у детињству – то је највероватније. Значи, умрла је једноставно због 'хладне таме и досаде', као патница и, да тако кажем, као бесловесно створење које не зна о себи ништа, једноставно: постало јој је загушљиво у животу, као оно кад понестане ваздуха. Душа није могла да поднесе ону једносмерност која је инстинктивна, и управо инстинктивно је потражила нешто друго, нешто сложеније...“ (Dostojevski 1981: 322).

Међутим, пажњу Достојевског знатно више заокупља вест о смрти (самоубиству) младе сиромашне шваље из Петрограда, Марије Борисове, која се бацила са прозора зграде са иконом у рукама, јер није могла да нађе посао којим би могла да се прехрани. Ова вест дубоко је потресла Достојевског – поћи добровољно у смрт, тај смртни грех и то са иконом Мајке Божје у рукама (!?):

„Писало је да се она бацила и да је пала на плочник *држећи у рукама икону*. Та икона у рукама – то је нешто чудно и досад нечувено у случајевима самоубиства! Овде се, чак, види да није било ни роштања и прекора: просто, постало је немогуће живети, 'Бог је тако хтео', и она је умрла – помоливши се пред смрт“ (Dostojevski 1981: 322–323).

Два (различита) случаја самоубиства које Достојевски наводи код њега побуђују питање различитости њихових мотива и, истовремено, питање њихове истоветности, заједничке патње: „Која од ових душа је више патила на земљи?“ (Dostojevski 1981: 323). Па ипак, смрт младе шваље, „кротке душеце“, разликује се и по томе што се „човек осећа као да је због тога крив“ (Isto: 323). Питање *колективне кривице* је онтолошко и хришћанско питање, будући да су, како сам Достојевски каже сви криви „за све“ (како препоручује старац Зосима). Преузимање одговорности, према Достојевском, израз је љубави, а преузимање на себе и одговорности за другог,

особито за његов злочин или грех, блиско је апсолутном одбацивању себе, о чему је више пута писао. Истовремено, подвлачећи констатацију, у случају овог самоубиства, да је „Бог тако хтео“, писац посредно отвара питање одговорности Бога и на неки начин прејудуцира идеју да је у овом случају пут ка самовољној смрти био пут ка спасењу. Разумевајући смрт, али и живот, као велику Тајну, писац с једне стране сугерише да на *вечна њишања одговора ионако нема*, на (не)могућност да једну појаву сагледамо до краја, будући да је човеку познато „само оно што је видљиво, што је текуће, па и само површно“ (Isto: 321), док су *јочеци и крајеви* те исте појаве за човека и даље у сфери невидљивог, „фантастичног“. Ово одређење *фантасиично* важно је и због тога што ће касније Достојевски приповест „Кротка“ назвати *фантасиичном њричком*, као и због питања: шта је чини фантастичном? С друге стране, Достојевски посредно отвара питање кривице и преузимања одговорности, односно пита: ко је крив за смрт младе жене?

Други текст у *Дневнику њисца* за 1876. годину, „Пресуда“, изазвао је велику пажњу и полемику око питања самоубиства. Наиме, у овом тексту писац износи размисљање једног „самоубице *из досаде* и, наравно, материјалисте“ (Isto: 323), који у свом опросташном писму на изванредан начин *осуђује* природу која га је, по својим законима, створила *свесној*, у сталној потрази за „хармонијом целине“:

„Та природа кроз моју свест говори о некаквој хармонији целине. Људска свест је од тога, од тих објава, *направила религије* (подвукла М. Ј. М.). Свест ми каже, и сâм сам тога свестан, да ја у тој 'хармонији целине' не могу, нити ћу икад учествовати, ја никад нећу моћи да схватим њен значај – но, ипак се морам покорити тој објави, морам се умирити, морам да прихватим и патњу, у оквиру оне хармоније целине, морам *њрисањати на живој* (подвукла М. Ј. М.)“ (Isto: 323).

Иако је *објашњење* овог самоубице-материјалисте Достојевски дао тек у тексту „Тврђења без доказа“, постављањем тезе о „хармонији целине“ Достојевски се одређује према питању *смисла живој*, где „хармонија целине“ нужно подразумева и патњу, то јест „пристајање на живот“. У наредном тексту „Поука са закашњењем“ Достојевски говори о нападима и неразумевању које је „Пресуда“ изазавала, због чега је био мотивисан да напише „одговор“ у виду једног од својих најважнијих текстова у *Дневнику* – „Тврђења без доказа“. Овај последњи текст се може узети као сâм одговор, „доказ“ или *ојравдање* чина самоубиства девојке у новели *Кројка*, иако је, са становишта православног погледа на свет, осуђен као грех. У основи хришћанског погледа на свет лежи схватање да у људском телу живи бесмртна душа, па је, према томе, сваки људски живот подједнако вредан. Сходно томе, живот се разуме као дар Божји, па одбацивање Бога и ометање Његове воље значи исто што и *удити његов лик*, „убити њега, односно узети једносмерну карту за вечито проклетство“ (Kabić 2009: 22). Подсетимо само да ова „драма над драмама“, како се обично самоубиство назива, никада до краја није успевала да буде схваћена ни од „ближњих“; од оних који су напуштали живот окретала се глава и бивали су анатемисани од стране заједнице у којој су живели, а према нормама појединих конфесија сахрањивани су изван гробаља и без завршног чина опела (в: Ђорђевић 2011: 47–57).

Прва ствар коју Достојевски овде наглашава јесте његова одбрана да се сâм текст односио на „основне и најузвишеније идеје човековог живота: на нужност веровања у бесмртност људске душе“ (Dostojevski 1981: 392), односно да је самоубиство *материјалистичке* нека врста „логичног самоубиства“ (Isto), нихилистичког, будући да је проистекло као *логичан* и очекиван чин након губитка (или одсуства) *више идеје* о животу, која је садржана у *веровању* у бесмртност људске душе. Ако се веровањем у неумишљивост, ненарушивост, односно бесмртност душе као људске суштине (према којој је усмерен сав човеков живот, сво његово мисаоно, духовно и емотивно делање – есхатолошка перспектива) не испуни метафизичка празнина човековог обитавања на земљи, губи се и *нада* да се живот може испунити било којим вишим *смислом*, после чега се човек, „логично“ попут *материјалистичке*, одлучује за смрт. Та *виша идеја о животи*у посредно је изражена чувеним ушхитом Достојевског из „Сна смешног човека“ да је: „свест о животу је изнад живота, познавање закона среће је – изнад среће“ (Достојевски 2014: 445). У томе готово да нема разлике између случаја самоубиства *материјалистичке* и богате девојке која се убила због „без-садржајности живота“, будући да је и у једном и у другом случају реч о „одсуству садржаја“ – непроналаска свог „разумног смисла на земљи“, односно да су мотиви њиховог самоубиства *сиолашњи*. *Начело целине* је, дакле, немогуће без достизања идеје о бесмртности душе, односно „идеја хармоније“ као *смисла животи*а, нужно у себе укључује антиномије живота – и радост и патњу.¹ Ту идеју Достојевског најсугестивније потврђују ове речи:

„На крају свега, ово је јасно: самоубиство после губитка идеје о бесмртности јесте нешто потпуно неизбежно, *иа чак и нужно* (подвукла М. Ј. М.) за сваког ко се макар мало уздигао изнад животиње. Напротив, бесмртност која као идеја нуди вечни живот, много јаче везује човека за земљу. У овоме, наизглед, има противречности – ако већ постоје толики други животи, то јест ако осим земаљског постоји и бесмртни живот, због чега онда до те мере ценити земаљски живот? Али, излази управо супротно: *само уз њомоћ вере у своју бесмртност човек може да схвати свој разумни циљ на земљи* (подвукла М. Ј. М.). Без вере у своју бесмртност, нестају човекове везе са земљом, оне постају све тање и као трулије, и губитак смисла живота (иа макар се он изражавао у облику несвесне туге) сигурно води у самоубиство. Из свега овога следи обрнута поука оног мог октобарског текста: 'Ако је вера у бесмртност толико потребна за човеков живот, онда је она нормално стање човеково – а кад је већ тако, онда и бесмртност човекове душе несумњиво постоји'. Речју, идеја о бесмртности – то је сâм живот – живи живот, његова коначна формула и основни извор истине и исправних сазнања за човечанство“ (Isto: 395).

Упркос бројним противречностима у овом тексту о самоубиству, којих је и сâм Достојевски био свестан, он је у првом реду пишчево разумевање овог чина као *слободе* човека да изабере смрт оног момента када престане да верује у *вишу идеју о животи*у, када „живи живот“ згасне. Публицистички текстови Достојевског

1 „На нашој Земљи ми истински можемо воleti једино са мукама и само у мукама! Ми другачије не умемо да волимо и не знамо за другачију љубав. Ја хоћу муке да бих волео“ (Достојевски 2014: 439).

о самоубиству сведоче суштински о томе да је он узрок суицидног таласа видео у атеизму, нихилизму и моралној индиферентности, која се у послератној Русији ширила заједно са либерализацијом целокупног руског живота (Чхартшвили 2006: 153–154). Иако парадоксално, и на извештан начин јеретичко, питање које се само отвара у новели „Кротка“ јесте: у чему писац види „смисао“ самоубиства младе девојке, која се са иконом Богородице баца са прозора зграде и, још важније, да ли је њено самоубиство мотивисано губитком вере у бесмртност душе, ако је у смрт отишла с иконом Мајке Божје у рукама?

3. ФАНТАСТИЧНА ПРИЧА

У писму Н. Страхову из 1869. године, Ф. М. Достојевски је свој поглед на стварност у уметности дефинисао овако: „Имам свој посебан поглед на стварност у уметности, и оно што већина назива готово фантастичним и изузетним представља за мене понекад саму суштину стварности“ (према: Petrov 1975: 21). Међутим, треба разликовати ово виђење где је *фантастично* за писца заправо нешто веома свакидашње, стварно, могуће, али битно, суштинско, од самог одређења „Кротке“ као *фантастичне приче*, будући да се фантастичним у овој причи назива сâм начин приповедања, покушај наратора да у свега неколико часова *прибере мисли*, односно да „скупи своје мисли у тачку“ (Достојевски 1952: 5) и покуша да објасни себи и читаоцу разлоге и путеве који су довели до тог несрећног догађаја, „да дâ смисла ономе што се догодило“ (Исто). Иако је приповест грађена на психолошкој интроспекцији и нараторској ретроспекцији, писац *фантастичном* даје пре свега статус категорије која и у формалном (жанровском) смислу даје „облик“ приповедању (приповест протагонисте траје свега неколико сати над жениним одром), али и у психолошком, јер „фантастично“ треба разумети „као усмеравање читаочеве пажње ка фантастичној, надреалној природи човекове психолошке стварности“ (Ахметагић 2013: 137).

У тексту који претходи првој глави приповести „Кротка“, насловљеном „Од аутора“, писац се обраћа непосредно читаоцу (уз извињење што уместо Дневника доноси причу), што овај текст разликује од две главе приповести које следе, у којима се у улози наратора појављује муж настрадале. Није чест случај да Достојевски своја дела започиње уводом, а у овом случају реч је о специфичном односу између писца и читаоца. Уводни текст је значајан нарочито због две ствари: прва се односи на одређење „фантастичног“ као претпоставке о могућности стенографске белешке несрећених, расутих нараторових мисли, које га опседају и које преиспитује над одром своје управо настрадале жене; човека који „противуречи себи неколико пута, и у логици и у осећањима“, „и оправдава се и окривљује у исти мах“ (Достојевски 1952: 5). Могућност таквог бележења писац проналази и код Виктора Игоа, у делу „Последњи дан на смрт осуђеног“ где је Иго претпоставио једну *фантастичну* могућност: да осуђени на смрт може да води дневник не само последњег свог дана живота, већ и последњег часа, последњег тренутка. И управо та „фантазија“ јесте оно што је претпоставка уметности – фантазија као предуслов реалног, „најреалистичнијег и најистинитијег дела које је написао“ (Исто).

Друга чињеница која се апострофира пишчевим уводним обраћањем, односи се на сâм процес „прикупљања мисли у једну тачку“, чије сабирање постепено води *приближавању истини*, истини која „неодољиво уздиже његов ум и срце“ (Исто). Каква је Истина која *уздиже ум и срце*, то јест да ли преображава природу човека чији су поступци довели до смрти његове *кројке* жене? Јер, та истина се „јасно и одређено открива несрећнику, бар њему“, чиме се доводи у питање пишчева тврдња да је једну појаву немогуће до краја испитати и доћи до „објективне истине“, будући да је човеку познато и разумљиво само оно што је видљиво. Истина о чијој великој *тајни* – *misterium tremendum* говори у уводу, може се непосредно довести у везу са његовим *вјерују*, које је раније дефинисао овако: „Када би ми неко могао доказати да је Христос ван истине, и када би истина збиља искључивала Христа, ја бих претпоставио да останем са Христом, а не са истином“ (Достојевски 2014: 9). Питање је онда: да ли Истина до које долази јунак Достојевског у „Кроткој“ „искључује“ или „укључује“ Христа и да ли Истина – ако укључује Христа – води ка покајању и спасењу? А, ако не укључује – *куда* онда води?

Много пута помињане антиномије у христолошкој поетици Достојевског добиле су у овој необичној приповести један од својих врхунаца. Самоубиство се најчешће разуме у две равни: у првој, где се на тај чин гледа као на „психологију безнађа“, на самоубицу као „егоцентрику“, где је самоубиство по својој природи негирање три највеће хришћанске врлине – вере, наде и љубави (в. Берђајев: 2011). У другој, где се самоубиство разуме као чин побуне, односно посматра се као достојанствена одбрана одређеног система вредности до којих човек највише држи, личног идентитета и интегритета личности који су угрожени. То, такође, не мора нужно бити у сукобу са хришћанским доживљајем живота и трагањем за његовим *смислом*; напротив; таква побуна може бити израз одбране највише вредности – *личности* човека. Тачније, све је у уводној белешци у „Кротки“ у изразитим антиномијама које теже да се помире у *Истини*, за чијим одгонетањем писац тежи.² Уопште говорећи, приповедачка позиција из које се говори о самоубиству младе жене (монолог мужа покојнице над њеним одром) показује се као свесно изабрана тачка – нека врста „исповедаонице“. У њој је актер сâм, сâм и с Богом, и ту се њему „открива истина“. Њему који „противречи себи, и у логици и у осећањима“ (Достојевски 1952: 5) и који покушава и да *ојрава* себе и *осуди* њу, „истина се савим јасно и одређено открива“, њему „несрећнику“, *окорелом хийохондру* (Исто).

2 Николај Берђајев је писао да је Ф. М. Достојевски, упркос бројним противречностима и антиномијама у питањима која поставља у својим делима, успео да оствари принцип *coincidentia oppositorum* (измирење опречности): „Поглед на свет Достојевског није апстрактни систем идеја; такав систем не треба тражити код уметника; нешто слично једва да је уопште и могуће. Схватање света код Достојевског – то је његова генијална интуиција људске судбине и судбине света. То је уметничка интуиција, али не само уметничка, то је такође идејна, сазнајна, филозофска интуиција – то је гносис. Достојевски је био у неком особеном смислу гностичар. Његово стваралаштво је знање, наука о духу. Његово схватање света је пре свега, и у највећој мери динамично и ја настојим да га схватим у тој његовој динамичности. С те динамичке тачке гледишта код Достојевског нема никаквих противречности. Он реализује принцип *coincidentia oppositorum*. Из преданог читања Достојевског свако треба да изађе обогашен знањем“ (Berdajev 1982: 246–247).

Истину о којој Достојевски говори, кроз протагонисту ове новеле, није само покушај разјашњења догађаја, већ је пре свега покушај „оправдања човека“ (Берђајев) – оног који не успева да *воли друге као себе* (због чега другог тера у смрт или се, попут главне јунакиње, одлучује на смрт).³ А, „главно“ и јесте „воли друге као себе“, као што писац истиче у *Сну смешној човека* (Достојевски 2014: 445).

Подсетимо, много пре „Кротке“ и вести о смрти несрећне петроградске шваље, Достојевски је у дневничким белешкама, од 16. априла 1864. године, а поводом смрти своје прве жене Марије Дмитријевне (Маше), која је умрла после дуге агоније од туберкулозе, први пут изнео сумњу у могућност потпуног испуњења помених заповести. Тачније, он то изричито негира:

„Маша лежи на столу. Хоћу ли се видети с Машом?

Заволети – по Христовој заповести – другог човека *као самога себе* – немогуће је. Закон личности на Земљи спутава. Ја смета. Само је Христ то могао, али Христ је био вечни идеал коме човек тежи и по закону природе мора да тежи“ (Dostojevski 1982: 34).

Достојевски даље наводи да је основни циљ сваког човека да уништи то *ја*, да га *дâ* свима – потпуно и несебично, али и да је то скоро немогуће, неоствариво. Све и да оствари тај свој христолошки принцип, човек би завршио своју земаљску егзистенцију, јер *не би ни морао више да живи* (Dostojevski 1982: 40). Човек је, према Достојевском, *диће у развоју*, не коначно, него *ипрелазно*, те у том смислу треба разумети да *срећа* није у *самом циљу*, него у *иуиу* постизања циља. Ако „закон среће“ имплицира да је „свест о животу изнад живота, познавање закона среће (...) – изнад среће“ (Достојевски 2014: 445), онда је ова *истина* по својој природи противречна, али и антиномична у истој мери у којој је то *истина* која се открива јунаку у „Кротки“ или писцу у чланку о самоубиству петроградске шваље.

4. ПРОЦЕС САЗНАЊА – ОД АНТИНОМИЈА ДО ИСТИНЕ

Опредељујући се да приповест исприповеда из само једног угла – мужевљеве рекапитулације живота над одром своје мртве жене – писац наизглед успоставља једносмеран процес сазнавања (Истине). Но, без обзира на ту једносмерност (и нужно редуктивност), оно што наратор открива током своје исповести веће је и *фанијасичније* од његовог уског и површног гледања на цео догађај. Од мужевљеве почетне исповести (некадашњег официра, који због кукавичлука и непоштовања кодекса части бива избачен из службе, залагаоничара и лихвара који покушава да врати друштвени угледа, самољубца који психичким манипулацијама и доминацијом

3 Говорећи о самоубиству код Достојевског, Данило Кабић каже да писац има нарочито разумевање за самоубице које су жртве мучитеља и додаје да је, према правној терминологији, овде реч „о навођењу на самоубиство, тако да и злочин и грех леже на целатима: на Свидригајлову, који је главномему девојчицу присилио да се удави, као и *кућној филозофа* лакеја Филипа; на Ставрогину, који у омчу гурнуо четрнаестогодишњу девојчицу Матрјошу; на трговцу Скотобојникову (*Млагун*), који је намучио осмогодишњег дечака; на мизантропу-зеленашу који је измучио Кротку“ (Kabić 2009: 35).

у социјалном положају успева да придобије младу, сиромашну девојку за брак), преко покушаја његовог „оправдања“ сопствене кривице кроз интроспекцију (која је, такође, процес и доживљава извесне метаморфозе), приповест узраста до тачке у којој завршно поглавље „Закаснио сам само пет минута“ рекапитулира његову исповест и, истовремено – његовим пребацивањем кривице за смрт на страдалницу саму – писац непосредно доводи у питање Божју заповест: Да ли је могуће волети другог као себе самог?

Милица Николић сматра да је *Кројка* „образац познатог *ојкривалачкој* система Достојевског“ (1975: 12), која никако не би смела да буде схваћена у смислу који текст експлицитно нуди (добро – зло, суровост – благод, гордост – пониженост, тиранство – потчињеност), већ као „снимање *процеса* мишљења (онога који говори и онога чије мишљење тај говорник претпоставља), снимање функционисања психичких механизма и тајне њиховог отказивања“ (Исто). Због тога, она две „главне личности“ ове драме не посматра у оквиру антиномија и психолошке слике коју оне нуде, већ као *процесуалност* садржану у самом тексту. Реч је, дакле, о својеврсној дијалектици две филозофије живота, две личности, у којој једна пресудно утиче на судбину друге, то јест најнепосредније усмерава исход одлука једне од њих. Јасмина Ахметагић, сасвим супротно, драму изванредно тумачи у психолошком кључу, али сматра да Достојевски „показује фантастични потенцијал човековог мишљења ангажованог у процесу *самозаваравања*“ (2014: 138; подвукла М. Ј. М.), па једну од кључних реченица („Низ сећања које је дозвоао неминовно га доводе, најзад, до истине: истина неодољиво оплеменеује његов ум и срце“, прим. М. Ј. М.), у контексту читаве приповетке, разуме и као „ироничну“, јер „са тим циљем аутор и преузима јунаков 'исказ' о сабирању мисли у једну тачку“ (Ахметагић 2014: 139). Она посматра главног протагонисту као злостављача који не успева да изађе из оквира властите сујете и егоцентричности, као и потребе за потчињавањем слабијег, па његов покушај оправдања самога себе („У том и јесте сав мој ужас, што све разумем!“ – Достојевски 1952: 7), тумачи као лицемеран покушај оправдања непоправљивог људског карактера.

Чини се да је у антиномијама најширих размера, израженим и обухваћеним већ насловом првог поглавља „Ко сам био ја а ко она“, ⁴ исказана супротност која се односи најпре на њихов социјални статус, а потом, и суштински, на разичитост у моралној димензији. Уводна реченица: „Док је она овде – још је све добро (...); али кад је сутра однесу – шта ћу ја сам?“ (Достојевски 1952: 7), међутим, наговештава намеру писца да *испиту* за којом трага главни протагониста и која му се „открива“ (*ојлеменеујући му ум и срце*), пронађе у измирењу њихових крајњих различитости и да покаже да се „веровање у бесмртност људске душе“, као залог живота,

4 У првом издању „Кротке“ на српском језику (Матица српска, 1952), које користимо у раду, у преводу Десанке Максимовић, наслов поглавља гласи „Ко сам био ја а ко она“. У свим каснијим издањима наслов поглавља је преведен као „Ко сам био ја а ко је била она“ (подвукла М. Ј. М.). Чини се да особито наглашавање у другом преводу ближе одређује антиномичност позиција са којих писац улази у динамичан, морално и психолошки комплексан однос двоје супружника, наглашавајући јаз између светова које представљају – како у социјалном, тако и у моралном и духовном смислу.

открива управо у односу на оног *другог*, који даје *смиао* животу. У хришћанском тумачењу, антиномија је дијалектичко исказивање у виду двеју тврдњи, супротних с рационалне тачке гледишта, али истинитих и једнаких за веру, које треба да се узајамно потврђују као исправне (Брија 1999: 19).

Иако се о разликама у ставовима два актера приповетке сазнаје искључиво из позиције једног од њих (монолога мужа), с подједнаким интензитетом чује се и *џас* оног другог (мртве жене), нарочито зато што је *његово* приповедање саткано од низа опречности, конфузија, оптуживања и самооптуживања, од самоодбране до – у име писца и име Истине – *одбране* чина самоубиства. „Одмотавање“ приче почиње мужевљевим сећањем на женине прве доласке у залагаоницу, сликама њеног сиромаштва, материјалне беде (исказане кроз њено доношење безвредних или мало вредних ствари), али и њене моралне и духовне надмоћности у односу на њега – зеленаша–мизантропа. Лик младе девојке искрсава јасније пред очима читаоца, иако је нараторска позиција таква да се даје могућност „одбране“ само једне стране. Пре свега, профилише се њен духовни и морални лик: она није само убога девојка, принуђена да у залагаоницу донесе најпре нешто од своје заоставштине, а потом икону Богородице од сребра, опточену украсном позлатом, једину вредну ствар која јој је остала од родитеља, већ њен лик – који је „синтеза свега“ (главни утисак који оставља на залагаоничара), да је „ужасно млада, тако млада као да јој је четрнаест година“ (Достојевски 1952: 8), иако јој је било скоро шеснаест, говори у прилог томе да је реч о невиној, чистој души, у којој је немогуће пробудити оно чега нема – зло. Она је *ајнец*⁵ – „јагње Божје“, „које узима на Себе гријехе свијета“ (Јн. 1, 29), ради њиховог спасења. Можда су агнеци „сувише немоћни да би се супротставили својим мучитељима“ (Кабич 2009: 35), али је њихова природа управо јединство *јајњег*, *дејњег* и *цвејг* – што значи да их краси невиност и лепота, али и бунтовништво, као реакција на неправду и зло.⁶

Када залагаоничар вешто, манипулаторски искушава кротку, сиромашну девојку речима да безвредне предмете („обичну“ камеју или ћилибарску муштиклу) не узима, али да то чини *само за њу*, додатно је понижавајући у њеној беди и вређајући њено достојанство („Ово чиним само за вас, а такву ствар Мозер не би примио“). Речи *з а в а с* нарочито сам подвукао, и то у једном смислу. Био сам зао“ (Достојевски 1952: 9)), она исказује своју чисту природу бунтом („Али како је планула!“). Њена реакција на зло није по старозаветном принципу „око за око, зуб за зуб“, јер је такво биће неспособно да другоме нанесе бол, чак и у самоодбрани. Али, када, у низању понижења која се свакодневно понављају у залагаоници између жртве и њеног мучитеља, дође до момента у којој девојка нуди икону Богородице за пет рубаља – са намером да је једном откупи – а лихвар нуди десет и лицемерно говори да он разуме шта је беда, јер је и сâм то доживео, девојка, осим урођене кроткости и побуне, показује неочекивано и још једну страну. Она директно, непосредношћу

5 У обреду причешћа, *ајнец* означава средишњи део квасног хлеба (просфоре), који се пресеца и приноси на причешћу. Симболички, представља Исуса Христа који узима на себе грехе света зарад спасења човечанства.

6 „Нема ничег безазленијег и чистијег на земљи од јагњета, и дјетета, и цвијета“ (Радовић 2012: 403).

својственом само детету, изриче истину која и зеленаша затиче: „– Светите се друштву? Је л’ те?“ (Достојевски 1952: 12).

У рекапитулацији догађаја који су се одвијали у њиховим првим сусретима, муж настрадао девојке, у улози наратора, истиче пре свега моралну разлику између њих двоје. И управо су те две особине младе, сиромашне девојке, *кройкоси* и *бунџовништво*, два показатеља њених моралних позиција због којих се зеленаш одлучује да јој понуди брак. Разлози његове мотивисаности, дакле, овде нису искључиво резултат самољубља и жеље за добром друштвеном позиционирањем, већ он посеже за тим *кройским*, а *бунџовним* у њој, поред осталог, и зарад сопственог спасења из духовне беде. У неравноправним (материјалним, друштвеним и животним) позицијама у којима се налазе, зеленаш-мучитељ односи „победу“ над сиромашном девојком, нудећи јој брак (претходно сазнавши све о њој преко Лукреје, жене која је код њих радила и која ће касније бити и сведок смрти Кротке). Но, његов гест, без обзира на то што преко ње покушава да прође неку врсту *чистишишћа*, односно да дође до покајања, остаје ипак само још један доказ удоваљавања властитој гордости, али и потребе да преко ње оствари и друштвену рехабилитацију. Његово истицање да је пре свега реч „о племенитом чину“ („О, кал! О, из каквог кала сам ја њу тада ишчупао. Требала је да то најзад разуме, да оцени мој поступак“ (Достојевски 1952: 19)) је показатељ његове неспособности да „воли другог као себе самог“ и сви неспоразуми и конфликти који потом долазе су само последица тога. Од дванаесте године сироче, мучена пословима и малтретирањем тетака које су „хтеле да је продају“ дебелом старом бакалину из суседства који је „већ две жене био обмануо па је тражио и трећу“ (Исто: 15), ова кротка девојка једини излаз налази у прихватању зеленашеве брачне понуде, донекле можда и верујући у превласт добра над злом, односно победе љубави над празнином. Њена позиција „Јагњета Божјег“ додатно је оправдана тиме што јој је судбина већ унапред одређена – или бакалин или зеленаш – односно што је то јагње „заклано прије постања свијета“ (Откр. 13, 8).

Иако конципирано као монолог над телом управо настрадале жене, излагање наратора се повремено трансформише у дијалог са замишљеним слушаоцима којима се обраћа са „господо“ и који се, уместо почетног становишта о самоосуди и преиспитивању сопствене кривице за смрт супруге („Ја желим себи да судим и судићу“ (Достојевски 1952: 16)), претвара – парадоксално – у пребацивање кривице на њу саму („Шта има ту, рећи ћу истину, не плашим се да станем лицем у лице са истином. Она је крива, она је крива! ... (Исто: 27)). Његово исповедање је препуно парадокса и опречности, а потреба да говори „*pro* и *contra*“ јесте нека врста манифеста За и Против Истине. Два антиподна схватања брака и љубави – његово, оличено у „племенитом“ чину спасавања из беде, у ћутању, строгости, материјалне и емотивне шкртости, „поштовању“ и подразумеваној захвалности, и њено, искрено, непосредно, отворено, заносно, животно,⁷ доводе до њене „побуне“, односно

7 „С њене стране је једном или два пута било бурних заноса, дотрчавала је да ме загрли; али како су ови заноси били болесни, хистерични, а мени је требало озбиљне среће, са поштовањем, примио сам све то хладно. А имао сам и право: сваки пут после тих заноса сутрадан би избила свађа“ (Достојевски 1952: 23–24).

последње одбране достојанства. Кротка природа се буни само онда када је њено најосетљивије биће угрожено, када је угрожена њена личност – саздана од најилемитијих осећања. Њена „побуна“ се састоји у све непосреднијем изношењу истине о мужевљевом карактеру и нечасним поступцима у прошлости, али и у заједничком животу, што – закључује то и њен муж – доводи и до њеног самоповређивања: „Кад се таква природа буни, чак и нека прекорачи границу, види се да сама себе мучи, сама себе шиба, и да због чедности и стидљивости своје она сама не може с тим да се помири“ (Исто: 29).

Они су, својим потпуно различитим природама, носиоци антиномије говор – ћутање. „У Његовој природи је говор, а у Њеној – ћутање“ (Николић 1975: 77). Међутим, његов говор је говор *post festum*, долази прекасно, онда када је немогуће променити ток догађаја. А до њега је – парадоксално – довело управо *ћутање*, ћутање као знак гордости:

„Стално сам ћутао, а нарочито сам ћутао с њом, до самога јучерашњег дана – зашто ли сам ћутао? Ћутао сам као горд човек. Хтео сам, да она сама то схвати, без мене, и никако по причама подлаца, већ да се сама досети какав је тај човек, и да га појми!“ (Достојевски 1952: 21).

Но, чак и тако окаснео, његов *јовор* је лишен покајања, а „истина која се њему открива“ није знак коначног суочавања са собом, slabим и палим, већ покушај скидања одговорности са себе за њену смрт. Његово трагање за *објективним* јесте „продукт његове немогућности да до краја разобличи самога себе“ (Ахметагић 2014: 140), односно, немогућности да воли другога као себе. И док код њега *post festum јовор* долази након ћутања, дотле је код ње то обрнут процес. Њено *ћутање* је израз достојанства, тог последњег бедема одбране личности која се свакодневно урушава пред човеком-мизантропом. Од непрекидних покушаја у међусобним размирицама и свађама да укаже на *заблуду* у коју он верује као у *истиину* (подстакнут мефистофеловским принципом: „из хтења да се чини зло некако испадне добро“), у настојањима да *јобуном* против његовог ћутања пробуди његову *душу*, долази се до два кључна момента у њиховом односу, који ће потом одредити и даљи ток догађаја. Први од њих је тренутак у коме она, након вербалног мучења којем бива изложена, сумњи у верност, упира револвер у његову слепоочницу, намерно остављен на столу. Овај догађај, тумачен у светлу драме која се одвија међу супружницима, мотивисан је и мужевљевом жељом да сасвим „загосподари“ њеним бићем, односно да је *укройи*, наметањем додатне кривице због покушаја убиства. „Побеђена, али не и помилована“ (Достојевски 1952: 37), ликовале у својој „победи“, у покушају да младо биће до краја сломи. „Кротким“ бићима, својствено снажније осећање кривице, овде ће означити и почетак краја или коначног страдања главне јунакиње.

Преломни догађај у њиховом психолошком и емотивно сложенем односу, који битно мења однос главног протагонисте према жени, јесте тренутак у ком он опажа да је она *зайевала*: тихо, плашљиво, али *зайевала*. И то након што је дошло до „раскида њиховог брачног живота“ (одвојених постеља) и њене шестонедељне грознице и боловања. Иако није исказана непосредно, *истиина* коју сазнајемо „између

редова“, а не из позиције главног (и јединог) наратора, јесте Њена истина – садржана у коначном сазнању да је немогуће пробудити љубав у другом, ако је тај други нема. Крик за „живим животом“, односно дубљом емотивном и личносном повезаношћу у свом врхунцу идентификује се као *йесма*, као прећутно сазнање да је са овим и оваквим животом завршено. У том смислу, иста мисао Достојевског, употребљена у публицистичком тексту „Два самоубиства“: „Постало је немогуће живети“, оправдава њену одлуку за *деј у оносирано* (Маројевић 2012: 195). Чак и када, након њеног (макар привидно достигнутог) мира оличеног у њеној тихој песми, долази до мужевљевог наглог и неконтролисаног излива љубави који њу плаши,⁸ не долази до оног суштинског *дијалога*, јер су сва њена настојања у том правцу већ одавно остала без одговора. „За њу свет није постојао изван живота са мужем-избавитељем, и та идентификација је искључиво њу натерала да сконча самоубиством, у чијем је акту присутна очевидна унутарња противречност, која врхуни у свести о сопственој немоћи и несрећи“ (према: Маројевић 2012: 198). Прецизније, за њу је живот био незамислив као *безсадржајан*, а његов суштински „садржај“ јесте љубав. Чак и да у њену *исийнијоси* читалац нема никаквог основа да сумња (а, има!), она долази прекасно и у сенци је сазнања којем врхуни приповест о Кротки – о немогућности да човек заволи другог као себе.

„Кротко“ самоубиство истоимене јунакиње Достојевског, осим што га писац посредно декларише као *ојравдано*, истовремено је једино самоубиство које има сведока и које има јасан христовски контекст – икону Богородице у рукама настрадале. Чин самоубиства Кротке додатно је потресан и због елемената који, посредно и непосредно, указују на *мирноћу* с којом одлази у смрт. Констатујући само пар тренутака пре скока с прозора својој слушкињи Лукреји да је *срећна*, загонетно се осмехнувши (због чега се Лукреја, неповерљива, накнадно враћа да је обиђе), Кротка илуструје и онај принцип да је „познавање закона среће изнад среће“, те да је – на парадоксалан начин – њена земаљска егзистенција на изванредан начин завршена, заокружена. Она је већ *йрешила* „с оне стране“:

„Стоји крај зида, поред самог прозора, са руком наслоњеном на зид, а главом на руку, стоји тако и мисли. И стоји тако дубоко замишљена, да ни чула није како ја стојим и посматрам је из друге собе. Видим како се осмехује; стоји, премишља и осмехује се. Погледам је, окренем се полако и изађем, и сама у себи нешто мислим, кад чујем изненада – како се прозор отвара. Одмах сам пошла да кажем 'хладно је напољу, госпођо, пазите да не назебете' и наједном је видим како се попела на прозор и стоји на њему, колико је дуга, на отвореном прозору, окренутих леђа, са иконом у рукама. Срце ми застало, викнем јој: 'Госпођо, госпођо!' Чула је, померила се мало, као да ми се хтела окренути, али се не окрете, већ држећи икону на грудима, коракну и баца се кроз прозор!“ (Достојевски 1952: 55).

8 „Она је слушала и једнако се плашила. Све се више и више плашила. За мене је пак важно било не то, него то што сам све више и жедније хтео да клечим крај њених ногу, и опет да их љубим, да љубим земљу на којој њене ноге стоје, да јој се молим и – 'ништа више, ништа не тражим од тебе', понављао сам – 'не говори ми ништа, заборави да сам овде, допусти ми само да те кришом посматрам, сматрај ме као своју ствар, као цетанце'... она је плакала“ (Достојевски 1952: 49).

Сва накнадна рекапитулација догађаја од стране наратора (мужа над телом покојнице), након што понови ово Лукрејино сведочење, суштински не мења функционалност и сугестивност описаног трагичног тренутка. Чак и његов покушај оправдања да је „закаснио само пет минута“, односно неразумевање да до трагедије није дошло због тога што се „уплашила љубави и питала (...) озбиљно: треба ли или не треба да је прими, па не подневши тежину питања, радије пошла у смрт“ (56), немогућност потпуног сагледавања ситуације, схватање да је све то резултат *несијоразума* и подвођења трагедије под „случај“:

„Углавном, ужасно је што је све то само случај – обични, варварски, слепи случај. У томе је ужас! Пет минута свега, свега сам пет минута закаснио! Да сам дошао пет минута раније – кобни тренутак би мимиошао као облак, и никад јој после то не би пало на памет. И свршило би се тиме што би све разумела. А сад опет празне собе, ја опет сам. Ено, клатно се њише, ништа га се не тиче, нити му је чега жао! Нема никог – то је несрећа!“ (Достојевски 1952: 57–58).

Завршне речи главног протагонисте децидније испољавају оно чему је, како се претпоставља, писац од почетка тежио – да се *иреиситиивањем* и откривањем *истине* главном јунаку у ствари укаже на *једнозначносћ* истине или, другим речима, да је ту реч о истини која је *ван Христџа*. Јунакиња Достојевског посредно и парадоксално, чином који је по својој природи трагичан, указује на ту једнозначност, не излазећи из оквира религиозног и верујућег: њен скок са иконом Богородице у рукама стога не означава искључиво кажњавање себе (кроз потребу да се врати себи чистој, пре него је продала оно најсветије – породичну икону), већ је њена смрт – смрт која кажњава. Она не умире зато што *не верује у бесмртносћ душе*, већ зато што је таквом Јагњету Божјем у свету опаком и злом немогуће живети. Самоубиство се тако заиста показује не само као „најспектакуларнији и најјачи доказ немогућности да се оствари дијалог“ (Маројевић 2012: 199), него као модел преко којег и писац – посредно – стаје на страну оних који главног протагонисту оптужују за самоубиство жене. Будући да пишчев јунак не преузима одговорност за тај чин, већ, напротив, пребацујући кривицу на страдалницу, писац имплицитно позира и читаоца да буде нека врста поротника, оправдавајући уверење о одговорности „свих за све“.

ИЗВОРИ

- Достојевски 1952: Фјодор Михајлович Достојевски, *Кројка: фанџасџична ѝрича*, с руског превела Десанка Максимовић, Нови Сад: Матица српска.
- Достојевски 2014: Ф. М. Достојевски, „Сан смешног човека“, *Руси у Боју: анџолоџија руске духовне ѝоезије*, избор Здравко Шћепановић, Крушчић: Панонске нити – Београд: Бернар, 437–445.
- Dostojevski 1981: F. M. Dostojevski, *Dnevnik pisca 1876, Dostojevski kao mislilac*, knjiga treća, izbor tekstova Nikola Milošević, preveo Mirko Đorđević, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod – Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Dostojevski 1982: F. M. Dostojevski, *Misli iz beležnica 1860–1881*, I – VIII priredio i preveo Radovan Matijašević, IX – XI priredio Nikola Milošević, preveo Mirko Đorđević, Ljubljana: IRO „Partizanska knjiga“ – Beograd: OOUR Izdavačko publicistička delatnost.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахметагић 2013: Јасмина Ахметагић, *Књија о Досјојевском: болест љрекомерној сазнања*, Београд: Дерета.
- Берђајев 2011: Николај Берђајев, *О самоубиствоу: љсихолошка ситудија*. Превела с руског Мирјана Грбић. Београд: Логос.
- Брија 1999: протојереј др Јован Брија, *Речник љравославне љеологије*, превео с румунског епископ источно-амерички господин Митрофан (Кодић), Београд: Хиландарски фонд при Богословском факултету СЦП.
- Ђорђевић 2011: Радомир Ђорђевић, „Аспекти проблема самоубиства“. У: Н. Берђајев, *О самоубиствоу: љсихолошка ситудија*. Превела с руског Мирјана Грбић. Београд: Логос. 47–57.
- Маројевић 2012: Никола Маројевић, *Анђројологија Досјојевској*, Крагујевац: Каленић.
- Меденица 2014: Владимир Меденица, „Достојевски и изазови савремене цивилизације“, *Досјојевски: ајосјол љравославној реализма*, приредили: Владимир Димитријевић, Бошко Обрадовић, Бранимир Нешић, Никола Маринковић, Београд: Catena mundi, 203–224.
- Николић 1975: Милица Николић, *Иља љројивречја или „Кројка“ Ф. М. Досјојевској*, Нови Сад: Матица српска.
- Радовић 2012: Митрополит Амфилохије (Радовић), *Богословска слова: ситудије и есеји, љредавања и зајиси*, књига прва, *Изабрана дјела Архиепископја Цетињској и Митрополија Црнојорско-љриморској Амфилохија (Радовића)*, Цетиње: ИИУ Светигора.
- Чхартишвили 2006: Григориј Чхартишвили, *Писац и самоубиство*, с руског превеле Мирјана Грбић и Соња Бојић, Београд: Informatika.
- Berđajev 1982: Nikolaj Berđajev, *Nova religijska svest i drušvena realnost – Pogled na svet F. M. Dostoevskog*, превео Mirko Đorđević, Ljubljana: IRO „Partizanska knjiga“ – Beograd: OOUR Izdavačko publicistička delatnost.
- Kabić 2009: Danilo Kabić, *Љitanje Dostoevskog: samoubistvo*, Novi Sad: Akademsko knjiga.
- Petrov 1975: *Радање модерне књижевности*, приредио Aleksandar Petrov, Beograd: Nolit.

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

LESSON THAT CAME TOO LATE

(„meaning“ and „justification“ of suicide in the short story „Krotka“
by F. M. Dostoevsky)

SUMMARY

The relationship of F. M. Dostoevsky towards suicide is related to the deepest moral questions of humanity. In his diary notes and texts inspired by various news stories about suicides („Two Suicides“, „The Verdict“, „Lesson that Came too Late“ and „Assertions Without Evidence“), he expressed an authentic attitude towards the tragic phenomenon of suicide. Starting from these texts of his, the paper interprets the motive of suicide in the „fantastic story“ „Krotka“ primarily in the context of the Christian idea of the immortality of the soul. Dostoevsky's attitude towards this tragic and, in the Christian understanding, contradictory act, is somewhat heretical. Distinguishing two types of suicide: the one for purely „material“ reasons (motivated above all by the „absence of faith in the immortality of the soul“) and the other, „meek“, „justified“ (for which he directly condemns the abuser of the victim), the writer in connection with the latter indirectly also questions the responsibility of God and calls into question the possibility of fully fulfilling the commandment: „Love one another as yourself“. Dostoevsky takes the side of the meek and raises his voice against abusers, but also his voice goes against God who „willed it that way“.

Apart from that, Dostoyevsky's note on the death of his first wife, Maria Dmitrievna (Masha) dated April 16, 1864, is indispensable in the interpretation of the short story „Krotka“, in which he expressed for the first time doubts about the possibility of fulfilling that „goal“, i.e. God's command, because the „law of personality“ interferes with it, „I restrains“. But, regardless of that, Dostoevsky sets this commandment as the supreme goal of man's earthly existence to which he should strive. In this context, the short story „Krotka“ and the „meaning“ of the young woman's suicide, which turns out to be her only way of salvation, should be read.

Keywords: F. M. Dostoyevsky, *Krotka*, suicide, icon, soul, Lamb of God.

Бојан Т. ЧОЛАК*

Институт за књижевност и уметност, Београд

СЛИКА РИЈЕКЕ У ПУТОПИСНИМ РЕПОРТАЖАМА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Айсѝракѝ: Рад се бави путописним репортажама Милоша Црњанског посвећеним Ријеци, највећем граду Кварнерског залива, објављиваним током 20-их година XX века у *Полијици*. Реч је о ангажованим Црњанским текстовима који су остали на маргини досадашњег научно-истраживачког интересовања.

Кључне речи: Милош Црњански, Ријека, путопис, репортажа, ангажована књижевност, југословенски национални идентитет.

Текстове посвећене Ријеци Милош Црњански је објављивао у периодици током 20-их година XX века док је радио као новинар. Писац *Дневника о Чарнојевићу* је био посвећен новинарству и видео га је као важан и вредан аспект свог стваралаштва:

„Журналистичком раду писац је посветио знатан део своје стваралачке усредсређености и енергије, а, при томе, ову врсту своје делатности Црњански није сматрао другоразредном, већ изузетно подстицајном и значајном [...] Новинарство је за Црњанског била нека врста споне са животом и енергијом свакодневнице друштвених и политичких збивања, извесно врело широког искуства“ (Јаћимовић 2009: 19).

Црњански је, како је Слађана Јаћимовић истакла, сматрао да је новинарство веома стимулативно и значајно, јер је било у уској вези с друштвеним и политичким догађајима. Оно је служило као кључни мост између његових стваралачких трагања и догађаја из стварног света који су обликовали његове текстове.

Милош Црњански је у путописним репортажама пружио детаљне приказе прилика у различитим крајевима тадашње заједничке државе (најпре Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потом Краљевине Југославије). Ови извештаји су били више од пуких путописа; понудили су вредан увид у друштвени, културни и политички пејзаж различитих области у држави. Запажања Црњанског су помогла да се југословенски читаоци информишу и образују о разноликости региона, подстичући боље разумевање и свест о различитим аспектима њихове земље:

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-1197-4794, btcolak@yahoo.com

„Углавном су то биле серије путописних репортажа, обједињених неким заједничким насловом, у реџим случајевима радило се о појединачним репортерским записима са путовања, подстакнутим каквим актуелним историјским, политичким, културним или уметничким догађајем [...] Прелаз од књижевности ка новинарству остварио је Црњански у домену актуелне друштвено-политичке проблематике. Своју пажњу пренео је на оне политичке односе, у којима су одређени моменти у новој међународној констелацији играли значајну улогу. Ту грађу са политичком тематиком [...] обједињује свест о тек створеној југословенској држави и о опасностима које би могле бити кобне по њену стабилност. [...] Политичка актуелност путописа „У Хортијевој Мађарској“ потакнула је код Црњанског премештање путописног интересовања са иностране на домаћу политичку ситуацију. Неки текстови усредсређени су на неослобођене југословенске крајеве, или на крајеве који би ту судбину у одређеним политичким и економским околностима могли да доживе“ (Голубовић 2001: 190–192).

Описивање непознатих предела имало је двоструку функцију. С једне стране, помогло је да се удаљени региони приближе читаоцима, а с друге, у питању је била државна тактика усмерена на промоцију новоанектираних територија унутар земље, што је за циљ имало да се потпуније интегришу ове области у југословенски национални идентитет.

Дописе о Ријеци Црњански публикује почевши од 1923. године, када се у листу *Полиџика* (26. и 27. јула и 3. августа) најпре појављује триптих под насловом „Убиство Ријеке (Писмо *Полиџици*)“, да би наредне године под наднасловом „Извештаји са приморја“, такође у *Полиџици*, био штампан текст „Ријека“.

Црњански путописни записи обједињени су у две књиге Сабраних дела, под насловима *Путописи I* и *Путописи II*. Ови радови спадају у путописне и новинске репортаже – жанр који у међуратном периоду доживљава успон.

РИЈЕКА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ: АНГАЖОВАНА ПУТОПИСНА РЕПОРТАЖА

Текст „Убиство Ријеке (Писмо *Полиџици*)“ – жанровски у поднаслову одређен као писмо¹ – објављен је у дневном листу *Полиџика* 1923. године у четири наставка. Прва три наставка маркирана су римским бројевима (I, 26. VII; II, 27. VII; III, 1. VIII), а последњи, четврти, изашао је под насловом „Пре анексије“ (2. VIII). Уочава се и да су прва два штампана у размаку од једног дана, исто као и последња два, а да је између њих направљена пауза од четири дана (субота–уторак).

Уколико се наслов путописне репортаже „Убиство Ријеке“ упореди са осталим писаним о хрватском приморју у сличном периоду – „Шибеник“ (1923), „Сплит“ (1923), „Корчула“ (1923), „Хвар“ (1923), „Амор у Цриквеници“ (1924), „Острво Раб“ (1924), „На рибању са месецом“ (1924) итд, запажа се да га издваја ангажовани карактер.

1 Реч је о уобичајном поступку жанровског одређења текста путописног карактера у српској књижевности, који омогућава увођење дискурса обојеног интимношћу и субјективношћу (в. Гвозден 2011). Форма писма подразумева и постојање адресата коме се писмо упућује, што је овде, занимљиво, дневни лист *Полиџика*.

На снажно присуство идеолошког контекста у жанру путописне репортаже указала је Дувњак Радић:

„Од свих подврста путописног жанра, новинарски путопис и путописна репортажа имају – захваљујући новинском систему комуникације – најизраженији политички аспект, који отвара питања друштвено-историјског контекста у којем су ови текстови писани“ (Дувњак Радић 2021: 23).

Донекле активистичком дискурсу могли бисмо приписати и наслов „Гробље наших бродова“ (1924), али с обзиром на то да наведени чланак не садржи топоним, „Убиство Ријеке“ уобличава се у један од ретких провокативних и ангажованих наслова жанра путописне репортаже о хрватском приморју. Међутим, у ангажован дискурс требало би сврстати и наслов „Опасност по Шушак“ (1924), текст који у Сабраним делима није уврштен у *Путописе*, него у *Полијичке чланке 1919–1939*.

Иако се из наслова „Ријека“ (*Полијика*, 22. VIII 1924) не чита ангажованост, реч је о једном и те како ангажованом чланку (путописној репортажи), написаном свега годину дана након „Убиства Ријеке“, али у оквирима измењених историјских и друштвено-политичких прилика. Самим тим, биће занимљиво упоредити наведена два текста не само из аспекта одређивања њихове међусобне кореспонденције, него и сагледавања самог циља (сврхе) Црњансковог писања.

Неопходно је напоменути да ће се у фокусу рада превасходно наћи Црњансков однос према Ријеци у оном значењу овога подручја које оно има за српског писца. Отуда ће се данашњи делови града, који су се некада налазили изван његовог оквира, анализирати само у функцији креирања слике некадашњег града Ријеке. Овде се надасве мисли на Шушак, област која је касније припојена Ријеци, а која у периоду када Црњански пише представљала не само другу средину, него у једном периоду чак и државу.

Премда текст „Убиство Ријеке“ започиње мотивом путовања и перспективом која се даје из воза, већ у уводном пасусу наилази се на пишчеве политичко-идеолошке коментаре који се, с једне стране, тичу тада заоштроеног италијанско-југословенског (Краљевине СХС) односа око Ријеке, а с друге, налазе у функцији формирања југословенског националног идентитета (остварује се превасходно кроз употребу првог лица множине)². Управо овакав модел компоновања карактеристичан је за прва три наставка чланка: путописни елементи само су повод за политичко-идеолошка разматрања и друштвене опсервације. Наведен начин структурирања текста није особен осталим путописним репортажама овога периода. Мотивација за то се може пронаћи у биографској чињеници да је Црњански живео у Ријеци

2 „Познато је да је Црњански један од многобројних српских интелектуалаца који се залагао за идеју југословенства и веровао у јединство три народа који ће своје интересе [...] ујединити и најбоље остварити у оквирима заједничке краљевине. У путописима није ретка синтагма *наши народи*, где се писац оглашава управо из своје југословенске позиције, коју брани заступајући јако уверење да је у географском и културном погледу млада држава јединствена и недељива целина. Такво уверење посебно је наглашено у низу путописних репортажа, које је за новине двадесетих и тридесетих година писао путујући по Хрватској, Приморју, Босни, Словенији и Србији“ (Јаћимовић 2009: 216, 217).

током 1912. и 1913. године и да је, самим тим, интимно био везан за тај град, те да је одлично познавао прилике и друштвене околности. Међутим, изразито ангажован карактер текстова у чијем су средишту Ријека и њена околина превасходно би се могао везати за тадашње опште уверење да је

„Ријечко питање најпознатије, јер је најстарије и код нас досад највише третирано, а оно нам је и најближе, јер је данас за наше народно и државно господарство од свих најважније [...] Ријека [је] наш једини употребиви излаз на море, а по њему и у широки свијет без кога се данас не може ни животарити, а камо ли живити, напредовати“ (Остерман 1920: 5).

Црњански коментари који се односе на италијанско-југословенски дијалог изразито су критички и та се критика не тиче само напада на италијанску владу и на непосредну окупацију Ријеке, него обухвата и југословенску власт. Снажан уплив историјског наратива и чести пишчеви коментари сврставају „Убиство Ријеке“ у врсту књижевног текста за чије читање је нужно познавати друштвене и политичке околности, тачније ванкњижевни контекст. С тим у вези, важно је указати на неколико кључних представа о Ријеци у Црњанском доживљају њеног (историјског) значаја. Пре свега, економски – Црњански Ријеку посматра као једну од највећих лука и моћно индустријско средиште, а потом и географски – Ријека је, према његовом мишљењу, природно, органски повезана са Сушаком, у ком већински живи хрватско становништво. (Штавише, српски књижевник настоји да готово анулира постојећу границу, сводећи је на мали мост и речицу преко које је могуће лако пребацивати ствари.) Коначно, из историјске перспективе, Ријека се доживљава као неослобођени део Хрватске (1848. припојена Банској Хрватској), још увек под Аустроугарском монархијом, у непрестаним уличним борбама с Италијанима. Самим тим, на симболичном плану, Ријека је, за Црњанског, и извориште борбе за слободу.

Наведене представе умногоме се подударају с оновременим ставовима изложеним, између осталог, у Остермановој студији *Ријека и Југославија*, публикованој у Загребу 1920. године. Тако, Остерман пише да је Ријека „све до великога рата не само главна, управо једина подунавска, дакле и југославенска морска лука за велики промет са Западом, него и главна морска лука за велики промет међу копненим и морским дијелом Југославије“ (Остерман 1920: 16). Остерман бележи и да „Усједну ли се Талијани у Ријеци, сједит ће у нашој кући, јер је Ријека, како је сасвим окружена нашим народом, у нашој кући“ (Исто: 17).

С обзиром на то да је „Убиство Ријеке“ објављено 1923. године, да би се разумеле друштвено-политичке околности инкорпориране у текст, потребно је указати на статус града након Првог светског рата, на који Црњански реферише, при чему треба нагласити да је у овом периоду Ријека била жариште геополитичког сукоба и националистичких тежњи. У том смислу, значајно је истаћи да је 1918. дошло до побуне против мађарске пограничне полиције, што је за последицу имало раскид државно-правних веза с Аустроугарском. Иако је савезничка војска Италије окупирала град, Ријека је сврстана у посед новоформиране Краљевине СХС, што је узроковало Д'Анунцијеву блокаду Ријеке и проглашење

италијанске управе за Кварнер, премда се званична влада Италије оградилa од Д'Анунцијевих похода и претилa нападoм на њега. До заоштравања односа дошло је 1920. године, када је француски премијер тражио од Југославије одрицање од Ријеке. Рапалски споразум с Италијом потписан је у новембру исте године и Ријека је постала Слободна Држава Ријека. Д'Анунцио је објавио рат Италији, а након што су бродови италијанске морнарице бомбардовали Ријеку („Крвави Божић“), Д'Анунцио је предао град Италијанима, који су га у јануару 1921. године други пут окупирали. Председник Слободног Града Ријеке је почетком 1922. државним ударом смењен, а преузимање власти италијанских радикалних националиста у граду завршило је трећом војном италијанском окупацијом. Неколико месеци касније, Италија је пала под фашистичку власт. Период напетости између Италије и Краљевине СХС завршио се 1924, потписивањем Римског споразума, којим је Ријека припала Италији.

Наведена историјска позадина наглашава сложено и турбулентно политичко окружење које окружује Ријеку током раног XX века, период обележен супротстављеним националистичким и територијалним претензијама.

За разлику од већине других чланка путописног карактера о северном Јадрану, писаних у приближном периоду, Црњански у овом, почев од трећег пасуса, уводи лично животно искуство, тачније у текст уткива биографске моменте. Овакав поступак омогућава му да успостави паралелу између оног некад (припада предратном периоду 1912. и 1913. године) и оног сада (1923. година, време писања чланка). Реч је о временском оквиру од десет година, у којем су се значајно промениле друштвено-историјске прилике – престала је да постоји Аустроугарска, којој је припадала Ријека, и завршен је Први светски рат, након којег је почела италијанско-југословенска борба око Ријеке.

Снајајући своју личну историју са ширим историјским контекстом, Црњански нуди јединствену перспективу на дубоке трансформације које су утицале на регион током ове бурне деценије.

Биографски део Црњански почиње говором о Сушаку. Занимљиво је да ће прва три дела „Убиства Ријеке“ писац *Лирике Ийшаке* дати из различитих позиционих (месних) тачака и да ће у сваком фокус превасходно бити на приказу датог подручја – први део пружа опис Сушака, други Ријеке, а трећи луке (пристаништа). Избор овакавог поступка само на први поглед може се довести у везу с ауторовом жељом да одговори жанровским захтевима једне путописне форме. Уколико се сагледа функционалност онога што српски писац описује, примећује се да је заправо реч о избору оних тачака преко којих ће најпогодније моћи да истакне одређене друштвено-политичке ставове и исаже властиту критичку мисао.

Део о Сушаку заснован је на контрастирању некадашње природне међусобне повезаности два места (Ријеке и Сушака) и политички, вештачки створене апсурдне границе између њих:

„Живео сам у Сушаку пре десет година. Тада је он слао масе раденика на Ријеку, трговао тамо, куповао тамо и продавао тамо. Сви његови путеви сливају се на мост, који га везује са Ријеком и који није шири од три метра“ (Црњански 19956: 47).

Сушак и Ријека су, дакле, природно међусобно повезани, функционишући као један привредни и друштвени ентитет: Сушачани су често путовали у Ријеку ради посла и трговине, при чему су заједнице биле чврсто интегрисане. Истицањем да су сви путеви на Сушаку водили до моста који га је повезивао с Ријеком, симболизује се њихова блиска веза.

Упркос томе, између њих је успостављена политички наметнута граница, која је нарушила ову природну међусобну повезаност. Црњански наглашава апсурдност ове вештачке поделе, јер је ишла против раније несметаног протока људи и робе између два места. Ова граница не само да је створила физичку поделу, већ симболизује и шире политичке и друштвене баријере наметнуте заједницама.

Одмах потом, Црњански уводи причу о уличним борбама Хрвата с Италијанима и истиче смелост и пркос југословенских младића због шетње Ријеком у соколској одори. Тиме се, на изванредан начин, креира слика Сушка као ријечног опонента, али и извора оног борбеног, херојског националног духа:

„У то доба Сушак, као и цело Приморје, значио је песму, политику и туче са Талијанима. Да се прође у соколској одори Ријеком сматрало се тада, у мом друштву, великим националним делом“ (Исто: 47–48).

Сушак је у том периоду био повезан са културним изразом („песмом“), политичким активностима и борбом против италијанског утицаја и присуства. Он је, према мишљењу Црњанског, био центар националистичких осећања и акција.

Ношење соколске униформе и пролазак кроз Ријеку сматран је значајним чином националног поноса и пркоса у ауторовом друштвеном кругу. Овај чин представљао је јавну афирмацију националног идентитета и отпор страном утицају јер је њено ношење у Ријеци, граду обележеном политичким тензијама и италијанским присуством, виђено као смела и храбра демонстрација лојалности југословенској ствари.

Насупрот томе, Сушак из 1923. године представљен је као „бео и мртав под прашином“ (Исто: 48), економски пропао и потпуно одвојен од лучког града. Узрок таквог стања српски писац доводи у везу са занемаривањем града од стране Краљевине СХС, због тога што је становништво Сушака исказало подршку Стјепану Радићу (није признавао династију Карађорђевић ни чин уједињења, него се залагао за стварање „хрватске неутралне сељачке републике“), а не радикалима.

Овакав однос Црњански оштро критикује, говорећи о „нашој срамоти, шегу коју Италија тера с нама“, алудирајући тиме на игнорисање стратешки важне позиције Сушака за Краљевину СХС, те, самим тим, дозвољавање Италијанима да отму Ријеку и експлоатишу њена природна добра, али истовремено и да је економски и индустријски униште.

Иза народног гласа, који очајава због препуштености окупаторима, односно напуштености и заборављености од стране уједињене заједнице, избија и Црњансков став о неопходности деловања „српских комитета“ који би „спречили грозоте што их Италијани чине са нашим живљем у Истри“ (Исто: 48), јер „и овде нам стоји један Солун под носем, богатство, свет, море“ (Исто: 49).

Црњански је забринут за ситуацију у Истри и ширем региону под италијанском контролом и истиче важност заштите региона, који описује као богат

ресурсима („богатство“), културно значајан („свет“) и стратешки вредан („море“). Према пишчевом мишљењу, овај регион је, као и Солун, витална област од великог значаја коју не треба занемарити нити препустити страној контроли. Став Црњанског подвлачи позив на активан отпор и интервенцију ради заштите интереса и благостања народа у Истри и околним крајевима.

Док је у првом делу текста акценат стављен на критику односа Крљевине СХС према Италијанима, Ријечи и Сушаку, у другом преовлађује слика „чишћења“ и италијанизације Ријеке (приказ како италијанске власти намећу свој утицај, мењајући културно или друштвено ткиво Ријеке и ефективно замењујући и бришући постојеће југословенско присуство и идентитет у граду).

Одмах по уласку у лучки град, писац га одређује као „непознату варош“. Опозиција некад/сад омогућава Црњанском да једанаест година касније сагледа измену друштвено-политичку и културну слику града. Тако запажа да су Ријечани постали фашисти и занелисти, да су поиталијанизирали чак и властита имена, те да „не могу ни једну меницу да прочитају без патетичне вике“ (Исто: 51). Уз то, српски писац пружа реалну, али и симболичку слику сређеног и очишћеног града, због чега је немогуће више чути и једну хрватску реч или пронаћи ма какав хрватски натпис. Овакво стање није само последица драговољне италијанизације Ријечана, него и италијанског терора над становништвом, па отуда ставља коментар да свако „ко хоће да осети жилу за свој матерњи језик, нек изволи у Ријеку“ (Исто: 51).

Међутим, иако примећује да је хрватски језик у великој мери одсутан у службеним и јавним грађанским срединама, Црњански и даље чује да се њиме говори међу одређеним групама, посебно код пиљарица и праља на тргу. Ове жене, упркос напорима фашистичког режима да потисну локалну културу, настављају да користе свој матерњи језик јер с њима „ни фашисти не излазе на крај“ (Исто: 51). Црњански, тако, жене радничке класе посматра као кључни облик отпора фашизму и италијанској контроли. Оне симболизују последњи бастион хрватског идентитета и културне истрајности усред широко распрострањене репресије. Њихова континуирана употреба хрватског језика представља облик пркоса и херојског става против италијанске инквизиције и ширег културног потискивања.

У овом делу, уводећи слике одређених знаменитости Ријеке, Црњански ће интегрисати референце на историјске догађаје, каква је, рецимо, она на „Крвави Божић“. Ове алузије служе да обезбеде историјски контекст и подвуку тежину политичких и културних трансформација које се дешавају у граду. Комбинација ових слика и историјских референци илуструје и текући отпор и дубину културних и политичких борби с којима се суочавају становници Ријеке.

Описујући Ријеку, Ријечане и Италијане, аутор ће на више места указати на апсурдност дешавања. Апсурд се не доводи само у везу с транскрипцијом личних имена према иностраном језичком обрасцу (Raicevich), или са чињеницом да се „наше дрво и цемент по свету“ превозе лађама с италијанским називима, него и са истицањем постојања новог друштвеног сталежа: калуђера фашиста. Апсурд се може уочити и у пишчевом говору о анексији Ријеке: „Смешни смо са анексијом, та она је у ствари већ годину дана анектована“ (Исто: 52), још једном оштро критикујући попустљивост и незаинтересованост југословенске краљевине.

И поред чистоће и мирноће која доминира градом, Црњански ће указати на друго лице „италијанске“ Ријеке, јер чим се зађе у мале кафане и барове, наилази се на места пуна фашиста који „лупају жилом и ножем по столу“ сведочећи тако постојање „оне друге Ријеке, чија је душа [...] врела, горућа, најиталијанскија“ (Исто: 53).

Црњански, тако, супротставља спољашњи изглед Ријеке с тензијама које се налазе у друштвеним основама и односима. Упркос површинској чистоћи и мирноћи простора, испод ове фасаде открива другачију стварност: присуство жестоког милитантног елемента у граду.

Одређивањем душе као „вреле, горуће, најиталијанске“ указује се на страствену и агресивну природу фашиста (што је све у оштрој супротности с мирном спољашњошћу Ријеке), а самим тим и да се испод углачане и мирне површине крије дубоко укоренењени жар повезан с италијанским национализмом и агесијом.

Црњански, према томе, наглашава оштар контраст између спољашњег изгледа града и нестабилне, ватрене подводне струје коју воде италијанске фашистичке снаге. Ова двојност илуструје сложену и конфликтну природу Ријеке под италијанском влашћу.

У трећем делу путописне репортаже, насупрот уличканости градских улица, писац ће дати гротескну слику запушеног ријечног пристаништа, која оличава прави однос италијанских власти према лучком граду. Парадокс да некадашња финансијски моћна лука стоји оронула, Црњански показује бројкама, указујући на некадашњи промет, те читаву ситуацију критички одређује као „комедију Италије“. Основна ауторова интенција је сутерисање индустријског, тачније економског, уништења Ријеке у циљу њеног стављања у зависан положај према Италији.

Слика италијанских злодела и системског уништења не само Словена, него и неистомисљеника, вероватно је најупечатљивија када се говори о фабрикацији људи, о њиховом насилном претварању у фашисте (процес насилног преобликовања идентитета и понашања појединаца како би се ускладили с фашистичком идеологијом није укључивао само физичко утјетавање, већ и психичку и културну присилу). Фашистичка идеологија се тако показује као искључив и репресиван систем, у којем надзор и терор врше главну улогу (режим спроводи конформизам кроз застрашивање и контролу). Црњански истиче да се фашизам намеће као универзални захтев, уз очекивање да се сви морају повиновати његовој идеологији. Српски писац отуда наглашава оштру и продорну природу фашистичке владавине, илуструјући како је она настојала да потпуно преобликује и доминира сваким аспектом живота у Ријеци:

„Онај ко није фашист, тај не сме ни да брије ни да товари дрва, ни да тргује, ни да чисти ципеле. Фашист, сваки мора да буде фашист [...] То су највећи успеси фабрикације“ (Исто: 54).

За разлику од већине историјских извора, Црњански ће тврдити да је током прве деценије XX века Ријека била „више хрватска него талијанска“, као и да је спроведено етничко чишћење Хрвата: „Рицинус, жила, а кад је требало и нож растерали су их и ућуткали“ (Исто: 55).

Највећу разочараност у италијанску власт Црњански ће ипак приписати самим Ријечанима, који „хоће пре свега јефтиноћу и живот, па тек после тробојку“, истакнувши комодитет и прагматизам изнад њиховог националног осећања. Због присила које трпе и жудње за идеалом слободе, писац Сеоба ће закључити да се Ријечанима ми „сасвим наивно чинимо као обећана земља“ (Исто). Управо стога што је био пројугословенски оријентисан, занимљиво је да на овом месту, Црњански – посежући за речју *наивно* – исказује критички однос према сопственој држави. За разлику од до тада присутне критике у тексту, која се тичала превасходно спољне политике (изузима се однос према Сушаку као питање идеолошких поставки), критика је овде усмерена на саму државу.

Још једном, Црњански ће потцртати осећање напуштености грађана од стране Краљевине СХС и њихову препуштеност немилосрдности италијанских фашиста: „Зашто сте нас оставили? Зар због хуље Радића овај народ да плаћа? [...] Успели су, све се расељава [...] Зашто сте нас напустили као псе“ (Исто: 56).

Супротно општој атмосфери Ријеке, осликаној у другом делу путописне репортаже, у овом преовладава атмосфера страха и тираније:

„По улицама сви се боје, сваки носи значке [...] Нису то све значке фашиста [...] Главно је да је нека значка и да човека оставе на миру“ (Исто).

Последњи, четврти део чланка могао би се сврстати у жанр путописне репортаже искључиво уколико бисмо га – као што то уосталом чини и приређивач Сабраних дела – сматрали пишчевим освртом/коментаром на претходна три дела. Међутим, наведени одломак изашао је у *Полицији* под засебним насловом „Пре анексије“, чиме писац, заправо, настоји да додатно скрене пажњу на политички осетљиво ријечко питање. Занимљиво, текст је публикован 1923. године, само годину дана пре него што ће Ријека и званично припасти Италији. Црњански, према томе, пише о једној изузетно актуелној теми у тренутку када интензивно наслућује решавање тога питања, тачније да се „нешто иза кулиса спрема“ (Исто: 57). Како Енес Милак запажа:

„Југословенски аутори своја излагања о односима две јадранске државе углавном завршавају с 1920. годином, иако те године нису закључени сви проблеми на Јадрану проистекли из Првог светског рата. Римски споразум (јануар 1924.) и догађаји који су му претходили објашњавани су веома површно и недовољно аргументовано. Мало је радова који догађаје од доласка фашиста на власт у Италији (октобар 1922.) па до закључења Римског споразума стављају у средиште свога интересовања“ (Милак 1982: 131).

Наведена Милакова запажања указују и у којој су мери драгоцене становишта и опажања изнесена у тексту „Убиство Ријеке“. У чланку „Пре анексије“, Црњански ће највећу критику упутити југословенској влади, јер је дозволила да ријечко питање постане локално, а кривца за тренутна дешавања и ријечки статус усмерити на Радована Антонијевића. Но, и поред тога, српски писац уочава да се пружа прилика да се реагује, да се пробуди Европа, указивањем да овде није реч

о локалном проблему, него о целој средњој Европи, „јер је њена будућност нужна не само нама, него свим земљама у залеђу њеном, до јужне Русије“ (Црњански 1995б: 57), позивајући притом на одбрану „не хрватске индустрија дрвета, него возова, благостања, здравља у средњој Европи и нашег новог места у свету“ (Исто: 58).

На крају, Црњански још једном критику усмерава на фашизам и атмосферу страха коју та идеологија креира, указујући да „оно што сад влада на Ријеци, бедна је и криминална инфамија, а о легалности, националном хероизму и талијанству ни за Ђон Д'Анунција, ма колико он груб према нама био“ (Исто: 58). Истовремено, аутор исказује и сумњу у италијанске војно-политичке могућности.

Другу путописну репортажу о Ријеци, Црњански ће објавити свега годину дана касније (1924), у оквиру „Извештаја с Приморја“, након Римског споразума, тачније пошто је лучки град коначно припао Италијанима. Баш као и у репортажи из 1923. године, писац *Лирике Ишаке* инсистира на слици једног уређеног, очишћеног града, али се овога пута у само средиште поставља чињеница да је реч о простору у који се невероватно много улаже („само на калдрму и трамваје потрошено је 60 милиона“), те који сада више изазива утисак хотела испуњеног гостима на летовању, него лучког града.

Уз то, Црњански описује и владајућу атмосферу као „потпуни мир и ред“, посматрајући је као последицу „туча, инквизиција и страшног цинизма“, батина, ножева и ричинуса, као и садашњих полицајаца који „строго пазе на дошљаке“. Тако је он деидеализује и разоткрива, а истовремено и одбија да заборави начин на који је та атмосфера остварена.

Иако је у претходној репортажи инсистирало на слици терора и, с њим у вези, насилним прогоном, те италијанизирањем грађана и културе, при чему се на посебном удару нашао језик Хрвата, занимљиво је да Црњански примећује да и поред свега, „и сад, сваки ко није добро обучен на Ријеци говори наш језик“ (Исто: 107), указујући тиме на апсурдност насилног одвајања и на природно присуство хрватског живља.

Српски писац ће изнова истаћи слику запуштене луке која „служи за заставе националних свечаности и романа“, као и за експлоатацију хрватског дрвета.

Међутим, вероватно највећа разлика у односу на репортажу из 1923. године тиче се приказа самих Ријечана. Док се у старијем тексту инсистира на визијама и нади грађана у економско подизање луке, у млађем се Ријечани представљају као они „који нису тужни због своје пропасти, а ничему се не надају“ (Исто). Штавише, „на најновије напоре да [...] лука васкрсне посматра се са подсмехом“ (Исто). Исто тако, код Ријечана се не наилази више ни на запрепашћеност пред попустљивошћу југословенске владе, нити на осећање напуштености. Из репортаже је изостао и наратив о узроку специфичног односа Краљевине СХС према Ријечанима или Сушаку, као и реторика негодовања због одсуства југословенске помоћи.

Када је о граници између Ријеке и Сушака реч, у репортажи из 1924. године задржава се њен опис као баналне међе, али се она сада уобличава и у симбол нових геополитичких односа:

„Узани мост, што везује Ријеку са задимљеним Сушаком и сва та граница овде, или изгледа као из неке бестидне оперете или као весник нечег сасвим новог, будућег интернационално наметнутог у односу држава и нација“ (Исто: 108).

Мост је описан „као из неке бесрамне оперете“, што имплицира да делује депласирано и претерано театрално. Ово поређење сугерише да се мост, а самим тим и политичка ситуација коју он симболизује, чини вештачким, преувеличаним и апсурдним.

Но мост се види и као „весник“ нове, једне међународно наметнуте будућности. То значи да он симболизује значајне промене у односима између држава и нација, наговештавајући промене у политичкој динамици и границама које диктирају спољне силе, а не природни или традиционални процеси.

Црњански се, према томе, служи сликом моста како би коментарисао вештачку и наметнуту природу геополитичких промена које утичу на Ријеку и Сушак. Сlike наглашавају и апсурд и озбиљност новог међународног поретка који се намеће региону.

Узимајући у обзир све наведено, може се закључити да се у средишту репортаже из 1923. превасходно налазило Црњансково агитовање за одбрану Ријеке и пружање помоћи, као и за сагледавање разлога попустљивог односа Краљевине СХС према Италијанима, односно занемаривања стратешки важних позиција Ријеке и Сушака. У фокусу репортаже из 1924. је пак покушај указивања на апсурдно, превелико и ничим оправдано новчано улагање Италије у Ријеку, тачније указивање на опасност од Италије, која се доживљава као претња „даље према нашим завичајима и животима“ (Исто: 109).

Све ово указује на то да Црњанскове путописне репортаже о Риједи нису имале за циљ упознавање читалаца *Полијике* с једном другачијом културом кроз истицање њених специфичности, нити приближавање српским читаоцима недовољно познатих простора новостворене југословенске државе (што је био главни циљ пишчевих путописних репортажа из северног хрватског приобаља), него превасходно изношење властитих политичких ставова и указивање на опасност од Италије и фашистичке идеологије, што нам указује и на то да се писац користио жанром путописа „за остваривање ширих, ванкњижевних замисли“ (Јаћимовић 2009: 223).

С друге стране, у формалном смислу, писац уводи многе одлике путописног жанра, па се у тексту наилази на мотиве пута и непознате средине, али и на „успостављање низа међусобно условљених дихотомија, почев од примарне која се заснива на релацији ми – они, односно блиско – туђе, завичајно – страно“ (Исто: 149). С тим у вези, можемо закључити да „Убиство Ријеке“ жанровски осцилира између путописне репортаже и политичког текста, а можда би најпрецизније било говорити о ангажованој путописној репортажи, јер су сви њени делови у функцији конструисања политичких ставова и креирања одређених идеолошких позиција.

Имајући, дакле, у виду поменуте путописно-репортажне записе, можемо закључити да је Ријека за Милоша Црњанског инспиративни простор који, с једне стране, има сентименталну вредност, док, с друге, означава важан културолошки, историјски и политички сегмент Краљевине Југославије и њеног идентитета.

ИЗВОРИ

- Црњански 1995a: Милош Црњански. *Путописи I*. Дела Милоша Црњанског, том осми. Београд: Задужбина Милоша Црњанског / БИГЗ / СКЗ.
- Црњански 1995b: Милош Црњански. *Путописи II*. Дела Милоша Црњанског, том девети. Београд: Задужбина Милоша Црњанског / БИГЗ / СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

- Чолак 2013: Бојан Чолак. „Сењ Милоша Црњанског: од херојског до југословенског култа“. *Aqua Alta*. Зборник радова. Ур. Светлана Шеатовић Димитријевић, Марија Рита Лето, Персида Лазаревић ди Ђакомо. Београд: Институт за књижевност и уметност, 207–224.
- Дуковски 2010: Darko Dukovski. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.
- Дувњак Радић 2021: Жаклина Дувњак Радић. *Есејистика путописне репортџаже*. Нови Сад: Културни центар Војводине „Милош Црњански“.
- Дуда 2004: Dean Duda. „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja“. *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 73/19, 97–117.
- Голубовић 2001: Видосава Голубовић. „Путописна репортажа Милоша Црњанског“. *Књига о путопису*. Зборник радова. Ур. Слободанка Пековић. Београд: Институт за књижевност и уметност, Београд, 189–201.
- Гвозден 2011: Владимир Гвозден. *Српска путописна култура 1914–1940*. Београд: Службени гласник.
- Јаћимовић 2009: Слађана Јаћимовић. *Путописна проза Милоша Црњанског*. Београд: Учитељски факултет.
- Јешић 2004: Недељко Јешић. *Млади Црњански*. Београд: Народна књига.
- Милак 1982: Енес Милак. „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Римски споразум (1922–1924)“. *Историја 20. века*. Зборник радова. Ур. Драгослав Јанковић. Београд: Институт друштвених наука, 131–172.
- Остерман 1920: Stevo Osterman. *Rijeka i Jugoslavija*. Zagreb.
- Тешић 2023: Ива Тешић. „Милош Црњански о Хрватском приморју“. *Путописи у српској књижевности. Језик српских путописа. Српска књижевност и културна дипломатија*. 52. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 14–19. IX. 2022. 2. Београд: Филолошки факултет / Међународни славистички центар, 263–272.
- Тодоровић 2011: Неда Тодоровић. „Литерарни јурнализам“. *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, бр.132, 24–37.

Bojan T. ČOLAK

THE IMAGE OF RIJEKA IN MILOŠ CRNJANSKI'S TRAVEL REPORTS

SUMMARY

The paper deals with Miloš Crnjanski's travel reports dedicated to Rijeka, the largest city in the Kvarner Gulf, published during the 20s of the 20th century in *Politika*. We are talking about Crnjanski's engaging texts that have remained on the margins of scientific and research interest so far.

The analysis of the texts showed that Crnjanski's travel reports about Rijeka were not aimed at introducing the readers of *Politika* to a different culture by highlighting its specificities, nor bringing them closer to Serbian readers with the insufficiently known areas of the newly created Yugoslav state

(which was the main goal of author's travel reports from the northern Croatian coast), but primarily expressing his own political views and pointing out the danger of Italy and fascist ideology, which also indicates that the writer used the travelogue genre to realize broader, non-literary ideas.

On the other hand, in a formal sense, the writer introduces many characteristics of the travelogue genre, so in the text one encounters the motifs of the road and unknown environment, but also the establishment of a series of mutually conditioned dichotomies, starting with the primary one based on the relationship between us and them. In this regard, we can conclude that "The Murder of Rijeka" genre oscillates between a travel reportage and a political text, and perhaps it would be most accurate to speak of an engaged travel reportage, because all its parts are in the function of constructing political attitudes and creating certain ideological positions.

Therefore, bearing in mind the aforementioned travelogue and reportage records, we can conclude that for Miloš Crnjanski, Rijeka is an inspiring place that, on the one hand, has a sentimental value, while, on the other hand, it signifies an important cultural, historical and political segment of the Kingdom of Yugoslavia and its identity.

Keywords: Miloš Crnjanski, Rijeka, travelogue, reportage, engaged literature, Yugoslav national identity.

Маша Љ. ПЕТРОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЕМОЦИОНАЛНИ ПЕЈЗАЖ РОМАНА ПРОКЛЕТА АВЛИЈА ИВА АНДРИЋА**

Айсџраки: Циљ рада јесте примена постулата афективне наратологије и теоријског концепта емоционалног пејзажа у тумачењу Андрићевог кратког романа *Проклећа авлија*, са намером да се пружи ново читање романа и покаже да је, иако је проистекао из пера писца код којег су доминантни разум и мисао, његов емоционални слој конститутивни чинилац целокупног наратива. Уважавајући становишта претходних тумача *Проклеће авлије* и следећи путоказе афективних наратолога у раду се проучавају емоције приповедача, ликова и читалаца овог романа. Окосницу чини интерпретација страха, љубави, туге и других сложених емоција јунака, анализа начина њиховог актуелизовања и транспоновања у Андрићевом роману, као и указивање на њихову функционалност у обликовању приче и њених појединачних аспеката, као што су простор и време збивања радње. Посебна пажња усмерена је ка сагледавању сложеног наративног профила романа, уочавању прикривених емоција приповедача, контекстуализацији емпатије као доминантне емоције читалаца, условљене и друштвено-културним контекстом читања романа и порукама које роман имплицитно, а каткад и експлицитно пружа.

Кључне речи: *Проклећа авлија*, Иво Андрић, емоционални пејзаж, афективна наратологија, емоције приповедача, емоције јунака, емоције читалаца, страх, љубав, туга.

ОСЕЋАЊА ПРИПОВЕДАЧА ПРОКЛЕТЕ АВЛИЈЕ

До појаве афективних наратолога почетком актуелног столећа у наратолошком проучавању књижевних дела није била заступљена проблематизација осећања приповедача. Тек су афективни наратолози указали на чињеницу да је њиховим претходницима пажњу заокупљала објективност и поузданост приповедачевих речи, његова инволвираност у предмет казивања или дистанцираност од њега, али да се никада нису осврнули на само биће приповедача, на његов унутрашњи свет и емоције које га премрежавају. Стога су они, а у првом реду Патрик Хоган, започели дефинисање методолошких поставки и интерпретације књижевних дела проучавањем емоција наратора, како би испунили то место празнине, присутно у прошлости. Претпостављајући да је структура приче у својој основи

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0009-3446-5467, masapetrovic01084@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

обликована и оријентисана емотивним системом приповедача, они сматрају да је значајно проучавати његове емоције, јер „емотивни систем управља не само циљевима приповедача већ и начинима на које је прича обликована, врстом догађаја у којима протагониста учествује, изазовима са којима се суочава и сл.“ (Hogan 2011: 2, превод М.П.).

Следећи Хоганову мисао афективно наратолошко читање Андрићевог романа *Проклећа авлија* треба започети проучавањем емоција приповедача и решавањем дилеме из којег емотивног система произилази прича о фра Петру и његовим данима проведеним у истанбулској казнионици, те како приповедачеве емоције утичу на обликовање наратива. У том светлу знаковито је скренути пажњу на чињеницу да је у прошлости овај роман привлачио и изазивао проучаваоце писане речи управо због комплексне наративне ситуације која у њему постоји и да су они настојали да пруже што поузданији увид у рељефност и испреплетаност приповедачких гласова која га одликује. Већ је Петар Џацић, критичар који је од својих почетака пратио и писао о Андрићевом литерарном стваралаштву, у студији посвећеној *Проклећој авлији* указао на то да овај роман карактеришу „приповедачки различите типологије“ (Џацић 1996: 126) и да се „штафетном техником приповедања развија и грана ова повест којој коначне димензије даје квартет приповедача“ (Џацић 1996: 118). Џацић повлашћено место „привилегисаног казивача“ (Џацић 1996: 111) додељује фра Петру и показује да Хаим, Ђамил и неименовани младић, са почетка и краја романа, само допуњују Петрове исказе и чине причу живописнијом. Настављајући критичарево тумачење и уважавајући његове јаке стране, Иво Тартаља у студији *Приповедачева естетика* (1979) одлази корак даље и допуњује места празнина, које је Џацићев поглед на приповедање у Андрићевом роману оставио, а која се тичу приповедних секвенци посвећених Џем султану, као и почетног и завршног дела романа. Тартаља инсистира на томе да у роману постоји приповедна инстанца која је све приче свих претходно побројаних јунака-приповедача обликовала у романескну целину, инстанца свезнајућег приповедача „који може знати и казивати шта се сада збива у свести другог човека“ (Тартаља 1979: 253), наратора који се по потреби претвара у „онога кога жели показати“ (Исто: 253), па тако и у приповедача-хроничара (Исто: 243) који доноси повесни наратив о Џем султану.

Будући да по дефиницији емоције свезнајућег приповедача остају ван домета читалаца и проучавалаца, на први поглед чини се да бивамо суочени са херменеутичком препреком коју нећемо премостити. Остајемо запитани о каквим емоцијама се може говорити када је по среди свезнајуће лице које прикрива себе, дистанцира се и преузима маске оних о којима приповеда. Међутим, управо захваљујући том поигравању приповедним маскама пажљивом читаоцу Андрићевог романа открива се да причу о фра Петру и његовом бивствовању у Проклећој авлији свезнајући приповедач посредује захваљујући перспективи неименованог младића, који је боравио у фратарском манастиру и слушао приче овог фратра. О његовим емоцијама се не приповеда отворено и директно, него су оне запретење у појединачне дескрипције, пејзаже и деперсонализоване коментаре, који откривају његова унутрашња стања. Тако једна уводна дескрипција:

„На крају те стазе танка пруга пртине шири се у неправиан круг, а снег око ње има румену боју расквашене иловаче, и све то изгледа као свежа рана у општој белини која се протеже до унедоглед и губи неприметно у сивој пустињи неба још увек пуног снега“ (Андрић 1963: 9),

открива да је обликована унутрашњим светом субјекта и да су у њој испољена осећања туге младића због смрти фра Петра, осећања која се тичу губитка очито значајне фигуре у младићевом животу. *Свежа рана* која постоји у његовом срцу трансформисана је у поређење које недвосмислено поручује да је спољашњи снежни пејзаж заправо интернализован емотивни пејзаж јунака.

Блиске емоције очитују се и из коментара, који би требало да остави утисак општег наратива универзалног карактера, а који суштински осликава потребу младића да се бори са својом тугом и да се суочи са дубљим егзистенцијалним страхом, страхом од смрти, који је изазван упокојењем фратра. У њему се именица *човек* може лако заменити заменицом *ја* и добити увид у она осећања која истински потресају душу овог младог човека:

„Када их човек тако гледа и слуша, све се у њему и нехотице окреће од живота ка смрти, од оних који броје и присвајају ка оном који је све изгубио и коме више ништа и не треба, јер ни њега нема“ (Андрић 1963: 11).

Недвосмислено је јасно да су младићеве мисли и емоције усмерене на губитак, на крај једног живота, на туђу смрт која у њему буди мисао да је и *ја* подједнако смртно као *не-ја*, као *Друи*, као фра Петар. Такође, тај осећај губитка намеће претпоставку да је за младића фигура фра Петра била важна и значајнија у односу на друге духовнике овог манастира. На то је пажњу скренуо и Петар Џацић у својој студији *О Проклејој авлији* (1996), именујући младића Ахбабом, што на турском значи пријатељ и сагледавајући њихов однос блискости, описан и у приповеткама „Труп“ и „Шала у Самсарином хану“ (в. Џацић 1996: 77). Нажалост, како примећује и Џацић, из самог наратива романа не сазнаје се много о природи односа младића и фра Петра. Остаје неразјашњено да ли је и младић исто фратар или неко физичко лице које борави у манастиру, са којим циљем, због чега и колико дуго времена проводи на овом месту, како се осећао на њему и какве односе је успоставио са другим становницима манастира, па тумачења остају у домену спекулативног. Ипак, датост да је велики део свог времена младић проводио крај фра Петра и са пажњом слушао његове приче, показује да постоји некаква емотивна везаност и приврженост овој фигури. Очито је да су му оне, мада проговарају о веома сложеним и тешким животним судбинама људи, улешшавале и олакшавале дане проведене у манастиру. Због тога се младић фра Петра сећа са топлином и наклоношћу, упркос томе што његова сећања проистичу из осећања туге и страха од сопствене смрти, што утиче и на структуру и поруке приче, односно боји и наткриљује њен филозофско-мисаони слој.

Тај младићев емотивни систем у вези са тугом, губитком и егзистенцијалним страхом од смрти проузроковао је да прича о фра Петру буде усмерена на веру у живот, у моћ и способност речи да превазиђе смрт и коначност, на веру у слободу

упркос свим недаћама које су обојиле Петров, али и живот других ликова Андрићевог романа. Но, спектар осећања са којима се млади човек суочава је веома разгранат, што утиче на то да се у роману смењују противречне наративне деонице у којима доминирају нада, односно безнађе, вера у живот и пораз пред смрћу, страх и љубав, осећање коначности и непролазности и поверење у могућност превазилажења тренутних околности у којима се појединац затекао. Сходно томе да је прича накнадно обликована и, условно говорећи, приређена, могу се уочити неке правилности у смени позитивно и негативно емотивно конотираних наративних секвенци, али је начелни закључак да је структура читавог романа у знаку бинарности и емотивних контраста, што је видљиво и у завршној деоници романа. На тако малом узорку уочава се преплет емоција у неименованом младићу, перманентна борба страха од смрти и вере у живот, у његову победу над смрћу и једну хуманистички интонирану идеју да реч надживљује смрт. Завршетак романа показује да је младићева вера у живот јача од осећања страха и забринутости пред његовим окончањем, као и да је то емотивни систем и основни постулат из којег он сагледава свет и који преузима дистанцирани приповедач. Стиче се утисак да је циљ свезнајућег приповедача био да у тако обликованом наративу о Проклетој авлији и њеним житељима посредује читаоцима ту хуманистичку поруку поверења у живот упркос суоченошћу са смрћу, као једну од најзначајнијих порука Андрићевог романеског остварења.

ПАЛАНЕ ЛИ СЕ АНДРИЋЕВИ ПРОТАГОНИСТИ

Током читања романа *Проклећа авлија* намеће се импресија да у њему не постоји јунак који се не суочава са неком врстом страха. Овој емоцији, том „амбивалентном феномену, који нам штити голи живот, али га истовремено и загорчава“ (Бјелановић 2022: 121) Андрић је подредио све протагонисте, хапшенике истанбулског истражног затвора, показујући на њиховим примерима палету различитих типова страха и разноликост његовог испољавања у осетљивим историјско-друштвеним временима и управничким системима, какво су „мутно време када власт престане да разазнаје правог од кривог“ (Андрић 1963: 12) и тоталитарни систем ослабљене Отоманске империје. Понирући у затворски свет, читалац се на самом почетку сусреће са необичним човеком, склоним лажима и преувеличавањима, Заимом и његовим страхом од пресуде и додељивања будуће затворске казне. О његовим емоцијама извештава свезнајући приповедач, акцентујући да је код Заима изражена адаптивна снага страха (в. Бјелановић 2022: 122), под којом се подразумева да у осећању страха долази до садејства прошлости и претпостављене будућности, тј. да субјект са трауматичним искуством и проживљеним страхом из прошлости повезује будуће догађаје на основу њихове међусобне асоцијативне сличности. Наиме, будући да је Заим већ био оптужен да је растурао лажан новац и одслужио веома комплексну казну за то почињено кривично дело, поновним доласком у Проклету авлију он из дугорочне меморије анстрахује своје пређашње искуство и развија страх од поновне „тешке казне, ако се ствар докаже“ (Андрић 1963: 22). Поред саопштења приповедача, јасни знаци да се Заим суочава са страхом јесу

манифестовани његовим фацијалним изразом, за који се каже да је „неки погребни и плачевни израз“ (Андрић 1963: 22) и његовим порочним понашањима, опијањем и причањем лажи. Тематизација јунаковог страха помера радњу романа унапред и мотивише описивање и других јунака, затворских „станара“, који попут њега у свом искуственом хоризонту баштине сродне емоције.

Тако се даље приповеда о страху бугарских грађана, са којима је фра Петар делио простор у ћелији, страху од шпијуна и погрешног корака или држања, које би резултирало проглашењем њихове кривице и упућивањем на одслужење казне. Занимљиво је да приповедач апострофира да они сакривају своје емоције, да их не испољавају, али да се оне ипак манифестују у њиховом подозривом опхођењу према фра Петру, Ђамилу и Хаиму. У њиховим осећањима препознаје се да основу чини страх од смрти, али не само физичке смрти, већ и од немогућности да се одбране, да докажу да нису криви, да наставе свој живот изван казнене установе, што је за њих значило смрт саму по себи. Уочавање њиховог страха повод је да се проговори и о новом становнику ћелије, Ђамилу, који је нарушио привидан мир који су ови Бугари осећали у суживоту са фратром, те да се осветли његов страх. Да Ђамил страхује, извештава нас фра Петар, који у његовим очима препознаје знаке ове емоције. Из Петровог исповедног коментара, посредованог од стране свезнајућег приповедача:

„Не те, али такве очи он је већ гледао. Има таквих људи који се нечег плаше или стиде, нешто желе да сакрију. И управо због тога они својим погледом стално настоје да привуку и задрже туђи поглед [...]“ (Андрић 1963: 49),

уочљиво је да нису прецизирани узрок и предмет јунаковог страха, већ да је вероватно по среди страх од страха, специфично стање неурозе човека изазвано понављањем стрепњом. Сагледавајући Ђамилову животну причу, почев од раног губитка мајке, сестре и несрећне љубави, као и неразумевања околине и осећања неприпадања ни грчкој ни турској заједници у Смирни, може се претпоставити да су немили догађаји и немогућност идентитетског утемељења изазвали у њему зазор, бригу, анксиозност. Те емоције очитују се и у његовој првобитној повучености и неповерљивости према затворском окружењу, те уздржљивости у разговору са фра Петром, у којем јунак само потврђује фратрове речи. Из његовог понашања јасно је да је он млади човек који страда и пати због околности у којима се нашао, због немогућности да свој интелектуални дух уклопи у малограђанска очекивања житеља Смирне, да превазиђе културолошке разлике и предрасуде које у тој среди ни постоје, те да се избори са сложеним породичним збивањима.

У сржи његовог страха прикривена је свест да се поново може сусрести са душевном боли и бити повређен, као претходних неколико пута, што проузрокује потребу за повлачењем из друштвених активности и свакодневног живота, потребу за затварањем у себе и окретањем читању књига и проучавању судбина маргинализованих историјских личности. Међутим, управо то бављење науком и изучавање живота Џем султана бива погрешно протумачено и резултира Ђамиловим интернирањем. Тако он постаје жртва једног система власти, а његов страх поприма екстензиван карактер. Јунак више није у стању да разлучи стварну опасност од

претпостављених и домаштаних, због чега по доласку у Проклету авлију и приликом упознавања са фра Петром оставља утисак, како смо већ истакли, уплашеног, забринутог и метафорички речено изгубљеног појединца који више није у стању да се носи са изазовима које му живот намеће и који се препушта свом страху и допушта му да управља његовим поступањима у истанбулском истражном затвору.

Како је прича о страху бугарских затвореника утицала на структуру наратива тако што је представљала наративну карику за коју ће се везати прича о Ђамиловим емоцијама и животној судбини, истоветно томе је и Ђамилова прича повод за уланчавање приче о страху јунака Хаима у широко постављен наратив романа о протагонистима који се плаше. Као што је то случај код претходно опшртаних карактера и њихових емотивних портрета, ни Хаим о својим емоцијама не приповеда, не саопштава их и не подлеже процесу интроспекције, већ их читаоци и проучаваоци уочавају посредством описа и коментара свезнајућег приповедача и приповедача који је својим сазнањем ограничен на фокализаторску перспективу фра Петра. У наведеним дескрипцијама, коментарима и сагледавањима Хаима, његовог понашања и емоција, јунаков страх се очитује у телесним манифестацијама, које су за афективне наратологе поуздан знак да се јунак текста суочава са одређеном емоцијом (в. Ноган 2011: 3). У Хаимовом случају присутне су чак три телесне манифестације: вокализација, оличена у његовим репетицијама узвика „Е? А!“, постојање тела која подразумева напрегнутост мишића, непрестане трзаје, освртање око себе, што сугерише да је јунак спреман за покрет, за бег као одговор на страх и фацијална експресија. Приповедач посебну пажњу поклања дескрипцији Хаимовог израза лица, наглашавајући да се у борби против страха Хаим не окреће порочним понашањима, него настоји да свој страх потисне и сублимира разговором, да причањем умири своју узаврелу психу.

Јунакова потреба да речју тера страх и себе заваља причајући, усмерава ка постављању питања чега се заправо Хаим плаши и шта је то или ко је тај што га тера да непрестано говори, да „снижава глас до неразговорности“ и „баца испитивачке погледе око себе, као човек кога многи гоне и који у све сумња“ (Андрић 1963: 58). Чини се да одговор на ова питања јесте комплексан, будући да корени ове емоције сежу у вишеструко испреплитане изворе личних, интимних, друштвених, политичких и културолошких околности. Хаим страхује од друштвеног и политичког система у којем живи, од репресивних мера кажњавања, од управника затвора Карађоза и сусрета са њиме, од стражара који су Латифагина продужена рука, од тога да својим понашањем или причом не изазове њихову позорност, па да последично томе не буде процесуиран пре времена. Страхује и од тога да неће умети да се одбрани, да ће изговорити нешто што није пожељно или дозвољено, да ће... Тако се пирамида страхова шири и формира све до оног, основног страха, а то је да ће свој живот окончати у Авлији и да његово сутра ван ове институције неће осванути.

Побројани Хаимови страхови, односно њихови извори од изузетног су значаја за структуру романа *Проклетша авлија*, јер управљају причом и представљају основу да се у наратив уведу и тематизују емоције још двојице јунака, а то су измирски валија, који је директно одговоран за Ђамилово хапшење и Карађоз, јунак који утерује страх у кости самом Хаиму и свим осталим затвореницима. О валијиним

емоцијама и поступањима писано је на самим почецима проучавања романа *Проклећа авлија*, а посебно се истиче поглавље „Зашто валија мрзи књиге“ у Џацићевој монографији посвећеној тумачењу Андрићевог кратког романа. У том поглављу критичар сагледава валијино поступање према Тамилу и настоји да проникне у оно што се налази у његовом нуклеусу, чиме је мотивисано и због чега валија мрзи књиге и оне који књиге читају и проучавају.

„Валијина личност преплављена је анксиозношћу – стањем страха и непријатељски агресивних намера које су непосредно произилазиле из тог страха. Анксиозност која преплављује личност и испуњује је непријатељством и мржњом одређеног смера, најчешће је нереално и неодговарајуће преувеличавање повода који угрожавају наше биће, мада се често развија и без икаквих повода. Тај страх, дакле није објективне, већ субјективне природе. Личност која га доживљава, назире опасност и у невиним подстицајима и често гради одбрамбене бедеме против фантома. Валијино понашање је емоционална реакција на такву „опасност“. Његово непријатељство и мржња тога су кова, а сама Проклета авлија, као и социјални миље у који је она смештена сасвим су погодни за ту врсту изопачења. Реч је о тоталитарном друштву „у ком су сви криви и достојни осуде““ (Џацић 1996: 101).

Цитирано Џацићево становиште полазна је основа за размишљања о емоцијама страха код овог јунака, међутим присутно је делимично неслагање са његовом идејом да је валијин страх субјективне природе и да су спољашње околности те које страх јаче распламсавају. Чини се да је управо супротно, да те и такве друштвене околности изазивају страх у субјекту, који се временом повећава, јер се и ситуација у друштву мења и повећавају се претње од угрожавања султановог интегритета и легитимитета његове власти, па да валија објективно, као један од судеоника тог великог управног система, осећа страх за опстанак на положају моћи. Потврду ове тезе проналазимо код Горане Раичевић, која истиче да се валијин страх од написаних и изговорених речи, од књига може интерпретирати као варијанта страха за живот (в. Раичевић 2022: 113). Будући да се, због природе свог посла, валија налази на изворишту закона и разлучивања правде од неправде, кривог од правог, он објективно страхује да у тако неразјашњеном систему због неког свог пропуста не буде и сам кажњен, да се систем чији је део не окрене против њега и да не изгуби живу главу.

Да је страх универзално осећање, карактеристично за сваког човека, па и за оног који се налази у позицији друштвене, правне, политичке или економске моћи, приповедач романа *Проклећа авлија* показује нам не само на примеру валијиног страха од губитка моћи и казне, него и на примеру управника затвора, Карађоза. Иако се од човека, који се у младости налазио са оне стране закона, који је био близак са свакојаким преступницима, а који је потом прешао на другу страну закона и почео некадашње другове да испитује у истражном затвору и приводи их лицу правде, не би очекивало да од нечега страхује, приповедач извештава супротно. За Карађоза карактеристичан је страх од политичких окривљеника, који се манифестује телесном реакцијом и потребом да их што пре спроведе на даље одслужење казне. Став тела и понашање јунака сведочи да се и он суочава са емоцијама

блиским емоцијама затвореника, као и да испољава истоветну потребу за бекством, конвертовану у потребу за удаљавањем политичких затвореника.

Оскудно приповедање о овом страху расветљава због чега није дошло до сусрета Карађоза и Ђамила, зашто га он не испитује, већ то чине двојица чиновника. Приповедач истрајава у томе да нагласи да управник затвора заправо страхује од Ђамила, као од политичког затвореника, али и човека за којег није сигуран да ли је при чистој памети и тиме укаже на читаву парадоксалност света и друштва у који је смештена прича о Проклетој авлији. Како су у тој причи готово сви протагонисти изложени дејствима страха, његовим различитим облицима, појавним видовима и начинима манифестовања, неопходно је потцртати значај ове емоције у обликовању и структури саме приче. Да страх није присутан код Заима, не би било приче о Бугарима и њиховом страху, односно приче о Ђамилу, Хаиму, валији, Карађозу и тако редом или би барем те приче биле епизодни чиниоци романескне творевине, а сви ти јунаци само епизодни ликови, усамљена острва, која не повезује ништа осим боравка у затвору. С обзиром на то да страх преплављује искуство свих појединачних јунака, њихове приче су међусобно премрежене и оформљене као нераскидиви део једне целине фикционалног света књижевног дела и представљају мерило његове естетске и сензитивне успешности.

ИМА ЛИ У ПРОКЛЕТОЈ АВЛИЈИ МЕСТА ЉУБАВИ И ПРИЈАТЕЉСТВУ

Да је главна особеност емоционалног пејзажа романа амбивалентност и опозитност позитивних и негативних емоција, потврђују емоције ликова, будући да туробном, тешком и комплексном спектру страхова, који је претходно општан, контрастира емоција љубави. Она се јавља у тексту као својеврсна противтежа безнађу и мраку у који страх води јунаке и пружа, барем делимично, неки другачији поглед на живот и међуљудске односе. Но, ваља напоменути да љубав коју осећају и испољавају јунаци овог кратког романа јесте удаљена од типизираних представе романтичне љубави. У питању је веома сложен феномен, који се пре може сврстати у један од типова среће усмерене на друштвене објекте и односе (в. Hogan 2011: 126), него у традиционално дефинисан појам љубави. За тај тип среће, надређен традиционалном поимању љубави, Патрик Хоган објашњава да представља јаку емотивну наклоност и ангажованост јединке, која се испољава у виду емоција које друштво препознаје као пријатељство, заједницу и романтичну, а каткад и еротску љубав (в. Hogan 2011: 126). Управо тако омеђена срећа се јавља у Андрићевом роману у својим два варијацијама, еротској љубави и пријатељској наклоности које боје емотивни профил затвореника.

Еротска љубав је у наратив транспонована посредством разговора затвореника Заима и неименованог атлете о женама. Из њихових речи и начина на који описују жену, њену улогу у животу и у партнерском односу јасно је да за њих оличење љубави између мушкарца и жене јесте телесни контакт, неконтролисана пожуа, препуштање нагонском и инстинктивном. Такво интерпретирање концепта љубави последица је става, који често у приповеткама и романима баштине Андрићеви

јунаци, а то је да је жена или „демон, неко чудесно биће, коме се човек клања као богу“ и због кога страда или „слабо биће осуђено да такво буде и од природе и од друштва“ (Леовац 1979: 69). Поменути став проналазимо у исповести Заимаге, који сведочи о томе да је „добру и паметну жену“ (Андрић 1963: 20) која се трудила да себи, свом породу и целој породици пружи лагодан живот заменио женом, према којој га је вукао либидо. Она је приказана као сила која привлачи и уништава, која је носилац деконструктивне снаге, и која покреће у мушкарцу фројдовски постављен концепт ероса и жеље „доминантно сексуалне или либидалне, што ће рећи сексуалне својим пореклом али не и манифестацијом“ (Brooks 1984: 37, превод М.П.).

Заимагин монолог о жени и начинима испољавања љубави није значајан само у расветљавању карактера овог јунака и мотивисању његових поступања, већ нарративно представља високо функционалну епизоду, која приповедачу служи као почетна тачка и мотивацијски генератор за друге епизоде које ће тематизовати и третирали иста емотивна питања. Она омогућава да се свака следећа епизода посвећена разговору затвореника о женама и љубави доживи као логичан наративни след, као део једног великог асоцијативног колажа, а не као скоковито и произвољно тематско варирање. Захваљујући њој се формира круг епизода у којима је радња романа означена као „активно структурирање искуства појединца усмеравано његовом жељом“ (Brooks 1984: 37, превод М.П.), што доприноси несумњивој наративној вредности *Проклетје авлије*. У том кључу продужетка једног наратива и мотивацијског генератора нових треба интерпретирати и дијалог Софте, Заима и неименованог атлете о женама и женској љубави. Суштински, тај дијалог не доноси никакве иновативности у погледу емоционалног пејзажа ликова, али манифестује типски поглед затвореника на љубав и поткрепљује тезу да карактери, какви су поменути затвореници, не могу контролисати своје нагоне, што их доводи до почињења кривичних дела, али и до проблематичних односа са женама. Изразито негативна представа жене је обликована посредством пежоративно интонираних анималних, флоралних метафора, као и оних повезаних са аутократским и колонизаторским културолошким дискурсом. У том концепту фаталне телесне љубави наглашено је да обе фигуре, и мушка и женска, страдају и пате, јер првобитно је жена та која либидалном енергијом привлачи мушко биће, које у немогућности да се одупре свом сексуалном нагону и испољеној сексуалној енергији, страда, разара породицу, остаје без иметка и сл, а потом и та жена страда, не могавши да задовољи своје пориве.

Овако песимистичном и помало застрашујуће постављеном наративном сензитиву еротске љубави, у којој и од које страдају и они који желе и они који су предмет жеље, у којој нема простора за романтичне и хармоничне тренутке, супротстављена је срећа усмерена према другом као социјалном објекту, односно пријатељска љубав, како је Хоган именује (в. Hogan 2011: 126). Реч је о емоцији која постоји између фра Петра и Ђамила, емоцији коју је изазовно квалификовати и објаснити, будући да се у њеном формирању преплићу наклоност и прекор, склоност ка поверавању и затвореност субјекта, емпатија и сажаљење. Тешко је описати такву љубав и наклоност коју фра Петар осећа према Ђамилу, што није редак случај

ни у књижевности ни у животу, јер, како то поставља Фрајда, појединац не зна увек зашто и шта заправо осећа (в. Frijda 1986: 464). Ипак, на основу тога што сам фратар акцентује да му је тај млади човек постао близак и да су разговори између њега и Ђамила били „пријатни и драги као неочекивани дарови нечега што овде највише недостаје“ (Андрић 1963: 51) може се о њиховом односу говорити као о специфичној врсти пријатељства. Да је оно необично и посебно, управо због околности у којима се развило, културолошких, религијских и узрасних разлика, знаковито је из перспективе настојања да се осветли друга страна Андрићевог фикционалног света, да се покаже да у њему има места за безинтересну и бескомпромисну љубав и наклоност између два човека. Њихов однос потврђује да човек није само препуштен себи и виру својих страхова, већ да постоје људи који ће пружити руку и испољити разумевање за другог, у чему се препознаје карактеристично пишчево стремљење ка комуницирању порука натоњених истинским хуманистичким и алтруистичким вредностима.

ТУЖНО И ТЕСКОБНО ЛИЦЕ АНДРИЋЕВИХ ЈУНАКА

Успостављену ведрину емоционалног портрета јунака романа *Проклећа авлија* изнова смењују тмурна и туробна осећања, која је једнако захтевно дефинисати, као што је то био случај, у претходном делу рада, са емоцијама љубави, среће и пријатељства. Емоције туге, тескобе, мучнине и патње нису оделите целине, него се већма јављају заједно, као какав емотивни преплет, што је последица непостојања јединственог емотивног центра у мозгу (в. Panskepp 2000: 137). Дакле, манифестација ових емоција веома је сложена, јер најчешће надилази фацијалне експресије, вокализацију и положај тела и своди се на исказе субјекта у којима је потребно уочити све оно што мучи и разара његов унутрашњи свет. Последице томе и у наративу се туга и тескоба другачије представљају у односу на испољавање неких других емоција. О њима се углавном приповеда индиректно, јер се има у виду да ће их читалац сам препознати код јунака, зато што је реч о једним од универзалних осећања, односно „емоција које се на сличан или чак истовјетан начин појављују и манифестују (на психолошком и бихејвиоралном нивоу) у свим временима и свим културама“ (Бјелановић 2022: 189).

Приповедач романа *Проклећа авлија* о туги као базичној емоцији приповеда посредством приче о Ђамиловој прошлости, прецизније, о животним изазовима и искушењима са којима се суочавала његова мајка, а који су повезани са смрћу њених кћерки. Први мајчин губитак догодио се на броду и скопчан је са њеном потресном потребом да зна гроб свог детета, те се у њему преплићу социјални, културолошки, религијски аспекти туге и душевне боли. Свезнајући глас не задржава се на опису израза њеног лица, већ констатује његову изобличеност, апсолутну промењеност, непрепознатљивост. Њена туга се градијски повећава када сазна да је на броду преварена и да јој је уместо ковчега са кћеркиним телом дат ковчег испуњен камењем. Свест да је изневерена, како то маркира приповедач, распламсава њену бол и потиче испољавање беса и агресије, као једног вида сублимиране туге. Блиска наративна ситуација приметна је и при губитку друге кћери, када јој је једина утеха

и избављење сопствена смрт. Њена прича и емоције осим што јесу изузетно потребна наративна тачка, чине мотивацију и основ за разумевање Ђамиловог живота, карактера, одлука и избора. Осликавају жену и њен унутрашњи свет из другачијег угла у односу на претходно интерпретиран однос према жени кроз телесну љубав, и показују сву сложеност њеног бића. Андрић се, не случајно, задржава на тематизацији оваквих емоција како би успоставио пуноћу емотивног пантеона својих јунака и имплицитно поручио да су Авлија и њени становници метафора свеукупног људског постојања.

Слична сврховитост емоција детектује се и у наративним сентиментима посвећеним фра Петровој тескоби, са којом се суочава јер је свестан да невин, грешком хипертрофированог система своје дане проводи у истанбулском истражном затвору. Приповедач се не осврће на испољавање фратрових емоција, на његов изглед лица, тела или неке друге соматске реакције, које би биле последица проживљаваних емоција, већ их артикулише кроз Петрове мисли о ситуацији у којој се нашао. Тако се на примеру његових осећања потврђује теза афективних наратолога да емоције утичу на организацију времена и простора као структурних елемената приче и да није једини начин њиховог проучавања Жанетов модел времена, трајања и фреквентности, односно Бахтинов модел хронотопа (в. Ноган 2011: 16). Патрик Хоган наглашава да је још Мартин Хајдегер потцртао значајну разлику између прописаног, објективног времена видљивог на сату и субјективног времена човековог искуства (в. Ноган 2011: 29) и да су управо емоције те које праве разлику. То у Андрићевом роману видимо на примеру поменуте фра Петрове тескобе која означава временски пејзаж романа. На основу следећег одломка из текста:

„И живот је пред фра Петром увек исти, али као неки узан и све слабије осветљен ходник који се приметно не мења, али за који се зна да сваким даном бива за прст-два ужи. [...] Дуга ноћ, још дужи дан, а тешка мисао“ (Андрић 1963: 123–124),

приметно је да Петрова nelaгода, безнађе, забринутост и тескоба условљавају његов начин поимања времена и испољавају се не кроз фацијалне експресије, покрете и др, већ у његовим мислима, посредованим од стране свезнајућег приповедача.

Осећања тескобе и мучнине утичу и на обликовање простора у роману, јер у Петровој, а сходно томе и приповедачевој свести, праве разлику између објективног простора на мапи и субјективног доживљаја простора човекове активности (в. Ноган 2011: 29), односно између „индиферентног простора изложеног мерењима и мислима геометра и доживљеног простора који захтева тумачење“ (Башлар 2005: 23). У опису затворске институције и њеног положаја:

„Сам положај Проклете авлије био је чудан, као срачунат на мучење и веће страдање затвореника. (И фра Петар се често враћао на то настојећи да га опише). Из Авлије се не види ништа од града ни од пристаништа и напуштеног арсенала на обади испод ње. [...] Тако човек странац има стално осећање да је негде на неком ђавољем острву, изван свега што је до тада значило за њега живот, а без наде да ће га скоро угледати“ (Андрић 1963: 23),

примећујемо епитете и поређења која су проистекла из фра Петровог емотивног спектра, која се суштински не везују за ову институцију, већ их је његово емотивно стање атрибуирало том простору. Како је фратар странац у Истанбулу и како његову тескобу прати то осећање неприпадања затворском колективу и тој институцији, тако у њему ове емоције стварају привид осећања даљине и удаљености од градског живота и живота уопште, што онда интензивира безнађе, узнемиреност и подвојеност између Петровог рација, свесног да се налази у Стамболу, и његових чула, која тај град не опајају. Борба јунака са собом и варкама које чула и емоције потурају као једини тачан угао гледања очито да успева да однесе победу над емоцијама тескобе, што је опазиво у потреби фратра да се у последњим данима свог живота, оптерећен болешћу и мишљу о смрти, сећа управо ових дана проведених у затворском простору и о њима веома лепо приповеда. Та чињеница још једном доказује да је емоционални пејзаж романа *Проклећа авлија*, барем када је у питању његов аспект који се тиче емоција јунака, у знаку сталног ривалитета позитивног и негативног, песимистичног и оптимистичног, при чему на крају увек победу односи позитивно конотиран члан бинарне опозиције.

ОСЕЋАЊА ЧИТАЛАЦА РОМАНА ПРОКЛЕТА АВЛИЈА

Проучавање осећања читалаца, као компоненте емоционалног пејзажа једног дела, представља најкомплекснију тачку пресека у афективним наратолошким проучавањима, због тога што у њеном формирању учествују и на њу утичу осећања ликова и осећања приповедача. Да би аналитичко-синтетички приступ овој компоненти био могућ, потребно је да постоји индивидуа или више њих које желе да читају о осећањима других, у конкретном случају фиктивних и фикционалних ликова, да се суочавају са осећањима која ће, иако не потичу од стварне особе, у њима провоцирати нова осећања (в. Ноган 2011: 55). Будући да Андрићев роман од тренутка објављивања до данашњих дана привлачи пажњу читалачке публике, јасно је да је први услов за проучавање осећања читалаца испуњен. Очито је да у роману *Проклећа авлија* постоје наративни слојеви и наноси који поседују актуелност, ванвременост и универзалност, као своје квалитете, па због тога читаоци током седам деценија приступају његовом читању и испољавају страст према радњи и наративу, страст која је повезана са начинима на које прича одражава емоције приповедача и карактера.

Иако је реч о роману који актуелизује питање живота и бивствовања у тоталитарном систему, смрти, лудила, порока, нестајања човека са лица земље и његове утамничености у истинску, али и метафизичку тамницу, Андрићева читалачка публика баштини претежно позитивне емоције. У оваквом емотивном одговору читалаца, потпуно супротном емоцијама које проживљавају ликови и приповедач, препознаје се једна од најувреженијих дефиниција естетичко-рецептивног феномена *кашарзе* која се односи на „изазивање сажаљења и страха којим се врши прочишћење таквих ефеката“ (Бјелановић 2022: 140–141). То ће рећи да читаоци читајући о Хаимовом, Заимовом и Ђамиловом страху препознају у њиховим примерима своје сличне или истоветне страхе и одговоре на њих, па на тај начин

добиају снагу да се ухвате у коштац са њима. Овај феномен читалачке емпатијске реакције према негативним осећањима и стањима ликова у роману, како запажа Снежана Божић, јесте по правилу учесталији у односу на емпатијску реакцију провоцирану позитивним емоцијама актера (в. Божић 2020: 303), јер у том процесу поистовећивања са искуствима познатим у личном искуственом хоризонту долази до испољавања *уосећања* (в. Кин 2007: 5) код читалаца. У овој идентификацији лежи корен емпатије, која је „као афективни одговор условила цијелу перцепцију“ (Бјелановић 2022: 76) страхова јунака и доказала „колику генеративну и интегративну моћ има једна емоција у настанку и рецепцији књижевног дјела“ (Бјелановић 2022: 77).

Међутим, треба истаћи да емпатијски одговор на прочитан роман *Проклећа авлија* није само у вези са страховима јунака, већ и са другим емоцијама које они манифестују, а које подразумевају тугу, тескобу, бес, агресију, наклоност, љубав, пожуду, срећу и пријатељство. Та чињеница отвара и нове дилеме, које се тичу могућности читалаца да баш све те и такве емоције препознају у сопственом искуству и испоље емпатично осећање према јунацима који их демонстрирају. Овај феномен могуће је објаснити чињеницом да поруке које Андрићево дело преноси посредством тематизовања емоција ликова кореспондирају са „одређеним системима етичких, социјалних и емотивних принципа што их читаоци носе као предубјерења у оквиру посебног склопа своје личности“ (Бјелановић 2022: 87) и због тога читаоци одговарају емпатијом, а не фрустрацијом, гађењем или неким другим емоционалним одговором. Захваљујући томе што је писац, узмимо за пример, приказао целокупност Карађозове фигуре, његову прошлост и садашњост, осветлио и приватни аспект његовог лика, а не само професионални, читаоци у њему не препознају искључиво оличење зла, доследног представника једног репресивног система, ментално маркираног човека, већ биће које се мењало, које је патило, било обликовано и усмеравано окружењем, биће према којем треба испољити разумевање. Слично примећује и Горана Раичевић наводећи Тамилу као пример јунака који код читалачке публике изазива емпатију и сажаљење, јер га је Андрић представио у пуноћи његовог лика, па га читаоци „доживљавају као биће високе културе, истанчане сензибилности“ (Раичевић 2022: 151).

Такође, треба нагласити и да емпатијском одговору на прочитани Андрићев роман доприноси и лепота стила, избрушеност реченице и мисли, начин на који је организована фабула. Ове наведене компоненте утичу на то да превазиђемо све негативне аспекте покренутих друштвених и историјских тема и негативне емоције ликова и приповедача и привлаче нас да изнова читамо, јер смо свесни да ће наше доминантно осећање бити естетско уживање у тексту. Та естетска вредност уметничког дела и њена привлачна моћ у нама као читаоцима ће јачати не само емпатију, већ и поверење у реч, у њену снагу да превазиђе пролазност живота и коначност смрти. То је поверење које негују и неименовани младић, са почетка и краја романа, и сам писац *Проклеће авлије*, што није приметно искључиво у овом роману, већ у његовом целокупном опусу, па чак и експлицитним и имплицитним поетичким текстовима, какви су „Разговор са Гојом“ и беседа „О причи и причању“.

ИЗВОРИ

Андрић 1963: Иво Андрић. *Проклећа авлија*. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

- Башлар 2005: Гастон Башлар. *Поеишка ѝросѝора*. Чачак: Градац.
- Бјелановић 2022: Недељка Бјелановић. *Нарайиивни сенѝименѝии*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Божих 2020: Снежана Божих. „Емпатијско-етички модел читања у настави књижевности“ у: *Књижевна историја* год. 52 бр. 170, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 295–318.
- Леовац 1979: Славко Леовац. *Приповедач Иво Андрић*. Нови Сад: Матица српска.
- Раичевић 2022: Гордана Раичевић. *Добра леѝоѝа - Андрићев свей*. Нови Сад: Академска књига.
- Тартаља 1979: Иво Тартаља. *Приповедачева еѝейѝика: ѝрилоѝ ѝознавању Андрићеве ѝоеѝѝике*. Београд: Нолит.
- Џаѝић 1996: Петар Џаѝић. *О Проклеѝој авлији*. Београд: Завод за уѝбенике и наставна средства.
- Brooks 1984: Peter Brooks. *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*. New York: Vintage Books.
- Frijda 1986: Nico Frijda. *The Emotions*. Cambridge and Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- Hogan 2011: Patrick Hogan. *Affective Narratology - The Emotional Structure of Stories*. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Keen 2007: Suzan Keen. *Emphaty and the Novel*. Oxford: University Press.
- Panskepp 2000: Jaak Panskepp. „Emotion as Natural Kinds within the Mammalian Brain” in: *Handbook of Emotions*. Guilford Press, pp.137–156.

Maša Lj. PETROVIĆ

EMOTIONAL LANDSCAPE OF THE IVO ANDRIĆ'S NOVEL
THE DAMNED YARD

SUMMARY

Our research, presented in this paper, aimed to apply the concept of emotional landscape, which was introduced into the theory of literature by affective narratologists, in the interpretation of Andrić's short novel *The Damned Yard*. We devoted the initial part of the paper to elucidating the narrative profile of the novel and analyzing the narrator's emotions. We pointed out that there is a narrative instance of the omniscient narrator who occasionally leaves the relay of narration to other characters. We emphasized that it is impossible to talk about the emotions of such a narrative instance, but that it is possible to determine that the story is told from an emotional system connected to the emotions of fear of death and faith in life. The main point of the research was the interpretation of the emotional profile of the heroes, i.e. their manifestations of fear, love, sadness and other complex emotions, actualized in Andrić's novel. In the analysis, we examined different types of listed feelings, distinguishing the ways in which they are narrated, which may involve the transposition of the emotion through the thoughts and actions of the hero, facial expression, body position, uncontrolled vocalization or other somatic reactions. Looking at different emotional manifestations, we aimed to demonstrate the essential dependence of the narrative, motivation and chronotope on the emotions of the narrative instances and the actors themselves. We ended the observation of the novel's emotional landscape by illuminating the readers' emotions and contextualizing empathy as their

dominant response to the read text. We explained that the possibility of readers' empathetic response to sad, anxious, fearful and pessimistic emotions is conditioned by the possibility of identification of readers with the hero, the socio-historical context of reading, but also the great aesthetic value that the author achieved in his text.

Keywords: *The Damned Yard*, Ivo Andrić, emotional landscape, affective narratology, narrator's emotions, hero's emotions, readers' emotions, fear, love, sadness.

Дарко М. КОВАЧЕВИЋ*

Универзитет у Источном Сарајеву

Електротехнички факултет - Музичка академија

ИСТОРИЈА, ТРАУМА, ДЕМИСТИФИКАЦИЈА И НАРАЦИЈА У РОМАНИМА МРАК И ЖИВОТИЊСКО ЦАРСТВО ДАВИДА АЛБАХАРИЈА

Апстракт: Рад се бави питањима историје, трауме, демистификације и нарације присутним у романима Давида Албахарија *Мрак* и *Животињско царство*. Након увода, у којем се разматрају одлике Албахаријевог књижевног стваралаштва, представљена је методологија истраживања и дати су основни подаци о романима *Мрак* и *Животињско царство*. У централном дијелу рада се наведени романи, индивидуално и компаративно, детаљно приказују и анализирају у односу на релевантне параметре условљене темом рада (историја, траума, демистификација). Коначно, у завршном дијелу рада, наведени романи се посматрају као цјелина, те се говори о њиховим (заједничким) наративним карактеристикама и изводе закључни ставови.

Кључне ријечи: Давид Албахари, историја, траума, нарација, демистификација, роман, *Мрак*, *Животињско царство*.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Давид Албахари (1948–2023) је писац чији књижевни опус заузима изузетно значајно мјесто у савременој српској књижевности. Он обухвата готово четрдесет књига насталих и објављених у периоду од 1973. до 2021. године, међу којима се налази седамнаест романа и осамнаест збирки прича. Када говори о књижевном стваралаштву Давида Албахарија, Владислава Рибникар (2006: 613–614) идентификује постојање „два јасно раздвојена периода. Први обухвата романе и приповедачке збирке написане пре његовог одласка у Канаду, између 1973. и 1993. године“, док „друга фаза почиње кратким романом *Снежни човек* (1995) и укључује све отада објављене књиге“ при чему рез уочљив у његовом стваралаштву „не искључује присуство континуитета и могао би се објаснити првенствено радикалним променама историјског и културног контекста који је утицао и на њега као писца и на нас као његове читаоце“ (Рибникар 2006: 614).

Приповиједајући о „промјенама“ у Албахаријевом писању, насталим након његовог одласка у Канаду 1994. године, Ива Космос примјећује да он, својим иселеничким опусом, успијева да „се позиционира као свенационални и аполитички

* Ванредни професор, ORCID 0009-0003-8306-4463, darko.kovacevic@etf.ues.rs.ba, dax1978@gmail.com

писац“, при чему је такво „аполитичко позиционирање могуће управо због физичке одсутности и намјерног одбијања да говори о рату, али и због романа који се лађају друштвено-политички актуалних тема“ (2015: 4). Другим ријечима, „тематизирањем наведених питања Албахари остаје друштвено релевантан, док комплексном обрадом тема онемогућава политичка читања и представља се као аполитички писац“ (2015: 147).

Катарина Бугарчић уочава да је, до деведесетих година прошлог вијека, као писац и интелектуалац, Давид Албахари био „незаинтересован за политичка и историјска дешавања и оштар противник ангажовања књижевности у идеолошке сврхе, тако да су „метанаративни искази, интелектуални скептицизам и иронија“ биле препознатљиве одлике његове прозе, док је „историјски контекст унутар којег се одвијају појединачне судбине био изван граница његовог књижевног интересовања“, а приповједачки субјект смјештен у средиште приче. Међутим, „рат и распад земље у којој је растао унели су промене и у ауторову поетику“, тако да ће историја „ући у Албахаријев фикционални свет и унети новине на тематском плану, али и када је реч о наративним стратегијама које писац користи“ (2010: 95–96).

Владислава Гордић Петковић примјећује да се, након пресељења у Канаду 1993. године, Албахаријеви уметнички приоритети мењају се у правцу транспарентније прераде искуства“, при чему

„део ауторовог тематског корпуса постају и мотиви историје двадесетог века, избеглиштва и трауматичног измештања, реконструкције индивидуалног сећања и колективних кошмара, конфликт приватног осећања света и историјске реалности“ (2023: 69).

Она такође истиче да

„чак и у тумачењу националних страдања и индивидуалних траума у оквиру њих, Албахари остаје постмодернистички писац свестан свих употребних вредности метафикционалне наративизације историје, свестан колико поступак претварања у причу историју чини подложном законима вероватности: императив истинитости губи се и постаје готово неупотребљив“ (2023: 69).

Управо та и таква историја, у чијој основи се налазе ратна дешавања у бившој Југославији током деведесетих година прошлог вијека, упоредо са својим уласком у Албахаријева дјела и поетику уопште увела је и трауму, као један од основних узрока и покретача стања и дјеловања, што се нарочито односи на романе. Кети Керут (Cathy Caruth) дефинише психолошку трауму као „рану која није нанесена тијелу, већ свијести“ и то тако да рањавање, као својеврстан „продор у свјесно искуство времена, себе и свијета, не представља, као што је то случај са тјелесним рањавањем, једноставно дешавање које је могуће залијечити“ већ нешто што бива „доживљено сувише изненадно, сувише неочекивано да би се могло у потпуности спознати и стога остаје недоступно свијести све док се не само поново не наметне, у више наврата, у кошмарима и понављајућим дјеловањима преживјелог“¹ (1996: 3–4).

Распад бивше Југославије, обиљежен крвавим ратним сукобима, уз исељенички живот у новој земљи, представља иницијалну основу историјско-трауматског искуства на којој Албахари гради наративе у романима насталим након имиграције у Канаду. Међутим, свјестан да „(и)зједначавање прошлости са историјом представља укидање индивидуалног и води ка политичком које наткриљује поетику“ (Милановић 2012: 7), Албахари проширује наведену основу уграђујући у своје наративе историјске догађаје и појаве карактеристичне за простор бивше Југославије у периоду од Другог свјетског рата па до данашњих дана, као што су холокауст, комунистички злочини након рата, Голи оток, студентске демонстрације 1968. године, феномен Југословенске народне армије (ЈНА), дјеловање обавјештајних служби, демонстрације у Србији током 1996. и 1997. године и слично. Истовремено са наративним приказом наведених дешавања и појава, трауматских искустава које она производе и њихових посљедица, Албахари у неким својим романима спроводи и субјективну демистификацију одређених догађаја и/или феномена, кроз наративни приказ искустава појединих ликова, било главних било споредних, заснованих на директном учешћу у наведеним дешавањима и појавама.

Конечно, важну компоненту књижевног стваралаштва Давида Албахарија, а нарочито његових романа, представља нарација. Већину романа овог писца карактерише то што је њихов комплетан текст написан као један пасус, те је читалац „подстакнут да се без икаквог опирања препусти приповедачевом вођству и ритму нарације“ (Рибникар 2006: 616). Такав поступак, такозвани роман-пасус или блок приповиједање, Албахари користи у свим романима насталим од 1993. (роман *Крајка књија*) до 2021. (роман *Појовор*), осим у романима *Мрак* и *Данас је среда*, те, дјелимично и условно речено, у роману *Животињско царство*, гдје је примјењено рјешење које такву организацију текста у један пасус „разбија, а да заправо не омета читаочево пробијање кроз текст: скоро петину текстуалног ткива чине белешке (endnotes) пласиране на крају књиге“ што „релаксира тај „дуги пасус“ изливен из једног комада и нешто другачијом интонацијом обогаћује и нијансира нараторов монолог“ (Рапчић 2014). Ту су и „Увод“ и „Епилог“ као одвојена поглавља.

Осим наведеног, може се рећи да Албахари користи читав спектар приповједних поступака, тема, мотива и референци који карактерише постмодерну књижевност. Међу њима се истичу метафикционалност, аутореференцијалност, (пре)испитивање објективних могућности, истинитости, ограничења и самог смисла приповиједања, те константно испитивање и довођење у питање поузданости наратора. У вези са претходним је и истрајавање на томе да „текст никада није одраз стварности, чак ни онда када је настао под непосредним утјецајем стварних догађаја“ (Космос 2015: 167). Албахаријеву прозу, такође, карактерише и довођење доживљеног и замишљеног/подсвјесног у исту наративну раван, као и употреба „(инфантилног) постмодерног хумора“ (Dunderin 2011) управо онда када се говори о нечему трагичном и страшном. Ту су, такође, и мотиви одласка, смрти, усамљености, светлости и мрака, те свакодневне појаве и тривијални елементи који „у Албахаријевом тексту добијају симболичке особине и вишеструко значење, кроз својеврсну ‘симболизацију свакодневнице’“ (Бугарчић 2011: 126).

Једна од битних одлика Албахаријеве прозе јесте и фрагментарност наратије, гдје се сегменти „не уланчавају поштујући правила логичке повезаности, него по асоцијативном принципу“ (Бугарчић 2011: 126). Помоћу фрагментарности, Албахари у својим романима креира различите оквирне (уоквиравајуће) и уметнуте наративе, на различитим наративним нивоима, који су позиционирани у различите временске и просторне оквире и укључују различите ликове или исте ликове у различитим животним добрима. Такође, битан елемент у наративу великог броја романа представља и присуство „пријевремених опаски“ (advance notices) као наративних јединица које унапријед упућују на „ситуације и догађаје који ће се тек доцније збити или о којима ће доцније бити приповедано“ (Prins 2011: 149).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА И ПРЕДСТАВЉАЊЕ РОМАНА

Два романа Давида Албахарија која ће се анализирати у овом раду у контексту појмова, појава и представа историјских дешавања, трауматских искустава и демистификација, те њихове наративне реализације, јесу романи *Мрак* и *Животињско царство*. Они ће најприје бити сагледани компаративно, са нагласком на постојање и манифестовање три наведена елемента у њима и њихово представљање кроз наратију, да би се, коначно, ови романи сагледали и као својеврсна цјелина, на основу уочених сродности и заједничких или повезујућих елемената.

Основу романа *Мрак* чини прича неименованог наратора, иначе преводиоца са енглеског језика, који почетком деведесетих година прошлог вијека напушта земљу из страха за властити живот узрокованог посједовањем компромићујућих досијеа које му је уступио агент државне безбједности који га је, иначе, пратио и саслушавао, и трагичног, крвавог краја једног пријатељства и велике љубави. Он путује по свијету у покушају да се сакрије од оних који га прогоне, скрасивши се, напослијетку, у једном хотелу у Канади, одакле постериорно приповиједа, односно „покушава да представи политички мрак који је прогутао његову земљу, а и њега самог присиливши га на живот увек паранојом притиснутог политичког изгнанника и егзиланта“ (Петровић 2017: 156).

У позадини ове приче налазе се и приказ статуса интелектуалаца и јавних личности у Југославији током осамдесетих година прошлог вијека, испуњен сталним праћењем, надзирањем, ислеђивањем и потказивањем, кратке пртице о токовима и распламсавању рата на простору бивше Југославије и осврти на демонстрације у Србији током 1996. и 1997. године.

С друге стране, наратор романа *Животињско царство* приповједа постериорно о дешавањима из времена које је, седамдесетих година прошлог вијека, провео у Бањој Луци, служећи војни рок у ЈНА. Током служења, наратор је био члан групе војника која је себе називала „Животињско царство“, будући да је сваки од њених пет чланова носио име неке животиње као надимак. На челу групе налазио се енигматични, моћни, застрашујући, доминантни и манипулативни Димитрије Донкић Ракун. Према нараторовом опису, „Животињско царство“ је престало да постоји након бруталног убиства тројице њених чланова од стране Димитрија Донкића, а сам наратор (и његова супруга Мара), четрдесет година касније, након Мариног

случајног сусрета са њим на улицама Торонта, убијају Донкића, што је информација (пријевремена, антиципирајућа опаска) којом сам роман и почиње: „Од јуче, свет је постао мало боље место. У њему, наине, нема више Димитрија Донкића. Убио сам га“ (Албахари 2014: 11). Позадинска прича, исказана једним дијелом у самом тексту романа, а другим кроз ендоте, дотиче се организације и тока студентских протеста у Југославији током 1968. и њихових каснијих посљедица, служења у ЈНА током седамдесетих година прошлог вијека, распада Југославије и имигрантског живота.

ИСТОРИЈА, ТРАУМА, ДЕМИСТИФИКАЦИЈА И НАРАЦИЈА

Назначена историјска дешавања и феномени, у комбинацији са другим, ванисторијским факторима, на различите начине и у различитој мјери доводе до трауматских искустава код наратора (који су, истовремено, и главни ликови и фокализатори). При томе, током нарације, долази до демистификације неких од њих. Стога је ове појаве неопходно посматрати као повезане, те компаративно пратити и индивидуално анализирати њихово присуство.

Тако је у роману *Мрак* представљен период посљедње деценије комунистичке Југославије као цјеловите државе (осамдесете године прошлог вијека), а потом и њен распад, обиљежен ратним сукобима, јачањем национализма и реторике мржње, до кога је дошло у деведесетим. Након боравка на пријему код Културног аташеа Америчке амбасаде, у прољеће 1985. године, наратор, интелектуалац који се бави писањем и преводњем, постаје интересантан обавјештајним службама и бива контактиран и саслушаван од стране службеника државне безбједности Давора Милоша. Њихов повремени контакт се наставља: „Током наредних година, у непредвидљивим размацима, Давор Милош ми је телефонирао пет или шест пута“ (Албахари 2008: 20). Међутим, „почетком јула 1991. године, када је рат већ протутњао Словенијом и утнездио се у Хрватској“ (2008: 103) наратору Давор Милош доставља пакет са два наест фасцикли – документованих свједочења о сарадњи осам српских писаца са службама државне безбједности, односно њиховој шпијунској и потказивачкој дјелатности, у потпуности супротној сликама и имицима које су, о себи, градили у јавности:

„Најстрашније је било то што су у стварности играли сасвим другу улогу, што су у очима других писаца, па и већине људи (па и мене), представљали заговорнике управо супротних идеја, онога што су заправо тако здушно ометали у подземљу система који их је, као део исте игре, сликао као своје најљуће непријатеље.“ (Албахари 2008: 109–110)

Након неуспјешних покушаја да добијене информације представи у медијима, чиме је тајним службама, практично, објелоданио да посједује наведене документе и свој живот довео у опасност, и крвавог расплета љубавног троугла чији је дио постао ступивши у тајну љубавну везу са Метком, супругом свог пријатеља Славка, наратор напушта Србију и, у сталном страху од животне угрожености, одлази најприје у Беч, потом у Амстердам, па у Лондон, Торонто и, коначно, хотел у Калгарију из кога и приповиједа своју причу. На тај начин, његова лична траума, изазвана документима које посједује, распадом земље у којој је рођен, Меткином

(и Славковом) смрћу и сталним статусом странца који има доводи његову свијест на границу између рационалног размишљања и параноје, која, потом, прераста у резигнацију и спремност на насилну смрт као крајњи исход, што се дешава када схвати да је и у Калгарију пронађен и откривен. Тада наратор посљедње сате свог живота, практично, предвиђа и замишља, прелазећи у нарацији у будуће вријеме: „Тамо где се прошлост намеће као извор будућности [...] будућност постаје окамењена прошлост“ (2008: 170).

Иницијални извори трауме којој је изложен главни лик и наратор романа *Мрак* су вишеструки. С једне стране налази се забрањена љубав са Метком, уз истовремено осјећање љубоморе, кривице и издаје пријатељства у односу на њеног мужа Славка. С друге стране су контакти са службама државне безбједности, кроз свеprisутног Давора Милоша. Коначно, ту су и политичка ситуација и рат који избија у бившој Југославији током 1991.

У врло кратком временском периоду, наратор сазнаје да је Метка са њим у другом стању, Славко бива мобилисан, а Давор Милош му доставља пакет са инкриминишућим фасциклама. До кулминације догађаја и посљедичног трауматског искуства долази када Славко, по повратку са фронта, у његовом присуству извршава самоубиство након што је убио Метку распоривши јој стомак.

За наратора Меткино убиство остаје потиснута траума, чији трагови су видљиви једино у пријевременим опаскама („Али, то је могла да зна само Метка, нико више, а Метка није могла да остави коверат на портирници, осим ако изненада не поверујем у духове“ (2008: 51); „Неколико дана после тога, она је била мртва а ја сам отпутовао у Беч“ (2008: 135)). Након приказа околности њене смрти, та чињеница се помиње још само једном, када наратор описује како је, приликом доласка у Београд 1996. године, нашао и посјетио њен гроб. Насупрот наведеном, њихов однос се приказује с великом пажњом, што води у закључак да управо одбијање наратора да говори о властитим осјећањима губитка и празнине указује на интензитет доживљене трауме.

С друге стране, страх од праћења и животне угрожености прожима читав роман, привидно указујући на то да је његов извор примарна траума која стимулише нараторово дјеловање након одласка из Србије (преласци из града у град, из државе у државу, покушај промјене физичког изгледа, писање књиге). На индиректан начин, фасцикле које је наратору уступио Давор Милош представљају управо латентну смртну пресуду, коју наратор практично сам себи „изриче“ оног тренутка када објелодани да их посједује.

У својој причи, наратор се дотиче и демонстрација због изборних нерегуларности које су се дешавале у Београду током 1996. и 1997. године и које су га мотивисале да се, први пут од одласка, врати из Торонта у Београд:

„Сваки звиждук пиштаљке, сваки звук трубе и удар бубња, бескрајно духовити хепенинзи студената, уметници у првим редовима, ред у нeredу, бука без беса, све ме је то убеђивало да је дошло време промена, време у којем моје фасцикле неће бити оружје освете него мерило смиреног суочавања са свим оним што смо били, речју, време у којем се одговорност не тражи од других већ од себе“ (Албахари 2008: 156).

Међутим, у директном контакту са демонстрацијама и демонстрантима, он доживљава потпуно разочарење и констатује: „Биле су то исте речи, иста реторика, исто осветничко подстицање на мрак које сам слушао прије неколико година“ (2008: 159), алудирајући на јавне иступе са почетка деведесетих који су пратили почетке ратних сукоба. Тиме он, практично, демистификује идеале и циљеве демонстрација и доводи у питање њихову тежњу ка истинским и системским промјенама.

Још једна појава која у роману *Мрак* доживљава своју демистификацију јесте и дјелатност писаца са значајним и, привидно, бескомпромисним статусом и угледом у јавности који, првенствено у доба комунизма, привидно уживали статус бунтовника и дисидената док су, истовремено у тајности активно сарађивали са службама безбједности као денунцијатори. Инкриминишуће фасцикле садрже доказе управо о томе, тако да наратор, упркос чињеници да је и сам у неку руку доушник служби државне безбједности, бива озбиљно уздрман свијешћу о њиховој двострукој дјелатности и размјерама и посљедицама такве дјелатности. Увиђање да је суштинска непромјењивост саставна карактеристика једног новог система који, истовремено, тежи да сруши онај претходни, обogaћено сазнањима о поменутих писцима, практично демистификује и саме „демократске промјене“ са почетка деведесетих, а указивање на писце из фасцикли, лажност њихових мишљења и ставова које заузимају те погрешност њиховог утицаја један је од градивних елемената те и такве демистификације.

Наратив романа *Животињско царство* посеже у шездесете и седамдесете године прошлог вијека, и бави се, на једном нивоу, самим феноменом ЈНА и механизмима кажњавања и реваншизма које је, под њеним окриљем, било могуће реализовати, посматраним из перспективе наратора који је током седамдесетих служио војни рок у Бањалуци, док се на другом нивоу испитују позадина, реализација, циљеви, гушење и касније посљедице студентских протеста из 1968. године, у којима је наратор такође учествовао. На првом нивоу, наратор посебан значај даје Димитрију Донкићу, моћној и манипулативној фигури која је привидно замаскирана у обичног војника док, суштински, представља својеврсног егзекутора и мучитеља неподобних и кривих чије дјеловање је вођено „с врха“ и потпуно невидљиво пред законом. Донкић је заслужан и одговоран за формирање групе „Животињско царство“, смрт тројице њених чланова (и поштеђивање нараторовог живота) и трајни извор траума којих се наратор ни четрдесет година касније не успијева ослободити, све док његова супруга Мара и он Донкићу не одузму живот.

Од почетка до краја романа (укључујући и ендноте), евидентан је нараторов страх од Димитрија Донкића, упркос чињеници да приповиједа о догађајима из далеке прошлости: „Све што је овде речено и написано, све то, дакле, не може да се упоређи са чистим ужасом који се у мени будио на саму помисао на Димитрија Донкића“ (Албахари 2014: 113). Током дана проведених на служењу војног рока, упоредо са различитим Донкићевим поступцима и дјелима, тај страх пролази кроз неколико фаза. Приповиједајући са временске дистанце од готово пола вијека, наратор настоји да анализира дешавања, узроке и посљедице свих дешавања везаних за вријеме које је провео с Донкићем, од првог сусрета с њим и привидне присности, преко формирања „Животињског царства“, укључивања Мише Врапца у друштво,

његовог малтретирања, шиканирања и премлаћивања, чега ни сам наратор није поштеђен, па све до масакра у топлим купатилима у Горњем Шехеру, гдје су, најприје, у присуству наратора, Горан Крпељ, Реџеп Змија и Донкић (Димитрије Ракун) брутално премлатили Мишу Врапца и потом га удавили у води, да би, потом, прву двојицу Донкић брутално убио хицима из пиштоља. Сам злочин којем је присуствовао, лакоћа са којом га је Донкић починио и, након тога, поставио лешеве тако да изгледа да је у питању колективно самоубиство, сигуран у то да за њега никада неће одговарати, представљали су за наратора страховиту трауму од које, до краја живота, није могао побјећи. Томе је додатно потпомогла и чињеница да је он том приликом, из нејасних разлога, поштеђен.

„Три војника педера извршила колективно самоубиство у бањалучком хамму. Је л’ знаш када ће ЈНА да објави такву вест?” ОDMAХНУО сам главом. ‘Никада, бато’, рекао је, ‘па ни тада’. Тако је и било“ (Албахари 2014: 92).

Наратор не потискује сјећања на трауматичне догађаје, већ, упоредо са њиховим описивањем, анализира узроке и посљедице свих дешавања око Димитрија Донкића и „Животињског царства“, осврће се на ширу слику друштвених дешавања која су претходила његовом доласку на одслужење војног рока (студентски протести 1968, улога коју су Миша (Мајк) и он сам имали у њима, касније репресивне мјере државног апарата над учесницима у протестима) али сагледава и утицај свега наведеног на његов животни пут, што укључује и одлазак из Србије у Канаду. Он себе, истовремено, види и као кукавицу и као кривца, како због чињенице да се, ни у једном тренутку, није истински усудио успротивити Донкићу, тако и због тога што сматра да је управо захваљујући њему Донкић разоткрио Мишин идентитет, у контексту његовог учешћа у организацији студентских протеста, спровео бруталне мјере његовог кажњавања са коначним смртним исходом. У својим размишљањима представљеним кроз текст, наратор није у могућности да јасно разграничи у којој мјери су околности у којима се нашао биле плод намјере, плана и дјеловања, а у којој пуки слијед случајности, али свеједно остаје трајно обиљежен трауматским искуством. Може се закључити да је и у овом роману нечија смрт поново основни узрок трауме и извор трауматског искуства, а истовремено и једини трајни излаз из ње.

Коначно, на начин и из перспективе нешто другачије од оне у роману *Мрак*, и у роману *Животињско царство* се разматра, за Албахарија веома карактеристична и на властитом искуству заснована, проблематика трауматичности напуштања властите земље и привикавања на живот у новој средини (Канади). Ни то искуство не представља за наратора трауму коју потискује, већ о њој отворено приповиједа, указујући то да она временом може бити превазиђена и савладана: „А онда се пробудиш једног јутра и све ти је некако другачије: тај, до тада туђи, други језик одједном није тако стран и ускоро ћеш, слутиш, почети да сањаш на њему“ (2014: 98).

У тексту наратива романа, као и у ендотама, ЈНА из седамдесетих година прошлог вијека је приказана као комплексни механизам који је суштински, под кринком ауторитета, обуке, одбране и заштите виших интереса, усмјерен на то да угуши индивидуалност и утопи је у колективност, што је слика прилично супротна од оне

која се у званичној јавности пласирала. Играјући управо на карту поштовања његове индивидуалности, Димитрије Донкић се иницијално и зближава с наратором: „односио се према мени као према јасно дефинисаном појединцу, са препознатљивим идентитетом, а не као према особи без идентитета, само једној од много истих таквих, које су одговарале војсци и у какве је војска хтела да нас претвори“ (2014: 17). Из описа датих у роману може се јасно уочити и немогућност осамљивања и нужност припадања некој групи као неопходни услов за опстанак и преживљавање војничких дана:

„Из неког разлога, усамљеници су постајали мета других војника, али и официра, и немилосрдно су подвргавани разноврсним облицима малтретирања, од обављања неких бесмислених задатака (рецимо, да почупа сваку травку на простору на којем су били постројени нови оклопни транспортери) до колективних пишања по њима за време умивања“ (Албахари 2014: 38).

Када се томе дода и приказана могућност различитих механизма за обрачунавање са политички проблематичним или неподобним младим људима, практично невидљивих јавности, добија се слика једног нехомогеног војно-организационог система чија организација и функција иду далеко изван привидно постављених идеала заједништва, равноправности и спремности за одбрану и очување државе и често су у директној супротности са њима, што се у огромној мјери показало као тачно почетком деведесетих година прошлог вијека.

Ендоте смјештене на крају романа, заједно са дијеловима текста наратива, садрже и демистификујући приказе студентских протеста из 1968. године, наглашавајући чињеницу да ти протести нису били либерални и да студенти нису тражили укидање једнопартијског система већ да су се, напротив, они „здушно залагали за обнову комунистичке партије, за њено чишћење од лоших политичара и властодржаца (2014: 111–112). Оваквим представљањем чињеница озбиљно се доводи у питање „прогресивност“ учесника у тим протестима, који се често помињу као први знаци „демократских промјена“ у бившој Југославији. Такође, у наративу је представљено и вишеструко дволично понашање тадашње државне власти. Наиме, власт је најприје, према нараторовом мишљењу, упркос изражено мирном карактеру протеста, употребила милицијску силу на демонстрантима: „Током свих ових година, нико није дао јасно објашњење како је дошло до тога да полиција почне да напада студенте, као што нико не зна ко је саветовао студентима да се не упусте у тучу са милицијцима“ (2014: 110). Потом је дато обећање да, након завршетка демонстрација, учесници неће сносити никакве посљедице, док је, у годинама након протеста, на различите начине чињено управо супротно: „Неки од њих, на пример, нису више успевали да редовно полажу испите, други су волшебено нестајали пасоши, трећи нису могли да добију дозволу за стални боравак у главном граду, а четврти су брзо послати на одслужење војног рока.“ (2014: 12). Оваквим описима доводи се у питање читава слика уређености, демократичности и начелне идиличности социјалистичког и комунистичког система на простору бивше Југославије у односу на могућности изношења мишљења и ставова и јавног дјеловања.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Два романа Давида Албахарија наведена и анализирана у овом раду на различите начине одступају од приповиједног поступка који карактерише највећи број романа овог писца, чија одлика је то што је њихов комплетан текст написан као један пасус (блок приповиједање). У роману *Мрак* је такво одступање уочљиво у подјели текста на пасусе, присуству одломака директног дискурса у којима се у оквиру наратива дословно цитирају искази појединих ликова, као и начелној организацији текста у поглавља. Другим ријечима,

„романом *Мрак* Албахари напушта блок приповедање и враћа се приповедању у коме су јасно графички издвојени наративни делови. Сам роман подељен је на дванаест поглавља, а свако поглавље је са своје стране подељено на одељке и пододељке. Тиме су елементи који чине такозвану спољашњу структуру прозног текста јасно истакнути, али не и акцентовани сами по себи“ (Петровић 2017: 221).

С друге стране, роман *Животињско царство* јесте написан као један пасус, али такву структуру разбија постојање „Увода“ и „Епилога“ као одвојених поглавља, као и „Белешке“, односно ендноте на које се референцира у тексту романа и које представљају својерстан контрапункт главним линијама приче.

Фрагментарност такође заузима веома значајно мјесто у наративу оба романа. Њена функција је, првенствено, да се представе различити наративи на дијегетичком и хиподијегетичком нивоу, како би се „главна“ прича, смјештена на екстрадијегетичном нивоу, могла осликати и дочарати што детаљније и прецизније. У роману *Мрак*, путем фрагментације се, паралелно са радњом у „садашњости“ у којој се наратор налази и дјелује, представља (исцјепкана) хронологија дешавања из „прошлости“ неопходна да би се у потпуности схватиле („садашње“) околности његовог живота. Слично је и у роману *Животињско царство*, с том разликом што је у њему „садашњост“ само тачка у времену са које се приповиједа, док су сва описана дешавања практично смјештена у „прошлост“.

Давид Албахари, такође, у својој наративи користи и антиципације, односно пријевремене опаске, којима указује на догађаје који ће се тек десити, а од суштинског су значаја за саму причу. Оне се начелно односе на најављивање смрти неког од ликова који је битан како за даљи ток радње који ће бити описан, тако и за самог наратора (убиство Метке, односно убиство Димитрија Донкића). При томе се јављају као појединачне реченице или кратки, на неколико реченица сведени описи који дају парцијалне информације о антиципирано најављеном догађају. У оба случаја, помоћу њих се постиже својеврсна ритмичност у тексту наратива, као и баланс и веза између наративне „садашњости“ и „прошлости“ о којој се приповиједа.

Конечно, вриједи поменути и досљедно инсистирање на непоузданости наратора. У роману *Мрак*, носилац нараторове непоузданости јесте његово гранично стање између сталног страха од животне и егзистенцијалне угрожености и параноје, које прожима готово читав текст наратива, односно „књиге“ коју наратор пише, и кулминира (смртним) исходом који наратор за себе предвиђа, прелазећи, на крају романа, на приповиједање у будућем времену. С друге стране, у роману

Животињско царство се инсистира на непоузданости наратора и једностраности приче на различитим нивоима, од саме уводне напомене у којој се описују проналазак и околности објављивања рукописа романа, преко нараторових опаски о непоузданости приповиједања и могућности постојања различитих верзија исте приче, па до потпуно различитог представљања истих догађаја (убиство Димитрија Донкића, Донкићево упознавање и сусрети са Мишином дјевојком итд.).

Захваљујући тематским и наративним карактеристикама, представљени романи заузимају посебно мјесто у опусу романа Давида Албахарија. У позадини главних линија прича које су у њима испричане, дати су осврти на бројна историјски битна дешавања и појаве из бивше Југославије, од краја Другог свјетског рата, па до њеног распада, ратова који су тај распад пратили и каснијих посљедица. Такође је присутно и трагање појединца (главног лика, који је истовремено и наратор, али и фокализатор) за властитим идентитетом, чија коначна форма је нарушена различитим трауматским искуствима, у толикој мјери да је потребно уложити велики труд да се то стање нарушености промијени. Нарација је, при томе, основно, и, у медију какав је роман, практично једино изражајно средство помоћу кога се, различитим поступцима, могу представити све нијансе радњи и стања о којима се жели говорити, што је управо оно што је успјешно реализовано у упечатљивој комбинацији наративне економичности, оригиналности и ефикасности која карактерише оба романа.

ИЗВОРИ

Албахари 2008: David Albahari. *Mrak*. Beograd: Stubovi kulture.

Албахари 2014: David Albahari. *Životinjsko carstvo* Beograd: Čarobna knjiga.

ЛИТЕРАТУРА

Бугарчић 2010: Катарина Бугарчић. „Историја у романима Давида Албахарија“, *Београдски књижевни часопис*, бр. 19, 95–103.

Бугарчић 2011. Катарина Бугарчић: „Библија као подтекст у романима Давида Албахарија“. *Књижевност и језик*, LVIII/1–2, 125–133.

Гордић Петковић 2023: Владислава Гордић Петковић. „Све Албахаријеве технологије“. *Поља* бр. 544, 68–71. < <https://polja.rs/wp-content/uploads/2023/12/Polja-544-cirilica-68-71.pdf> > [25. август 2024.]

Dunderin 2011. Aleksandar Dunderin. „David Albahari: Pseudohumanista. *Pečat*, 2. oktobar 2011. <<https://www.pecat.co.rs/2011/10/david-albahari-pseudohumanista>>. [19. мај 2024.]

Caruth 1996. Cathy Caruth. *Unclaimed experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.

Kosmos 2015: Iva Kosmos. *Mapiranje egzila u djelima postjugoslavenskih autora*. Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.

Милановић 2012: Жељко Милановић. *Два љица и група*. Београд: Службени гласник.

Pančić 2014. Teofil Pančić. „Roman – Životinjsko carstvo: Vežbe iz poslušnosti“, *Vreme*, 25. septembar 2014. < <https://old.vreme.com/cms/view.php?id=1230551> >. [19. мај 2024.]

Петровић 2017: Данијела З. Петровић. *Конструкција нарацијивног идентитета у романима Давида Албахарија и Владимира Тасића насталим у Канади*. Докtorsка дисертација. Ниш: Филозофски факултет.

Prins 2011. Džerald Prins. *Naratoški rečnik*. Beograd: Službeni glasnik.

Рибникар 2006. Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија“. *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, књ. 54, св. 3, 613–641.

Darko M. KOVAČEVIĆ

HISTORY, TRAUMA, DEMYSTIFICATION AND NARRATION IN THE
NOVELS *DARKNESS* AND *ANIMAL KINGDOM* BY DAVID ALBAHARI

SUMMARY

The paper explores the issues of history, trauma, demystification, and narration present in the novels *Dark* and *Animal Kingdom*, written by the Serbian writer David Albahari. It begins with an introduction that discusses Albahari's literary opus, with a special emphasis on its classification, narrative techniques, relation to history and other issues relevant to the topic of the paper. After that, the research methodology is introduced, along with basic information about the novels *Dark* and *Animal Kingdom*. In the central part of the paper, these novels are discussed in detail and analyzed individually and with regards to relevant parameters conditioned by the theme of the paper (history, trauma, demystification). It is performed through careful observation and analysis of the narrative text, characters and actions in both novels and provided with appropriate quotations from the novels, discussed and commented. Finally, in the concluding section of the paper, the novels are considered as a whole, with the overview of their (common) narrative characteristics and the making of final conclusive remarks.

Keywords: David Albahari, history, trauma, narration, demystification, novel, *Darkness*, *Animal Kingdom*.

*Tamara M. JEVRIĆ**

*Jelena B. BABIĆ ANTIĆ***

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Department of English Language and Literature

CENTRES FOR DRAMA AND COMEDY – MORPHOLOGICAL PROCESSES DURING THE COVID-19 PANDEMIC***

A community is known by the language it keeps (Algeo 1991: 1).

Abstract: The extraordinary COVID-19 pandemic took the world by surprise. Changes brought about by the pandemic were momentous and radical, resulting in an influx of medical terminology into the everyday vernacular. The medicalization of the language led to the emergence of pandemic-themed neologisms, with the employment of different morphological processes. The accessibility of the subject of neologisms, their collection and categorisation were facilitated through the means of the internet. The internet enabled interactivity between its users and swift dissemination of neologisms. The aim of this paper is to establish what new lexical units were created during the COVID-19 pandemic and determine whether they predominantly belong to the category of compounds as the most productive of all morphological processes, according to Plag (2002: 64). The corpus consists of tweets containing COVID-19 inspired neologisms collected from the social network formerly known as Twitter, now X. The analysis of the corpus has shown that the most productive of all morphological processes was compounding, followed by derivation, blending, analogy, conversion, clipping and abbreviation.

Keywords: neologisms, morphological processes, compounding, COVID-19 pandemic.

INTRODUCTION

Since language is a social phenomenon, it is a reliable and material witness to changes in society. Changes in society change the language. Changes such as the COVID-19 pandemic that were momentous and radical brought about an influx of medical terminology into the everyday vernacular.¹ Newly created vocabulary associated with

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-6028-8718, tamara.jevric@pr.ac.rs

** Ванредни професор, ORCID 0000-0003-4633-1991, jelena.babic@pr.ac.rs

*** This study was supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-66/2024-01/200184).

1 Thorne (2020) call this process the *medicalization* of our everyday vocabulary.

the pandemic emerged, exhibiting linguistic creativity of language speakers and their capacity for lexical invention. As Algeo (1991: 14) explains it: “Changes in society, whether material or intellectual, call for new words; and more intense the social change, the more need we have to name new things or rename old ones.”

Additionally, newly formed words previously forgotten can resurface and regain lexical recognition, if the changing times necessitate their usage. Neologisms are thus examples of words that reflect the wheel of time spinning in perpetuity. Living languages demonstrate language change as one of their universal properties (Al-Salman–Haidar 2021: 25), as they are constantly evolving.

Neologisms are newly coined lexemes, previously unobserved in a language. The trajectory of neologisms is two-fold. They either succeed in becoming part of a permanent vocabulary through usage and their use ultimately regulated by language regulators, thus enriching² the language and its lexicon. Or, their failure to do so places them under the category of *occasionalisms*, *nonce words* or *nonce formations*. Occasionalisms are ad-hoc formations which predominantly serve poetic, stylistic, deictic or contextual purposes (Kerremans 2015: 30). Well-formedness of neologisms and the likelihood of their lexicalisation and institutionalisation can be ascribed to seven criteria for new word-formation introduced by Mattiello (2017: 23, 28–29): *transparency*, *regularity*, *productivity*, *decodification*, *informativity*, *mnemonic effect* and *analogy*. Mattiello observes that although Algeo’s *Dictionary of Neologisms* (1991) does not name analogy as one of the sources of new word formations, analogy is evident in some words registered in the dictionary.

According to Algeo (1991: 3) there are six basic etymological sources for new words: *creating*, *borrowing*, *combining*, *shortening*, *blending* and *shifting*. He also proposes a seventh category of new words whose source is unknown. Combining is the most productive of all sources, which Algeo divides into two types: *compounds* and *derivatives*. Plag (2002: 181) defines compounds “as words with binary structure, in which roots, words and even phrases (the latter only as left members) are possible elements.” They are the most numerous type of combinations. Therefore, compounding is the most productive of all morphological processes, according to Plag (2002: 64, 169), who argues that productivity is viewed as a matter of gradation, with some morphological processes being more productive than others.³ To deem a morphological process productive “it should be a process that can be used to form brand new lexemes, or neologisms” (Carstairs-McCarthy 2002: 96). Haspelmath–Sims (2010: 130) argue that the occurrence of occasionalisms is related to morphological productivity, since productive morphological rules are more likely to produce occasionalisms.⁴

Today the accessibility of the subject of neologisms, their collection and categorisation is facilitated through the means of the internet. Kerremans (2015: 42)

2 This function of word-formation is traditionally referred to as *lexical enrichment* (Koefoed–Van Marle 2000: 306).

3 For more on *morphological productivity* see Bauer (2003).

4 They also assume that *hapax legomena*, words which occur only once in a corpus, can be regarded as occasionalisms, if they occur in a large corpus.

calls the internet “the prime medium of linguistic innovation”. The internet enables interactivity between its users and fast dissemination of neologisms. Social networks play a significant role in providing, exchanging and potentially giving prominence to new words.

The COVID-19 pandemic gave rise to the field of *neology*, the study of the creation of new words, the subcategory of which includes research into the study of neologisms and social media. Al-Azzawi–Haleem (2021) used Twitter as the data source to explore new terms and expressions created during the COVID-19 pandemic, following the principles of Krishnamurthy’s model of neologisms. The three forms of neologisms of the model, namely borrowing, word formation and lexical deviation, were all observed in the corpus, thus forming the so-called *Covid vocabulary*. Krishnamurthy’s model of neologisms was also applied by Asif, Zhiyong et al. (2021) who collected their data from articles, books, Oxford Corpus, social media (Twitter) and five different websites. The authors concluded that not all types of word formation processes were present within the four months of their data retrieval span. Khalfan, Batool et al. (2020) collected new words from online dictionaries and Twitter, observing a cyclic paradigm, according to which perception prompted the creation of neologisms, while language influence on perception was evident in their usage in discourse. Covid vocabulary or *coronaspeak* was also examined by Alyeksyeyeva, Chaiuk et al. (2020) who identified three theories of neologisms relevant to the newly-formed vocabulary, namely stylistic, etymological and denotational. They isolated denotational neologisms as the most numerous group of neologisms, most of which were blendings. Samigoullina (2021) studied blends created during the COVID-19 pandemic. She used a number of online sources to compile the corpus, referencing the British press, Twitter and Instagram. She describes blends as the most original type of neologisms related to COVID-19.

METHODOLOGY AND THE CORPUS

The aim of this paper is to establish what new lexical units were created during the COVID-19 pandemic and determine whether they predominantly belong to the category of compounds. The aim of the paper is not to differentiate which newly-formed coinages are neologisms and which are occasionalisms specifically, as their successful lexicographical confirmation would depend on a range of semantic, sociolinguistic, pragmatic, cognitive and phonological factors (Schmid 2016: 75).

The corpus consists of 190 tweets containing COVID-19 inspired neologisms collected from the social network formerly known as Twitter, now X. Unlike the previous body of research on Covid neologisms which relied on various methodological practices to generate results, we decided to use the traditional hand-and-eye method of research which would entail manually going through tweets covering the topic of COVID-19. Thus, the corpus includes tweets which may or may not include hashtags related to COVID-19, tweets in which users reply to the tweet with or without the hashtags, or tweets referencing a newspaper headline covering the topic about the new virus. The neologisms cover the period between the 11th of March, 2020 when

the World Health Organization (WHO) declared COVID-19 outbreak a global pandemic, up until the 5th of May, 2023, when the same body officially declared the end of the pandemic. The number of new words gradually decreased over time, as the pandemic waned.

New lexemes will be given in alphabetical order and in singular form, except when nouns normally appear in plural form, such as *restrictions* in *Covid restrictions*. Inflected forms are not included in the corpus, as “the productivity of most inflectional rules is a syntactic rather than a morphological phenomenon” (Koefoed–Van Marle 2000: 304). Since inflected forms exhibit different grammatical categories, they are not considered new words. Explanations for newly formed word combinations will be provided only if the meaning is not self-evident.

Three caveats need to be issued. The focus of this study is the productivity of morphological processes. Although productivity is closely related to frequency, this study does not measure frequency. Second, this study does not deal with the number of neologisms expressing specifically the favourable or grim attitude towards the pandemic. Third, due to the methodology applied in the research the total number of tweets from which tweets with COVID-19 neologisms were isolated is unknown, as it was impossible to manually count them over an extended period.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Compounding positioned itself as the most productive morphological process in the corpus, comprising the largest number of new coinages (109). Five groups of compounds have been isolated. **Group 1** has *COVID* (or its orthographic variants) as the first element of the compound:

Table 1. Compounds with *COVID* used during COVID-19 Pandemic

Covid Bureaucracy	covid mania	covid stasi
covid carrier	Covid Mask Mandate	Covid vaccination
covid cautious	covid maximize	Covid vaccine extremism
covid chaos	covid monster	covid weirdo
Covid concerns	covid narrative	covid 1984
covid contrarian	covid panic	COVID cultist
covid cult culture	covid psychosis	COVID mass hysteria
covid cult city	covid policy	COVID-minimizer
Covid DANGER ZONE	covid religion	COVID-related death
covid denier	Covid restrictions	COVID sweepstake
Covid infection	Covid rules	COVID testing site
covid hezbollah	Covid safetyism	COVID theater
covid kabuki	covid sheep	COVID ward

The semantic structure of compounds with *Covid* as their first constituent reveals scepticism towards the pandemic, calling it a *COVID theatre*, and people following *Covid restrictions covid sheep*. Questioning the *covid narrative* by calling it a *covid*

religion, *covid deniers* and *covid contrarians* used language to oppose the policies taking over their everyday lives and threatening their sustenance. The general feeling of skepticism and mistrust prompted individuals to employ a reference to Orwell's 1984. A dystopian novel describing an authoritarian state with no civil rights, modelled after societies ruled by Hitler and Stalin resulted in the compound *covid 1984*. The experience of COVID-19 policies was so egregious that to describe them, a reference to Nazism was employed via *covid stasi*, the secret police which existed in communist East Germany and oversaw internal political monitoring and engaged in spying activities abroad. A Lebanese Shia Islamist political party and militant group called *Hezbollah* was used as *covid hezbollah*.

In some examples the attempt of adherence to Covid regulations was perceived by members of society as humorous. Hence the compound *Covid kabuki*, which was inspired by the now former governor of Oregon Katherine Brown who, upon one occasion, wore a very elaborate and decorative face mask. *Kabuki* is a form of traditional Japanese theatre whose performers wear rather elaborate and lavish costumes, as well as very intricate face make-up.

Group 2 has *vaccine* (or its orthographic variants *vax* or *vaxx*) as the first element of the new coinages:

Table 2. Compounds with *vaccine* used during the COVID-19 Pandemic

vaccine apartheid	vaccine passport	vax pass charade
vaccine awareness	vaccine plus strategy	vax rates
vaccine drunk	vaccine refusenik	vax tyranny
vaccine fanatic	vaccine sceptic	vaxx fanaticism
vaccine hesitancy	vax cult	vaxx mandates
vaccine mandate	vax enthusiast	vaxx passport
vaccine narrative	vax Nazi	vaxx pusher

In this group references to Nazism continue to be employed: *vax Nazi*. The compound *vaccine refusenik* describes people who refused getting the vaccine. The original meaning of *refusnik* was used to describe Jews who, in the early 1970s, were refused permission to emigrate from the Soviet Union to Israel. This word underwent a semantic shift. Covid brought about a feeling of segregation and discrimination, so references to the South African *apartheid* (Eng. *apart hood* or *separateness*) system by which people of different races were segregated by law, were utilized in *vaccine apartheid*.

Group 3 has the word *mask* as the first element of the compound: *mask cult*, *mask cultism*, *mask fascist*, *mask insanity*, *mask Karen*, *mask madness*, *mask mandate*, *mask Nazi*, *mask pusher*, *mask theater* and *mask zealot*. In all these compounds people were expressing their frustration towards obligatory mask wearing imposed by official bodies and private establishments, or pushed by enthusiastic individuals. Doubting their efficacy and deriding the dedication of those who persistently wore them, individuals provide more lexical units associating mask wearers with Nazism: *mask fascist* and *mask Nazi*. In a similar vein a common way of referring to originally middle-aged, white women whose behavior is regarded as excessive and immoderate produced a *mask Karen*.

Group 4 consists of *zero covid* as the first element of the compound (or its orthographic variants), thus creating compounds with either two or three members: *zero covid*, *zero covid absolutist*, *zero covid fanatic*, *zero-COVID fantasy*, *zerocovid movement* and *zerocovid advocate*. The semantic structure of these compounds discloses criticism towards what is now considered an impossible call for the complete eradication of the virus.

Group 5 is the last group of compounds whose elements are mostly multifarious. If they do share elements, such as lexical units with *corona* or *panic*, their total number is five or less, thus, depicting them in isolation was not warranted:

Table 3. Compounds with multifarious elements used during the COVID-19 Pandemic

clot shot	frankenstein corona virus	quarantine camp
compulsory vaccination	health fascism	safety maximalist zealot
Corona phobia	immunity denier	state-sanctioned segregation
coronaphobia	laptop class	super spreader
coronavirus	lockdown	super-spreader celebration
coronavirus world	medical apartheid	vaccinated hypochondriac
crisis religion	medical tribalism	vaccination status
death cult	pajama class	variant hysteria
diaper brigade	panic maker	variant land
face muzzle	panic mongering	zoom class
fear porn	panic pusher	

The morphological structure of these compounds has an occurrence of *Corona phobia* and *coronaphobia*, a neoclassical compound where the combining form *phobia* also appears in a free form. Other compounds in this group mostly follow the structure of compounds with two separate elements, the exception being two examples of compounds with hyphenation and three constituents (*state-sanctioned segregation* and *super-spreader celebration*), two with three combining constituents and no hyphenation (*frankenstein corona virus* and *safety maximalist zealot*), and one with three constituents, with the first two words written together (*coronavirus world*).

One reference to Nazism and one to the South African apartheid appear in the form of *health fascism* and *medical apartheid*. Questions raised about the origin of the corona virus believed by some to be created in a laboratory in Wuhan, China, also created the compound *frankenstein corona virus*. The Covid vaccine is humorously referred to as a *clot shot*, the face mask became a *face muzzle*, and people wearing masks came to be known as the *diaper brigade*.

Blending was another morphological process identified in the corpus. According to Mattiello (2013: 118–121), blends can morphotactically be divided into *total* and *partial blends*, and their subcategories. Total blends are words consisting of parts of lexemes, known as *splinters*. Partial blends consist of one full word and a splinter. All blendings in the corpus belong to the group of partial blends, further categorised into subgroups based on the order in which elements of a lexeme appear:

Table 4. Blends used during the COVID-19 Pandemic

full word followed by a splinter	full word preceded by a splinter
Covidiocy ← Covid + idiocy	Frankenvirus ← Frankenstein + virus
covidiot ← covid + idiot	omicold ← omicron + cold
deltacron ← delta + omicron	perma-pandemic ← permanent + pandemic
flurona ← flu + corona	vaxipass ← vaccine + pass
masksanity ← mask + insanity	
plandemic ← plan + pandemic	
pingdemic ← ping + pandemic	
full word intercalated within a discontinuous splinter	
Fraudci ← fraud + Fauci	
Tyrannydeau ← tyranny + Trudeau	

As neologisms are “an outlet for human wit and humour” (López Rúa 2007: 146), humour is apparent in many a blend from the corpus. For instance, the third subcategory of blends consisting of *Fraudci*, demonstrates a play on words embedded in orthographic similarity. The punning effect is created by one constituent echoing the word or word-fragment it replaces (Adams in Mattiello 2013: 121). *Fraud* and *Fauci* both contain the vowel cluster *au* and they share the same first letter. In a similar fashion *Tyrannydeau* was created by *tyranny* being imbedded into *Trudeau* to portray Covid policies in Canada under the rule of the incumbent prime minister Justin Trudeau.

Again, in the corpus we encounter the phenomenon of a neologism being formed as a result of two different morphological processes, this time the compound *mask insanity* appears as a blend *masksanity*. Newly created blends exhibit linguistic creativity, as evident in *pingdemic*, which refers to the British COVID-19 application informing the application users with a ping sound if they needed to self-isolate, after having contact with a registered COVID-19 positive individual. The number of identified blends is 13.

Derivation occurs in ten new lexical units: *anti-vaxxer* (suffixes *anti-* and *-er*), *Covidy* (suffix *-y*), *covidian* (or *Covidian*) (suffix *-ian*), *Covidianism* (suffixes *-ian* and *-ism*), *masker* (suffix *-er*), *pre-COVID* (prefix *pre-*), *pre-Omicron* (prefix *pre-*), *pro-panic* (prefix *pro-*) and *vaccinator* (suffixes *-ate* and *-or*). *Fauciites* combines *Fauci* + *-ite* + *-s*. The derivational suffix *-ite* is of Greek origin and it is used to form nouns describing a follower of someone’s work and their principles, such as: *Attenborite* (after David Attenborough), *Bennite* (after Tony Benn) or *Thatcherite* (after Margaret Thatcher). The meaning is thought to be somewhat pejorative.⁵

Some new coinages are a combination of different morphological processes observed in the corpus. The following units include **compounding** and **derivation**: *covidian absolutist*, *covidian calamity*, *covidian Karen*, *covidian logic*, *Covidian monomania*, *covidian policies* (suffix *-ian*), *covidian scientist*, *forever masker*, *lockdowner*, *lockdowner scientist* (suffix *-er*), and *zero-covidianism* (suffixes *-ian* and *-ism*). *Zeroocovidistan* (connective element *-i-* and suffix *-stan*) describes Covid policies in the Western world referencing countries in Central Asia with potentially authoritarian policies existing irrelevant of the pandemic.

5 Another suffix, this time of Latin origin, used to denote being a follower or supporter is *-an* (an orthographic variant of *-ian*, alongside *-ean*), as in *Anglican*, *Chomskyan* or *Smithsonian* (Plag 2002: 113).

The suffix *-stan* comes from Persian and it means *country* or *place*. *Zeroocovidistan* thus means a country with zero Covid. *Koan* in *Covidian koan* is a term borrowed from Zen Buddhism and it represents a problem given by a Zen teacher to his student, a problem which cannot be solved by intellect, but is a guiding light in the search for enlightenment (Razić 2014: 90, authors' translation). Therefore, speakers used *Covidian koan* to describe all matters concerning Covid as a type of insoluble riddle. *Great Barrington Declarationist* (suffix *-ist*) refers to the signatories of the *Great Barrington Declaration*, which includes scientists, medical practitioners and members of the general public, giving support to a different approach to the prevailing COVID-19 pandemic policies, known as *focused protection*.⁶ The number of new lexical units created by compounding and derivation is 14.

Dual word-formation processes were also: *Coronavirus-Flu Twindemic* includes **compounding** and **blending** (*twin + pandemic*) (*flu* already underwent *ambiclippling*, by which left and right external word-fragments were removed (Bauer 2021: 63)). *Vaxschwiz Karen* which incorporates **blending** (*vaccine + Auschwiz*) and **compounding**. *Coronabro* incorporates **compounding** and **clipping** (*brother* → *bro*), as well as *Rona Ron* (*Corona* → *Rona*). *Rona Ron* is yet another mention of Ron de Santis, the Floridian governor. *Ronacracy* combines **clipping** (*Corona* → *Rona*) + **blending** (*rona + democracy*). By deleting the initial part of the word, *Corona* was abbreviated in the morphological process of **fore-clipping** to *rona*, and ultimately just *ro*. Thus, two new lexical units were formed via compounding and blending, two via compounding and clipping, one via clipping and blending, and two via just clipping.

Adjective to noun **conversion** was detected in: *(the) Covid-recovered*, *(the) indoctrinated*, *(the) new normal*, *(the) unvaccinated* and *(the) vaccinated*. The number of new lexical units created by conversion is five. The **abbreviation** process known as **initialisms** was found in *C19*, from *COVID-19*, and in *WFH*, meaning *working from home*. As Al-Salman–Haider (2021: 33) point out, the new abbreviation *WFH* dates back to 1995, but was reintroduced during the pandemic. *COVID-19* is an **acronym** for *Coronavirus disease 2019*, just as *MADE* stands for *mask-induced dry eyes*. The number of new lexical units created by abbreviation is four.

The lexical creativity of the speakers was expressed through a number of words created after the principle of **analogy**. Analogy-based neologisms were examined categorising them along different scales of similarity, namely at phonological, morphotactic and semantic levels, in accordance with similarity scales presented in Mattiello (2016). The *Centers for Disease Control and Prevention* or the *CDC* now stands for *Centres for Drama and Comedy*, while the *World Health Organization* or the *WHO* stands for *World Hysteria Organization* or *World Hoax Organisation*. All three neologisms express morphotactic similarity, since they kept the head of the original compound. Their differentiating elements are semantically unrelated. The phonological similarity in *Centres for Drama and Comedy* is attributable to the initial letters in *Centers for Disease Control*. *World Hysteria Organization* and *World Hoax Organisation* also express phonological similarity since the replacing word begins with the same letter *H*, while the second example also replicates the original compound with the number of syllables, which is one (*Health* vs *Hoax*).

6 For more on the Declaration, see: <https://gbdeclaration.org>.

The name of the current governor of Florida Ron de Santis was changed into Ron *Death-Santis*, because of the public perception of his Covid policies. Phonological similarity was identified in the neologism, as both lexical units start with the same type of vowels – close-mid vowels /də/ in *de* and /deθ/ in *Death*. *Branch Covidians* were named after Branch Davidians, an apocalyptic cult founded in the sixties, in the USA. This compound demonstrates morphotactic similarity, since both compounds share the same head, *Branch*. Phonological similarity can also be observed as both modifiers are polysyllabic words which share the vowel in the first unstressed syllable, *Covidians* /kə/ and *Davidians* /də/, the same second syllable *-vid*, the connective *-i-*, and the suffix *-an* meaning *pertaining to*. *Super cali infludeltha expialodocron* was created to comprise influenza, the Delta and Omicron variants of Covid. It is morphotactically analogous to *Supercalifragilisticexpialidocious*, an expression popularised by Disney's film *Mary Poppins*.

The idiom *put all your eggs in one basket* appears as *put all their eggs in the vaccination basket*, to describe focusing only on vaccines as a risky Covid protection measure. Orwell's *Ministry of Truth* from 1984 appears as the *covidian ministry of truth*. *Halakha* in *Halakha of Rona* refers to the collection of laws in Judaism which proscribes how Jews should behave. The meaning is extended to refer to the laws or rules around Covid. These lexical units are examples of analogical extension, by which the original metaphorical meaning is kept, only with an adjustment due to the new subject matter. The number of new lexical units created after the principle of analogy is nine.

The analysis of the corpus has shown that the most productive of all morphological processes was compounding (127), followed by derivation (24), blending (16), analogy (9), conversion (5), clipping (5) and abbreviation (4). Compounding appears as a separate word-formation process in which five groups of compounds were isolated based on the first element of the compound shared within the group. Four groups of compounds include *COVID*, *vaccine*, *mask* (no orthographic variants) and *zero covid* as the first element of the compound. The last group of compounds contains various and thematically uncategorized compounds. Compounding was also played a role in dual word-formation processes, appearing together with derivation, blending and clipping. According to the type of affixes, derivation is mainly suffixation. Blending in the corpus comprises only partial blends, which were further divided into: full word followed by a splinter, full word preceded by a splinter and full word intercalated within a discontinuous splinter. Another dual word-formation process joined together blending with clipping. Clipping appeared in the form of fore-clipping, while conversion appeared as the adjective to noun type of conversion. Both types of abbreviation, initialsims and acronyms, appear in the corpus. Two types of analogies were detected in the corpus, phonological and morphotactic, with three examples of analogical extension.

References to major historical events depicting the curtailment of freedom and harsh social restrictions were discovered, pertaining to Nazism (*covid stasi*, *health fascism*, *mask Nazi* and *vax Nazi*) and South African apartheid (*medical apartheid* and *vaccine apartheid*). *Covid hezbollah* and *vaccine refusenik* were used in a similar manner. Orwell's work of fiction 1984 inspired by historical events was found in *covid 1984* and *covidian ministry of truth*. Popular culture contributed to the discourse with *covidan Karen*, *mask Karen* and *Vaxschwartz Karen*.

CONCLUSION

The extraordinary COVID-19 pandemic took the world by surprise. Few considered that strict global lockdowns amid fear of contagion would be anything other than the subject of science fiction novels. The impact of this unprecedented situation has taken its toll upon collective psychological well-being and has caused dramatic consequences upon political public debate. The fear triggered by the pandemic caused deep frictions within society as one part placed its emphasis on protecting public health, while the other saw COVID-19 as a threat to civil liberties and freedom. These social changes were reflected in the language used to describe the pandemic. The medicalization of the language led to the emergence of pandemic-themed neologisms, resulting in the employment of different morphological processes.

In this paper morphological processes employed during the COVID-19 pandemic were examined by analysing the corpus which consisted of new lexical items registered on the social media website earlier known as Twitter. Compounding reinforced its position as the most productive morphological process, as purported by Plag (2002: 64, 169). The visibility and pollination of compounds and other pandemic-themes neologisms were made possible via the internet, specifically social media, making them a valuable source for corpus compilation.

Compounding and other morphological processes discovered in the corpus reflect the perception of the COVID-19 pandemic as a threat to civil liberties and freedom experienced by part of society. Changes in society, as global and far-reaching as the COVID-19 pandemic, affected languages and their morphological processes in a singular, exceptional fashion.

This study into morphological processes does not deal with the relationship between productivity and frequency, or the number of neologisms in relation to the positive or negative attitude of speakers towards the pandemic. Future research may benefit from looking further into addressing the semantics of COVID-19 neologisms and how in the field of neology meaning and numbers can have a linguistically meaningful relationship.

SOURCES

<https://gbdeclaration.org/>
<https://twitter.com/>

LITERATURE

- Al-Azzawi–Ali Haleem 2021: Qasim Obayes Al-Azzawi–Haneen Ali Haleem. “Do you speak Corona?”: Hashtags and Neologisms since the COVID-19 Pandemic Outbreak. *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, 4/4, 113–122.
- Algeo 1991: John Algeo. *Fifty Years among the New Words: A Dictionary of Neologisms, 1941–1991*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alyeksyeyeva, Chaiuk et al. 2020: Iryna Alyeksyeyeva, Tetyana Chaiuk et al. “Coronaspeak as Key to Coronaculture: Studying New Cultural Practices through Neologisms.” *International Journal of English Linguistics*, 10/6, 202–212.
- Al-Salman–Haider 2021: Saleh Al-Salman–Ahmad S. Haider. “COVID-19 Trending Neologisms and Word Formation Processes in English.” *Russian Journal of Linguistics*, 25/1, 24–42.

- Asif, Zhiyong et al. 2021: Muhammad Asif, Deng Zhiyong et al. "Linguistic Analysis of Neologism Related to Coronavirus (COVID-19)." *Social Sciences & Humanities Open*, 4, 1–6.
- Bauer 2003: Laurie Bauer. *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer 2021: Laurie Bauer. *An Introduction to English Lexicology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Carstairs-McCarthy 2002: Andrew Carstairs-McCarthy. *An Introduction to English Morphology: Words and Their Structure*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Haspelmath-Sims 2010: Martin Haspelmath–Andrea D. Sims. *Understanding Morphology*. London: Hodder Education.
- Kerremans 2015: Daphné Kerremans. *A Web of New Words: A Corpus-Based Study of the Conventionalization Process of English Neologisms*. Berlin: Peter Lang Edition.
- Khalfan, Batool et al. 2020: Maryah Khalfan, Huma Batool et al. "Covid-19 Neologisms and their Social Use: An Analysis from the Perspective of Linguistic Relativism." *Linguistics and Literature Review*, 6/2, 117–129.
- Koefoed–Van Marle 2000: Geert Koefoed–Jaap van Marle. "Productivity." *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*, vol. 1. Eds. Geert E. Booij et al. Berlin: De Gruyter Mouton, 303–311.
- López Rúa, P. 2007: "Keeping Up with the Times: Lexical Creativity in Electronic Communication." *Lexical Creativity, Texts and Contexts*. Ed. Judith Munat. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co., 137–159.
- Mattiello 2013: Elisa Mattiello. *Extra-grammatical Morphology in English: Abbreviations, Blends, Reduplicatives, and Related Phenomena*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Mattiello 2016: Elisa Mattiello. "Analogical Neologisms in English." *Italian Journal of Linguistics*, 28, 103–142.
- Mattiello 2017: Elisa Mattiello. *Analogy in Word-formation: A Study of English Neologisms and Occasionalisms*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Plag 2002: Ingo Plag. *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Razić 2014: Dejan Razić. *Zen*. Beograd: Skripta internacional.
- Samigoullina 2021: Anna Damirovna Samigoullina. "A Study of English Blends Related to COVID-19." *Russian Linguistic Bulletin*, 1/25, 30–34.
- Schmid 2016: Hans-Jörg Schmid. *English Morphology and Word-formation: An Introduction*. Berlin: Erich Schmidt.
- Thorne 2020: Tony Thorne. "Spotlight on COVID: Pandemic Language and the Role of Linguistics." *King's College London, News Centre*, June 2020. <<https://www.kcl.ac.uk/news/spotlight-on-covid-pandemic-language-and-the-role-of-linguists-1>>. [5th March 2024].

Тамара М. ЈЕВРИЋ

Јелена Б. БАБИЋ АНТИЋ

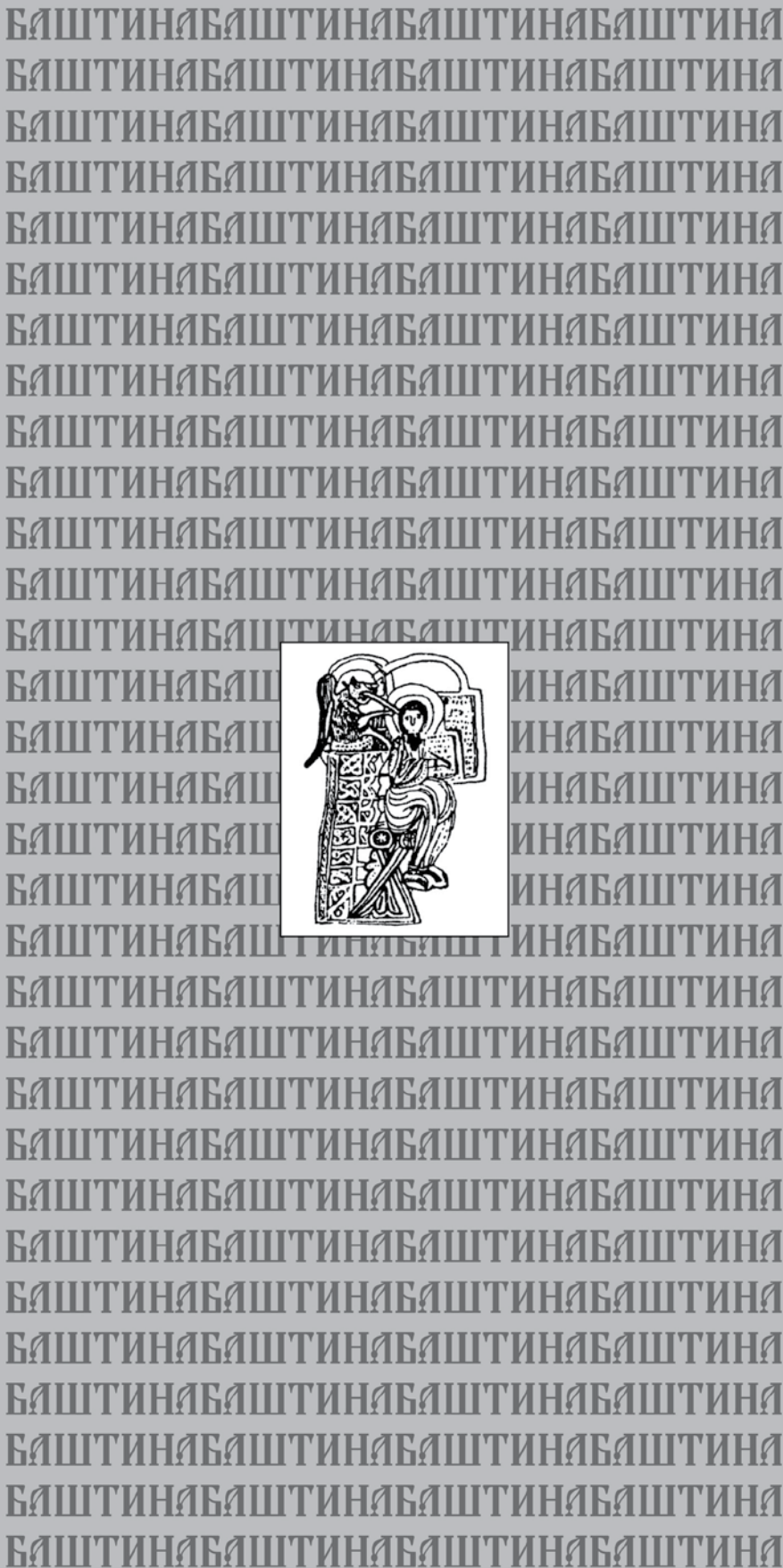
ЦЕНТРИ ЗА ДРАМУ И КОМЕДИЈУ – МОРФОЛОШКИ ПРОЦЕСИ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ КОВИД-19

Резиме

Пандемија КОВИД-19 изненадила је свет и довела до промена у језику које су биле значајне и радикалне, што је резултирало приливом медицинске терминологије у свакодневни језик. Медикализација језика довела је до појаве неологизама са пандемијском тематиком, уз коришћење различитих морфолошких процеса. Приступачност неологизама, њихово прикупљање и категоризација омогућена је путем интернета. Интернет је омогућио интерактивност између својих корисника и брзо ширење неологизама, нарочито на друштвеним мрежама.

Циљ овог рада јесте да се установи које лексичке јединице су настале током пандемије КОВИД-19 и да се утврди да ли оне претежно припадају категорији сложеница. Плаг (2002: 64) управо тврди да је творба речи слагањем најпродуктивнији морфолошки процес. Корпус се састоји од твитова који садрже неологизме инспирисане пандемијом прикупљене са друштвене мреже некада познате као Твитер (Twitter), а сада Екс (X). Анализа корпуса показала је да је најпродуктивнији од свих морфолошких процеса јесу управо сложенице, а затим и деривација, сраслице, аналогија, конверзија, скраћење и абривијација. Резултати рада дали су увид у разумевање пандемије КОВИД-19 као претње грађанским слободама, што се рефлектовало на језик. Откривене су и асоцијације на велике историјске догађаје који приказују ограничавање људске слободе, попут нацизма или апартејда у Јужној Африци. Исто тако, инспирација за нове лексичке јединице пронађена је и у дистопијској књижевности, као и у популарној култури.

Кључне речи: неологизми, морфолошки процеси, слагање, пандемија КОВИД-19.

[illegible]

*Sanja I. JELISAVAC TROŠIĆ**

*Mitko K. ARNAUDOV***

Institute for International Politics and Economy

THE SECURITY CHALLENGES OF THE OPEN BALKANS FROM THE FDI PERSPECTIVE - CASE STUDY: ALBANIA, SERBIA AND NORTH MACEDONIA

Abstract: The essential purpose of this scientific article is to point out the already existing cause-and-effect relation between security and economic policy in contemporary international relations, on the case study of the Open Balkans. The analysis is focused on foreign direct investments and on the current security challenges and risks faced by actors involved in the Open Balkans initiative. In other words, this paper shows a double cause-and-effect relation: on the one hand, how security circumstances on the ground affect the attraction of foreign direct investments, and economic development policies in general; on the other hand, how much economic development in general, and thus foreign direct investments, determine security challenges and risks and how actors of the Open Balkans face them. The conclusion is clear: economic policies, and the economic performances and prosperity of actors within the framework of the Open Balkans contribute to the improvement of the security situation within this initiative, above all when it comes to contemporary security challenges and risks.

Keywords: Open Balkans, FDI, Security, Threats, Challenges.

INTRODUCTION

In the 1990s, the so-called Western Balkans region was characterized by extreme security, as well as political instability, with long-term economic and financial consequences. Despite the complex political problems that preceded the disintegration of the state (SFRJ) (Veličković 2019: 102), this region was faced with armed conflicts that further weakened the economic and financial capacities of the states created on the territory of the former Yugoslavia. In a concrete analysis, when it comes to Serbia, North Macedonia and Albania, it is important to point out that these countries were faced with structural security challenges that threatened not only their economic systems, but also their comprehensive sustainability as subjects of international law during the 1990s.

* Senior Research Fellow, ORCID 0000-0003-0949-7052, sanja@diplomacy.bg.ac.rs

** Research Fellow, ORCID 0000-0002-3274-347X, mitko@diplomacy.bg.ac.rs

In fact, the wars in the former Yugoslav territory led to huge human losses, rising costs of armaments, and to the physical destruction of transport and energy infrastructure and production capacities, which contributed to the delay in the process of building a market economy in war-affected countries, (Veličković 2019: 102) such as Serbia and North Macedonia, but also in Albania, due to internal political radicalization, which at the same time threatened the internal security mosaic of this country.

In that context, it was possible to establish how economic and financial flows determine the stability of a political subject, that is, the country. In the territory of the former Yugoslavia, after the end of the civil wars, ending with the armed conflicts in the north-western parts of North Macedonia in 2001, it was difficult to initiate the process of stabilization, reconciliation and rebuilding of the economic and financial infrastructure without new investment flows. The expressed negative peace, the political instrumentalization of the just ended conflicts led to a new crisis in the territories of Serbia, North Macedonia and Albania - this time in the format of an all-pervading political and institutional crisis that made the institutional infrastructure of these countries weak, and thus *de facto* not ready to start investment processes, including the attraction of foreign direct investments.

In essence, the post-war period in Serbia, North Macedonia and Albania has become a textbook example of the fact that it is not possible to start the process of economic recovery, that is, to attract new investment flows in modern international economic relations, if there is no organized, stable and sustainable state institutional infrastructure that would ensure the rule of law, the practical applicability of laws, and thus sustainable stability in the whole country.

In fact, it became a prerequisite for foreign investors who in the period from 2000 to 2010 showed interest in investing in the Western Balkans, in this particular case for new investments in Serbia, North Macedonia and Albania. Foreign investors actually need a safe climate and predictability, i.e. political, monetary and fiscal stability (Euronews Srbija 2023).

This is precisely why the importance of this work is directed towards the contemporary security challenges faced by the so-called "troika of the Open Balkans". That is, on the one hand, to determine how much contemporary security challenges and threats determine investment flows in Serbia, North Macedonia and Albania, while, on the other hand, to determine how much the intensification of investment flows on the example of these three countries contributes to their political and institutional stabilization, and thus readiness to face current security challenges.

CONTEMPORARY SECURITY CHALLENGES AND THE OPEN BALKANS FROM A THEORETICAL POINT OF VIEW

Contemporary security challenges faced by subjects in international law represent multiple threats because they are security phenomena that do not recognize national borders. In contrast to the classical understanding of security challenges and threats, when the essence, in a state-centric sense, was the physical protection of territorial integrity, i.e. state borders, as well as political independence, but again in a physical sense,

today states are faced with security challenges and threats that go beyond, that is, they do not recognize physical, national and/or state borders. As it was explained by Goran Zendelovski, due to contemporary challenges, threats and risks modern society is facing nowadays, security paradigm in theory, as well as in practice, in the meantime, has took on to a great extent new features, especially in the ongoing decade of the 21st century. In fact, determining factors as it is ongoing geopolitics; military, economic and environmental trends have significantly changed the security reality within the international society, as well as in the independent states. (Zendelovski 2022: 281). In fact, we are talking about threats that existed before, that were not in the focus of political decision-makers, but which today fundamentally threaten the viability of a political entity in the sense of statehood. It is about modern security threats and challenges that do not recognize the difference between militarily powerful, politically and diplomatically strong and economically developed countries, and those that belong to the group of developing countries, underdeveloped countries or countries in the process of transition. Hereby, we do not claim that it is not “easier” for developed countries to face the aforementioned challenges, but we tend to point out the fact that current security risks and threats, unlike traditional ones, are present in different political systems both horizontally and vertically, and that they do not recognize physical, economic, political or military borders and differences.

In fact, on the ground, the reality, as it is explained by Zendelovski, from academic point of view, shows that ongoing risks and modern threats are interconnected and, on such basis, cannot be subject of analyze isolated from each other (if we would like to create clear mosaic of security trends nowadays, we could not research the modern terrorism separately from ongoing armed battles or poverty issues). (Zendelovski 2022: 285) The interdependence of risks and threats, as well as causes and consequences, in the security context require a multiple and multi-dimensional response of political and security factors in one political entity or an independent state, which in most cases is not sufficient, because as such, modern security risks and threats, it is not possible isolate them physically, and in that way approach their solution, i.e. overcoming them. On the same track Zendelovski argues that interdependence of contemporary risks, threats and challenges contributes events in certain state to produce effects or consequences in other state/s or region. Following that, he claims that in the contemporary international relations there are no states, nor regions which are immune to modern security flows and as an example provides the phenomena such as modern terrorism or climate issues that represent substantial threat in the context of sustainability not only for weak and poor societies, but also developed ones. (According to Zendelovski 2022: 285)

In this context, interstate cooperation in modern regional, European and international frameworks can contribute to the greatest extent in the process of dealing with modern security challenges and threats, and in the process of overcoming the resulting consequences, because precisely modern security phenomena require synchronized and coordinated responses, perhaps not in order to the threat or risk has been completely eliminated, but certainly in order to deal with it efficiently and effectively.

That is why modern subjects of international law to a certain extent in their national security strategies and defense strategies include a chapter that will be dedicated to cooperation with other states and political entities in order to provide a more adequate and timely response to modern security phenomena that do not directly threaten the physical security of states. In their classical understanding, but in the long term, they call into question the physical survival of a subject of international law if its institutional infrastructure, economic capacities, labor market, human capacities in terms of health, but also political independence in the end are systematically collapsed.

When it comes to the Open Balkans and the participating countries in this project, it is important to point out that we are talking about countries that are classified as developing countries - in the economic sense; as transition countries - in the context of building strong and independent institutions, respecting the principles of the rule of law and democratic and liberal values; as a country with limited military capacities - Serbia conducts an independent, neutral military policy, and plans military and defense expenditures exclusively on the basis of national and internal assessments, while North Macedonia and Albania are member states of the NATO alliance that *de jure* are within the framework of the defense and security the “umbrella” of NATO, but which at the same time face internal security challenges and threats for the solution of which strong internal capacities are necessary, in addition to the support provided by NATO, as a security and defense organization. In fact, here we can take advantage of the limited resources and capacities of small states in modern international relations, which can be compensated by the synchronized political, foreign policy, economic and security actions of these entities (Arnaudov 2023: 136).

This is precisely why the role of the Open Balkans in the context of dealing with contemporary security challenges and threats from Serbia, North Macedonia and Albania is largely affirmative, because, on the one hand, it increases the capacities of these political entities to deal more efficiently, effectively and in a timely manner with current security phenomena, and, on the other hand, the model of such synchronized and coordinated action additionally “instills” confidence in investors, domestic and foreign, for the long-term sustainability of invested capacities, but also for the initiation of new investment flows. Because in modern international relations, international economic flows have become a variable that not always, but largely determines the development of subjects of international relations, but also the sustainability of regions, especially those that are still in the process of development, such as the Western Balkans, where and Serbia, North Macedonia and Albania.

The security component of the Open Balkans is not an angle that should be analyzed through the prism of Serbia’s military neutrality and the NATO membership of North Macedonia and Albania, but as a method that will in the future provide us with valid answers to the questions: to what extent does economic integration contribute to the process of reconciliation, trust building and development (already stated thesis, but never proven vertically); as well as how modern security threats and challenges, as such, cross-border, supranational and supranational, condition intensified cooperation in the domains of security and defense between political entities in one specific region, and at the same time condition economic coordination and

synchronization in order to make development sustainable, and dealing with threats and risks, in terms of capacity, real and predictable.

CURRENT SECURITY THREATS TO SERBIA, NORTH MACEDONIA AND ALBANIA

In the 21st century, Serbia, North Macedonia and Albania face security threats that are faced by most of the subjects of international law, regardless of their military power, political strength and diplomatic prestige and economic capacities. In fact, these three countries face security threats that transcend the physical borders of sovereign territories. But, in order to more concretely analyze the security threats of Belgrade, Skopje and Tirana, it is important to first have a clearer picture of these subjects of international law.

- When we talk about Serbia, it is important to point out that the population in 2023 of this country is 6.7 million inhabitants, according to available data from the official website of the World Bank (The WBG Data for Serbia). Then, 75.5 billion current US dollars is the annual GDP, while GDP per capita in 2023 was 11,270.8 current US dollars, also in 2023 (The WBG Data for Serbia). Economic growth in 2023 was 2.5 %. And the rate of unemployment in 2023 was 7.8 percent (The WBG Data for Serbia).

- On the other hand, when it comes to North Macedonia, according to World Bank data, the total number of inhabitants in 2023 was 2.1 million. (The WBG Data for North Macedonia). GDP in 2023 amounted to 14.3 billion current US dollars, while GDP per capita in the same year amounted to 7,831.4 current US dollars, (The WBG Data for North Macedonia) which is almost 3,500 US dollars less compared to neighboring Serbia. Economic growth in 2023 was 1 %. In the same period, the rate of unemployment was 14.5 % (The WBG Data for North Macedonia).

- And when it comes to Albania, according to current World Bank data from 2023, this country has 2.8 million inhabitants (The WBG Data for Albania). Its national GDP in 2023 was 18.9 billion current US dollars, while GDP per capita in that year was 6,743 current US dollars (The WBG Data for Albania). The total economic growth in 2023 was 3.3 %, which is the higher growth than in Serbia and North Macedonia, while the unemployment rate was 11.1 % (The WBG Data for Albania).

Seen from this angle, but also according to numerous analyzes and researches in the economic context, when we talk about Serbia, North Macedonia and Albania, we are talking about the so-called societies in the process of development, (According the data of the Department of Foreign Affairs and Trade within the Australian Government) which, according to the mentioned economic parameters, lack strong economic growth that would accelerate the progress, i.e. the development of the population's standard of living. However, in modern international relations, the rate of economic development is not only a parameter related to the financial and economic capacities of a subject of international law, but GDP as such, but also GDP per capita largely determines security conditions, i.e. modern risks and threats, and their immediate, but also indirect impact and consequences, especially in the case of small states, as they are

Albania, North Macedonia and Serbia, all three participants within the Open Balkans project (Arnaudov 2023: 7). It is in this context that we find a platform on the basis of which we can connect investment flows and the security situation within the framework of the Open Balkans, and establish a cause-and-effect relationship between security flows, the development policy of the participating states of the Open Balkans and the impact of investment flows in determining the security situation on the ground. But also, the impact of the current security situation on the promotion of the developing economy and new investments.

Actually, the essence is in the economic capacities hypothetically provided by the Open Balkans initiative, if it were to reach its full declared capacities, translating itself into a common market, and translating political declarations into practice, thus creating a single market in the region, i.e. within the framework of the participating states. And thus, security capacities, because economic development would contribute to the stabilization of conditions on the ground, i.e. reducing the rate of migration, reducing the reduction of social disproportions, and thus more sustainable social stability, which are part of the modern security challenges faced by Serbia and North Macedonia and Albania. More specifically, when it comes to migration, European Statistics Agency (EUROSTAT) data confirms the ongoing issue of the effective rise of migrant flows from the so-called Western Balkans region (According to Vučković 2022). At the end of the twentieth century, the first migrations began. The most qualified experts left their places of living in search of better and better paying jobs, then qualified workers left, then masters - craftsmen, and now they all go with their families. These are multimillion-dollar migrations that no one can precisely establish (Jazić 2022). The departure of the population, i.e. the migration of young and qualified labor force, represents a multi-faceted challenge for Serbia, North Macedonia and Albania. Initially, it greatly affects the further growth of the national GDP. "With the departure of people, the potential GDP is also lost." Due to the impossibility of preventing the annual outflow of the population by employing them, an annual loss of gross added value in the amount of around 900 million euros was generated (Jazić 2022). Then, migration causes enormous consequences on the labor market, bearing in mind that reduced competitiveness leads to higher labor costs, caused by migration, instead of competition. In the long term, such a trend creates unrealistically high labor prices on the labor market, which represents an additional burden for the population of Serbia, North Macedonia and Albania, and therefore for these countries as a whole. Finally, the migration challenge, i.e. the outflow of the population is also an institutional challenge in the long term, because to a certain extent it calls into question the institutional efficiency and effectiveness, due to the lack of qualified labor force, which to a certain, currently theoretical, extent also problems the sustainability of these subjects of international law. In this context, the role of the Open Balkans, within the framework of which an open labor market is aspired to, represents a benefit that will have multiple significance: for the stabilization of negative migration flows, for a more competitive, and therefore better-quality labor market, for the stabilization of prices in the framework of the labor market, but and for the countries themselves, whose national GDP will reduce possible negative tendencies as a result of modern migrations.

On the other hand, the movement towards a single market within the framework of the Open Balkans will contribute to an increase in the employment rate, a more transparent and open movement on the labor market, which in practice means a reduction of social differences, which greatly affects internal security (dis)opportunities, especially in the context of social unrest supported by political instruments, but also to reduce the widespread phenomenon of corruption, which will directly affect foreign investment flows, bearing in mind the fact that one of the key prerequisites for foreign investors to come to the market of the Western Balkans is precisely the level of corruption, i.e. the commitment of local authorities to eradicate it, still a largely neglected internal security challenge. According to the current data of the Corruption Perceptions Index list from 2023, Serbia is in 104st place, and Albania is in 98th place, while North Macedonia is positioned in 76th place (Transparency International 2024), out of a total of 180 countries on this index, which is proof that the level of corruption in these countries participating in the Open Balkans is still very high. The fact is that corruption is one of the biggest internal security challenges in these countries, and viewed in an economic context. Because corruption as a phenomenon does not only collapse the labor market, as such, in isolation, but collapses the entire national, i.e. state infrastructure, and thus de facto determines other security challenges and risks due to the weakening of institutional frameworks, thus minimizing their efficiency and effectiveness.

In the end, the participating states of the Open Balkans face similar or identical security challenges and risks, as all other subjects of international law, but the management of the mentioned challenges, in the classical sense of understanding security threats, but also in the modern sense - political, economic, climate, health, terrorist, migrant threats and challenges, problematized on the ground precisely because of internal challenges that additionally determine the impact and consequences of the aforementioned challenges and threats. Migration trends in Albania, North Macedonia and Serbia, as well as the level of corruption, make these countries vulnerable to modern security challenges and threats.

In this context, the role of the Open Balkans is largely favorable and applicable in practice. It can indirectly contribute to the reduction of the corruption rate - thanks to the size of the potential labor market, it can indirectly contribute to the reduction of the outflow of young and qualified labor - thanks to the opportunities that the common market would potentially offer, and indirectly it can also contribute to a significant increase in GDP - due to the reduction of negative migrant opportunities and the attraction of new investment.

FDI IN ALBANIA, SERBIA AND NORTH MACEDONIA - (DIS) OPPORTUNITIES IN THE WESTERN BALKANS

In the last century, there have been certain shifts in the countries of origin and countries receiving foreign direct investments (FDI). A typical example is China which since 2000 has moved from being the world's largest recipient of FDI to the one of the largest origins of FDI. The China's "Vision and Actions on Jointly Building the Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road", issued on 28 March 2015,

has outlined the framework and key areas of cooperation within the Belt and Road Initiative (BRI) (Stojanović-Višić et al. 2023: 231). In this way, China, the country of origin of FDI, among others, became interested in the WB area. On the other hand, Russia, Turkey, and some other powerful states have strong historical, cultural, and religious ties with the WBs, which also enabled them to have the desire to maintain and expand these contacts, among other things, through the prism of FDI. However, despite all these changes, at least as far as WB is concerned, the EU remains the region's largest partner in trade and investment, and the principal provider of financial and technical assistance (Jaćimović et al. 2023).

Three years ago, more precisely in 2021 the global FDI flows were 1.6 trillion US dollars, which is rise of 64.3% in comparison to 2020. In fact, 2021, known as post-pandemic recovery period, has brought substantial FDI growth in numerous regions. In that context, it is important to point out that FDI, as a ratio to gross fixed capital formation (GFCF) has risen to 7.1% in 2021, from 4.3% in previous year. FDI flows to developing economies grew more slowly than those to developed economies but still increased by 29.9 per cent, to US\$837 billion. Foreign direct investment inflows as a ratio to gross fixed capital formation, 2021, according to the UNCTAD, for Serbia is 36.8%, for North Macedonia is 16.7%, and for Albania is 35.9% (UNCTAD, UNCTAD Handbook of Statistics 2022 - Economic trends, Map 1, <https://hbs.unctad.org/foreign-direct-investment/>).

Albania FDI (millions of US\$)

	2005	2010	2015	2021
FDI inflows	264.34	1050.71	945.72	1233.92
FDI outflows	4.10	6.38	37.67	63.09

Serbia FDI (millions of US\$)

	2005	2010	2015	2021
FDI inflows	-	2174.17	2690.23	5060.38
FDI outflows	-	234.57	387.40	392.41

North Macedonia FDI (millions of US\$)

	2005	2010	2015	2021
FDI inflows	96.02	212.53	240.45	605.58
FDI outflows	2.87	4.77	15.46	90.86

Source: UNCTAD, Country profiles.

According the laws in force in the Republic of Albania, institutional system in this state does not perform any discrimination to the foreign investors, nor to potential ones. In the Albanian Foreign Investment Law it is precisely outlined, where are mentioned specific protection measures for foreign investors, as well as possibility of 100 percent ownership of companies, but in certain business sectors (US Department of State, 2021 Investment Climate Statements: Albania <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/albania/>).

Albania: Sources and Destination of FDI						
Top Five Sources and Top Five Destinations in 2021 US Dollars, Millions						
Inward Direct Investment	Total Inward	Switzerland	Netherlands	Canada	Italy	Bulgairia
	8,364	1,672	1,358	1,243	728	599
	100%	20%	16.2%	14.9%	8.7%	7.2%
Outward Direct Investment	Total Outward	Kosovo	Italy	USA	North Macedonia	Greece
	680	358	185	34	34	17
	100%	52.6%	27.2%	5%	5%	2.5%
Source: US Department of State, 2021 Investment Climate Statements, https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/						

Republic of Serbia: Sources and Destination of FDI						
Top Five Sources and Top Five Destinations in 2019						
US Dollars, Millions						
Inward Direct Investment	Total Inward	Netherland	Austria	Germany	Cyprus	Russian Federation
	43,845	8,183	4,574	2,919	2,791	2,664
	100%	19%	10%	7%	6%	6%
Outward Direct Investment	Total Outwards	Bosnia and Hercegovina	Montenegro	Slovenia	Switzerland	Russian Federation
	4,123	1,027	742	659	244	212
	100%	25%	18%	16%	6%	5%

Source: US Department of State, 2021 Investment Climate Statements, <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/>

Republic of North Macedonia: Sources and Destination of FDI						
Top Five Sources and Top Five Destinations in 2021						
US Dollars, Millions						
Inward Direct Investment	Total Inward	Austria	United Kingdom	Greece	Greece	Slovenia
	6,382	864	738	580	446	445
	100%	12.6%	11.6%	9.1%	7.0%	7.0%
Outward Direct Investment	Total Outwards	Serbia	Slovenia	Netherlands	Russian Federation	Bosnia and Herzegovina
	68	78	33	32	12	9
	100%	114.7%	48.2%	47.1%	17.6%	13.2%

Source: US Department of State, 2021 Investment Climate Statements, <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/>

During the last ten years, in the field of investment's policy, different and massive measures have been undertaken by the Government of the Republic of Serbia in the purpose of attracting FDI. On that side, Serbian Law on Investments extends the national treatment to foreign investors and, at the same time, does not allow any practices that lead to discrimination. At the same time, national/domestic and foreign private entities have the same right to start business and to perform each forms of remunerative activity. In fact, Serbia's law system does not recognize any approval and screening procedures for inbound foreign investments (US Department of State, 2021 Investment Climate Statements: Serbia <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/serbia/>).

The outgoing government of North Macedonia whose mandate ends at the end of January 2024 has established different steps in the process of improving national investment environment, especially in the period after Covid-19 pandemic. Governmental officials claim that FDI attracting policy represents key instrument for economic development and new job places, while, at the same time, institutional treatment in the field of business law for foreign investments is structured without any discrimination measures. Specialized institution named Agency for Foreign Investments and Export Promotion was established and it represents a governmental body which leads direct communication with potential foreign investors. At the same time this body within Macedonian institutional framework provides different detailed explanations and guidance for starting business activities in North Macedonia, shares information about national business law, publishes reports related to domestic market and produces expert analysis on industries and sectors for potential investing (US Department of State, 2021 Investment Climate Statements: North Macedonia <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/north-macedonia/>).

But, we have to point out that potential EU membership, including the investments in infrastructure and its sustainability, in the case of Albania, North Macedonia and Serbia, to greatest extent determines the FDI and their long-term growth. Although numerous and huge investment projects were realized in the previous period in those three countries, still the real potential for FDI and investments overall, remains unrealized.

THE ROLE OF THE SECURITY ENVIRONMENT IN FDI PERSPECTIVES - REGIONAL SECURITY COMPLEX - OPPORTUNITIES, CHALLENGES

China's economic, but also political influence in the so-called EU's backyard is the crucial reason of Beijing's foreign policy goal toward engagement and relations within the Western Balkans. At the same time such Chinese steps could lead to weakening the Brussels role in the region, simultaneously slowing the EU integration track. But, the fact is that, from the regional point of view, only Belgrade and Beijing have established strategic partnership, while relations between China, from one side, and North Macedonia and Albania, from another side, still could be understand as a cooperative, but without tendencies for deepening. In that context, according to the research by Markovic, Khaze and Wand, achieving rapid economic growth based on strategic partnership with Beijing may clash with the process of adjustment with EU regulations and

membership conditions, bearing in mind the fact that any deeper relations with China, especially in the field of economy and business, is at odds with EU established standards, as well as political requirements (Markovic Khaze and Wang 2022).

The importance of low labor cost is significant in terms of attracting foreign investors especially for those countries which might lack other important determinants of FDI inflows such as market size. The WB countries are still remaining at the bottom of European countries in terms of labor cost, so they make continuous endeavors to attract investors whose primary motive to invest abroad is cheap labor cost (Rexha 2021).

The security challenges of today are very different from the challenges that existed in the 1990s. The conflicts ended and the region began to attract FDI and record higher rates of economic development. However, with the onset of the global economic crisis in 2008, this period of positive economic momentum ended and since then WB countries have been facing a number of different security threats. Especially after the crisis of the Eurozone in 2009, when the inflow of FDI from the EU decreased, there was a change. The EU, which was previously the strongest regional factor that dictated the conditions in the region, so other countries interested in the region were forced to comply with those parameters, and now, after the decline of the EU's influence and after the increasingly blurred future of accession, other world and regional players have strengthened their influence in the region (Önsoy and Fırat Büyük 2022).

The study on the example of North Macedonia showed that membership in NATO, in the context of contemporary security challenges and human security, does not automatically mean the creation of a secure environment (Arnaudov "North Macedonia's NATO Membership: Human Security Benefits or Status Quo" 2023: 301). National economies still suffer from structural problems; problems with public debt, unemployment, youth emigration and brain drain, corruption and other things create uncertainty for a greater inflow of FDI (Nemanja Džuverović and Věra Stojarová 2022).

CONCLUSION

The 20th anniversary of the signing of the Thessaloniki Declaration this year was celebrated in Thessaloniki, followed by the Bled Strategic Forum, the summit of the Brdo-Brioni process in Skopje, and the summit of the Berlin process in Tirana in October. At the Bled Strategic Forum, the President of the European Council, Charles Michel, announced the enlargement of the EU for 2030. This was immediately followed by a denial by the spokeswoman of the President of the European Commission, Ursula von der Leyen, that it is still not possible to talk about determining the timeline for EU enlargement. More and more politicians, as well as the population, believe that the EU does not know what to do with the WB, and if the EU does not expand into this region, Russia will most certainly expand, which is becoming an increasingly important because the Balkans is increasingly becoming a security factor rather than a political one.

From that point, the strategic one, the security risks and challenges facing the Open Balkans Initiative actors becoming extremely important for the whole region, but also for the wider European security mosaic. Because of that, Open Balkans Initiative is not possible to analyze or discuss its capacities without including the security angle,

as a one of the focal point in contemporary international relations, beside political and economic flows. In fact, security flows are becoming one of the determine factors in on-going political and economic circumstances. From that perspective, bearing in mind the similarity of security threats and challenges facing by Open Balkans actors, this initiative could contribute on multiple way: to economic development and growth, as a basic goal of this initiative, to political stability and institutional efficiency and effectiveness, as well as to building common and coordinate security mechanisms and instruments for facing with ongoing security threats and challenges, which, in fact, leads to security sustainability for all involved actors. Such tendentious contributes not only to long-term stability and prosperity of the Open Balkans framework, but also to stabilization of this part of the European continent, including the EU.

ACKNOWLEDGEMENTS

The paper presents findings of a study developed as a part of the research project "Serbia and challenges in international relations in 2023", financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, and conducted by Institute of International Politics and Economics, Belgrade during year 2023.

BIBLIOGRAPHY

- Alen Jazić (*Al Jazeera Balkans*). „Koliko Zapadni Balkan košta odlazak stanovništva?“ <https://balkans.aljazeera.net/teme/2022/8/21/koliko-zapadni-balkan-kosta-odlazak-stanovnistva> [12.12.2023].
- Arnaudov 2022: Mitko Arnaudov. „North Macedonia's NATO Membership: Human Security Benefits or Status Quo.“ *The 5th International Academic Conference on Human Security 2022: Innovation, Research, and Knowledge in the (Re)Configuration of Human Security*, Conference Proceedings. Ed. Aleksandra Ilić and Nenad Stekić, Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Security Studies Institute of International Politics and Economics, 289–304.
- Australian Government - Department of Foreign Affairs and Trade 2015: „*List of Developing Countries as Declared by the Minister for Foreign Affairs EUROPE*“ [9.12.2023].
- Branko Vučković (*Radio Slobodna Evropa*) „Mladi odlaze trajno: Migracije sa Zapadnog Balkana“. www.slobodnaevropa.org/a/mladi-zapadni-balkan-odlazak/31642674.html [12.12.2023].
- Donjetë E: 2021. Donjetë E. Rexha. Low Labor Cost as a Determinant of Foreign Direct Investments in Albania, Kosovo and North Macedonia. *Journal of Balkan Studies*, vol. 1, no. 2, july 2021, <https://doi.org/10.51331/a015:103-119> [12.12.2023].
- Džuverović, Stojarová 2023: Nemanja Džuverović, Vera Stojarová. Peace and Security in the Western Balkans. *Routledge EBooks*, 605 Third Avenue, New York, NY 10158, Routledge, 2023. www.academia.edu/86361873/Peace_and_Security_in_the_Western_Balkans_A_Local_Perspective [12.12.2023].
- Euronews Srbija. „Vide li strani investitori Srbiju kao pogodnu zemlju za ulaganje: šta je pohvaljeno, a šta se zamera u Beloj knjizi?“ www.euronews.rs/biznis/biznis-vesti/105735/videli-strani-investitori-srbiju-kao-pogodnu-zemlju-za-ulaganje-sta-je-pohvaljeno-a-sta-se-zamera-u-beloj-knjizi/vest [12.12.2023].
- Jaćimović, Deichmann, Tianping 2023: Danijela Jaćimović, Joel I. Deichmann, Kong Tianping. The Western Balkans and Geopolitics: Leveraging the European Union and China. *Journal of Balkan and near Eastern Studies*, vol. 25, no. 4: *The Balkan: Maintaining the Gateway*, january 2023. <https://doi.org/10.1080/19448953.2023.2167164:626-643> [17.12.2023].

- Markovic Khaze, Wang 2020: Nina Markovic Khaze, Xiwen Wang. „Is China’s Rising Influence in the Western Balkans a Threat to European Integration?“ *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 29, no. 2, september 2020. <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1823340> : 234–250 [12.12.2023].
- Митко Арнаулов. „Отворени Балкан – економска иницијација у контексту политичких и безбедносних размислажања“. www.diplomacy.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2023/12/Otvoreni_Balkan.pdf [12.12.2023].
- Önsoy, Fırat Büyük 2022: Murat Önsoy, Hamdi Fırat Büyük. The Implications of the Presence of Turkey, the Gulf States, and Iran in the Western Balkans. *Peace and Security in the Western Balkans*, Routledge, 1st Edition, Chapter: Partners or Security Challengers? 2022. www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003276661-17/partners-security-challengers-murat-%C3%B6nsoy-hamdi-%C4%B1rat-b%C3%BCy%C3%BCk : 255–279 [12.12.2023].
- Stojanović-Višić, Jelisavac Trošić, Simić: 2023. Biljana Stojanović-Višić, Sanja Jelisavac Trošić, Miodrag Simić. Development of the Belt and Road Initiative in Serbia. *Ekonomika Preduzeća*, vol. 71, no. 3-4, january 2023. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-443X/2023/0353-443X2303230S.pdf> : 230–242 [31.10.2023].
- The WBG Data for Albania | Overview. <https://www.worldbank.org/en/country/albania/overview#1> [11.06.2024].
- The WBG Data for Serbia | Overview. <https://www.worldbank.org/en/country/serbia/overview> [11.06.2024].
- The WBG Data for North Macedonia | Overview. <https://www.worldbank.org/en/country/northmacedonia/overview>. [11.06.2024].
- Transparency International 2024 - Corruption Perceptions Index: Explore the Results. https://www.transparency.org/en/cpi/2023?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw65-zBhBkEiwAjrRMOCGTAlm9xrIuGB0988gw57VzFYctMjMaQ9vH0E__C1yY5R8yhCVtRoCe1YQAvD_BwE. [11.06.2024].
- UNCTAD Handbook of Statistics 2022 - Economic trends, Map 1. <https://hbs.unctad.org/foreign-direct-investment/> [15.12.2023].
- US Department of State - 2021 Investment Climate Statements. <https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/> [13.12.2023].
- Veličković 2019: Maja Veličković. *Strane direktne investicije kao faktor privrednog razvoja zemalja Zapadnog Balkana*. Doctoral dissertation. Sremska Kamenica: University of EDUKONS, Faculty of Business Economics.
- Zendelovski 2022: Goran Zendelovski. „Contemporary Security Risks and Threats During Global Crises“ *Годишен зборник на Филозофскиот факултет/Annuaire de la Faculté de Philosophie*, Conference Proceedings. Skopje: Faculty of Philosophy, 281-292 [8.12.2023].

Сања И. ЈЕЛИСАВАЦ ТРОШИЋ

Митко К. АРНАУЛОВ

БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ ОТВОРЕНОГ БАЛКАНА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ СДИ - СТУДИЈА СЛУЧАЈА: АЛБАНИЈА, СРБИЈА И СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

РЕЗИМЕ

Циљ овог рада је да на студији случаја Отвореног Балкана укаже на већ постојећу узрочно-последичну везу између безбедности и економске политике у савременим међународним односима. Анализа је фокусирана на стране директне инвестиције и на актуелне безбедносне изазове и ризике са којима се суочавају актери укључени у иницијативу Отворени Балкан.

Другим речима, овај рад показује двоструку узрочно-последичну везу: с једне стране, како безбедносне прилике на терену утичу на привлачење страних директних инвестиција и политике економског развоја уопште; с друге стране, колико економски развој уопште, а самим тим и стране директне инвестиције, одређују безбедносне изазове и ризике и како се актери Отвореног Балкана суочавају са њима. Закључак је јасан: економске политике, економски развој и раст актера у оквиру Отвореног Балкана доприносе побољшању безбедносне ситуације у оквиру ове иницијативе, пре свега када су у питању савремени безбедносни изазови и ризици.

Кључне речи: Отворени Балкан, СДИ, безбедност, претње, изазови.

Неђо С. ДАНИЛОВИЋ*

Драјан А. МАНОЈЛОВИЋ**

Универзитет МБ, Пословни и правни факултет, Београд

ФИНАНСИРАЊЕ ТЕРОРИЗМА И УЛОГА ДОБРОТВОРНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

Апстракт: Научној, стручној и лаичкој јавности је познато да су Сједињене Америчке Државе, након терористичког акта 11. септембра 2001. године који је изведен на њеној територији, као кривца означиле Осаму Бин Ладена и Ал Каиду. Предмет истраживања у овом раду је финансирање тероризма са простора Сједињених Америчких Држава. Циљ рада јесте да се пружи аргументовани, објективни и систематизовани налази о подржавању финансирања тероризма на територији САД, преко активности добротворних организација које су прикупљале новац на њеној територији. У изради рада примењене су готово све основне аналитичке и синтетичке методе сазнања с тежиштем на анализи синтези, генерализацији и индуктивно-дедуктивној методи. Из корпуса опште научних метода у истраживању предметне теме примењена је опште научна статистичка и хипотетичко-дедуктивна метода, а из групе метода за прикупљање података коришћена је метода анализе садржаја доступних докумената, односно њене технике квалитативне анализе докумената. Два су резултата призашла из истраживања. Један, који указује да су исламске добротворне организације на територији Сједињених Америчких Држава деценијама пре терористичког напада 11. септембра 2001. развијале донаторске мреже, усавршиле технике и прикривено помагале и финансирале терористичке групе и појединце, неретко уз прећутну сагласност Америчких безбедносних организација. Други, да је само неколико дана након терористичких напада изведених 11. септембра 2001. године, Наредбом 13224 председник Сједињених Америчких Држава означио више исламских добротворних организација на територији САД које су прикривено радиле, подржавале и финансирале тероризма новчаним средствима која су прикупљале од Америчких грађана и организација.

Кључне речи: добротворне организације, терористичке организације, финансирање тероризма, Сједињене Америчке Државе.

УВОД

Након терористичких напада на више локација који су се догодили на простору Сједињених Америчких Држава 11. септембра 2001. године тадашњи председник Џорџ Буш (George Bush) је председничким прогласом означио један

* Редовни професор, ORCID 0000-0003-2109-5291, danilovic.nedjo@gmail.com

** Редовни професор, ORCID 0000-0002-6120-0220, detore1914@gmail.com

број добротворних организација, појединаца, компанија и банака, као параване за подржавање и финансирање тероризма, које су за своје активности финансирања тероризма користиле простор САД, што је било „велико изненађење“, за већину Американаца, а ништа мање за полицију, службе безбедности и читав „обавештајно-безбедносни систем“. Многи су тада сазнали са неверицом: неке добротворне организације на њеном тлу користе донације да подржавају и финансирају нападе на интересе Сједињених Америчких Држава у иностранству и на њеној територији. Одмах након овог првог „изненађења“, који је још увек деловао на грађане, стигли су амандмани који су још више узнемирили јавност. Ови амандмани су директно указали и означили још један додатан број добротворних организација које су постојале више деценија на њеном тлу, које су својом делатношћу: прикупљањем финансијских средстава од грађана који живе у САД, подржавале и финансирале терористичке активности – наведено ће бити централни део овог истраживања.

Из анализе многих истраживања уочава се, да су постојала сазнања која су аналитичким обавештајним и безбедносним методама могла да буду преведена у више нивое као што су: податак, информација и доказ, која су указивала да ће на тлу Сједињених Америчких Држава бити изведен терористички акт масовних размера какав је био 11. септембра 2001. године.

Први сиџнал била је погрешна и нетачна тврдња Федералног истражног бироа (ФБИ) (Federal Bureau of Investigation) да је напад на Светски трговински центар осам година пре (1993) био јединствен догађај почињен од стране екстремисте.

Други сиџнал био је Ахмед Ресам (Ahmed Ressam) пореклом Алжирац који је боравио у Канади где је изградио и водио терористичку хелију, који је почетком децембра месеца 1999. године интуицијом царинског службеника спречен да унесе у Сједињене Америчке Државе велику количину експлозива, тзв. „нитроглицеринске бомбе“ ручне израде сличне експлозиву који је употребљен у нападу на Светски трговински центар шест година раније, 1993. године.

Трећи сиџнал је да службе безбедности САД о овом товару нису знале ништа.

Четврти сиџнал је да и данас представници система безбедности показују да „не знају“ када, зашто нити како је настала Ал Каиша (Al-Qaeda):

Петти сиџнал је, да је у случају оперативних активности Ал Каиде, ФБИ у најблажем одређењу њихове службене дужности поступао „нестручно“ (грубом непажњом у теорији и стручној јавности се сматра да је „нехатно“ одговоран за изведене терористичке акте).

Шести сиџнал јесте да органи безбедности нису „пажљиво мотрили“ добротворне организације и њихове чланове верујући да њихова активност не превазилази „леgitимно пословање“.

Седми сиџнал показује да органима САД није било од значаја посматрање и анализа пореских образаца 990 (пореска пријава која се мора поднети за сваку фискалну годину када приходи организације пређу 25.000 долара) и 1023, образац за подношење захтева за статус ослобођења од плаћања пореза (Return of Organization Exempt From Income Tax-Under section 501(c), 527, or 4947(a)(1) of the Internal Revenue Code (except private foundations)).

Осми сиџнал по многим кључни био је да ФБИ „није“ разумео фатву којом је Осама Бин Ладен 1998. године прогласио да је објавио рат САД, упркос мноштву

сазнања која су прикупљена из телефонских позива (тајним надзором комуникација) састанака више оперативаца Ал Каиде са Осамом Бин Ладеном (Osama bin Mohammed bin Awad bin Laden) шифрованог језика, који су у себи носиле поруку - доказ: „Чувајте се напада“.

Девети сигнал, не мање важан, је сигнал из судског поступка из 1992. године у Израелу против Насера Хамдија (Naser Hamdi) (покушао да подметне и активира бомбу у Израелу) на свом саслушању пред судом у Израелу 1992. године изјавио је, да је регрутован на тлу САД где функционише војно крило Хамаса, да су добротворне исламске конференције служиле за прикупљање финансијских средстава за финансирање тероризма, односно организовале и позивале угледне теологе и исламисте који су држали предавања у САД (Bilsky 2011: 617-655; Emerson 2003).

Из наведеног се може закључити да је ово била прва видљива пукотина у до-тадашњој самоуверености система безбедности Сједињених Америчких Држава и његове могуће пропусности, као што се и потврдило.

НЕСАГЛАСНОСТ ОКО ПОЈМОВНОГ ЗНАЧЕЊА ТЕРОРИЗМА – УЗРОК БРОЈНИХ ПРОБЛЕМА

Тероризам је појам око којег у академским круговима није постигнута са-гласност о његовом општеприхваћеном генеричком одређењу (Bilandžić 2011: 837-859). Излагање о појму тероризма у овом раду ће бити у оној мери колико је нужно да разумемо термилошко значење овог појма. Тероризам је на светској позорници више од два века, у већем или мањем обиму, саставни део друштвених и политичких кретања (Novotny 2000: 23-32). Поред широког истраживачког ин-тересовања научника, опште прихваћена генеричка дефиниција тероризма није достигнута. Разлог зашто нема генеричке дефиниције на видiku у научном фонду знања, неки аутори виде у интересима глобалних центара моћи и у томе што ни једна дефиниција не може покрити све терористичке ситуације које су се појавиле у историји од његовог настанка. Предвиђања изречена средином 1970-године како таква дефиниција неће бити постигнута ни у предвидљивој будућности, показала су се истинитим. Без обзира што нема сагласности око генеричке дефиниције, теро-ризам се може научно истраживати. С друге стране има размишљања која стоје на становишту да научно истраживање тероризма захтева најпре дефинисање објекта истраживања (Gibbs 1989: 329-340). То је у основи тачна премиса, али не треба из-губити из вида да постоји мноштво различитих дефиниција тероризма међу којима нема опште сагласности око једне јединствене дефиниције. То не значи да терори-зам као актуелни друштвени реалитет не треба у наредном периоду научно истра-живати. Напротив, супротстављена научна и стручна становишта намећу снажну потребу даљег научног изучавања тероризма (Peattie 2013: 101-103) као једног од контроверзних реалитета у друштвеним наукама (Spencer 2006: 1-33).

Иако предмет овог рада није изналажење јединствене дефиниције тероризма, већ улога добротворних организација на простору Сједињених Америчких Држава у финансирању тероризма, ипак сматрамо научно значајним и друштвено веома корисним да у овом раду понудимо једну радну синтетичку дефиницију тероризма

која представља скроман допринос аутор овог рада изградњи општеважеће и међународно прихватљиве научне дефиниције ове сложене друштвено-политичке појаве и феномена савременог човечанства. Дефиниција коју нудимо је произашла је из компаративне анализе емпиријских и теоријских сазнања садржаних у више од 200 доступних дефиниција тероризма. Она је изведена на основу унапред формулисаних јединствених компарабила и прецизно дефинисаних критеријума за поређење. Предложена дефиниција је радна, аналитичко-синтетичка, дедуктивно-индуктивна и суштински карактеристична и она гласи: *Тероризам је историјска друштвено-политичка појава која настаје и развија се у условима дубокој и интензивној сукоба у коме се специфично организоване друштвено-политичке групе субјеката или држава организовано и систематски боре против постојеће друштвено политичкој и међународној поретка применом нелегалној, нелегалној, непредвидивој и бруталној политичкој криминалној насиља, користећи посебне методе и средства којима се изазивају јојединачне, масовне, неоправдане и неопредне циљне и случајне жртве и наносе различите штете, не постојећи крајње политичке циљеве.*

Епистемолошку основу ове дефиниције чине седам компоненти: (1) тероризам је историјска друштвено-политичка појава која настаје у политичкој сфери људског друштва и развија се на разне начине; (2) настаје из друштвених разлога у за то повољним, нужним и довољним условима; (3) носиоци тероризма су социјално-политичке групе и организације различитих величина, укључујући и државе; (4) у основи, тероризам има политичке циљеве - рушење поретка, али и тактичке, оперативне, етапне и коначне циљеве; (5) карактеристичан је по суровости, безобзирности и нехуманости својих политичких криминалних акција; (6) главна метода тероризма је политичко криминално насиље у којем се могу користити сва расположива средства, и (7) својим деловањем тероризам изазива ефекте који су оличени кроз степен остваривања различитих политичких циљева.

Наведена дефиниција има епистемолошку сазнајну вредност, јер садржи фундаментално значење појма тероризам. Она је предметна у двоструком смислу. Говори о категоријалном појму тероризма и предмету којим се тај појам означава. По својој форми она је исказ о кључним одредницама тероризма. Номинална је и испуњава свих осам критеријума дефинисања теоријских појмова: *позитивно* је исказана у облику тврдње; *предметна* је и *садржајна*, јер исказује битне одлике предмета дефинисања; *свесна* је и обухвата целину предмета дефинисања у свим његовим аспектима; *суштинска* је и садржи битне одредбе и својства на основу којих се појам тероризма може идентификовати; *сложена* је и *развијна* јер је и тероризам као предмет дефинисања веома сложен и развијан; *еквивалентна* је и *сразмерна* јер није ни преширока ни преуска; *актуална* је и садржи само нужне чиниоце појма тероризам, и на крају, *дијалектична* је, јер је друштвени реалитет којег означава развијан.

ТЕРОРИЗАМ И АЛ КАИДА

Најпознатију савремену терористичку организацију Ал Каиду и њеног идејног творца аутори препознају и повезују са Осамом Бин Ладеном (*nom de guerre* „is pseudonym“ „Abu Abdalah“) што је у извесној мери тачно, али не у потпуности.

У једном од многих чланака које је написао за часопис Ал Џихад (Al Jihad) под називом „Al Kaida as saliba“, идејни творац светског џихада Абдулах Јусуф Азам 1988. (Abdullah Yusuf Azzam), годину дана пре него што ће страдати од последица експлозије аутомобила бомбе у Пакистану у граду Пешевар 1989. године, на основу онога што је видео у Бин Ладеновој Ал Масади, постаје кум имену „Lavovska jama“ (Mujahideen al-Masada), који је свом следбенику Осаме Бин Ладену оставио на поклон име које се данас означава као терористичка организација. С друге стране многи аналитичари и истраживачи сматрају да се тек крајем 1988. и почетком 1989. године може говорити о постојању Ал Каиде, која је практично настала издвајањем Веала Хамзе Џалаидана (Veala Hamza Jalaidana) и Осаме Бин Ладена из Мактаба ал хидамета који је био издавач онога што је писао Азам, док се за њеног идеолошког творца узима Ајман ал Завахир (Ayman Mohammed Rabie al-Zawahiri) (Nikbay, Hancerli 2007).

Из досадашњих истраживања дошло се до сазнања да у време сукоба у Авганистану (Совјетско-Авганистанског рата), није постојала Ал Каида. Још се наводи да Мактаб ал Хидамет (Maktab al-Khidamat) није настала као терористичка већ као добротворна група у изворном значењу „Канцеларија за услуге“ (Aboul, Elein 2008). То се тврди на основу онога што је Абдалах Азам писао у својој књизи „Ал Биџан ал марсус“ (Al Binjan al marsus) (McGregor 2003: 92-113). Ово сазнање је од кључне важности за даље праћење присуства добротворних организација као паравана у подржавању и финансирању тероризма на тлу Америке. Мактаб ал хидамет је основао своје центре по целом свету. Један центар са више филијала се налазио у градовима широм САД. Следећи, значајни резултат истраживања је доказ да се веза између Мактаба и Ал Каиде може видети на сазнању да је Вадих ал Хаџ (Wadih Elias el-Hage) био главни кандидат да преузме вођство Мактаба у САД након убиства Мустафе Шалабија (Mustafa Shalabi) који је убијен у својој канцеларији у Њујорку 1991. године. Он је тада изненада постао лични секретар Осаме Бин Ладена који је осумњичен да је учествовао у извођењу терористичких напада у Источној Африци (Jacquard 2002).

ОД ДОБРОТВОРНИХ ДО ОРГАНИЗАЦИЈА НА СПИСКУ ОНИХ КОЈЕ ПОДРЖАВАЈУ И ФИНАНСИРАЈУ ТЕРОРИЗАМ

Радећи на прикупљању доказа о активностима добротворних организација које су биле „параван“ за финансирање тероризма а регистроване су на тлу САД, може се закључити да је „генијална идеја изградње неких исламских добротворних организација на западу“, дело Абдалаха Азама (Eikmeier 2007: 85-97), ментора Осаме Бин Ладена и његовог духовног оца (Bergen, 2006). Он је, осмислио механизам да се развије по броју „велика“ мрежа исламских добротворних организација у западним земљама да прикупљају донације које би потом опрале на различите начине и прослеђивале параванској организацији маскираној у крилу верске, образовне или добротворне непрофитне организације, а тај параван га даље прослеђује „џихаду“. Стратегија прања и прослеђивања новца је била развијена до „савршенства“ са намером да у потпуности онемогући сазнања која би указала на противни карактер таквих радњи (Даниловић 2009: 88-98). Верује се, да је безбедносни систем САД оваквим приступом био „обманут“.

Прихватајући да овакав приступ има своје упориште у налазима истраживања, један број аутора верује да изградња ових „мега конгломерата“ - исламских добротворних организација у западним земљама има своје корене много пре у историји (Burke, Seumas, 2021: 10-35); Maliach, 2010: 79-94). Наиме, све је зачето почетком шесте деценије прошлог века када је Ахмед Татонџи (Ahmad Tatonji) дошао у Велику Британију на студије (Jackson, 2014: 394-426; Flower, 2009). Одмах по доласку на студије он оснива „Муслиманско студентско друштво Уједињеног Краљевства“, са једним бројем студената пореклом из Ирака (Rehman, 2007: 831-878). Тада упознаје свог идејног ментора Хашима Ал Талиба (Hashima Al Talib) који је био близак пријатељ Џамала Барзинџија (Jamal Barzingi) који су већ били прихватили учење покрета „Ал Ихвана“ (Halilović 2016: 37-65). Након студија по договору са другим члановима одлази у САД, где оснива „Мислиманско студентско удружење“ (Muslim Student Association - MSA). Према мишљењу Zagarisa (2001) и Bergena (2006) на челу ове организације био је Веал Хамза Џалаидан (Wa'el Hamza Jalaidan). Сама организација у својој структури бројала је више чланова. Неколико година касније Татонџи оснива са истомишљеницима „Интернационалну исламску федерацију студентских организација“ (International Islamic Federation of Student Organizations - IFSO) и бива њен први генерални секретар са сто огранака на америчким колеџима који су сакупљали донације за „HLF, BIF, GRF и др.“, које су Наредбом 13224 означене као организације које подржавају и финансирају тероризам (Executive Order 13224, 2001).

Огранци ове организације проширили су се по целом свету са изузетком арапских земаља, јер оне нису подржавале идеологију Муслиманског братства. Значајан тренутак у развоју добротворних исламских организација десио се на Конференцији која је одржана 1977. године у Швајцарском граду Лугано (Lappen 2010: 161-179). Конференцијом је председавао шеик Јусуф Ал-Карадави (Sheikh Yusuf Al-Karadawi), коме су Америчке власти након терористичких напада 2001. године забраниле улазак на територију САД (Barsky, 2002). На Конференцији је разматрано неколико питања: асимилација муслимана на западу, оснивање финансијских и образовних институција за потреба исламских студената. Тада је закључком Конференције основана организација „Интернационални институт исламске мисли (International Institute of Islamic Thought - IIIT) који ће предводити образовање једног броја муслимана у свету (Shideler, Daoud, 2014). С друге стране Барзинџи и Талиб су много пре тога већ основали верску организацију у САД „Северноамеричка исламска фондација“ (North American Islamic Foundation - NAIF). Ова организација је власник великог броја Џамија на простору САД и ослобођена плаћања пореза. Примећује се, да је већ тада било јасно да се на територији САД развија мрежа исламских организација која ће много касније бити у ланцу терористичке завере која је извршена 11. септембра 2001. године што органи њене безбедности нису разумели (Jenkins 2010: 1-32). Они нису разумели ни чињеницу да ни један имам или други члан ове организације, није могао да држи предавања у арапским земљама (било им је забрањено) већ само у САД.

На основу одржаних Конференција и донетих одлука на територији САД, основан је велики број добротворних исламских организација. Многе од њих су

Наредбом 13224 означене да подржавају и финансирају тероризам, па су у складу с њом стављене на листу организација које подржавају тероризам. Наиме, тадашњи председник САД Џорџ Буш потписао је извршну наредбу 13224, од 23. септембра 2001, која је дала Влади САД моћно средство да спречи финансирање тероризма. Наредба је издата у складу с Законом о међународним ванредним економским овлашћењима (50 УСЦ 1701 и даље) и Националним законом о ванредним ситуацијама (50 УСЦ 1601 и даље), одељак 301, под насловом 3. Кодекс Сједињених Држава (Executive Order 13224, 2001).

Овај акт постао је средство којим се ремети мрежа која је до тада са тла Америке подржавала и пружала финансијску подршку терористима и терористичким организацијама, овлашћујући владу САД да одреди и блокира имовину појединаца и ентитета који почине или представљају ризик од почињања дела тероризма. Поред тога, и због свеprisутности и експанзивности финансирања тероризма с простора Америке, Наредбом се овлашћује Влада САД да блокира имовину појединаца и ентитета који пружају подршку, услуге и помоћ, или се на други начин повезују са терористима и терористичким организацијама као и њиховим подружницама, агентима и сарадницима.

У Анексу Извршне наредбе 13224, са изменама и допунама и Извршном наредбом 13268 од 2. јула 2002, даје се овлашћење за одређивање (и блокирање имовине) додатних појединаца или ентитета, дефинисаних као партнери, удружења, корпорације или друге организације, групе или подгрупе. У Наредби се даље прописује да државни секретар, у консултацији са секретаром трезора и државним тужиоцем, може именовати појединце или ентитете за које утврди да су починили, или представљају значајан ризик од извршења, терористичких аката који угрожавају безбедност држављана или националну безбедност, спољну политику или економију САД. Секретар трезора, у консултацији са државним секретаром и државним тужиоцем, може налогом именовати појединце или субјекте који:

(1) делују у име појединца или ентитета наведених у Анексу Наредбе или од стране лица за која је утврђено да подлежу пододељку 1(б), 1(ц) или 1(д) (и) овог налога;

(2) помажу, спонзоришу или пружају финансијску, материјалну или технолошку подршку, или финансијске или друге услуге за подршку аката тероризма, појединаца или ентитета;

(3) су на други начин повезани са одређеним појединцима или ентитетима који су означени на листи.

За потребе Наредбе, „тероризам“ се дефинише као активност која: 1) укључује насилни чин или чин опасан по људске животе, имовину или инфраструктуру; и 2) изгледа да има за циљ да застраши или присили цивилно становништво, да утиче на политику Владе застрашивањем или принудом или да утиче на понашање Владе масовним уништавањем, убиством, киднаповањем или узимањем талаца (Executive order 13224, 2001).

У наставку рада представимо неколико добротворних организација обзиром на нужан обим рада, које су на простору САД одлуком њених органа означене да подржавају и пружају финансијску помоћ терористичким активностима, организацијама или појединцима. На списку који је обзнањен у председниковом акту

(Наредби), се појавило више имена добротворних (Исламских) организација које су након његовог ступања на снагу прешле у статус организација које су помагале - подржавале и финансирале тероризам. На тој листи поред многих других као што су „PIJ - Палестински исламски джихад“ (Ziyād 1994), „ICP - Исламски комитет за Палестину (Barsky 2002), „VISE - Предузеће светских исламских студија са седиштем на територији САД, појавило се име једне од „најстаријих добротворних организација“ - Фондација Света Земља, на енгл. *Holy Land Fondation* (House Document 107-264, From the U.S. Government Publishing Office), која је основана на тлу САД и која је путем своје мреже прикупљала новчане донације (Executive Order 13224, 2001).

Фондација је у свом часопису „Ила Фалестине (Ila Falestine)“ који је издавала истовремено на енглеском и арапском језику радила на „развоју и пружању помоћи“. Нужно питање које се мора поставити јесте, да ли се знало за прикривену делатност ове фондације на тлу Сједињених Америчких Држава пре напада од 11. септембра 2001. године? Са ове временске дистанце, јасно је да је наведена фондација новац прикупљен на простору САД, неретко и уз сарадњу са влашћу, опрала на различите начине и усмеравала на финансирање припрема за извођење терористичких активности широм света, и да је о томе било довољно кредибилних чињеница (Даниловић 2009: 88-98). Из анализе извештаја Министарства правде који је служио као доказни материјал уз председнички проглас, одмах након 11. септембра 2001. године, било је видљиво да је Организација HLF регистрована на тлу САД, у статусу добротворне организације, подржавала и финансирала прикривене терористичке активности бројних организација (Executive Order 13224, 2001). Из овог извештаја произилази закључак, да је неколико година пре изведеног терористичког напада било довољно кредибилних чињеница које су указивале на усмеравање прикупљених новчаних средстава за финансирање терористичких активности.

Друга добротворна организација која је означена председничким актом и његовим каснијим допунама стављена на листу организација која је своју делатност злоупотребљавала у САД и пружала прикривену финансијску подршку терористичким активностима је „ICP - Исламски комитет за Палестину“ (Executive Order 13224, 2001). Званичан назив ове организације код јавних служби био је „Пројекат исламског концерна“, који је регистрован и основан код званичних органа САД. Званични представник ове организације, професор информационих технологија на Универзитету Јужне Флориде у Тампи Сами Ал Аријан (Sami Amin Al-Arian) и седам других лица су у оптужници од педесет тачака, оптужени за коришћење објеката у Сједињеним Државама, укључујући и Универзитет Јужне Флориде да служе као Северна Америчка база „Палестинског исламског джихада (PIJ)“, одређена као терористичка организација од 1997. године. Пресретнути разговори и записи на факсимилима потврдили су активно учешће оптужених у операцијама „PIJ“. Тужба упућује на заверу у пружању материјалне подршке тероризму са више хелија широм територије САД (Case N.8:03-CR-T18 U.S.C., Biddlecombe, 2012: 91).

Истражујући постојеће изворе у вези са овом добротворном организацијом утврђено је да је на скупу за прикупљање новчаних средстава путем донација од стране посетилаца који је одржан у граду Кливленду, „имам који је био задужен за ту област“, у свом излагању навео је да је „ICP - Исламски комитет за Палестину“,

у ствари активна рука „PIJ - Исламског палестинског джихада“, али га овде у САД, из безбедносних разлога, радије називају „Исламским комитетом за Палестину (ICP)“. Ово су многи познаваоци ислама разумели као „фину примену демократских права“, а познаваоци тероризма као грубу „злоупотребу гостопримства на територији САД“. Један од круцијалних налаза који доказује улогу ове добротворне организације јесте и чињеница да је један од говорника на наведеном скупу у Кливленду био Рамадан Абдулах Мохамед Шалах (Ramadan Abdullah Mohammad Shallah) високи званичник организације „ICP“, који је живео у САД. Након што је на Мајти 1995. године ликвидан Фатхи Ибрахим Шикаки (Fathi Ibrahim Abdul Aziz Shaqqi) он је постао један од вођа „PIJ“. За њим и Рамадан Абдулах Мохамед Шалахом је 2003. године расписана међународна потрага од стране суда у Флориди и понуђена награда од 5 милиона долара (Biddlecombe 2012: 91). Убрзо после тога, *најушшиа* територију САД и постаје генерални секретар Палестинског исламског джихада (PIJ) са седиштем у Дамаску. Након прикупљених сазнања о њеној активности ова „добротворна организација“ је од стране владе САД стављена на листу организација које подржавају и финансирају тероризам, јер је утврђено да је она активна рука „Палестинског исламског джихада“ (Palestinian Islamic Jihad - PIJ).

Након што је основао „Пројекат исламског концернa“ (Islamic Concern project) Сами Ал Аријан оснива и добротворну организацију „VISE“ коју је у јавности представљао као „Истраживачки институт специјализован за Блиски исток“. Званични назив ове организације био је „Предузеће светских исламских студија“. Да би обезбедио да ова добротворна организација на територији САД обавља делатност за потребе прикупљања добротворних новчаних средстава за подржавање активности које се налазе у пољу терористичких, пронашао је сараднике у САД. На основу његових гаранција, органи САД су издали улазну визу за Рамадана Абдулаха Мохамед Шалаха, Башира Нафија (Bashir Musa Mohammed Nafi) и Халила Шикакија, брата Фахтија Ибрахима Шикакија, вође PIJ-а (Emerson 2003). Халил је завршио докторске студије из области политичких наука на Универзитету Колумбија, Шалах је био економиста, а Нафи теолог и исламиста, што је било значајно за прикривену намеру ове наводне миротворне организације. Недуго након одласка Рамадана Абдалуха Мохамеда Шалаха са места извршног директора „VISE“ и генералног секретара организације „PIJ“, од стране агената ФБИ извршен је претрес просторија ове добротворне организације, после чега је и угашена и више није постојала у регистру добротворних организација.

Почетком 1981. године на територији САД, у Илиноису основано је „IAP - Исламско удружење за Палестину“ (Islamic Association for Palestine). Одмах након оснивања, IAP почиње да шири своју мрежу оснивајући своје организације у Калифорнији и Тексасу где је заживело више филијала ове корпорације. Једну од корпорација основао је и активно водио Гасан А. Дахдули (Gasan A. Dahduli). Ова добротворна организација је била издавач часописа „Ал Зејтуна“, где је објављен Интервју са Шеиком Абдалахом Јасином (Sheikh Abdallah Yassin) духовним вођом „Хамаса“ и аутором повеће Хамаса и инструкције за донаторе (Levitt, 2008: 203-228). У повећи Хамаса, у њеном првом начелу се може прочитати да је Хамас Харакет ал мугавама ал исламија (Haraket al mugawama al islamiya) саставни део

организације Муслиманско братство (Muslim Brotherhood), основано у Египту 1928 као покрет исламског сунизма), те да је Цихад њихов пут... . Након безбедносних операција које су спроведене, Дахдули ко оснивач Америчко-блискоисточне лиге за Палестину на тлу САД (American-Middle East League for Palestinians) - (AMELP) је од стране органа САД предат на аеродрому у Аману Јорданским властима које су га оптужиле за тероризмом (Merley 2007: 84; Emerson 2003).

У Сједињеним Америчким Државама пре терористичких напада од 11. септембра 2001. на рачуне једног броја добротворних организација уплаћено је у виду донација више од милијадру и двеста милиона долара за које се не зна где и коме су прослеђене. Одмах после напада замрзнуто је на две године више од 36 милиона долара који су били намењени за финансирање тероризмом. Откривен је један од најчешћих механизма за пренос новца од донатора до терористичких организација, у систему „хавала“ који се састојао у томе да појединац у једној земљи даје средства, а затим хавала брокер обавештава партнера (обично из исте проширене породице или етничке групе) у другој земљи, да пренесе еквивалентан износ новца примаоцу у тој земљи. Трансакција се одвија неформално, ван „регуларних“ финансијских система, без коришћења финансијских инструмената који би створили „формални финансијски папирни (писани) траг“ (Lehmkuhler 2003: 1-13). Будући да је то трајало одређено време, поставља се питање како то нису открили амерички финансијски и обавештајни органи?

Наиме, познато је да је за спречавање финансирања терористичких активности и организација у Сједињеним Америчким Државама развијен најсавременији систем за контролу финансијских средстава, тзв. „NIPS“ - Систем за нумеричко интегрисано профилисање, енгл. „Numerical Integrated Profiling System“ (Lehmkuhler 2003: 1-13; Bowers 2009: 379-419). Да се не би поновило прикривено финансирање тероризма са тла Америке од стране добротворних и свих других организација, формиран су „мултифункционални тимови“ као „мултипликатори снага“ у рату против тероризма, удружујући експертизу више агенција и обезбеђивање благовременог прикупљања и размене обавештајних података, укључујући финансијске обавештајне податке, што је апсолутно критично за напоре превенције (Манојловић 2010). Формирани „мултифункционални тимови“ након 11. септембра 2001. имају до сада више од 2.300 запослених у 56 канцеларија ФБИ широм Америке (Lehmkuhler 2003: 1-13).

ЗАКЉУЧАК

Све до терористичких активности које су угрозиле интересе САД 2001. године на њеној територији добротворне и верске организације на тлу САД су биле забрањена зона за службе безбедности које су се бавиле истраживањем тероризма.

Било је довољно оперативног материјала и доказа које је систем безбедности САД „превидео“ или није желео да види у својој „заслепљеној сигурности“, који су указивали да се на њеном тлу прикривеним активностима добротворних организација подржавају и финансирају терористичке активности. Ово је званично утврђено у предмету Насер Хамди на свом саслушању пред судом у Израелу 1992.

Он је у судском процесу званично изјавио да је регрутован на тлу САД где функционише војно крило Хамаса, да су исламске конференције организовале добротворне исламске организације у Америци и на њих позивали угледне теологе и исламисте који су држали предавања и прикупљали финансијска средства за финансирање тероризма. После 11. септембра 2001. године члановима ових добротворних организација је забрањен улаз у САД.

Истраживање је показало да спречавање финансирања терористичких група или организација, није могло да има резултате применом само полицијских и кривичнопроцесних метода без „мултифункционалних тимова који поседују завидни ниво обавештајних знања (предконструктивна опсервација и анализа, предиктивне операције, проактивне операције, *thrash of intelligence*), затим оперативних, криминалистичко-процесних, аналитичких, пореских, финансијских, форензичких, кривичнопроцесних и других знања у вођењу финансијских истрага.

Из свега изнетог а на резултатима истраживања заснованим чињеницама, може се закључити да су Сједињене Америчке Државе, пропуштањем да препознају и поред великог броја не само индиција већ и егзактних чињеница које су указивале да њена територија служи као база за прикупљање финансијских средстава, у значајној мери помагале финансирање терористичких активности. С становишта глобалне ситуације ширења тероризма у последњих 20 година која је довела до хаоса у међународним односима, аргументовани докази саопштени у овоме раду треба да буде поука за Сједињене Америчке Државе и све земље које их подржавају, да на својој територији контролишу добротворне организације и системским и законитим мерама онемогућавају да оне на легалан или илегалан начин финансирају тероризам.

ЛИТЕРАТУРА

- Aboul-Enein 2008: Yousef Aboul-Enien. *The Late Sheikh Abdullah Azzam's Books: Part III: Radical Theories on Defending Muslim Land through Jihad*. Fort Belvoir, Virdžinija: Combatting Terrorism Center at West Point.
- Barsky 2002: Yehudit Barsky. *Terrorism Briefing. Islamic Jihad. Movement in Palestine*.
- Bergen 2006: Peter L. Bergen. *The Osama Bin Laden I Know: An Oral History of Al Qaeda's Leader*. Simon and Schuster.
- Bilandžić 2011: Mirko Bilandžić. Terrorism in Theories and Theoretical. Perspectives, *Društveno istraživanje*, vo. 20, br. 3 (113).
- Biddlecombe 2012: Wendy J. Biddlecombe. *Framing Terrorism: How the Tampa Tribune and Tampa Bay Times Portrayed Sami Al-Arian in 2001*. USF St. Petersburg campus Master's, 91.
- Bilsky: 2011. Leora Bulsky. *The habibi libel trial: defamation and the hidden-community basis of criminal law*. The University of Toronto Law Journal, 61, (4), 617–655.
- Bowers 2009: Charls B. Bowers. „Hawala, money laundering, and terrorism finance: Mirco-lending as an end to illicit remittance.“ *Denv. J. Int'l L. & Pol'y* 37, 379-419.
- Burke-Seumas 2021: Paul Burke-Miller Seumas. Global Jihadist Terrorism. Paul Burke. Chapter 2: Al-Qaeda Terrorist Groups, Zones of Armed Conflict and National Counter-Terrorism Strategies. *Elgar*, 10-35.
- „CASE No. 8:03-CR- -T18 U.S.C. § 1962(d), 18 U.S.C. § 956(a)(1), 18 U.S.C. § 2339B, 18 U.S.C. § 371, 18 U.S.C. § 1952(a)(2) and (3), 18 U.S.C. § 1425(b), 18 U.S.C. § 1546(a), 18 U.S.C. § 1505, 18 U.S.C. § 1621, 18 U.S.C. § 1963“ - ynited states district court middle district of florida tampa division.

- Danilović 2009: Danilović Neđo. Mile Matijević (ur). *Metodologija pranja novca.*, Sarajevo: Internacionalna asocijacija kriminalista.
- Executive Order 13224: 2001. *Current List of Terrorists and Groups Identified Under E.O. 13224.* U.S: Department of the Treasury Specially Designated Nationals List.
- Eikmeier 2007: Dale C. Eikmeier. Qutbism: An Ideology of Islamic-Fascism. *Corporate Author: Army war coll carlisle barracks. US Army War College Quarterly, Parameters* Vol. 37, No. 1, 85-97.
- Emerson 2003: Stevan Emerson. *American Jihad: The Terrorists Living Among US:* Simon and Schuster.
- Farrall 2017: Leah Farrall. Revisiting al-Qaida's Foundation and Early History. *Perspectives on Terrorism*, Vol. 11,(6), 17–37.
- Flower 2009: Scott Flower. *The history of terrorism and its analysis in Melanesia: Implications for security and policy.* Doomed to repeat: Terrorism and the lessons of history. University of Western Australia. Washington: New Academia,
- Gibbs 1989: Jack P. Gibbs. Conceptualization of terrorism. *American Sociological Review*, Vol. 54, (3), 329-340.
- Halilović 2016: Muamer Halilović. Filozofija i religija, dva temelja socijalne misli društva Ihvanu safa, Grupa za religijsku civilizaciju, *Kom: časopis za religijske nauke*, vol. 5, br. 3, str. 37-65, Beograd: Centar za religijske nauke „Kom“.
- House Document Individuals and Entities Designated by the State Department Under E.O. 13224, U.S. Department of the Treasury Specially Designated Nationals List: From the U.S. Government Publishing Office, 107-264.
- Jackson 2007: Richard Jackson. Constructing Enemies: Islamic Terrorism in Political and Academic Discourse. *Government and Opposition*, 42, (3), 394-426.
- Jacquard 2002: Roland Aacguard. *In the Name of Osama Bin Laden: Global Terrorism & the Bin Laden Brotherhood.* Duke University Press, 320.
- Lappen 2010: Alyssia A. Lappen. appen, Alyssa A. "The Muslim Brotherhood in North America." *The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement.* New York: Palgrave Macmillan US, 161-179.
- Jenkins 2010: Brian Michel Jenkins. *Would-Be Warriors: Incidents of Jihadist Terrorist Radicalization in the United States Since September 11, 2001.* Rand Corporation, 1-32.
- Lehmkuhler 2003: Sina Lehmkuhler. Countering terrorist financing: we need a long-term prioritizing strategy. *Journal of homeland security*, 1-13.
- Levitt 2008: Matthew Levitt. *Will Hamas Target the West. Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*, Yale: University Press, 203-228.
- Maliach 2010: Asaf Maliach. Abdullah Azzam, al-Qaeda, and Hamas: Concepts of Jihad and Istishhad. *Military and Strategic Affairs*, Vol.2, No.2., 79-94.
- Manojlović 2010: Dragan Manojlović. *Kriminalistička operativa.* Beograd: Beosing.
- McGregor 2003: Andrew McGregor. Jihad and the Rifle Alone: Abdullah Azzam and the Islamist Revolution. *Journal of Conflict Studies*, Vol. XXIII, No. 2, 92-113.
- Merley 2007: Steven Merley. *Global Muslim Brotherhood.* Research Center Extremism and the Council on American-Islamic Relations (CAIR), 84.
- Nikbay, Hancerli 2007: Ozgur Nikbay, Suleyman Hancerli. *Understanding and Responding to the Terrorism Phenomenon: A Multi-Dimensional Perspective.* IOS Press.
- Novotny 2007: Daniel D. Novotny. What is Terrorism?. *Linden, Edward V., ed. Focus on Terrorism*, Vol. 8, (2), 23–32.
- Peattie 2013: Shane Peattie. After bin Laden: Al-Qa'ida - The Next Generation Saqi. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, Vol. 8, Issue 1, 101-103.
- Rehman 2007: Javaid Rehman. *Islam, War on Terror and the Future of Muslim Minorities in the United Kingdom: Dilemmas of Multiculturalism in the Aftermath of the London Bombings.* Human Rights Quarterly, Vol. 29, (4), 831–878.
- Shideler, Daoud 2014: Kyle Shideler, David Daoud. *The Muslim Brotherhood's Think Tank.* International Institute of Islamic Thought (IIIT). Center for Security Policy Occasional Paper Series.

- Spencer 2006: Alexander Spencer. *Questioning the Concept of New Terrorism*. In: *Peace, Conflict and Development*, Vol. 8, 1-33.
- Zagaris 2001: Bruce Zagaris. „The merging of the anti-money laundering and counter-terrorism financial enforcement regimes after September 11, 2001.“ *Berkeley: Journal International Law*, Vol. 22 123-158.
- Ziyād 1994: Ziyād A. A. *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*. Indiana Indiana: University Press, 169.

Nedo S. DANILOVIĆ

Dragan A. MANOJLOVIĆ

TERRORISM FINANCING AND THE ROLE OF CHARITIES IN THE UNITED STATES OF AMERICA

SUMMARY

It is known to the scientific, professional and lay public that the United States of America, after the terrorist act of September 11, 2001, which was carried out on its territory, designated Osama Bin Laden and Al Qaeda as the culprit. The subject of research in this paper is the financing of terrorism from the territory of the United States of America. The aim of the work is to provide reasoned, objective and systematized findings on the support of terrorist financing on the territory of the USA, through the activities of charitable organizations that collected money on its territory. Almost all basic analytical and synthetic methods of knowledge were applied in the preparation of the work, with an emphasis on analysis, synthesis, generalization and the inductive-deductive method. From the corpus of general scientific methods, the general scientific statistical and hypothetical-deductive method was applied in the research of the topic, and from the group of methods for data collection, the method of content analysis of available documents was used, that is, its technique of qualitative analysis of documents. Two results emerged from the research. One, which indicates that in the decades before the terrorist attacks of September 11, 2001, Islamic charities in the United States developed donor networks, perfected techniques and covertly aided and financed terrorist groups and individuals, often with the tacit approval of American security organizations. Second, that just a few days after the terrorist attacks carried out on September 11, 2001, the President of the United States of America, with Executive Order 13224, designated a number of Islamic charitable organizations in the United States that covertly worked, supported and financed terrorism with funds collected from American citizens and organization.

Keywords: charitable organizations, terrorist organizations, terrorist financing, United States of America.

*Dragan T. BATAVELJIĆ**

Faculty of Law, University of Kragujevac

*Vanda B. BOŽIĆ***

University of Zagreb

CONTEMPORARY MIGRANT CRISIS WITH THE SPECIAL OVERVIEW OF THE PROTECTION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS OF THE CITIZENS OF IMMIGRATION COUNTRIES

Abstract: The contemporary migrant (refugee) crisis that began in 2010 in the countries of North Africa and the Middle East is by no means accidental, but a very well-planned and executed migration of people. This plan slowly leads to the formation of a completely new world order in such a way as to destroy the previous national one, and create a completely new limited sovereignty. The de-sovereignization of nation-states has become a scourge of the modern age. A typical example is the European Union, which, in the era of the contemporary migrant crisis, has set itself a great challenge and task, to preserve the national identity of its member states. In the paper, the authors presented the legal and institutional framework for the protection of basic human rights of migrants. The paper contains a special reference to respect for the constitutional rights of citizens of the countries of immigration in the age of the migrant crisis. The contemporary migrant crisis has led to an enormous increase in people smuggling, but also influenced the increase in human trafficking. In the paper, the authors point to the distinction between human smuggling as a criminal offense against public order and peace and human trafficking as a criminal offense against humanity and other goods protected by international law. In the final deliberations, it was pointed out the necessity of respecting international documents, encouraging national, regional and global cooperation, as well as public condemnation of discrimination and hate speech.

Keywords: migrant crisis, de-sovereignization, relocation of people, migrant smuggling, protection of human rights.

INTRODUCTORY CONSIDERATIONS

Freedom of movement and residence is a basic human right guaranteed by the constitutions of a large number of democratic states. The national legislation of the Republic of Serbia is harmonized with the European Convention on Human Rights from 1950 (Law on the ratification of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, “Official Gazette of SCG - International

* Professor, ORCID 0000-0001-7396-0705, bataveljic@jura.kg.ac.rs

** Associate professor, ORCID 0000-0002-5905-1916, bozic.vanda@gmail.com

Treaties”, no. 9/2003, 5/2005 and 7/2005 - corr. and “Official Gazette of RS - International Agreements”, no. 12/2010 and 10/2015), which entered into force in 1953, along with 14 Protocols supplementing the said Convention. According to Art. 2. IV Protocol „everyone who is legally present in the territory of a state has, in that territory, the right to freedom of movement and the freedom to choose residence, while everyone is free to leave any country, including his own.“¹ Likewise, according to Art. 39. paragraph 1 of the Constitution of the Republic of Serbia “*everyone has the right to freely move and live in the Republic of Serbia, to leave it and to return to it*” (Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of RS”, no. 98/2006 and 115/2021).

Migration (lat. migratio) is a word that implies the relocation (movement) of the population of one country within the borders of that same country (internal migration) or the relocation (movement) of the population from one country to another (external migration), for temporary or permanent settlement (Mastilo 2001: 228). Internal migration has been the dominant form throughout history (and up to today), but a lot has changed in recent years. It is important to point out that if the state does not manage migration at the national level, there will be a situation of limitation or loss of the sovereignty of the state itself, i.e. de-sovereignation. The term migration management refers to the state’s ability to independently decide on the entry and stay of persons who are not its citizens.

Population migrations can be individual, family, group, as well as mass population migrations. When we talk about mass population migrations, we cannot fail to mention the events called the “Arab Spring”, which began in 2010 with protests and demonstrations in Tunisia and Egypt, and led to a change of government. They also affect Sudan, Tunisia, Egypt, Libya, Bahrain, Syria, Yemen, Algeria, Iraq, Jordan (Nikač, Božić 2016: 194) and other countries that are affected by war destruction, terrorism and refugees.

As pointed out by Tančić & Božić, after the very turbulent events in Libya and the beginning of the civil war in Syria, in 2010 the first mass migration wave of people from Asia to the European Union countries was recorded, due to bad economic conditions and war events (Tančić, Božić 2022: 87).

THE FACTORS INFLUENCING THE WEAKENING AND STRENGTHENING OF THE NATIONAL IDENTITY OF EUROPEAN COUNTRIES DUE TO THE MIGRANT CRISIS

The fact is that the contemporary migrant crisis represents a significant challenge for the preservation of the national identity of the members of the European Union. The problems of migration, cultural (national) identity and hyperglobalization (which, it can easily be concluded, is planned in advance and growing every day), represent the most significant issues in modern society, which should be solved as soon as possible, considering that the mentioned issues (problems) have marked modern world. However, it seems that some social processes have got out of control and are taking place on

1 IV Protocol to the European Convention on Human Rights from 1950, Strasbourg, September 16, 1963.

a comprehensive, global level beyond all geographical, racial, national, religious and other barriers (Marković 2000). It should be emphasized that many modern societies face problems and challenges in how to preserve their specificities and their heritage from modern challenges and demands and global pressures that are increasing every day.

Namely, the European countries accepted to make and implement huge changes on their road towards the accession to European Union. They signed the binding ² Maastricht treaty in 1992 and committed themselves to respecting the rights and principles that laid the foundation of their European Union family. This treaty was vital for further building and development of European Union, but it also allows member states to, while working on enhancing multicultural dimension of their union, preserve and enhance their national and minor identities. Not all member states share common history, tradition and feelings of ethnic and national identity. However, through the accession process and expanding of European Union, member states have recognized the creation of a supranational body along with the rights and obligations of its legal framework. In this way, they have largely reshaped the very nature of ethnic identities in Central, Eastern and Southeastern Europe, which has led to the creation of a completely new European identity that reflects the real process of globalization and the trend of multiculturalism. The intensive migrations which started as of 2015 and resulted in the relocation of millions of migrants from North Africa and South-East Asia to the most developed EU countries – Germany, Sweden, Austria, France, etc., have contributed to raising the awareness of belonging to one nation, that is of loyalty to their own country. These two opposing processes, provoked by the contemporary migrant crisis, have caused certain conflicts in EU countries and, therefore, the co-authors of this paper will dedicate its the final part to the analysis of this crisis and the possibility for overcoming the resulting conflicts.

There is no doubt that we live in a society whose every single segment is affected by globalization as the process of increasingly integrated global interactions and integration among people. It permeates all fields of social life and its expansion to all parts of the world (literally) is the result of contemporary development, before all, of the information and communication technologies, as well as of world networking into one large interdependent system. Therefore, any attempt to deny global flows and withdraw to a self-isolation is doomed to fail although the process itself has both positive and negative effects. It should be acknowledged that the technological development has enabled new forms of business operations, despite the geographical remoteness of business partners. Given the fact that majority of countries around the world accepted globalization trends and the models of market-oriented economy, at the same time they recognized the system of universal values and rights which has generated a number of “theoretical, philosophical, liberal and communitary paradigms in line with the implementation of the policy of multiculturalism” (Fukuyama 1997: 13).

From what was afore mentioned, it can be concluded that the globalization process has yielded new social forms and principles and that, meanwhile, new global markets and classes have been established. However, what is characteristic for contemporary

2 The treaty on European Union (Maastricht Treaty) was signed in Dutch city Maastricht in 1992 and came into effect at the end of 1993; it created a new political entity – the European Union.

society is that it allows the survival of trans-nationalistic capitalist classes, but only those in accord with various models of market-oriented economies and the integration in global division of labor. This all has led to the creation of a global culture, global powers, international financial alliances and a series of international organizations devoid of national identity. Such organizations are, for example, NATO, IMF, the World Bank, transnational communication networks and other similar organizations. However, we can conclude here that the national identity has managed to survive in this contemporary globalized society. Therefore, there are some beliefs that modern states, such as EU member states, are multinational and that their joining into European Union represents a remarkable progress in the field of international relations.

However, here we should emphasize that there are various views as for the relationship between an individual state and globalization process where it is significant to note the different position of the states which are major actors in globalization, such as the economically and military leading countries, and the position of the third world countries. There is no doubt that the European Union is considered a great step forward internationally, but it does not presuppose the existence of a strong European identity. Namely, it is modernization, economic development and globalization that underlined the need for re-defining of the identity³. However, there are even different stands between the countries which are the major actors in globalization. Thus we can distinguish current global changes which are reflected, before all, in religious fundamentalism, and terrorism, while, on the other hand, contemporary globalization and strengthening processes encourage universalism and impose a continuous pressure on the *awakening and strengthening of national consciousness*.

Based on the afore mentioned, we can conclude that European Union legal framework represents a major factor influencing the weakening of the national identity of European countries bearing in mind that it was established as a result of cooperation and integration of its current member states. But also here we should take into account that it represents an intergovernmental and supranational union formed on the basis of a treaty which binds all member states to respect the rights and obligations that are equal for all of them. Yet, although the development and strengthening of European identity is one of its basic goals, it is necessary that all states should preserve their own national identities. Namely, despite numerous differences that exist between European states, it is possible to organize a common life at a higher level, and the legal framework regulating this arrangement can include the areas such as, political cooperation, harmonization of national rights, development of commercial relations, economic and cultural cooperation, etc. Starting from the founding treaty, via a number of contracts and agreements which are often referred to, as well as those that, by rule, are not frequently mentioned, the EU member states have established strong legal relations. There is no doubt that this new supranational legal framework has directly transformed the everyday life of EU citizens. It has been established on the basis of many compromises made by some European countries, the major one being giving up a part of their national sovereignty on behalf of the alliance. Only by sacrificing a part of their national identity,

3 And correspondingly, to an identity crisis.

the EU member states contributed to the development of the European identity, which should be, there is no doubt, respected and further cherished.

After a century of suffering and general decline and regression of the entire system, European countries are now facing a crisis which has affected them to different extents. The century behind us (the 20th century) has left the unforeseen consequences since it witnessed the outbreaks of two large world wars, the Balkan wars and several other, less intensive armed conflicts. They resulted in large-scale destruction, high death toll and displacement and suffering of millions of people (according to some estimates, more than 100 million), as well as economic, cultural and other forms of decline. When the conditions improved for European countries to continue with their development and progress, a large crisis occurred again, the migrant crisis, which has had the largest consequences on the Old Continent (Europe). This crisis appeared to be a trigger for raising awareness of national identity and feelings of national pride of EU member states. Namely, although the European Union represents a common family for 27 countries and is based on four principal freedoms – free movement of goods, people, service and capital (these freedoms are absolute and inviolable), they are nevertheless often violated, while the criteria based on which European Union was established, have been often neglected. This can be verified by observing different attitudes and policies of EU states towards migration, such as: closing of borders, decreasing the *quota* for the number of *refugees and asylum-seekers* to be admitted, increasing the requirements and criteria for their acceptance, etc.

Is today's society going in the right direction and what needs to be done to ensure the right path? What represents a major concern, not only for the European continent, but also for the global community, is fundamentalism and aggressive nationalism which often result in religious fundamentalism and terrorism. However, the modern process of globalization in today's age encourages universalism and leads to the weakening of the importance of nation and tradition. This means that this process really changes the look of the world, but, since globalization consists of a series of unpredictable processes, the risks are likely to occur with the consequences for all of us. Rodrik believes that it is not possible to have both democracy, national self-determination and complete globalization, so the current concept of globalization should be changed (more: Rodrik 2012). Moreover, he thinks that the creation of a global democratic government is just the product of imagination and is, therefore, supporting the strengthening of national democracies, while the other authors (such as Edmund Burke) find the solution in preserving the tradition and continuity (Burke 2001: 214). Rodrik is aware of the fact that the point of conservatism is to preserve national identity, which represents the most important existential and political determinant. If the situation was different (and the co-authors of this paper do not think it was), that is, if there were people who never looked backward to their ancestors, they would not look forward to posterity either⁴. This means that today we are facing the crisis of national identity since the global social requirements of modern states and societies have become multiethnic, while the concepts of nation and national identity are the phenomena created during a long process of social changes.

4 Also, there is an old saying: "A nation who forgets its past has no future".

One of the important factors influencing the weakening of national identity is the policy of multiculturalism which today plays one of key roles in the organization of European social area. Therefore, in order to analyze the current situation in Europe it is necessary to take into consideration the concepts of culture, cultural pluralism and identity. Multiculturalism represents a phenomenon which is not easy to define since it is highly complex, whereas it should be noted that this concept, according to its original meaning and terminology is close to the concept of cultural pluralism. However, these two concepts should be distinguished, since, looking back through history, cultural pluralism preceded multiculturalism. The first concept basically assumes the relationship between national cultures, while the second assumes the relationship between cultures that exist at subnational level. In that context here we would like to mention Andrea Semprini, who believes that cultural pluralism is the problem of developing countries, while developed countries face the challenges of multiculturalism, as a modern age phenomenon (more: Semprini 1999). Namely, the encounters of different cultures are today inevitable and these encounters come down to one thing – one culture accepts the elements of the other culture. Here we should also mention the view expressed by professor Milan Podunavac who affirms that peace and stability are attained by cherishing the common culture where the highest price is paid by minority groups (Podunavac 2000: 77). This is the reason why European Union supports (and develops) multiculturalism, while the Western Balkan countries, for example, share many common cultural traits and similar mother tongues.

On one hand the legal framework of the European Union is a factor influencing the weakening of the national identity of its member states, while, on the other hand, migrations represent a factor influencing its strengthening. Namely, a huge number of migrants have crossed the European border since 2010, generating the crisis in all fields of social life and causing a division among EU member states related to finding the best solutions how to overcome this crisis, or at least, to minimize it. Of course, it should be emphasized that current migrations have both positive and negative effects (which are prevailing). The negative effects of this crisis include: the possibility of terrorists travelling amongst refugees, particularly amongst families and children (infiltration), sharp growth of public expenses caused by accepting migrants and offering them shelter, slowing down the movement of people, goods and services, as the principle freedoms of European Union based on open borders policy, reestablishing border controls within Schengen area, further increase of budget of some European countries for the purpose of reducing irregular migration⁵; breach of trust among EU member states⁶; increase of unemployment and shadow economy, on one side, and salary and benefits cuts on the other side, fear and distrust of refugees and their values, and the increased number of conflicts between local population and migrants (Subošić, Vasiljević 2017: 87). Besides afore mentioned problems, the migrant crisis has generated some positive effects, much smaller in number than negative ones. They include: the positive influence on European labor markets, that is, when it comes

5 The activities, such as increased border security, wire fences, deployment of police and military troops, etc.

6 This breach of trust is characteristic for both EU member states and EU candidate countries.

to the skills, the immigrants fill labor shortages, that is take the jobs which the local population does not want to do⁷. However, this is only partially true since the low-skilled immigrants cannot fill the shortages of high-skilled jobs which are in demand and, therefore, cannot effect the market and economic growth. Finally, the positive effect of migrations is the strengthening of national consciousness (that, unfortunately, has declined in recent decades) and motivation for preserving national identity of European countries, particularly EU member states.

Here we should draw attention to the fact that migration is an ordinary phenomenon which has taken places for centuries. The movement of people was particularly intensive in the 20th century when the people from less developed countries went to rich countries all over the world in search for their fortune. After a while they managed to become the citizens of the domicile countries, learned their language and alphabet, accepted their culture and assimilated into their society, that is the various nations or ethnic groups blended in the dominant culture. It is quite natural that immigrants respect laws, language, history, culture, religion and other values of the host country which welcomed them. However, the contemporary migrant crisis has generated assimilation challenges based on the origin of majority of immigrants and their choice of destination countries, making the assimilations of so distinct cultures almost impossible. Namely, Islam requires from its followers diligent performance of religious and traditional duties and practices. Majority of immigrants come from the countries whose culture and tradition are based on strict principals and non-democratic forms. Yet, they choose to settle and work, and eventually become the citizens of EU countries which are based on democratic values and the principle of tolerance. This is why an increasing number of European states view migrants as a threat to their culture, their national identity, economy, even to entire nation. No matter how benevolent European countries are and wish to help the immigrants, they (and their citizens, the followers of other religions) will be considered by Islamists as infidels and the assimilation of their cultures and mutual respect of different religions will be difficult to achieve.

Although European Union supports and develops this multiculturalistic policy, the question remains how it will harmonize this large cultural diversity. Namely, the multiculturalism promotes (and requires) intercultural understanding aimed at combating discrimination, isolation and violence since such adverse behavior may lead to numerous conflicts in the society. The inconsistent policies towards migration and multiculturalism among EU states can also be the sources of many conflicts and reflect the discordance, discrepancy and problems (ex. economic, political, etc.) among them. All of this point to the fact that, today, cultural contacts and encounters are a trending topic to consider and debate.

We cannot neglect the fact that, so called “ethnic dispersion” (distribution of the members of different ethnic groups) and cultural diversity may enrich societies on one side, but they also can be the reason of ethnic tensions, antagonism and conflicts

7 This “positive effect” is the most quoted reason for admitting the immigrants (large number of irregular immigrants without ID documents). Among the countries which accepted irregular immigrants based on the need for the work force are, before all, Germany, France, Austria, Switzerland and other highly developed countries.

between various ethnic groups⁸ on the other. Therefore, it is necessary to have a long-term action plan for assimilating migrants into European societies, mainly for the purpose of precluding and avoiding potential inter-ethnic conflicts. Such plan should include, among other things, a constant communication, mutual respect and tolerance of diversity, preserving the tradition and customs of those countries which accepted asylum seekers, cherishing of migrants' cultural patterns and implementing the migrant inclusion and assimilation policies which would contribute to a systemic integration of migrants into social life, educational system, labor market of domicile countries while preserving their nationals characteristics and values.

Therefore, it is not surprising that Fukuyama points to a significant increase of the role which culture plays in the global society and discusses the clashes of civilizations (better say religions – Catholic, Islamic, Orthodox, Confucian etc.), and not the conflicts of ideologies (such as fascism, socialism, democracy, etc.), (Fukuyama 1997: 15). Also, it is important to emphasize that building up tolerance is of key importance (and a constitutional requirement), along with deep understanding of other cultures, customs and values. Unfortunately, the regard for other people's diversity is currently fading since the migrations of labor force have caused extraordinary cultural changes and resulted rather in self-isolation than in opening towards the outer world. Hence, the question of preserving the specific national cultures that is a national identity, with simultaneous respect of other nation's cultural patterns, customs and traditions is getting more in focus in light of contemporary migrant crisis.

LEGAL ASPECTS OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Majority of constitutions in contemporary democracies are firmly rooted on their positions to protect fundamental human rights proclaimed in generally accepted international treaties and regulations. They include, among other things, the right to dignified and free development of personality, right to life, inviolability of physical and mental integrity, prohibition of slavery and forced labor (more Božić II 2016: 335-352), right to safety and security, right to a fair trial (more Bataveljić, Božić, Petrović 2022: 297-311), right to legal capacity, right to citizenship, right to free movement, right to inviolability of residence, right to secrecy of letters and correspondence (more: Božić, Tančić 2022), right to protection of personal data, freedom of thought, conscience and religion, right to promote the respect for diversity, prohibition of the incitement of religious, racial and national hatred, freedom to peaceful assembly, freedom to association, right to asylum, right to property, right to work, right to healthy environment, prohibition of discrimination of national minorities, prohibition of forced assimilation, right to preserving personal identity, right to association with compatriots, right to promote the spirit of tolerance, etc. Of course, there is always a possibility for better and more efficient protection of these rights and governments are constantly striving to improve the mechanism of human rights protection.

8 The principal reason of these conflicts is the existence of different spiritual, cultural, conceptual, ideological and other orientations.

Here it is important to emphasize the importance of the legal protection of migrants. Namely, the Convention related to the status of refugees foresees the following definition of a refugee: „any person who, owing to well-founded fear of being persecuted for reasons of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion, is outside the country of his nationality and is unable or, owing to such fear, is unwilling to avail himself of the protection of that country; or who, not having a nationality and being outside the country of his former habitual residence as a result of such events, is unable or, owing to such fear, is unwilling to return to it.“⁹ This Convention guarantees the refugees that their personal status shall be governed by the law of the country of his domicile or, if he has no domicile, by the law of the country of his residence, as well as that the countries of migrants' destination shall respect their personal rights. The convention further guarantees the non-discrimination based on refugees' race, religion, and origin, as well as the freedom of religious education of their children, then the freedom related to the acquisition of movable and immovable property, as well as the protection of industrial property, inventions, designs, trademarks, trade names and the rights in literary, artistic and scientific works.

The convention also guarantees the refugees the rights to non-political and non-profit-making associations and trade unions, free access to the courts of law and legal protection.

As for the employment rights, the countries shall accord to refugees, lawfully staying in their territory, the same treatment accorded to nationals of a foreign country in the same circumstances. The purpose of this regulation is to protect the access of domicile population to labor market. A refugee may not invoke the benefit of this provision if he has completed the required term of residence in the country and if his labor rights are made equal to domicile population in terms of salary, benefits, annual leave, sick leaves, etc. Provided he can produce a valid diploma, a refugee may apply for any job position he wants under conditions which are not more favorable than those offered to other foreign nationals. The countries shall also provide the basic housing to refugees, as well as they shall accord to refugees the same treatment as it is accorded to nationals with respect to elementary education with the possibility to continue secondary and higher education. Their qualifications and diploma shall be recognized provided they meet the applicable laws and regulations of the given country of residence. In addition, the refugees have the right to choose their place of residence and to move freely within the territory of the given country subject to regulations applicable to foreigners generally in the same circumstances. However, due to their specific situation and status which prevents them to earn profit and acquire personal property, refugees shall be in more favorable position in relation to imposed fiscal charges than domicile population.

Article 31 of the Convention related to the status of refugees regulates the position of refugees who are unlawfully in the country of refuge. Thus, the countries shall not impose penalties, on account of their illegal entry or presence, on refugees

9 Geneva Convention on the Status of Refugees from 1951, entered into force on April 22, 1954, (Official Gazette of the FNR – International Treaties, No. 7/60). Available at: <https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/1951RefugeeConventionSer.pdf>, accessed 03.03.2021.

who are coming directly from a territory where their life or freedom was threatened. The countries shall not expel a refugee who is lawfully in their territory since this could pose a risk to his life and freedom. A refugee may be expelled only on the grounds of compelling reasons of national security or public order. We have to admit that these provisions represent important legacy of contemporary civilization and democratic decision-making process, since it is a duty of all of us to help people who found themselves in need beyond their control or wish (such as earthquakes, floods and other natural disasters). However, it often happens that refugees abuse the laws and regulations of the countries of residence since human smuggling (as the obvious form of organized crime) is rarely considered in human consciousness to be a major criminal offence.

There is no doubt that afore mentioned conducts are illegal and criminal, and that there is a need to discover, recognize and expose them in order to prevent their occurrence in future. This can be done by informing the public on the problems caused by human trafficking and human smuggling. We need to conduct campaigns aimed at raising the awareness of the causes and circumstances of this form of criminal behavior and changing the attitude that such crimes occur “somewhere else” and not on our territory. Public media, educational activities and projects conducted in pre-schools and schools for the purpose of alerting the public to the risks of this type of criminal conduct can be of great help, as well as the international conferences aimed at exchanging the experiences and best practices on this topic. An important link in the chain of solutions to these problems is the education of journalists for the purpose of introducing them to the facts to what extent is this criminal offence present in their countries, what are the possible forms of its manifestation and the methods to prevent it. Delivering accurate and timely information on preventive and repressive assistance and protection of the victims is of crucial importance and, therefore, investigative journalism plays a key role in finding possible solutions to this problem. Also, technological and research development in recent years should be more exploited for the purpose of preventing and eliminating this crime. Namely, researchers have undertaken numerous efforts to address trafficking in human beings based on a comprehensive, victim-centered approach, and by focusing on the prevention of trafficking activities, the protection and support of victims and the efficient prosecution of perpetrators.

CRIMINAL LEGAL FRAMEWORK FOR COMBATING PEOPLE SMUGGLING, ILLEGAL MIGRATION AND HUMAN TRAFFICKING

First, we would like to draw your attention to the term “human smuggling”¹⁰, which represents a form of irregular migration, and as such, a criminal act (more: Bajrektarević 2000). This type of crime is easily initiated, it does not require much of startup money or time, but brings in a large profit to smugglers (Bajrektarević, 2000). It is not rare that smugglers do not keep the promises given to migrants to help them cross the borders and, after receiving the money from migrants, they may disappear

10 English legal term is “*Smuggling*”, denoting an illegal transportation across an international border (criminal act).

although the service has not been rendered in full, or at all. Here it is important to mention the UN Conference held on December 13th, 2000 in Palermo where the UN Convention against Transnational Organized Crime was adopted¹¹, along with two enclosed Protocols: Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children and Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air (Božić 2012: 147-158). This latter Protocol foresees the obligation of the signatory countries to adopt such legislative and other measures as may be necessary to establish as criminal offences, when committed intentionally and in order to obtain, directly or indirectly, a financial or other material benefit: 1) the smuggling of migrants 2) when committed for the purpose of enabling the smuggling of migrants: producing a fraudulent travel or identity document, procuring, providing or possessing such a document, enabling a person who is not a national or a permanent resident to remain in the state concerned without complying with the necessary requirements for legally remaining in that state, etc. (Božić 2015: 845-874). According to the Palermo Protocol, *Illegal crossing of state borders and people smuggling* is a criminal offense prescribed in Article 350. Criminal code of the Republic Serbia (Božić, Nikač 2016: 101). The Republic of Serbia adopted the Law on the Ratification of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and its Additional Protocols on June 22, 2001, which entered into force eight days later.¹²

The provisions of EU Directive 2002/90 of November 28th, 2002¹³ foresee that each member state shall adopt appropriate sanctions on any person who intentionally or for financial gain assists a person who is not a national of a member state to enter, or transit across the territory of a member state, thus breaching the laws of the state concerned on the entry or transit of foreigners. This criminal act includes all forms of assisting a person for financial gain to illegally enter and remain in a EU member state or the state which is the signatory of Schengen treaty.

In addition to human smuggling, there is human trafficking, the activity which is also qualified as a criminal act representing one of growing problems of the modern world.

Thus, according to UN statistics, it is estimated that at the beginning of this millennium there were around 27 million slaves in the world, while 2 to 4 million people are believed to be trafficked per year,¹⁴ generating the illegal profit of 12 billion dollars on annual basis (Kovčo Vukadin, Jelenić 2003: 666). Human trafficking, as the criminal act, is regulated by a number of international acts (Simović, Božić 2021: 277), such as: 1) UN Convention against Transnational Organized Crime with two Protocols¹⁵;

11 United Nations Convention against Transnational Organized Crime, United Nations, Treaty Series, vol. 2225.

12 Law on Ratification of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and Additional Protocols, "Official Gazette of the FRY - International Treaties", no. 6/2001.

13 EU Directive 2002/90/EC of November 28, 2002, Available at: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32002L0090#ntr3-L_2002328HR.01001701-E0003.

14 More information on: <http://www.ungift.org/docs/ungift/pdf/knowledge/ebook.pdf>.

15 Adopted by the Resolution of UN General Assembly no. 55/25 of November 15th, 2000. It was opened for signing in Palermo from December 12 to 15, 2000 and came into effect on September 2003. In Serbia, it was published in the "Official Journal of FRY" – international treaties no. 6/21

2) Brussels Declaration on Preventing and Combatting Human Trafficking¹⁶; 3) Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings¹⁷ and 4) EU Directive 2011/36 of the *European* Parliament and of the Council on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims.¹⁸ According to the provisions of the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children, which supplements the above mentioned UN Convention against Transnational Organized Crime, trafficking in human beings means the recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of persons, by means of the threat, or use of force, or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power, or of a position of vulnerability, or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation.¹⁹ Also, it should be mentioned that the provisions of Article 20 of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings foresee that each state should adopt such legislative and other measures as may be necessary to establish as criminal offences the following conducts: 1) forging a travel or identity document; 2) procuring or providing such a document; 3) retaining, removing, concealing, damaging or destroying a travel or identity document of another person (Article 20). There is a number of countries whose legislation does not include a separate law on human trafficking. This is the case with the former Yugoslavia countries, such as Republic of Serbia and Republic of Croatia. Namely, these countries established the mentioned criminal conduct as a criminal offence within the framework of their criminal laws. However, it is general opinion that, given the fact how gruesome crime human trafficking is²⁰, the countries should adopt a separate law that will regulate the entire scope of the crime of human trafficking.²¹

Here we will point out to a few significant differences between these two crimes which are the subject of our analysis in this part of the paper: 1) human trafficking and 2) human smuggling. Namely, the first criminal activity may involve the trafficking of victims within the country's borders, while human smuggling involves the transportation

16 *Brussels Declaration on Preventing and Combating Trafficking in Human Beings*, November 29th, 2002, 14981/02, European Union, available at: <https://www.refworld.org/docid/4693ac222.html>, accessed on February 15th, 2021.

17 *Convention on Action against Trafficking in Human Beings*, Treaty Series – No.197 + Explanatory Report - non official translation in Serbian, Warsaw, 2005. In Serbia, it was published in the "Official Journal of RS" – international treaties no. 19/2009.

Law on Ratification of the Council of Europe Convention on Combating Trafficking in Human Beings, "Official Gazette of RS - International Agreements", no. 19/2009.

18 *Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of April 5th, 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA* (April 5th, 2011).

19 Article 3, paragraph (a) of the Protocol.

20 It includes various forms of exploitation of victims which are against the international laws, and, as such, represent the violation of human freedom and dignity.

21 The adoption of such separate laws is necessary since there are now many conflicts and ambiguity between the solutions provided in the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings and those foreseen in the provisions of national laws. For example, the Republic of Croatia criminal law incriminates buying, selling, transfer and mediation in these transactions, while the Convention and Palermo Protocol do not include them among the criminal offences.

and illegal entry into a foreign country. Therefore, people smuggling always includes an international element (Božić, Lisičar, Mudrić 2015: 289). Also, the goal of human trafficking is the exploitation of victims, (on different forms of exploitation of victims see: Božić, 2016: 131-152; Božić II, 2016: 335-352), while in human smuggling, the profit is earned from the illegal transportation of victims across the border. In human trafficking, the victims may or may not give their consent to be taken across the border, while in human smuggling, the victims always agree to be secretly transported across the border. Finally, the victims of human trafficking remain in contact with the traffickers who continue to control and exploit them, while the victims of human smuggling, once they have crossed the border, part with smugglers for good (Božić 2015: 845-873).²²

In recent years there has been a steep growth of irregular (illegal) border crossing on the territory of Western Balkan countries. These irregular migrations have all the characteristics of organized crime since the citizens of the “Arab spring” countries²³, have tried to illegally cross the borders of Greece, Italy, North Macedonia, Albania, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Croatia, etc., in their attempt to reach Western Europe. In order to attain this goal, the migrants turn for help to criminal organizations involved in human smuggling. However, these migrations cause huge problems to the countries on, so called, migrant route, especially since, these illegal (but planned) movements of people from North of Africa and Middle East (mostly from Afghanistan and Syria as a result of war conflicts in these countries) have recently increased. As a result of illegal border crossing, it is difficult to be precise where most of European immigrants come from, but it is believed that most of them originate from the territory of Afghanistan, Syria, Somalia, Pakistan, Eritrea, etc. They enter Europe by crossing the borders of Turkey, Greece, Macedonia and Bulgaria. Then, they follow, so called Western Balkan migrant route through Serbia, Croatia and Hungary towards the West and North of Europe (Božić 2023).²⁴

As a result of the acquired knowledge and experience related to human trafficking and smuggling, the countries have enhanced the border control and surveillance of the migrant routes. Special attention should be paid to children, who fled their homeland as a result of armed conflicts, and without documents and often unaccompanied, found themselves in a foreign country. These children need to be placed under special care, including, among other things, the legal representation, system of guardianship, initial accommodation, measures of integration, education, access to health care, social networks, and all other measures aimed at preserving first of all their physical and mental health, but also their culture, tradition, language and other elements of their identity.

The afore mentioned migration flows can be best explained by using statistical data provided by the demography experts in the field work. For example, at the turn of the millennium, in the period from 1996 to 2001 there was a steady increase in the

22 See for more on the distinction between human smuggling as a criminal offense against public order and peace and human trafficking as a criminal offense against humanity and other goods protected by international law.

23 The “Arab spring” countries also include Tunisia, where protests started in December 2010, Egypt where the riots began in 2011, followed by Libya, Bahrain Syria, Yemen, Algeria, Iraq, Jordan, Morocco and Oman and other countries with less intensive protests, such as: Kuwait, Lebanon, Mauritania, Saudi Arabia, Sudan, West Sahara, etc.

24 See also more about the routes and directions of trafficking in human beings.

number of arrests related to human smuggling in the Republic of Croatia. Thus in 1996, this number was 3200, in 1998, 10 556, while in 2001, this number has grown to 17039 illegal attempts to cross the Croatian border (Zadnik 2002: 81-85). Of course, it is well known that the victims of human smuggling pay the smugglers a certain, usually up-front agreed amount of money, which ranges from 500 to 5000 euros. The sum depends on numerous factors, mainly on the type of transportation, the number of borders that need to be passed, the number of smuggling persons, the extent of risk involved, etc.²⁵ However, what is characteristic and needs to be emphasized here is the fact that most of illegal entries occur via designated border crossings (Božić 2015: 860-861). For this purpose, the smugglers modify vehicles, use double bottom trucks or the trucks with specially designed compartments and covers, as well as secret places for hiding the luggage, such as beneath the ceiling of the railway carriage, in the toilets, freight wagons, etc. Smugglers often use *rent-a-car* and taxi services which underlines the need for the modernization of the control and surveillance equipment used at border crossings, particularly at the borders of Western Balkan countries.

However, what seems to be the major problem which the officials are aware of, is that the flow of refugees (migrants) who are trying to illegally cross the border of certain countries outside the designated border crossings, travel without valid ID cards or passports. They travel on foot²⁶ via mountain passes, through grassy plains, or across low water rivers on foot or by boat. Therefore, the official number of refugees that were caught in irregular border crossing is not to be taken for certain - the true figure is significantly higher reflecting the true status of migration flows. If we make a comparative analysis of illegal entries per countries of citizenship, it can be concluded that the people who commit this criminal offence are the citizens of Syria and Afghanistan, followed by Albania, Pakistan, Somalia, Tunisia, Algeria, etc. What also raises concern is the fact that some cities, or their parts, are becoming Islamized, with the majority population coming from Arab speaking countries, so that the original mother tongue has become the language of minority in these cities.

CONCLUSION

The causes of migration are very different. Every democratic state must respect the personal rights of refugees and displaced persons, which means guaranteeing them the right to non-discrimination in terms of race, religion and country of origin. The aforementioned persons should be provided with the right to work, education, health care,

25 Illegal entry is the act of foreign nationals crossing the borders into a country outside the place and time of designated border crossing, avoiding border control, crossing the borders into a country with the ban on entry and stay, crossing the borders into a country with falsified or other persons' travel documents, etc.

26 If a citizen of the country which is on the migrant route and whose borders are illegally crossed on daily basis tries to reach an EU country with one missing travel document, he would be automatically rejected the entry into that country?! This represents an obvious discrimination to which the citizens have been subjected to on daily basis although their countries did not close the borders for illegal migrants due to humanitarian reasons, but they, nevertheless, face the closed borders if there is a single missing travel documents.

the right to freedom of religion and the religious upbringing of children, the right to acquire movable and immovable property, the right to the protection of industrial property, inventions, drawings, models, factory marks, commercial names, protection of literary, artistic and scientific property. In the paper, the authors point to the significant problem of the impossibility of assimilation of migrants' cultures with the domicile population, which occurs due to mass migrations, considering the fact from which countries and cultures migrants come and the fact in which countries and cultures they settle temporarily or permanently.

Today, the most current is the migrant (refugee) crisis, where a large part of the population is fleeing from their countries due to war events in them, religious, national and racial hatred, due to natural and elemental disasters, in order to ensure existence for themselves and their families and the like. Thus, there is an increasing occurrence of illegal migration and people smuggling. Human smuggling is rarely qualified as a major criminal offence to the point that it is even considered to be a good deed - helping people in need.

Yet, there are cases when war criminals flee to another country trying to evade justice, or when the members of criminal organizations do so in order to pursue their criminal activities elsewhere. They join the flows of refugees as ordinary migrants and try secretly, without ID or travel documents, to cross the borders of transit and destination countries. During the course of their journey they become the targets of human smugglers and traffickers which represent a global problem and a global threat since they may "attack" anyone anywhere. As *people smuggling* has continued to grow, however, smuggling rings are becoming far more extensive and organized both in developed and developing countries. The first group of countries effected by smuggling of human beings are the countries of their origin, the second group are the transit countries and finally, the third group are the countries of final destination, highly developed countries, attractive to refugees as a result of good employment prospects and high living standard. Given the fact that all participants in human smuggling benefit from this criminal act, it is unlikely that the offenders will be easily discovered and punished.

Considering that everyone finds some interest in such criminal activities, there is little probability of detection of this criminal act, and therefore of punishment of their perpetrators. In order to prevent human smuggling and suppress human trafficking, it is necessary to introduce a stronger level of protection and control of the state border with mandatory police cooperation of the bordering states. It is also necessary to work on strengthening cooperation at the national, regional, international and global level.

LITERATURE

- Bajrektarević 2000: Bajrektarević Anis, *Trgovina i krijumčarenje ljudima - povezanost s organiziranim kriminalom-međunarodne pravne mjere*, Kriminologija i socijalna integracija, 1-2/8.
- Bataveljić, Božić, Petrović 2022: Dragan Bataveljić, Vanda Božić, Bojan Petrović, *Naknada neimovinske štete zbog povrede prava na slobodu: (neosnovane osude)*, Tematski međunarodni zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije "Prouzrokovanje štete, naknada štete i osiguranje", Beograd, Institut za uporedno pravo, str. 297-311.
- Božić, Tančić 2022: Vanda Božić, Dragan Tančić, *Krivičnopravni i politikološki aspekti zaštite tajnih podataka i dokumenata*, Institut za srpsku kulturu, Priština, Beograd.

- Božić 2023: Vanda Božić, *Suzbijanje trgovine ljudima*, Institut za srpsku kulturu Priština, Beograd.
- Božić 2012: Vanda Božić, *Trgovanje ljudskim organima kao oblik organiziranog kriminaliteta*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, doktorska disertacija, str. 147-158.
- Božić 2015: Vanda Božić, *Krijumčarenje ljudi i trgovanje ljudima u hrvatskom kaznenom zakonodavstvu i sudskoj praksi (analiza stanja de lege lata uz prijedloge de lege ferenda)*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, v. 36, br.2, str. 845-874.
- Božić 2016: Vanda Božić, *Steps towards combating trafficking in human organs in South Eastern Europe, with particular reference to the case of "Kosovo,"* Book of Proceedings „Contemporary Trends in Social Control of Crime“, Skopje, University St. Kliment Ohridsk – Bitola, Faculty of Security - Skopje, p.131-152.
- Božić II 2016: Vanda Božić, *Labor exploitation as the most common form of the crime of trafficking in human beings in spite of the state border control and the labor market*, Collection of Papers, Faculty of Law Niš, str.335-352.
- Božić, Lisičar, Mudrić 2015: Vanda Božić, Hrvoje Lisičar, Mišo Mudrić, *Kaznenopravni aspekti krijumčarenja ljudi u Republici Hrvatskoj s osvrtnom na mediteransku krizu – analiza stanja i preporuke de lege ferenda*, Pravni život, časopis za pravnu teoriju i praksu, 578 1-848, str. 283-301.
- Božić, Nikač 2016: Vanda Božić, Željko Nikač, *Criminal Incriminations Based on the UN Convention Against Transnational Organized Crime in the Criminal Legislation of the Republic of Croatia and the Republic of Serbia*, Thematic collection of international significance of the Faculty of Security, Skopje, p. 89-111.
- Brussels Declaration on Preventing and Combating Trafficking in Human Beings, 29 November 2002, 14981/02, European Union, available at: <https://www.refworld.org/docid/4693ac222.html>, accessed 15.02.2021.
- Burk 2001: Edmund Burk, *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, CID, Podgorica, 2001.
- Direktiva EU 2002/90/EZ od 28. novembra 2002. godine, available at: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32002L0090#ntr3-L_2002328HR.01001701-E0003.
- Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA (5 April 2011).
- Fukujama 1997: Francis Fukujama, *Sudar kultura: poverenje - društvene vrline i stvaranje prosperiteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, Treaty Series – No.197 + Explanatory Report Non official translation in Serbian, Varšava, 2005.
- Kovčo Vukadin, Jelenić 2003: Irma Kovčo Vukadin, Dražen Jelenić, *Trgovanje ljudima: kriminološki i kaznenopravni aspekt*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, vol. 10, br. 2, str. 665-718.
- Marković 2000: Danilo Marković, *Sociologija i globalizacija*, Centar za usavršavanje rukovodilaca u obrazovanju, Beograd.
- Mastilo 2001: Natalija Mastilo, *Rečnik savremene srpske geografske terminologije*, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2001.
- Nikač, Božić, 2016: Željko Nikač, Vanda Božić, *Suzbijanje kaznenih djela ilegalnih migracija na području Regije s posebnim osvrtom na Republiku Hrvatsku i Republiku Srbiju*, Pravna riječ: časopis za pravnu teoriju i praksu, god.13, br. 48, str. 193-220.
- Podunavac 2000: Milan Podunavac, *Liberalizam i multikulturalizam*, Filozofija i društvo, XVII/2000.
- Rodrik 2012: Dani Rodrik, *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, W.W. Norton & Company, New York.
- Semprini 1999: Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 1999.
- Simović, Božić 2021: Vanda Božić, Miodrag Simović, *Trgovina ljudima sa posebnim osvrtom na žrtve – komparativni prikaz rješenja krivičnog zakonodavstva i analiza sudske prakse u Srbiji i Hrvatskoj*, Istaknuti tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja "Izazovi pravnom sistemu", Pravni fakultet Istočno Sarajevo, Tom 1, str. 275-296.

- Subošić, Vasiljević 2017: Dane Subošić, Ivana Vasiljević, *Migrantska kriza kao izazov za očuvanje nacionalnog identiteta članica EU*, Vojno delo, 2/2017, str. 78-89.
- Tančić, Božić 2022: Dragan Tančić, Vanda Božić, *Savremena migrantska kriza*, Baština, Glasnik, 2022, sv. 58, str. 85-96.
- Ustav Republike Srbije, "Sl. glasnik RS", br. 98/2006 i 115/2021.
- United Nations Convention against Transnational Organized Crime, United Nations, Treaty Series, vol. 2225.
- Zadnik 2002: Slavko Zadnik, *Kaznena djela protuzakonitog prebacivanja osoba preko državne granice iz čl. 177. KZ-a*, Hrvatska pravna revija, str. 81-85.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola, "Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 6/2001.
- Zakon o potvrđivanju konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima "Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 19/2009.
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, izmenjene u skladu sa Protokolom broj 11, Protokola uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 4 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se obezbeđuju izvesna prava i slobode koji nisu uključeni u Konvenciju i I Protokol uz nju, Protokola broj 6 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtno kazne, Protokola broj 7 i Protokola broj 12 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Protokola broj 13 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda o ukidanju smrtno kazne u svim okolnostima, "Sl. list SCG - Međunarodni ugovori", br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 - ispr. i "Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori", br. 12/2010 i 10/2015.
- Ženevska konvencija o statusu izbeglica (Službeni list FNR-Međunarodni ugovori, br. 7/60).

WEB

- http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:32002L0090#ntr3-L_2002328HR.01001701-E0003.
- <http://www.ungift.org/docs/ungift/pdf/knowledge/ebook.pdf>.
- <https://www.refworld.org/docid/4693ac222.html> [accessed 15 February 2021]
- <https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/1951RefugeeConventionSer.pdf>

Драган Т. БАТАВЕЉИЋ
Ванда Б. БОЖИЋ

САВРЕМЕНА МИГРАНТСКА КРИЗА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПОШТОВАЊЕ УСТАВНИХ ПРАВА ГРАЂАНА ЗЕМАЉА УСЕЉЕЊА

РЕЗИМЕ

Савремена мигрантска (избегличка) криза започета још 2010. године у државама Северне Африке и Блиског Истока никако није случајна, већ веома добро плански осмишљена и одрађена сеоба народа. Овим планом полако долази до формирања једног сасвим новог светског поретка на начин да се разара досадашњи национални, а ствара један сасвим нови ограничени суверенитет. Десуверенизација националних држава постала је пошаст модерног доба. Типичан пример је Европска унија која је, у доба савремене мигрантске кризе, пред себе ставила велик изазов и задатак, да очува национални идентитет чланица својих држава чланица. Аутори су у раду изложили правни и институционални оквир за заштиту основних људских права миграната.

Рад садржи посебан осврт на поштовање уставних права грађана земаља усељења у доба мигрантске кризе. Савремена мигрантска криза довела је до енормног пораста кријумчарења људи, али и утицала на пораст трговине људима. Аутори у раду указују и на дистинкцију између кријумчарења људи као кривичног дела против јавног реда и мира и трговине људима као кривичног дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. У закључним разматрањима указано је на нужност поштовања међународних докумената, на подстицање националне, регионалне и глобалне сарадње, као и на јавну осуду дискриминације и говора мржње.

Кључне речи: мигрантска криза, десуверенизација, сеоба народа, кријумчарење миграната, заштита људских права.

Александар М. ПАВИЋ*

Хаџиџа А. БЕРИША**

Дејан Д. МИХАЈЛОВИЋ***

Универзитет одбране у Београду, Школа националне одбране „Војвода Радомир Путник“

ПРИМЕНА ИНСТРУМЕНТА „МЕКЕ МОЋИ“ УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СЕВЕРНЕ ИРСКЕ НА РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ****

Апстракт: Проблематика рада је анализа примене дела инструмената „меке моћи“ Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске на територији Републике Србије. Меку моћ је посебно важно изучавати са становишта утицаја на остварење виталних интереса и одбрану државности, кроз заштиту територијалног суверенитета и интегритета Републике Србије. Иако геополитички утицај Велике Британије примарно није усмерен ка Србији и није у фокусу Српске савремене дипломатије, анализом различитих историјско-политичких односа, посредног утицаја применом инструмената „меке моћи“, односно деловања прикривених инструмената моћи, социјално-образовних установа, невладиних организација, обавештајне компоненте, пласирање интереса кроз мисију КФОР на територији АП Косово и Метохија и других фактора.

Овај рад указују да је Република Србија иако мала, стратешки готово занемарива земља, има значајну улогу у реализацији интереса Велике Британије у овом делу Европе. Политички шум који обликује свакодневницу, дневно политичке теме које нас удаљавају са стварног фокуса не могу да негирају константу постојања интереса Велике Британије на територији Републике Србије. Интереси де факто постоје, али начин њиховог остварења се реализује употребом инструмената моћи који нису директно и потпуно транспарентни.

Кључне речи: Србија, Велика Британија, Русија, мека моћ, инструменти моћи.

РАЗВОЈ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА

Разумевање контекста односа Републике Србије и Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске (у даљем тексту: Велика Британија) као модерних држава не можемо разматрати, а да не разумемо бар делове заједничке историје

* Мастер, ORCID 0009-0005-6737-0094, aleksandar.pavic@mod.gov.rs

** Ванредни професор, ORCID 0000-0002-9432-5273, hatidza.berisa@mod.gov.rs

*** Доктор политичких наука, ORCID 0009-0008-4132-8682, dejan_miha@yahoo.com

**** Рад је резултат истраживања у научноистраживачком пројекту који је финансирало Министарство одбране Републике Србије, под бројем: ВА-ДХ/1/22-24 „Модел управљања развојем способности система одбране“.

два стара европска народа - Срба¹ и Енглеза (Англосаксонаца или Британаца)². Историјски подаци и чињенице говоре да се ради о два веома стара народа која су своју државност и идентитет формирали под утицајем околности и односа који су владали на територијама где су били настањени. Средњовековна државничка творевина обликована је кроз односе владара и циљеве на геостратешком нивоу који су доминанти и данас. Па тако можемо да историјски гледано први закључак о дијаметралним интересима две државе донесемо кроз први сусрет једног Српског и Британског владара. Наиме тај сусрет се десио између великог жупана Стефана Немање и краља Ричарда Лавље Срце (*Richard „Lionheart“*) током крсташког похода ка Светој земљи, односно Јерусалиму. Поред Ричарда Лавље Срце на истом походу су били и немачки краљ Фридрих I Барбароса (*Frederick I „Barbarossa“*) и француски краљ Филип II Август (*Philippe II Auguste*). Стефан Немања им је омогућио сигуран пролаз кроз Српске земље и пружио логистичку подршку (Јовић, Радић 1990). Размишљање Српског владара у овом конкретном историјском тренутку можемо да тумачимо на два начина. Први је овај у којем је тадашња Рашка била неми посматрач околности у којима се нашла, наиме разумевајући свој тренутни положај и релативно стабилно стање остала је у пасивној позицији, да не кажемо у зони комфора. Друго тумачење се односи на потенцијал прикључења крсташком походу и заједно са владарском елитом западне и централне Европе размотри одлазак у Свету земљу. Наравно друга околност се није десила, али свакако можемо да разматрамо колико би то утицало на развој будућих догађаја, а можда и геостратешки значај једне Балканске земље каква је тада била Рашка, а сада Србија и можда утицало на будуће околности расподеле снага услед нарастајуће снаге Отоманског царства. Можда је то било решење проблема који се касније огледао у вишевековном ропству које је евидентно деградирало тада развијено друштво у сваком аспекту. Из ове позиције више не може да се утиче на историјске догађаје али можемо свакако да их поручимо и анализирамо. А зашто? Па баш зато што је Британска империја током векова учила од других и њихова добра решења уводила у свој методолошки опус наступа, на крају и на стратешком нивоу. Све добро што су научили су уврстили у своје методе деловања и успешно користе до данас.

Из наведених исказа можемо да уочимо прву одлику Велике Британије као велике глобалне силе средњег века, која је јасно себе перципирала кроз своје глобалне интересе и видела себе као великог светског лидера. Свој утицај Велика Британија је затим ширила на глобалном нивоу као велика колонијална сила која је у једном тренутку под својом контролом држала готово четвртину светске

1 За порекло Срба постоји више различитих историјских извора. Први пут су поменути у Тацитовим делима из 1. века. Касније је Плиније Старији лоцирао Српска племена на простор Сарматije изнад Крима и иза Кавказа. Међутим година 550. може се узети као почетак бивствовања на територијама испод слива река Саве и Дунава, за време владавине Византијског цара Маврикија.

2 Британија је појам који је добио име по народу Броти (индоевропско Келтско племе) које се доселило на острво у 5. веку пре нове ере. Пошто су Англи, Саси, Нормани населили простор Велике Британије у 5. веку нове ере, а потом потиснути од стране Римског царства, који су затим формирали Енглезе као мултиетнички народ.

територије и још већи део акваторија. Са друге стране Србија је као мала земља успешно бранила своје интересе на Балкану до доласка Османлијског царства и коначног губитка самосталности и средњовековне државности 1459. године.

У контексту односа Србије и Велике Британије у средњем веку треба да се разуме и констатује да је током тог периода било више сусрета владара, као и да су том приликом увидели да је стабилна Српска држава на неки начин била себи довољна и није имала глобалне претензије. Посебно што је располагала са респектабилним природним ресурсима, као и географском позицијом која јој је омогућавала развој трговине и укупне економије. Иако Британци нису у том периоду исказали свој интерес за овај простор могли су да препознају његов стратешки значај и касније га разматрају у другим историјским околностима. Претпоставка је да су Енглези пратили активности на експлоатацији рудних богатстава средњовековне Србије од стране Саса који су били врсни рудари и негде то евидентирали као потенцијал овог простора за нека будућа времена. Исто је на пример констатовао и Француски путописац Бертрандон де ла Брокијер (*Bertrandon de la Broquière*) који је забележио да Ђурађ Бранковић има прихода од рудника Новог Брда у износу већем од 200.000 дуката годишње, а то је био само један од рудника (Брокијер 2023).

Званично, Краљевина Србија и Краљевина Велика Британија су успоставиле дипломатске односе 3. јуна 1837. године у Крагујевцу, предајом акредитивног писма конзула Џорџ Лојд Хоџиса (*Sir George Lloyd Hodges*) кнезу Милошу (Јовановић 2017). Не треба занемарити и чињеницу да је Велика Британија била међу првим земљама са којом смо успоставили билатералне односе у модерној ери дипломатије, поред Османлијског царства, Русије и Хабзбуршке монархије. Приближавање кнеза Милоша и Хоџиса пресликало се на слабљење односа са Русијом у том периоду. Наиме њих двојица су током двогодишњег боравака Хоџиса у Србији постали веома блиски пријатељи. Велика Британија је потом на Берлинском конгресу 1878. године подржала Србију у територијалном проширењу, али пре свега како би на тај начин умањила територије Бугарске којој је Русија Санстефанским миром омогућила настанак државности. Може да се закључи да је Србија добила подршку из разлога да се смањи утицај Русије на Балкану.

Дугу традицију спољнополитичких односа са Британијом која траје више од 180 година накратко је прекинуо атентат на краља Александра Обреновића 1903. године. После три године непостојања дипломатских односа, Британија поновно делује као савезник Србије у Балканским ратовима, I и II Светском рату. Теорија око ангажовања Британске обавештајне службе приликом Мартовских демонстрација после приступања Краљевине Југославије тројном пакту и промене власти и даље је енигма која није потврђена историјским чињеницама. Али свакако живи као мит у Српском историјском наслеђу.

Деведесетих година прошлог века и распадом СФР Југославије уследио је период који траје до данас када су вредности и интереси оба народа наишли на дијаметрална схватања, тако да смо потом имали потпун заокрет, па је Велика Британија од савезника постала апсолутни непријатељ што је кулминирало 1999. године током НАТО агресије на СР Југославију. Дипломатски односи данас постоје али су свакако веома интригантни и нетранспарентни, али свакако питања блиске

прошлости и различити ставови о питањима статуса АП Косова и Метохија, па и нашег односа према Руској федерацији су велика препрека флуентним билатералним односима.

НАСТУП ПРЕМА СРБИЈИ И СРПСКОМ ПИТАЊУ

Велика Британија као историјски савременик Србије и светска сила која је због баш тог статуса морала, како на глобалном нивоу, тако и на територији Балкана да води рачуна о својим интересима и да буде свеprisутна на различите начине. Основни аспект деловања је усмерен ка смањењу утицаја Русије на Балкану, а тако и у Србији. Анализа политичког статуса модерне Србије од 19. века, посебно у времену од њеног осамостаљења до данас, указује да су више империја и држава имале пресудан значај на развој Србије и судбину српског народа, а то су Руска Федерација (претходно Руско царство, СССР), Аустроугарска монархија, Република Француска, Отоманско царство, САД, СР Немачка, НР Кина (у новијој историји) и Велика Британија. Наравно утицаји су се мењали у зависности од контекста и епохе, али је једна држава имала своју константу, а то је Велика Британија која је увек помно пратила дешавања на Балкану и интервенисала у складу са својим интересима. Ако видимо да су готово све највеће светске и регионалне силе имале свој интерес на Балкану те је јасно колика је комплексност на геополитичком нивоу што и на неки начин објашњава зашто се Српски народ заред одбране својих виталних интереса, тј. опстанка налази константно у различитим историјским контекстима који су углавном били неповољни по њега.

Да би добили адекватне одговоре на питање примене инструмената моћи Британије у Србији полазимо од историјских, геополитичких и социјално-економских аспеката. Први инструмент Велике Британије који је остао до данас непромењив је политичка моћ. Анализа може да се спроведе и кроз испољавања „тврде“ и „меке“ моћи. Дуга историја савезништва током глобалних и регионалних ратова не даје нам много простора за анализу непријатељства. Међутим Велика Британија је увек своје одређење према Србији и Српском народу сагледавала кроз однос са Русијом. Русија је де факто главни геополитички опонент Велике Британије и претња на глобалном нивоу, што је евидентно и данас. У моментима када смо се усмеравали ка Русији, Велика Британија нас је гледала као „мањег савезника“, док моменти отклона од Русије су благонаклоно прихваћени и гледани са позитивне стране. Однос Велика Британија - Србија и са друге стране Русија - Србија увек су били обрнуто пропорционални. Кулминацију нарушених односа између пре свега два народа можемо сагледати кроз примену „тврде“ силе у акцијама НАТО у Републици Српској 1995. године и наравно 1999. године, када је Велика Британија била део такозваних коалиционих снага које су директно војним средствима на један агресорски начин деловале против Српског народа и Српске државности.

У сагледавању „меке моћи“ полазимо од анализе различитих аспекта. Иако је појам „меке моћи“ историјски млађи од геополитичког концепта у међународним односима, слободно се може рећи да су Британци мајстори примене „меке моћи“. О томе можемо наћи различита сведочанства, међутим пример који то најбоље

описује је Индија, коју је око 100.000 Британаца контролисало дуги низ година, а познато је да је тада Индија имала више од 300 милиона становника (Тирић 2014).

ИНСТРУМЕНТИ МЕКЕ МОЋИ НА ТЕРИТОРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Појам „меке моћи“ лансирао је харвардски професор Џозеф Неј почетком деведесетих година 20. века. Ту моћ он је дефинисао као способност утицаја у међународним односима кроз културу или идеологију. „У ширем смислу „мека моћ“ је моћ привлачења. За разлику од „тврде“, војне и економске, то јест „штапа и шаргарепе“, чија је сврха да се неко заплаши или учини зависним, култура и вредности производе много пожељнији ефекат - да вас следе“ (Мишић 2008). У новијој историји британско-српских односа постојали су различити примери „меке моћи“ који се традиционално примењивани на територији Републике Србије од стране Британских организација, наравно координисано и вођено легалним институцијама дипломатске и обавештајне агенде.

Рад у области уметности, образовања и друштва

Област уметности, образовања и друштва је најшира област где могу да се пласирају интереси путем „меке моћи“ на дугорочном плану. Културна делатност, сарадња у областима друштвено-хуманистичког сектора углавном је у корист иницијатора и онога ко испољава наметање својих вредности и интереса. Утицај на културу једног друштва и њену промену је спор процес. На исти начин и став јавног мњења о неком питању или народу је тешко промењив, посебно ако је формиран под утицајем релевантних међународних чинилаца. Историчар Драгољуб Живојиновић је један од значајнијих аутора који је у свом делу *Невољни ратници - велике силе и Солунски фронт, 1914-1918*. изнео чињенице којима је доказао да је Велика Британија била непријатељ Србије (Живојиновић 2008: 349). Са ставом Живојиновића сагласан је и велики број других аутора, као и шире јавности, који као једног од највећих непријатеља Срба види баш Велику Британију. Разлога за то је више, али свакако је тешко то мишљење променити без дугог и систематског приступа на јавном и институционалном нивоу, што је један од разлога зашто Велика Британија инструмент „меке моћи“ најчешће примењује кроз овај аспект.

Успостављање и прихватање система вредности који је прилагођен интересима онога ко их пласира је један од најваљанијих чинилаца меке моћи. То је дуготрајан процес који не даје брзе резултате. Нема сумње да је енглески језик основни страни језик који је присутан у Србији и учи се на свим нивоима школовања, а у савременом корпоративном свету је постао незамислив део процеса рада. Висока технологија, размена знања и пословање са иностранством су у директној корелацији са знањем енглеског језика. У Србији постоји велики број образовних институција, невладиних организација, заједничких пројеката сарадње званичних институција, промоција националне културе кроз различите активности,

спонзорисања активности, студијска путовања, јавна саопштења, обележавања заједничких важних датума, сертификација у области познавања енглеског језика и многе друге активности.

Сигурно да је главни координатор свих активности Амбасада Велике Британије у Србији, која одржава и развија односе између две земље, као легални представник дипломатске агенде. Истраживања и анализе нас упућују да највећи део активности на интересној територији се координира кроз дипломатско представништво које поседује све ресурсе и могућности за њихову реализацију. Даље, дипломатско особље координира са свим осталим активностима, како званичним тако и незваничним, а све у циљу пласирања својих интереса. Поред амбасаде сигурно најважнију улогу у овом сегменту има глобална организација „*British council*”³, која веома дуго и успешно делује и у нашој земљи. Па тако на њиховој интернет презентацији можемо да видимо да се они управо баве сарадњом из области уметности, образовања и друштва. Као и већина сличних институција других држава, ове институције су стациониране у центру престонице и поред званичне сертификације нуде могућност стипендирања и школовања у њиховим образовним установама у иностранству.

Други сегмент овог домена који је важно напоменути су заједнички пројекти из домена образовања који се изводе у сарадњи са Министарством просвете РС. Па тако видимо кроз пример пројекта „Школе за 21. век”, у којем су 480 школа широм Србије добиле око 18 хиљада џепних компјутера који се користе у настави информатике, на тај начин се Британија приказује као модерна држава са савременим образовањем и принципима који би били пожељни и у нашем школству, такође је важно додати да је ова донација обухватила велики број ученика који ће своје импресије даље ширити (Сирс 2020).

Поред наведеног важно је поменути и школе као што је „*British International School*”⁴ у којој се, поред деце дипломата и иностраних држављана на привременом боравку у Србији, школују и деца дела наше културне, економске и политичке елите. У тим школама привилегована деца се образују по принципу и стандардима који владају у Великој Британији. Иста та деца ће на неки начин доживотно бити индоктринирана њиховим вредностима и стилем живота који се у многоме разликује од нашег. Такође ће бити елементи пласирања њихових вредности у нашем друштву. Наведени примери су само део елемената „меке моћи” из домена културе, образовања и друштва који се свакодневно генерацијама пласирају у нашем друштву.

Део друштвених активности се спроводи и кроз јавни наступ, пласирање информација и ставова кроз различите трибине, друштвене мреже, предавања у образовним институцијама, невладине организације. Примера ради невладине организације своје публикације и наступе прилагођавају агенди својих спонзора и татора. Увек по обавезном критеријуму морају да садрже прикривено пласирање интереса налогодавца. Јавно политички наступи преко дигиталних медија, тренутно можемо да видимо на насловној страници „*Facebook*” налога Амбасаде Велике Британије,

3 <https://www.britishcouncil.rs/programmes>, приступљено 21.12.2023. године.

4 <https://www.british-int-school.org.uk/sr/>, приступљено 23.12.2023. године.

на којој се налази приказана велика застава Украјине заједно са њиховом заставом, где јасно промовишу став по питању Украјинске кризе⁵.

Суштина овог параметра „меке моћи“ видљива је на проналаску заједничких додирних тачака које могу да се искористе за пласирање позитивних ставова о интересима велике силе као што је на пример Британија. Вешто у ову сврху се користе активности, као што су: обележавање операције „Халијард“, везе монархија из прошлости Карађорђевићи - Винздор, повезаност Ниша са енглеским градом Јорком. Наиме, Константин Велики је рођен у Нишу 272. године нове ере, а за цара је проглашен у Јорку 306. године“.

Економски неоколонијализам и привредни утицаји

Привредна сарадња и утицај је свакако један од чинилаца који највише утиче на друштвене околности и однос друштва према свим осталим чиниоцима. На крају сваки човек је мали економиста који разматра како да му буде сутра боље. Инвестиције Велике Британије на простор Србије у претходних 20 година нису биле толико видљиве, ако то поредимо са СР Немачком која је највећи инвеститор, али свакако су веће од на пример Руске Федерације, коју многи виде као главног савезника и пријатеља Србије. Па тако можемо да видимо да су директне инвестиције Велике Британије 2022. године у Србији износиле око 260 милиона евра, по подацима Народне Банке Србије и била је трећи партнер Србије по величини привредног раста⁶. Таква кретања нису константна али свакако нису занемарива и доста су већа од великог броја земаља. Такође, Велика Британија је узела учешће у изградњи „Моравског коридора“ кроз кредитирање радова.

Међутим овај фактор се разматра и на други начин, кроз сферу утицаја, усмеравање капитала и одобравање инвестиција страних компанија у Србији, са становиштем пласирања својих интереса. Ако се вратимо у прошлост политичка помоћ Британије није била без економских интереса. Завршетком Првог светског рата тадашња Краљевина СХС/Југославија је била велики дужник, пре свега САД и Британији. Ратни дуг према Великој Британији регулисан је уговором од 9. августа 1927. године, тако што је Краљевина Југославија прихватила да отплати суму од 25.591.428 фунти стерлинга у року од 62 године, као и суму од 3.103.848 фунти стерлинга у року од 15 година, на име помоћи у натури (Ѓяатовић 2016). У исто време се јавила заинтересованост Британске компаније „*Selection Trust LTD*“ за експлоатацију рудних богатстава рудника „Стари трг“ на данашњем Косову и Метохији. Уговор о концесији је потписан 1927. године на 50 година и основана је заједничка компанија „*Трепа Mines Limites*“ (Kosich 1999). На тај начин су је Велика Британија осигурала да ратни дуг буде сигурно враћен са веома великом „каматом“, односно то је било јасно осигурање које је пласирано директно преко Николе Пашића тада најутицајнијег политичара у Србији. Каснија појава Париског и Лондонског клуба је наставила да се бави проблемима финансирања малих земаља каква је

5 <https://www.facebook.com/UKinSerbia/>, приступљено 23.12.2023. године.

6 <https://www.nbs.rs/sr/scripts/showcontent/index.html?id=18829&konverzija=no>, приступљено 23.12.2023. године.

била Србија или претходне државе. Тако је Србија своје дугове према Лондонском клубу поверилаца вратила закључно са 30. априлом 2018. године⁷.

Како то изгледа данас? У принципу кроз перцепцију решавања питања статуса Косова и Метохије неминовно се провлаче и теме економске сарадње. Углавном су различити уговори, билатерални споразуми у којима су актери наши политичари и различити амбасадори Велике Британије. Па тако имамо најаве и предикције развоја сарадње као на примеру где премијерка Ана Брнабић износи динамичан развој економске сарадње Србије и Велике Британије приликом пријема у опроштајну посету бивше амбасадорске Велике Британије у Србији Шан Маклауд (*Sian MacLeod*), истакавши том приликом да су области науке, дигитализације, вештачке интелигенције, иновација и биотехнологија у фокусу Владе Србије и да се интензивно ради и на изградњи научних паркова широм земље (Политика 2023). Можда и најбољи пример примене „меке моћи“ на територији Србије је компанија „*Rio Tinto*“. Они су добили дозволу за истраживање потенцијала експлоатације руде литијума. Том приликом су откупили велики део земљишта који је богат рудом литијума од становника. Иако није издата дозвола за експлоатацију, поред процена да би то донело значајан економски раст они су наставили да врше припреме и реализацију пројекта конспиративно чекајући повољан тренутак за добијање дозволе за рад.

Може се закључити да Велика Британија пажљиво одабира области привреде у које инвестира и своје инвестиције усклађује са економским потенцијалима Републике Србије. Њихове инвестиције обезбеђују дугорочно присуство и значајан елемент економског неоколнијализма. На тај начин у сваком тренутку могу да утичу на изазивање потенцијалних политичких и економских криза пре свега како би утицали на стабилност у држави. Политичка моћ Велике Британије преко својих партнера и компанија увек може да усмерава инвестиционе циклусе, који су преко потребни једној земљи у развоју каква је Србија. С друге стране морају да одржавају и баланс инвестиција у односу на НР Кину како би могли да буду релевантан економски чинилац.

Експлоатација капацитета мисије КФОР на АП Косово и Метохија

Уједињене нације по усвајању Резолуције 1244 Савета Безбедности Уједињених Нација, и по потписивању Кумановског споразума послале су мисију под називом Косовске снаге (*Kosovo Force-KFOR*), са циљем одржавања мира, односно стварања и одржавања сигурности на територији АП Косово и Метохија (у даљем тексту: КиМ). Снаге КФОР-а су на територију стигле 12. јуна 1999. године и први командант је био генерал-потпуковник сер Мајкл Џексон (*Lieutenant General Sir Michael Jackson*) из Велике Британије, у периоду од 10. јуна 1999. до 8. октобра 1999. године (НАТО 2023). Паралелно са земљама западног блока, Руски контингент је стигао на територију КиМ у оквиру такозване операције „Усиљени марш на Приштину“. Из историјских чињеница видљиво је да је Британија одмах преузела

7 <https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/medjunarodna-saradnja/londonski-pariski-klub/>, приступљено 23.12.2023. године.

контролу над мисијом и стационира се на истој територији као и Руске снаге. Та чињеница указује да је основни циљ умањење и спречавање Руских интереса на терену. Зашто и због чека је повучен Руски контингент 2003. године и до данас није разјашњено у потпуности. После поделе територије КиМ на 5 зона Приштина и источни део је био под управом Британског контингента. Иако тренутно Британије има званично мали број припадника војних снага, приликом сваке кризе они своје снаге значајно појачавају јединицама из састава „Краљевски пук принцезе од Велса“, са којима значајно појачавају своје оперативне способности (MOD Crown 2023). Ово можемо схватити као елемент одвраћања, али и елемент „меке моћи“ који нам сигнализира да веома брзо могу да одговоре на појаве евентуалне могуће кризе.

Јасно опредељење по питању државности КиМ је главно питање на којем се разилазе интереси две земље. Своје инструменте „меке моћи“ на КиМ пласирају слично као у осталим деловима Србије, али не тако гласно и медијски пропраћено као што је долазак Турских трупа на КиМ. Конспиративност, константна пропаганда делатност кроз специјализоване медије, финансијска помоћ припадницима Албанске популације, инсталација и изградња институција привремених Приштинских власти, обука безбедносних снага, помоћ у наоружању и војној опреми и различити други начину утемељују Британску моћ и говоре нам да су дошли да тамо остану и да направе систем по њиховој мери.

Обавештајна делатност у служби „меке моћи“ у Републици Србији

Ако дипломатска делатност осликава оно што се пласира кроз јавне институције и законске премисе, обавештајна активност се бави свим осталим чиниоцима и свакако значајно потпомаже инструмент „меке моћи“. Занимање за мање земље, попут Србије, у принципу никада није почивало на интересовању за њих саме, већ је посматрано кроз призму колико на њих могу да утичу или да их користе друге велике силе, у нашем случају Руска Федерација. Директор директор Спољне обавештајне службе Велике Британије (*Secret Intelligence Service - SIS, односно Military Intelligence, Section 6 - MI6*) Ричард Мур (*Sir Richard Peter Moore*) је једном приликом рекао да је британска тајна обавештајна служба „увек отворена“ за регрутовање Руса незадовољних влашћу Владимира Путина (Танјуг 2023). Свакако отпочињањем Руске специјалне војне операције велики број њихових суграђана је привремено дошао у Србију.

Пракса је показала да се „мека моћ“ кроз обавештајне активности најлакше реализује регрутовањем оперативно интересантних лица која су друштвено утицајна и могу да реализују део интереса Велике Британије. Деловање агентуре је различито преко контаката са појединцима, утицајем на групе и усмеравањем догађаја. Деловање у Србији није агресивно и крајње је конспиративно. Контра-обавештајна агенда говори да Велика Британија има највећи број особља које је активно на разне начине у односу на друге комплементарне светске и регионалне силе. Познато је да је Балкан, па и Србија, обавештајно интересантна свим великим силама. Оно што не могу директно да решавају, они то реализују преко посредника или код посредника. Додатни мотив Велике Британије да утврди

обавештајне позиције у Србији јесте и то што би политички утицај могао да им се смањи због изласка из ЕУ. Уградња прикривених оперативаца у различите компаније, невладине организације, као и стварање резидентуре на територији говори о интересима и активностима Велике Британије у Србији.

Приликом посете Министра одбране Велике Британије Бена Воласа (*Ben Wallace*) Републици Србији 16. јуна 2021. године, било је доста писања разних медија да су Србија и Велика Британија потписале документ против такозваног „Руског мешања“. Истина је да је званично потписан „Аранжман о унапређењу сарадње у области одбране између Републике Србије и Уједињеног Краљевства“, без навођења даљих детаља о садржају тог документа (Новости 2021). Незнатно потом министар одбране Републике Србије је посетио Руску Федерацију. Припрема састанка овако два вископозиционирана државника из области одбране нам само говори да је одбрана сектор који нема алтернативе и да војне снаге потпомогнуте обавештајним сектором морају да се разматрају као однос једне веома моћне државе и са друге стране једне мале Србије.

ЗАКЉУЧАК

„Мека моћ“ као један од инструмената силе Велике Британије према Србији је константа која има своје утемељење од настанка модерне Српске државе. Пласирање инструмената „меке моћи“ кроз друштвено-социјалне аспекте, економске полуге моћи преко усмеравања инвестиција, пласирање војно-обавештајних чинилаца кроз званичне и незваничне токове посебно кроз однос према питању сарадње са Руском Федерацијом и решавање статуса Косова и Метохије. Свакој активности Британије у Србији претходи процена и припрема, која обухвата одабир одговарајућих људи, организација и ставова који ће бити прихватљиви делу естаблишмента који је прошао процес индоктринације кроз неке од метода раније поменутих. Рекламирање културе, начина живота, школског система и вредности Британског народа у Србији и прихватање тих вредности од дела становништва је основа „меке моћи“. Треба да знамо да ни једна статусно важна одлука међународне заједнице везана за Србију не може и неће бити донесена без потписа и верификације Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске.

ЛИТЕРАТУРА

- Kosich 1999: George Kosich. *A Look Back at Kosovo's Trepca Mines*. <<http://www.serbworldusa.com/TREPCA.html>>. [23.12.2023].
- MoD Crown 2023: „Tigers' pounce as Strategic Reserve Force activated for Kosovo“. *MoD Crown*, 16. октобар, 23.
- NATO 2023: *NATO's role in Kosovo*. <https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48818.htm>. [20.11.2023].
- Брокијер 2023: Бертрандон де ла Брокијер. *Путовање преко мора кроз Палесину, Малу Азију, Србију и Француску 1432. године*. Београд: Тагија.
- Гњатовић 2016: Драгана Гњатовић. „Дужнички терет Краљевине Југославије у време велике економске кризе“. *Међајренд ревија*, vol. 13, no. 3, 2016, pp. 21-44.

- Живојиновић 2008: Драгољуб Живојиновић, *Невољни рајници - велике силе и Солунски фронт, 1914-1918*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јовић, Радић 1990: Момир Јовић, Коста Радић. *Српске земље и владари*. Крушевац: Друштво за неговање историјских вредности.
- Јовановић 2017: Радомир Јовановић. *Српско-британски дипломатски односи: првих 180 година*. <<http://cmjp.rs/srpsko-britanski-diplomatski-odnosi-prvih-180-godina/>>. [23.12.2023].
- Мишић 2008: Милан Мишић. „Мека моћ Србије“. *Политика*, 26. децембар, 08.
- Новости 2021: „ВАЖАН САСТАНАК: Небојша Стефановић са министром одбране Уједињеног Краљевства Беном Воласом“. *Новосиби*, 16. јун, 21.
- Политика 2023: „Динамичан развој економске сарадње Србије и Велике Британије“. *Политика*, 5. јун, 23.
- Сирс 2020: Клер Сирс. „Школе за 21. век“: Како ценни компјутери улазе у школске клупе у Србији“. *BBC news na srpskom*, 27. јануар, 20.
- Танјуг 2023: „Шеф МИ6: Наша врата су увек отворена за Русе незадовољне Путином“. *ТАНЈУГ*, 19. јул, 23.
- Ђирић 2014: Јован Ђирић. „Мека моћ“ и глобално управљање светом, Београд: Институт за уредно право.

Aleksandar M. PAVIĆ

Hatidža A. BERIŠA

Dejan D. MIHAJLOVIĆ

APPLICATION OF THE „SOFT POWER“ INSTRUMENT OF THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND TO THE REPUBLIC OF SERBIA

SUMMARY

The issue of the work is the analysis of the application of some of the „soft power“ instruments of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland on the territory of the Republic of Serbia. It is especially important to study soft power from the point of view of its impact on the realization of vital interests and the defense of statehood, through the protection of territorial sovereignty and territorial integrity of the Republic of Serbia. Although the geopolitical influence of Great Britain is not primarily directed towards Serbia and is not the focus of Serbian contemporary diplomacy, by analyzing various historical-political relations, indirect influence through the use of „soft power“ instruments, i.e. the action of covert instruments of power, social and educational institutions, non-governmental organizations, intelligence components, placement of interests through the KFOR mission on the territory of AP Kosovo and Metohija and other factors..

This paper indicates that although the Republic of Serbia is a small, strategically almost negligible country, it has a significant role in the realization of Great Britain's interests in this part of Europe. The political noise that shapes everyday life, the daily political topics that take us away from the real focus cannot deny the constant existence of Great Britain's interests on the territory of the Republic of Serbia. Interests de facto exist, but the way of their realization is realized through the use of instruments of power that are not directly and completely transparent.

Keywords: Serbia, Great Britain, Russia, soft power, instruments of power.

Милован Р. ТРБОЈЕВИЋ*

Универзитет Едуконс, Факултет за студије безбедности;
Академија за националну безбедност

Бранислав М. СВИРЧЕВИЋ**

Универзитет Едуконс, Факултет за студије безбедности

БЕЗБЕДНОСНА ДИЛЕМА И СПОЉНА ПОЛИТИКА ЗЕМАЉА ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У КОНТЕКСТУ УКРАЈИНСКЕ КРИЗЕ

Апстракт: Стабилност курса унутрашње и спољне политике директно зависи од унутрашње, регионалне, па и глобалне безбедности. Успостављање јасног спољно-политичког правца захтева дугорочна/стратешка партнерства, извесне и позитивне безбедносно-политичке прилике у окружењу, што је посебно отежано у динамичном геополитичком окружењу какав је простор Источне Европе. Честа промена спољно-политичких праваца држава Источне Европе резултат је сукоба међусобно искључивих геостратешких интереса и претензија у различитим историјско-политичким контекстима, што је често водило кризним, па и конфликтним моментима. Неповољне безбедносне прилике на простору Источне Европе које су условљене актуелним сукобом у Украјини подстакли су безбедносну дилему, чији су ефекти убрзо забележени у свим друштвеним областима. Имајући то у виду, предмет овог рада је истраживање и критичка анализа безбедносне дилеме као фактора спољно-политичког деловања у контексту украјинског конфликта која обухвата, како дугорочне/стратешке, тако и краткорочне правце, те регионалне и глобалне политичке циљеве земаља Источне Европе. Из предмета анализе изузете су земље Источне Европе које су непосредне учеснице Украјинског сукоба: Руска Федерација и Украјина, а фокус ће бити на процени спољно-политичких праваца деловања земаља поменуте регије.

Кључне речи: безбедносна дилема, спољна политика, конфликт, Украјина, Руска Федерација, Источна Европа.

УВОД

Научно релевантни облици интеракција држава могу се перципирати кроз два модела: модел конфронтације и модел сарадње. Конвергенција и дивергенција различитих интереса јесте *conditio sine qua non* међудржавних односа, што је условљавало да се у различитим међународним околностима, а адекватно политичко-безбедносним ситуацијама креира и спроводи конфликтна или кооперативна спољна

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-3360-6730, trbojevicmilovan1@gmail.com

** Докторанд, ORCID 0000-0003-2449-3228, svircevic1995@gmail.com

политика. Такође, међународни односи некада могу бити обележени неутралним статусом и индиферентном политиком држава, што нема значајнијих рефлексија на глобалну и регионалну констелацију снага. У различитим географским регијама међудржавни односи могу се евалуирати као мање или више динамични, без обзира да ли је чешће присутан модел конфронтације или модел сарадње. Интензивнија и динамичнија геопросторна регија последица је присуства бројнијих и сложенијих међусобно координисаних или конфронтираних циљева и интенција. Поменути динамизам посебно је изражен у регији која у геополитичком речнику носи назив срце Европе и где су геополитичке и геостратешке претензије кроз историју биле најизраженије, а то је Источна Европа. Сходно томе, перманентно се поставља питање успостављања и очувања безбедности и дефинисања међународног стратешког опредељења држава Источне Европе.

Међу земљама које су предмет анализе Белорусија и Молдавија се налазе изван евроатлантских оквира. Белорусија је у геостратешком смислу у изузетно неповољном безбедносном и спољнополитичком окружењу, због чега је њено војно партнерство са Руском Федерацијом (РФ) уједно и питање очување националне безбедности. Молдавија, као држава ван војно-политичких међународних савеза, има незавидну ситуацију, јер лишена стратешког партнерства са лидером источног или западног пола, може, по узору на Украјину, да се нађе на тачки њиховог интересног сукобљавања. Државе Источне Европе, које су заузеле атлантистички стратешки спољно-политички правац, своју безбедност од спољних и унутрашњих војних и невојних претњи остварују првенствено ослањајући се на механизме, снаге и системе које произилазе из чланства у Организацији северноатланског споразума (НАТО). Овај концепт Сарадње у безбедности показао се, за сада, као веома делотворна стратегија појединачног и колективног одвраћања многих облика и носиоца угрожавања, а посебно војних претњи споља. Међутим, анализа и валидизација чињеница из периода након Хладног рата и успостављања униполарности, када су се остварили услови за евроатлантску експанзију на земље Источне Европе, упућују на закључак да поменути концепт Сарадње у безбедности није био тестиран у озбиљнијим међународним кризама и конфликтима какав је сукоб у Украјини. Узимајући у обзир озбиљност и потенцијал актуелне претње, отвара се дилема, да ли ће статус „НАТО чланица“ пружити довољно сигурности да се задржи успостављени евроатлантски курс или нас, сада већ *de facto* глобална криза, води у ревивализам неповерења и афирмацију претпоставке да је овај концепт сарадње у безбедности искључиво у служби њеног главног провајдера (САД).

ГЕОПРОСТОРНО И ГЕОСТРАТЕШКО ДЕФИНИСАЊЕ ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Источна Европа је специфична по бројним карактеристикама, али оно што је најупечатљивије за овај део Европе јесте: географска позиционираност, геополитички значај, стратешко политичко опредељење и енергетски потенцијал.

У погледу *географске позиционираности*, Источна Европа обухвата територију од Средње и Северне Европе на западу до Урала, где се налази граница Европе

према Азији на истоку. На северу се простире до Баренцовог мора, а јужну границу чине Црно море, Кавказ и Каспијско језеро. Територијална предност огледа се у томе што регија обухвата готово половину Европског континента (Shtreber 2013), а у политичко-историјском контексту реч је о групи земаља које су у периоду Хладног рата или биле у саставу СССР-а¹ или у сфери њеног утицаја као чланице Варшавског уговора². То је највећа европска регија, са површином од око 5,5 милиона км², где је рељеф изузетно повољан и једноличан, а највећи део заузима Источноевропска низија, због чега је источна Европа одувек привлачила пажњу великих сила. Постоје бројне дилеме, које државе све припадају овој регији. Међутим, према Одсеку за статистику, Одељења за економска и социјална питања Организације уједињених нација, Источну Европу чине следеће земље: Белорусија, Бугарска, Чешка, Мађарска, Пољска, Молдавија, Румунија, Руска Федерација, Словачка и Украјина.³ Већина од наведених земаља, изузев Руске Федерације, Белорусије, Молдавије и Украјине налази се у саставу НАТО-а.

Геополитички значај Источне Европе, најбоље се огледа у најпознатијој Макиндеровој тези: ко влада Источном Европом, влада пределом срца (Heartland); ко влада пределом срца, командује Светским острвом, а ко командује Светским острвом влада светом (Mackinder 2004: 298-321). Владати светским острвом значи командовати светом, а већ из дефиниције овог острва нам је у највећој мери јасно зашто је то тако. Светско острво обухвата евроазијску копнену масу и њен афрички продужетак, што по величини територије, природним ресурсима којима располаже, као и по броју становника значајно надилази остатак света (Трапара 2014: 1155-1156). Такође, на простору светског острва обавља се највећи део од укупне глобалне производње, а постоје и озбиљне процене да ће ова територија постати и центар светске војне моћи.

Из анализе *стратешких спољно-политичких одређења*, можемо да закључимо да је ова регија изузетно поларизована. Већина земаља Источне Европе чланице су НАТО-а: Бугарска, Румунија, Словачка, Чешка, Пољска, Мађарска, док се Руска Федерација и Белорусија налазе у саставу Организације Уговора о колективној безбедности (ОДКБ), а Украјина и Молдавија нису део ниједног војно-политичког савеза. Постоје бројна компатибилна мишљења, која полазе од претпоставке да је кључни фактор избијања сукоба у Украјини управо намера супротстављених полова да произведу Украјину у своју чланицу (НАТО и ЕУ), односно да очувају барем њен неутрални статус (РФ и ОДКБ).

Што се тиче *енергетској полицијала*, најбогатија земља у том смислу свакако је Руска Федерација на чији се гас и нафту земље Источне Европе традиционално ослањају. Проблем који је за евроатлантске земље Источне Европе наступио поводом конфликта у Украјини јесте тешко прилагођавање и навикавање на санкције које је Запад увео Руској Федерацији. Првенствено, реч је о немогућности енергетске диверсификације, услед убрзаног повлачење руског гаса, јер то захтева брзо повећање инвестиција у чисту енергију и обновљиве изворе, што је озбиљан изазов

1 Руска Федерација, Белорусија, Украјина и Молдавија.

2 Бугарска, Румунија, Пољска, Мађарска, Чехословачка, Демократска Република Немачка

3 <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/#geo-regions>

за поменуте земље. Такође, најважнији савезници атланстичких земаља регије нису у могућности да понуде алтернативне изворе, као и континуирано снабдевање из сигурних праваца по веома повољним ценама, због чега је уследило преиспитивање политике увођења санкција РФ, а све ради поновног успостављања и очувања националне безбедности.

БЕЗБЕДНОСНА ДИЛЕМА-ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА

Безбедносна дилема може да се дефинише као теоријски концепт и као пракса. Безбедносна дилема као пракса је старија и датира још од првих људских заједница, која је касније пренета и на политички организована друштва – државе. Као теоријски концепт развија се у окриву теорије реализма средином 20. века, чији је идејни и појмовни творац Џон Херц (Herz 1950: 157-180), док је логику безбедносне дилеме први пут описао Херберт Батерфилд. Иако се чини да се логика посебно добро уклапа у безбедносно такмичење између Сједињених Држава и Совјетског Савеза током Хладног рата, заговорници овог појма га не виде као везан за одређено историјско доба, већ пре одражава суштински трагичну природу међународног живота (Wivel 2011: 2390).

Реализам заузима бихевиористички приступ и темељи се на тези да је воља за моћи укорењена у исквареној људској природи, те да се због тога државе ангажују у борбама како би повећале своју моћ. Акумулација моћи једнако је битна, без обзира да ли се радило о увећању индивидуалне или је реч о увећању политички институционализоване моћи (власти). Конкретније, безбедносну дилему рађа приступ држава у међународним односима који се темељи на теорији офанзивног структуралног реализма, која пропагира максимизацију моћи. Са друге стране, алтернативни реалистички концепт познатији као дефанзивни структурални реализам, противи се увећању моћи као механизму постизања безбедности. Према офанзивном концепту, држава треба да увеличава своју моћ до оне мере колико је то могуће (Вилијамс 2012: 61-64).

Увећање војне моћи и реализација националних интереса супарничке државе сматрани су непосредном претњом по сопствене вредности, интересе и безбедност. Стање које се укратко може описати старом максимом: „најбољи мир је припрема за вођење рата“, изродило је тзв. безбедносну и одбрамбену дилему (Мијалковић 2018: 45). Поменуте дилеме резултат су неуређеног и анархичног међународног поретка, где не постоји легитиман монопол принуде, то јест не постоји суверена глобална власт, због чега државе морају да штите своју безбедност, између осталог и кроз максимизирање сопствених конвенционалних и неконвенционалних механизма моћи. Међутим, многе акције предузете у постизању тог циља – као што су набавка оружја и развој нових војних технологија – нужно ће умањити безбедност других држава, јер државе не могу да знају да ли ће наоружана држава искористити повећане сопствене војне способности за напад у будућности. Из тог разлога, они ће или изабрати да повећају сопствене војне капацитете како би поново успоставили равнотежу снага или ће покренути превентивни напад како би спречили да држава са наоружањем уопште поремети равнотежу.

Постоје теоретичари који тврде да је безбедносна дилема ирелевантна и да су државе које желе да прошире своју моћ на рачун других најважнији извор војних сукоба (Wivel 2011: 2389-2391).

Насупрот томе, Херберт Батерфилд тврди да безбедносна дилема може да наведе државе на рат иако можда не желе да нанесу штету једна другој (Shiping 2009: 587-601). Џон Херц, који је створио термин „безбедносна дилема“, сматра да групе и појединци који живе једни поред других, а да нису организовани у више јединство, морају бити забринуте за своју безбедност од напада, подвргавања, доминације, или уништења од стране других група и појединаца. Настојећи да стекну сигурност од таквих напада, они су вођени да стичу све више и више моћи како би избегли ефекте моћи других. Ово, заузврат, чини друге несигурнијима и приморава их да се припреме за најгоре. Будући да се ниједна држава никада не може осећати потпуно безбедном у таквом свету конкурентских јединица, долази до надметања у моћи и зачарани круг безбедности и акумулације моћи је укључен (Shiping 2009: 591). Џервис је на различитим местима дефинисао безбедносну дилему на следећи начин: „ове ненамерне и нежељене последице акција које су имале за циљ да буду дефанзивне... којима држава покушава да повећа своју безбедност смањују безбедност других“, и где „добитак једне државе у безбедности често ненамерно угрожава друге (Shiping 2009: 591-592). Дакле, према наведеним ауторима, безбедносна дилема није ствар избора, него ствар нужде, која постаје већа утолико, колико је моћнија сила која држави прети.

УТИЦАЈ БЕЗБЕДНОСНЕ ДИЛЕМЕ НА ФОРМИРАЊЕ СПОЉНО-ПОЛИТИЧКИХ ПРАВАЦА

Држава може да предузме различите потезе и да донесе различите одлуке везано за сопствену безбедност. На почетку, у стратегијском смислу државе бирају између две стратегије: кооперација или наоружавање. Ако обе државе изаберу кооперацију, резултат је економичнија војна равнотежа. Ако обе државе изаберу наоружавање, у економском смислу обе губе, јер се равнотежа одржава по веома високој цени. Коначно, ако се једна држава наоружава, а друга не, држава која се наоружава има стратешку предност, а држава која бира да се не наоружава запада у војно неповољан положај. Такође, у случају да држава због осећаја смањене безбедности одлучи да набави или произведе више оружја као одговор на већ покренуто наоружавање свог противника, она истог ставља у позицију смањене безбедности у којој се сама налазила, чиме се покреће спирални процес. Управо у покушају да се побегне од безбедносне дилеме државе наилазе на дилему затвореника (Seltzer 2019: 5-6). Нејасно је одређено на који начин ће се понашати држава у случаја када њен такмац који повећава своје конвенционално наоружање поседује и нуклеарне потенцијале. У таквој ситуацији одговорити простим увећањем конвенционалног наоружања нема значајнијих ефеката, а таква трка у наоружању је у старту изгубљена, док са друге стране захтева огромна материјално-финансијска улагања, за која је извесно да су узалуд потрошена. Стога, државе, које се суочавају са таквим непријатељем, неће изабрати стратегију наоружавања и директног супростављања, него ће настојати да кроз војно-политичке савезе и интеграције у међународне

организације тог типа постигну ефекат појединачног и колективног одвраћања. Ова стратегија примењена је и од стране земаља Источне Европе, које су улазак у дирекну трку у наоружању са супериорнијим противником, покушале да избегну кроз спољнополитичку интеграцију у међународне организације чији најважнији провајдери могу да им буду гарант нуклеарног одвраћања. Међународна интеграција није крај безбедносне дилеме, јер се често у тим околностима активира питање и безбедносне дилеме коју покрећу међународне организације, чиме је преносе и на своје чланице. Примера ради, постоје политичко-декларативни акти и добро осмишљена и широко пласирана реторика да је НАТО чисто одбрамбени савез, те да не постоје агресивни (офанзивни) планови према другим државама или међународним организацијама. Са друге стране, извесна је реперкусија поменутих аргумената у политичко-безбедносној перцепцији Русије и њених савезника, поготово када се узме у обзир експанзивна политика и динамика увећања моћи од стране НАТО.

БЕЗБЕДНОСНА ДИЛЕМА И СПОЉНА ПОЛИТИКА ЗЕМАЉА ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У КОНТЕКСТУ СУКОБА У УКРАЈИНИ

Државе Источне Европе које су дефинисане као предмет анализе могу се поделити у три групе: 1. евроатлантска група држава, 2. источно-православна, 3. формално неутрална. Евроатлантску групу држава чине Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка, Румунија и Бугарска. Источно-православни део чини Белорусија уз Руску Федерацију, док су Молдавија и Украјина формално неутралне државе. Са друге стране, државе евроатлантске групе, у погледу доследности политике ЕУ и НАТО према сукобу у Украјини, могу се поделити у три категорије: 1. већински доследне: Пољска и Чешка, 2. већински недоследне: Словачка и Мађарска, 3. декларативно доследне: Бугарска и Румунија.

Белорусија је једина земља Источне Европа која није мењала свој спољнополитички курс, те је остала оријентисана према традиционалном савезнику – Руској Федерацији. Извор безбедносне дилеме у случају Белорусије јесте увећавање војних и офанзивних потенцијала евроатлантских држава. Она националну безбедност од спољног војног угрожавања штити сопственим националним снагама и капацитетима, али и ослањајући се на механизме и капацитете који произилазе из чланства у ОДКБ. Према Уговору ОДКБ, у случају угрожавања безбедности, стабилности, територијалног интегритета и суверенитета једне или више држава чланица или угрожавања међународног мира и безбедности, држава чланица ће одмах покренути механизам заједничких консултација у циљу координације својих ставова, те развити и предузети мере за помоћ државама чланицама у циљу отклањања настале претње.

Од почетка рата у Украјини међународна заједница је била забринута за потенцијални улазак Белорусије у сукоб, међутим Белорусија није директно укључена на страни РФ, али је званично подржала свог савезника. Такође, Белорусија је омогућила РФ да део војних операција изведе са њене територије.⁴ Због тога је

4 <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-podtverdil-chto-s-territorii-belarusi-byli-zapuscheny-rakety-po-pozitsijam-v-ukraine-no-eto-487330-2022/>

постала мета политичко-економских санкција од стране САД, ЕУ, Велике Британије и Јапана (Laster-Michael 2023⁵). Односи између Белорусије и њених НАТО суседа додатно су се погоршали током лета прошле године. Напетост је посебно присутна на релацији Пољска - Белорусија, јер су војне трупе распоређене са обе стране границе, а земље једна другу оптужују за ескалацију тензија. Због поменутих догађаја, Белоруски званичници истичу да је могућност директног војног сукоба са НАТО земаљама у будућности постала сасвим очигледна (George, Weyeman 2023).

Упркос увођењу снажних економских санкција од стране Запада, белоруска економија је порасла за 3,5 одсто на годишњем нивоу у првих девет месеци 2023. Она је заштићена од пуног утицаја санкција спремношћу РФ да надокнади губитке енергентима, субвенције које прелазе 15 милијарди долара у 2022. (Astapenia 2023). Поред тога, морала је знатно да повећа своја улагања у војни и одбрамбени сектор, али је и поред додатних издатака и даље у великој мери, у војном и одбрамбеном смислу, зависна од РФ.

Највећи утицај на побољшање регионалне позиције Белорусије у сфери одбране, а уједно и за интензивирање регионалне безбедносне дилеме, јесте распоређивање руског тактичног нуклеарног оружја на њеној територији. Председник Белорусије потврдио је да је РФ завршила испоруку тактичког нуклеарног оружја његовој земљи, што је иницијатива која је изазвала велику забринутост у суседној Пољској, као и у читавом региону.⁶ Распоређивање тактичног нуклеарног оружја ван РФ је одговор на стационирање америчког тактичког нуклеарног оружја у Европи. Све веће руско војно присуство у Белорусији могло би да границу учини још значајнијим фронтом за Украјину, јер би потенцијално морала да премешта део снага са југа и истока (Brookes 2023). Поставља се питање да ли ће ово руско нуклеарно оружје остати у Белорусији или ће на крају бити враћено РФ. Узимајући у обзир чињеницу да је Белорусија једино руско упориште у Европи, којег је као таквог неопходно сачувати од спољних војних и невојних претњи, сасвим извесно је да је распоређивање нуклеарног оружја стратешки и дугорочни потез.

Пољска је по спољно-политичком опредељењу заузела атлантистички курс, ослањајући се на безбедносне гаранције САД као њеног стратешког партнера. У тренутној политичко-безбедносној констелацији, као највећу претњу Пољска перципира РФ и Белорусију, док због историјске позадине не изражава претерано поверење ни према западно европским савезницима. Без обзира на чврсте гаранције свог стратешког партнера, Пољска је поучена претходним ратним збивањима наставила да развија сопствене војне и одбрамбене потенцијале. С тим у вези, Пољска у наредном периоду планира куповину оружја у вредности од скоро 24 милијарде долара како би повећала безбедност усред регионалних тензија након руско-украјинског сукоба (Genctruck 2023).

Интензивирање безбедносне дилеме у случају Пољске очекивана је последица Украјинског сукоба. Међутим, дилема је подигнута на виши ниво опасности због

5 <https://sanctionsnews.bakermckenzie.com/japan-introduces-further-sanctions-against-russia-and-belarus-3/>

6 <https://apnews.com/article/russia-belarus-nuclear-weapons-shipments-lukashenko-poland-a035933e0c4baa0015e2ef2c1f5d9b1a>

недавног распоређивања руског тактичког нуклеарног оружја у Белорусији, што је свакако повећало опасност од ескалације и озбиљно утицало на регионалну и глобалну безбедност. Пољска увиђа да апсолутна заштита од потенцијалних последица ограниченог нуклеарног рата не постоји и да је сада извесније него икад, да интереси и циљеви пористекли из концепта сарадње у безбедности озбиљно прете да угрозе виталне националне вредности и интересе Пољске. Како апсолутно поверење у стратегију нуклеарног одвраћања више не постоји, она мора да улаже огромне дипломатске напоре да осуди размештање тактичног нуклеарног наоружања у Белорусију и да кроз нефункционални међународно политички систем побољша сопствену безбедносну позицију. Представници Пољске у оквиру Организације Уједињених нација (ОУН) користе осуђујућу реторику за руску војну интервенцију и оптужују је за империјалне намере. Такође, сматрају да је РФ највећа директна претња глобалном миру и безбедности, посебно јер је намерно алоцирала велике оружане сукобе у блиском окружењу нуклеарне електране у Запорожју (<https://press.un.org/en/2023/gadis3712.doc.htm>). Пољска се залаже за измене у тренутним протоколима контроле нуклеарног наоружања, где се захтева шири накнадни споразум који би обухватио сво нуклеарно оружје, укључујући нестратешко и нове врсте оружја. Полазна тачка је поновна изградња међусобног поверења заснованог на поштовању међународног права.

Отако је РФ ушла у ратни конфликт са Украјином у фебруару 2022. године, Пољска отворено подржава свог југоисточног суседа. Наиме, константно упућује Украјини војну, хуманитарну и политичку подршку и учествује у међународним санкцијама против РФ и Белорусије. Поступци Пољске нису мотивисани само помагањем Украјини, већ је за Пољску ово питање безбедности у много ширем контексту где је неопходно зауставити јачање Руске регионалне позиције. Помоћ Украјини, Пољска користи и за решавање спорова у оквиру ЕУ, па је њена благонаклона политика помагања утицала да Европска комисија ослободи средства из ЕУ фонда за опоравак од коронавируса намењених Пољској у вредности од 34,5 милијарде евра, блокираних због дуготрајног спора између Варшаве и политичког естаблишмента ЕУ око питања владавине права, и жестоко оспораваних реформи правосуђа у тој земљи (Szczerbiak 2022).

Чешка је као и Пољска, земља са израженим атланстичким спољно-политичким опредељењем, али кроз историју није гајила тако отворене и директне антагонизме према РФ. Од почетка конфликта у Украјини, Чешка се солидарисала са својим савезницима упућивајући војну и економску помоћ. То није наишло на одобравање свих земаља чланица НАТО и ЕУ, те се међу појединим земљама јављају потпуно супротна политика. Тако је на пример Вишеградска четворка⁷ оштро подељена у ставовима о руском рату против Украјине и приступима решавању сукоба. Наиме, Чешка и Пољска пружају војну помоћ Украјини, док Мађарска и Словачка не напуштају став да неће слати оружје у Украјину, али су спремне да дају хуманитарну или финансијску помоћ.⁸

7 Пољска, Чешка, Словачка и Мађарска.

8 <https://www.euronews.com/2024/02/27/central-european-countries-show-deep-rifts-on-ukraine-war-at-v4-meeting>

У првој години руске инвазије на Украјину, Чешка је испоручила Украјини на десетине тенкова, борбених и оклопних возила и других тешких војних система. Отприлике једна трећина материјала дошла је из чешке војске, остатак су испоручила чешка одбрамбена предузећа. Тржишна цена обуке и опреме коју је Чешка обезбедила директно Украјини износи око 392 милиона евра. У Украјину је послато још 30 милијарди чешких круна материјала на основу лиценци издатих чешким произвођачима војне опреме и муниције. Са додатних 1,5 милијарди чешких круна су директно допринели чешки грађани који су организовали прикупљање. Захваљујући наведеном, Чешка је од својих савезника добила војну опрему и финансијске донације које по вредности, отприлике, одговарају утрошеним средствима за помоћ Украјини. Истовремено, чешким компанијама су издате дозволе за извоз војне опреме у вредности од још 68 милијарди чешких круна током године.⁹ Такође, Чешка је до сад примила преко 300.000 избеглица из Украјине, од када се бележи велики број напад на украјинске избеглица од стране чешких десничара (Goslin 2023).

Руска војна интервенција је осуђена широм чешког политичког спектра. С тим у вези, Представнички дом је на ванредној седници 24. фебруара 2022. године усвојио резолуцију којом се осуђује „варварска, неопростива и ничим изазвана агресија Русије на Украјину” и подржава украјински „територијални интегритет и суверенитет”. Следећег дана, сенатори су такође изразили подршку Украјини и усвојили сличну резолуцију. У обраћању грађанима Чешке, бивши председник Милош Земан осудио је поступке Русије (Novakova 2024).

Словачка је према стратешком опредељењу оријентисана евроатлантски, док је актуелни сукоб у Украјини приморао Словачку да делимично занемари овај правац и повуче потезе који су усмерени на заштиту националне безбедности, а противно ставовима и потезима НАТО и ЕУ партнера. Нова влада Словачке именована крајем 2023. године, одбацила је претходно израђени план за донирање ракета и муниције Украјини, чиме је испуњено предизборно обећање актуелног премијера, да ће зауставити војну помоћ Украјини. Он је водио кампању критикујући западну војну подршку Украјини и санкције РФ и заузео је став сличан мађарском лидеру Виктору Орбану, да је приступ Западу рату апсолутни неуспех и да је потребно пронаћи дипломатско решење и створити мировну стратегију за рат. У погледу узрока руско-украјинског сукоба извршана власт у Словачкој сматра да украјински политичари воде нацистичку политику од које је потребна заштита етничким Русима који живе на истоку земље. Она се такође противи санкцијама ЕУ РФ и жели да блокира улазак Украјине у НАТО (Janicek 2024).

Словачки премијер не напушта став да је једини начин да се оконча сукоб у Украјини да Кијев уступи део своје територије, јер је убеђен да РФ неће напустити Крим, Донбас и Луганск. Поновио је своје противљење настојањима Украјине за придруживање НАТО, јер би то била само основа за Трећи светски рат, а с обзиром да Украјина није независна и суверена земља, већ се налази под тоталним утицајем и контролом Сједињених Држава (Pollet 2024). Премијер Словачке је

9 <https://vlada.gov.cz/en/media-centrum/tiskove-zpravy/czechia-sends-hundreds-of-heavy-military-systems-worth-tens-of-billions-to-ukraine-during-the-first-year-of-russian-invasion-2023252/>

такође тврдио да су западне санкције више наштетиле Европи него РФ и стога је изјавио да неће подржати нове пакете санкција (Istapanov 2024). Оштро се проти-ви ставу одређених чланица НАТО-а и ЕУ о слању трупа у Украјину на билатерал-ној основи, сматрајући да такви планови ризикују ескалацију рата и ширење истог на остатак Европе (Ahmatović 2024).

Словачка својим противљењем покушава да утиче на деескалацију, свесна да интензивирање сукоба може да наштети њеним националним вредностима и инте-ресима. Словачка није међу војно утицајнијим земљама у Европи и није познато да ли нова словачка влада планира да повећа улагања у војни сектор у будућности, а тренутна војна моћ указује да је одбрана Словачке у случају ширења сукоба у Украјини у великој мери зависна од НАТО, у шта изражава озбиљне сумње.

Мађарска је заузевши став као и Словачка по питању сукоба у Украјини, до-вела у колизију своја стратешка и тренутна спољно-политичка опредељења. Она сматра да актуелна политика Запада и њено ширење на исток јесу потенцијално извориште бројних проблема, који могу врло негативно да се одразе на економ-ске, енергетске и безбедносне интересе и вредности, док са друге стране не би донели било какве бенефите Мађарској. Мађарски премијер Орбан сматра да се рат може завршити само преговорима и да би мировни преговори требало да почну што пре како би се избегла могућа ескалација (Janicek 2024). Без озбира на своју Западну оријентацију, Мађарска се од почетка сукоба у Украјини нашла у незавидној позицији НАТО савезника са изузетно блиским везама са РФ. Такве везе су се стално развијале откако је Виктор Орбан по други пут постао преми-јер 2010, због чега га Западни лидери оптужују да следи Путинов модел лидер-ства који подразумева снажну контролу већине медија и лојалност олигарха, те да је постао и главни портпарол РФ у ЕУ и у НАТО-у и који блокира рад њених институција.

Са друге стране, мађарски министар задужен за послове Европске уније, по-зива Европску унију да постави јасне политичке смернице о свом приступу руско-украјинском сукобу. Он сматра да ЕУ мора да обезбеди да њене реакције на развој рата буду предвидиве за блок, као и за Украјину, а да је тренутна политика ЕУ пре-ма Украјини почела је да се развија на начин који би могао да створи стратешку неизвесност уместо постављања јасног политичког оквира.¹⁰

Сличан став заузима и министар спољних послова и трговине оцењујући да је упркос „надуваним либералним очекивањима“, извесно да се РФ у овом сукобу не може нанети војни пораз, с обзиром да је нуклеарна сила, нити да се Украјина може приморати на предају, јер ће увек постојати довољно велика залиха оружја са Запада да се одржи статус кво. Он сматра да ниједна страна не може да победи, да је јасно да ће се цела ствар завршити преговорима и и да је једини морално при-хватљив став позив на хитан прекид ватре и мировне преговоре. У том контексту наглашава да је Европа данас „неспособна да створи ове услове“, па је потребан споразум између САД и РФ, а да је то могуће тек након промене америчког ру-ководства. У међувремену, министар Сијарто је упозорио да би слање западних

10 <https://abouthungary.hu/news-in-brief/boka-hungary-calls-for-clear-eu-stance-on-russia-ukraine-conflict>

трупа у Украјину прекршило „црвену линију“ НАТО-а, јер ова међународна организација ипак није страна у сукобу.¹¹

Мађарска се успротивила финансијској помоћи Украјини са образложењем да буџет ЕУ треба да подржи државе чланице, да у Украјини постоји озбиљна корупција и да подршка Запада у рату није дала резултате (Ozturk 2024). С тим у вези мађарски премијер ставио је вето на пакет помоћи Украјини од 50 милијарди евра из фондова ЕУ. Мађарска је своје противљење изразила и у случају отварања прелиминарних преговора Украјине и Молдавије у ЕУ, те је после заузела нешто флексибилнији став (Thorpe 2023).

Мађарска сматра да Украјина у рату опстаје искључиво због војне и финансијске помоћи ЕУ и САД. Процењује да је једини начин да се сукоб оконча да САД заустави своју помоћ у новцу и војној опреми, јер ЕУ неће моћи сама да финансира овај сукоб. Сходно томе, мађарски премијер директно пружа подршку Доналду Трампу, као кандидату на председничким изборима, који је у својим предизборним обраћањима рекао да ће у потпуности обуставити новчану помоћ Украјини (Lukiv 2024).

Бугарска се од почетка конфликта трудила да прилагоди своју спољну политику ЕУ и НАТО савезницима. Међутим, власт у Бугарској није у потпуности кохерентна када је реч о ставу према РФ и конфликту у Украјини. Чињеница је да је овај сукоб убрзао напоре бугарске владе да се земља што више удаљи од руског утицаја. Тренутно једина утицајна политичка фигура која и даље заузима благонаклон став према РФ јесте председник Бугарске, који сматра да је сукоб у Украјини ризик за целу Европу и да став политичких лидера који управљају ЕУ и НАТО, да слање војне помоћи повећавају општу сигурност, у ствари води само ка продубљивању сукоба (Nikolov 2023).

Почетком сукоба у Украјини Бугарском је управљала коалициона влада која је укључивала четири странке различитих идеолошких опредељења. Упркос овој идеолошкој хетерогености и присуству Бугарске социјалистичке партије у владајућој коалицији, тадашња влада заузела је јасну антируску позицију. Протерано је 70 руских дипломата из земље под оптужбом за шпијунажу. Оваква политика према РФ активирала је једно од најтежих питања са којима се влада морала бавити, а то је снабдевање руским гасом, с обзиром на зависност Бугарске од руског гаса, којим је снабдевано 77% од потреба земље на почетку рата (Zankina 2023). Одлука РФ да обустави испоруку гаса Бугарској, натерала је ову земљу да се брзо диверзификује и да започне снабдевање гасом из Азербејџана, што се показало као добро тренутно решење, али се поставља питање могућности сигурности снабдевања и обезбеђења неопходних количина у континуитету.

Бугарска, која важи за једну од најсиромашнијих чланица ЕУ, са статусом руске државе, помогла је Украјини слањем неопходне количине дизела и муниције. Од децембра 2022. Бугарска је пружила 225 милиона евра помоћи Украјини и примила 150.000 украјинских избеглица. На самом почетку, Бугарска се придружила западним санкцијама против РФ, али ова земља није у старту јавно помогла Украјини у свом ратном напору. Бугарски председник одбио је да достави војну помоћ

11 <https://abouthungary.hu/news-in-brief/fm-reality-and-ideology-are-far-apart-in-politics-today>

у марту 2023. године. Привремене владе, такође су одбациле директну помоћ у виду оружја, позивајући се на забринутост за националну безбедност. Иако је противљење председника Бугарске било недвосмислено, национални парламент у Софији суспендовао је ову забрану средином 2023. године, изгласавши великом већином слање војне помоћи у Украјину.¹² Овим чином, формално је омогућена помоћ Украјини, али Бугарска још увек није решила начин њене испоруке, за шта ће јој требати помоћ НАТО савезника. Такође, војна опрема коју Бугарска намерава да упути у Украјину јесте заостала совјетска опрема, па је даље пружање војне помоћи под знаком питања, с обзиром на ограничене могућности те земље.

Бугарска војна моћ се, у значајној мери, још увек ослања на опрему из совјетског периода, а у погледу одбране веома је зависна од свих НАТО партнера. Ради прилагођавања НАТО стандардима и системима, Бугарска ће у будућности морати да уложи значајно већа средства за куповину НАТО војне опреме, као и да изврши модернизацију својих оружаних снага. Због тога, Бугарска, иако не остварује већи допринос, улаже напоре да помогне Украјини у садашњој кризи, и спречи ширење сукоба, а посебно је брине руско војно присуство у Црном мору. С тим у вези Бугарски министар одбране сматра да су Руски рат против Украјине, заједно са осталим растућим безбедносним ризицима и претњама, присилили Бугарску да брзо изгради снажну одбрану у оквиру НАТО-а и ЕУ. Министар додаје да је неопходно превазићи технолошку заосталост, постићи интероперабилност са савезницима, ослободити се засталиг совјетског наоружања и смањити зависност од набавке наоружања и војне опреме из Русије (Gencturk 2023).

Румунија по угледу на Бугарску задржава свој стратешки спољно-политички правац и Украјини пружа више декларативну него фактичку подршку. Румунија је ипак подржала Украјину без обзира на претходна ситна трвења везана за питање права румунске националне мањине и територијалне спорове. Председник Румуније нагласио је спремност и фокус Румуније да помогне Украјини да победи у рату, где је посебно истакао могућност пружања помоћи и у војном смислу. Овај циљ одредио је као стратешки интерес своје земље (Gencturk, Erugur 2023). Румунији је завршетак сукоба посебно важан из економског угла, јер је тренутна ситуација на терену у значајној мери онемогућила румунским компанијама да обавља трговину кроз Дунав и Црно море.

Румунија није упутила у Украјину значајнију помоћ у виду војне опреме и наоружања, као и финансија. Поред декларативне улоге, која се тиче прилагођавања пакетима санкција са Запада и усвајањем политичких докумената и резолуција, Румунија је дала важан допринос у збрињавању избеглица из Украјине. Према томе, Румунија је успоставила јасну структуру за доношење одлука и координацију како би омогућила агенцијама са различитим правним и функционалним одговорностима на свим нивоима власти да ефикасно планирају, координирају и комуницирају на терену као одговор на хуманитарну кризу.¹³ Међутим, Румунија финансира мањи део обавеза који проистиче из програма помоћи мигрантима. Влада је

12 <https://apnews.com/article/bulgaria-ukraine-armored-carriers-military-aid-7f256492a063c154ca614c18ab95aced>

13 <https://www.gov.ro/ro/pagina/ukraine-together-we-help-more>

2022. године издала хитну уредбу у вези са механизмом поравнања из европских фондова за одређене трошкове који се односе на подршку избеглицима из Украјине. Укупна вредност шеме финансирања за смештај избеглица је 118 милиона евра, од чега Европски социјални фонд обезбеђује 100 милиона евра, а владина средства покривају разлику (Necsutu 2023).

Безбедносна дилема настала због сукоба у Украјини се поред Пољске, највише рефлектовала на Румунију, због вођења борбених операција у пределу њене границе са Украјином. Наиме, убрзо након повлачења из уговора о црноморском житу 17. јула 2023. године, РФ је почела да гађа украјинске луке и складишта дуж Дунава, у покушају да заустави главни алтернативни пут за извоз украјинске пољопривреде. Међу метама биле су украјинске луке Измаил и Рени, које су уз саму украјинско-румунску границу. Изаоловани инциденти слетања делова беспилотних летелица у Румунију повећали су тензију између РФ и НАТО-а, што је подстакло румунске оружане снаге да преместе системе противваздушне одбране у тај део и тако повећају безбедност. Такође, у званичном саопштењу румунско министарство одбране је навело да је око 100 америчких војника и четири америчка авиона Ф-16 стигло у војну ваздушну базу Борчеа око 150 км јужно од Измаила (Ilie 2023). Како је Румунија постала домаћин борбеној групи НАТО под вођством Француске, војно присуство САД у Румунији се утростручило на више од 3.000 америчких војника од почетка рата (Kumar Sen 2023). Забринутост у Румунији опала је након изјаве заменик генералног секретара НАТО да не постоји ризик да ће Румунија бити увучена у рат након недавног открића фрагмената дронова на њеној територији (McGrath, Ghirda 2023). Међутим, овог пута су изостале чврсте гаранције да ће Румунија бити заштитена у случају да до таквог сукоба дође.

Украјина и актуелна политика румунских власти уживају већинску подршку, што је потврђено истраживањем јавног мњења у Румунији, које је спровео Румунски институт за евалуацију и стратегију (ИРЕС), а резултат је да 62 одсто испитаника жели да њихова земља настави да подржава Украјину у њеном текућем сукобу са РФ. Новија анкета „Трансатлантски трендови 2023.“, коју је објавио немачки Маршал фонд у септембру 2023. године, потврдила је да више од половине румунских грађана подржава улазак Украјине у НАТО и Европску унију, а 60 одсто је за пружање финансијске помоћи за њену реконструкцију после рата (Aligica 2024).

Молдавија формално има статус војно неутралне земље, док намере да се уврсти у евроатлантске интеграције постоји од распада СССР и стицања независности. Напори које Молдавија преузима у том правцу оптерећени су страховима од Руске реакције на такву политику, што је један од разлога пасивности у погледу пружања помоћи Украјини. До почетка сукоба, и Руске специјалне војне операције у Украјини, вероватноћа за избијање сукоба је била врло мала. Међутим, од тада тензије су значајно порасле, и повећан је ризик од сукоба између Молдавије и Русије, који би свакако у корист ишао Русима. Не искључује се могућност да ће проширење сукоба Русије и Украјине бити баш преко Молдавије, јер се она између осталог граничи са Румунијом која је чланица НАТО-а.

Откако је Русија извршила инвазију на Украјину 2022. године, Молдавија се суочила са низом криза које су повремено будиле страх да је земља такође на

нишпану Русије. То је укључивало слетање залуталих пројектила на њену територију, тешку енергетску кризу након смањења испоруке гаса, необуздану инфлацију и протесте проруских партија против прозападне владе. Молдавија је такође примила највећи број украјинских избеглица, по глави становника, од било које друге земље (McGrath, Obreja 2024).

Влада Молдавије тврди да постоји појачана руска војна акативност у регији. Наиме, то говори да Молдавија никако не може остати нетакнута у овом сукобу, и да је безбедност ове земље итекако угрожена. Потенцијално, највећа претња по безбедност Молдавије долази од стране Придњестровља и руских сепаратистичких елемената у њему (Pasha, Lutsevych 2024). Званичници Молдавије тврде да је безбедносна ситуација веома осетљива јер се на територији Молдавије налазе руске трупе које Москва није повукла упркос међународним споразумима из 1994. и 1999 године, и да је рат наомак граница Молдавије. Званичници Молдавије Русију оптужују за ометање информационог система, сајбер нападе, прекид снабдевања гасом, индиректни утицај на снабдевање електричном енергијом након бомбардовања критичних инфраструктура Украјине које су тесно повезане са инфраструктура Молдавије (Potter 2024).

Као одговор на све наведено, током лета 2023. године је услед погоршања стања између Русије и Молдавије протерао преко 40 Руских дипломата због наводног непријатељског деловања. Такође, земље ЕУ предвођене Немачком активно учествују у наоружавању, не само Молдавске војске, него и полицијских јединица (Kirichenko 2023).

ЗАКЉУЧАК

Анализиране одлике Источне Европе могу се посматрати искључиво кроз призму узрока, док се актуелни конфликт у Украјини може узети као потенцијални повод за избијање и ширење војних сукоба на простор Источне Европе. Очигледно је да либералне и сродне теорије о уређеном међународном поретку, устројеном на важећем међународном праву у којем се спорне ситуације решавају дипломатским путем и на миран начин, немају адекватну примену у овој конкретној ситуацији. Насупрот томе, државе Источне Европе се у заштити сопствених виталних вредности и интереса ослањају како на сопствене оружане снаге и друге факторе моћи, тако и на војно политичка савезништва, што потврђује теорију о међународној заједници као анархистичком систему.

На првом месту, треба узети у обзир незавидну позицију Белорусије, у чијем је случају безбедносна и одбрамбена дилема више изражена, а сходно чињеницама да је Белорусија окружена далеко бројнијим и моћнијим противницима, чије су тактике према војним и политичким супарницима изузетно добро координисане. Са друге стране, поставља се питање колико чланство Белорусије у ОДКБ-у може да послужи у одвраћању од војних претњи споља и изазивању унутрашњих оружаних побуна и друштвено-политичких криза, с обзиром да је најважнији провајдер овог концепта колективне безбедности у отвореном и исцрпљујућем рату са Украјином. С обзиром да Молдавија нема савезника, већ да само благо наговештава своју

западну интеграцију, постоји могућност да се ново жариште отвори на њеној територији. Међутим, без обзира на сличну ситуацију, Молдавија је далеко мање значајна за Русију у погледу економије, културе, регионалне политике, безбедности и географске позиционiranости у поређењу са Украјином. Безбедносна и одбрамбена дилема је мање изражена у случају земаља Источне Европе које се налазе у саставу НАТО. Такође, земље Источне Европе гаје одређени степен неповерења у погледу да ли је САД спреман да ризикује директни конвенционални и нуклеарни рат у случају да се конфликт у Украјини прошири на њихову територију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- About Hungary 2024. *Bóka: Hungary calls for clear EU stance on Russia-Ukraine conflict*. <https://abouthungary.hu/news-in-brief/boka-hungary-calls-for-clear-eu-stance-on-russia-ukraine-conflict>. [4. 3. 2024].
- About Hungary 2024. *FM: Reality and ideology are far apart in politics today*. <https://abouthungary.hu/news-in-brief/fm-reality-and-ideology-are-far-apart-in-politics-today>. [4. 3. 2024].
- Ahmatović 2024: Šejla Ahmatović. *Slovak PM says EU, NATO members weighing sending troops to Ukraine*. <https://www.politico.eu/article/slovak-pm-fico-says-eu-and-nato-states-consider-sending-troops-to-ukraine/>. [4. 3. 2024].
- Aligica 2024: Paul Dragos Aligica. *Frictions aside, Romania remains steady in support of Ukraine*. <https://www.gisreportsonline.com/r/romania-ukraine-relations/>. [16. 3. 2024].
- AP News 2023: <https://apnews.com/article/russia-belarus-nuclear-weapons-shipments-lukashenko-poland-a035933e0c4baa0015e2ef2c1f5d9b1a>. [21. 3. 2024].
- AP News 2023. *Bulgaria agrees to send heavy military equipment to Ukraine for the first time since the invasion*. <https://apnews.com/article/bulgaria-ukraine-armored-carriers-military-aid-7f256492a063c154ca614c18ab95aced>. [9. 3. 2024].
- Astapenia 2023: Ryhor Astapenia. *Chatham house*. <https://www.chathamhouse.org/2023/12/russias-war-ukraine-has-strengthened-lukashenka-undermined-belarus>. [21. 3. 2024].
- Brookes 2023: Peter Brookes. *Russia's strategy in sending tactical nuclear weapons to Belarus*. <https://www.gisreportsonline.com/r/russia-belarus-nuclear/>. [20. 2. 2024].
- Воскресенье 2014. <https://www.belta.by/president/view/lukashenko-podtverdil-cto-s-territorii-belarusi-byli-zapuscheny-rakety-po-pozitsijam-v-ukraine-no-eto-487330-2022/>. [21. 3. 2024].
- Euronews 2024. *Central European countries show deep rifts on Ukraine war at V4 meeting*. <https://www.euronews.com/2024/02/27/central-european-countries-show-deep-rifts-on-ukraine-war-at-v4-meeting>. [28. 2. 2024].
- Genctruk 2023: Ahmet Genctruk. *Poland places orders for \$23.8B in weapons purchases*. <https://www.aa.com.tr/en/europe/poland-places-orders-for-238b-in-weapons-purchases/2984964>. [20. 2. 2024].
- Gencturk 2023: Ahmet Gencturk. *War in Ukraine forced Bulgaria to improve defense capabilities: Defense minister*. <https://www.aa.com.tr/en/europe/war-in-ukraine-forced-bulgaria-to-improve-defense-capabilities-defense-minister/2983275>. [10. 3. 2024].
- Gencturk-Erueyur 2023: Ahmet Gencturk-Erueyur. *Romania, Ukraine agree to elevate relations to strategic partnership*. <https://www.aa.com.tr/en/europe/romania-ukraine-agree-to-elevate-relations-to-strategic-partnership/3014633>. [11. 3. 2024].
- Government of The Czech Republic 2023. *Czechia sends hundreds of heavy military systems worth tens of billions to Ukraine during the first year of Russian invasion*. <https://vlada.gov.cz/en/media-centrum/tiskove-zpravy/czechia-sends-hundreds-of-heavy-military-systems-worth-tens-of-billions-to-ukraine-during-the-first-year-of-russian-invasion-203252/>. [1. 3. 2024].
- Goslin 2023: Tim Goslin. *Attacks on Ukrainians in Chechia are on the rise*. <https://balkaninsight.com/2023/10/12/attacks-on-ukrainians-in-czechia-are-on-the-rise/>. [26. 2. 2024].

- George-Weyeman 2023: Mathew George-Pieter Weyeman. *Tensions on the Belarus border: A look at military spending and arms import patterns*. <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2023/tensions-belarus-border-look-military-spending-and-arms-import-patterns>. [20. 2. 2024].
- Herz 1950: John H. Herz. Idealist Internationalism and the Security Dilemma. *World Politics*. Vol. 2, No. 2, 1950, pp. 157-180,
- Ilie 2023: Luiza Ilie. *Romania bolsters defences to stop Ukraine war crossing NATO threshold*. <https://www.reuters.com/world/europe/romania-bolsters-defences-stop-ukraine-war-crossing-nato-threshold-2023-09-29/>. [13. 3. 2024].
- Istebanov 2024: Aslan Istebanov. *Slovakia's Stance on the Ukrainian War*. <https://www.ankasam.org/slovakias-stance-on-the-ukrainian-war/?lang=en>. [3. 3. 2024].
- Janicek 2024: Karel Janicek. *Deep divisions on Russia's war in Ukraine were evident at a meeting of 4 Central European countries*. <https://apnews.com/article/czech-republic-poland-ukraine-war-russia-cb30efe44a452b8e4871aa1d1182ddda>. [2. 3. 2024].
- Kirichenko 2023: David Kirichenko. *To protect Europe, the West should send arms to Moldova*. <https://www.euronews.com/2023/08/22/to-protect-europe-the-west-should-send-arms-to-moldova>. [18. 3. 2024].
- Kumar Sen 2023: Ashish Kumar Sen. *Romania Worries About Fallout from Ukraine War*. <https://cepa.org/article/romania-worries-about-fallout-from-ukraine-war/>. [13. 3. 2024].
- Laster-Michael 2023: Maya Lester KC-Michael O'Kane. *Belarus – sanctions regime*. <https://globalsanctions.co.uk/region/belarus/>. [20. 2. 2024].
- Lukiv 2024: Jaroslav Lukiv. *Trump will not give a penny to Ukraine - Hungary PM Orban*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-68533351>. [6. 3. 2024].
- Mackinder 2004: Halford J. Mackinder. „The Geographical Pivot of History“. *The Geographical Journal*. год. 2004. Vol. 170, No. 4, 298-321.
- McGrath, Ghirda 2023: Stephen McGrath, Vadim Ghirda. *'No risk' that NATO member Romania will be dragged into war, senior alliance official says*. <https://apnews.com/article/romania-ukraine-nato-russia-war-drones-8a80bf6604bbd5506d1eef1358ddc9c2>. [15. 3. 2024].
- McGrath, Obreja 2024: Stephen McGrath, Aurel Obreja. *Moldova faces multiple threats from Russia as it turns toward EU membership, foreign minister says*. <https://apnews.com/article/moldova-russia-war-ukraine-transnistria-eu-6c14d96e8cdc0bc699f0315eecaab4f6>. [16. 3. 2024].
- Мијаљковић 2018. Саша Мијаљковић. *Национална безбедносћ – четврти, измењено и допуњено издање*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
- Necsutu 2023: Madalin Necsutu. *Romanians Hosting Ukrainian Refugees Complain of Delay in Payments*. <https://balkaninsight.com/2023/03/23/romanians-hosting-ukrainian-refugees-complain-of-delay-in-payments/>. [12. 3. 2024].
- Nikolov 2023: Krassen Nikolov. *Bulgarian president accuses Ukraine of not wanting to stop Russian war*. <https://www.euractiv.com/section/politics/news/bulgarian-president-accuses-ukraine-of-not-wanting-to-stop-russian-war/>. [7. 3. 2024].
- Novakova 2024: Veronica Novakova. *Russian invasion of Ukraine: How does it affect the Czech Republic?*. <https://www.humanrightscentre.org/blog/russian-invasion-ukraine-how-does-it-affect-czech-republic>. [1. 3. 2024].
- Ozturk 2024: Mustafa Ozturk. *Hungary's position on war in Ukraine remains unchanged: Orban*. <https://www.aa.com.tr/en/europe/hungarys-position-on-war-in-ukraine-remains-unchanged-orban/3125375>. [5. 3. 2024].
- Pasha, Lutsevych 2024: Valeriu Pasha, Orysia Lutsevych. *Is Moldova a new battleground in Russia's war?*. <https://www.chathamhouse.org/2024/03/moldova-new-battleground-russias-war>. [18. 3. 2024].
- Pollet 2024: Mathieu Pollet. *Slovak PM: Ukraine must give up territory to end Russian invasion*. <https://www.politico.eu/article/slovakia-prime-minister-robert-fico-ukraine-cede-territory-russia-moscow-invasion-nato-entry/>. [3. 3. 2024].

- Potter 2024: Benjamin Potter. *Unrecognized Republic, Recognizable Consequences*. <https://www.usm-cu.edu/Outreach/Marine-Corps-University-Press/MCU-Journal/Journal-of-Advanced-Military-Studies-SI-2022/Unrecognized-Republic-Recognizable-Consequences-Russian-Troops-in-Frozen-Transnistria/>. [16. 3. 2024].
- Seltzer 2019: Nicholas Seltzer. *Liberalism and the Security Dilemma: Are International Institutions Effective?*. Reno: University of Nevada.
- Shiping 2009: Tang Shiping. *The Security Dilemma: A Conceptual Analysis*. *Security Studies*. DOI: 10.1080/09636410903133050, 587–623.
- Shtreber: 2013. *Истична Европа*. <https://shtreber.com/istocna-evropa>. [11. 1. 2024.].
- Szczerbiak 2022: Aleks Szczerbiak. *How will the Russia-Ukraine war affect Poland's rule of law dispute with the EU?* <https://www.pubaffairsbruxelles.eu/opinion-analysis/how-will-the-russia-ukraine-war-affect-polands-rule-of-law-dispute-with-the-eu/>. [28. 2. 2024].
- Suetomi 2022. Junko Suetomi. *Japan introduces further sanctions against Russia and Belarus*. <https://sanctionsnews.bakermckenzie.com/japan-introduces-further-sanctions-against-russia-and-belarus-3/>. [20. 2. 2024].
- Thorpe 2023: Nick Thorpe. *What has Hungary's Orban got against Ukraine?* <https://www.bbc.com/news/world-europe-67725570>. [5. 3. 2024].
- Трапара 2014: Трапара Владимир. „Савремени значај макиндеровог концепта Источног Европе: случај украјинске кризе“, *Институционална међународна политика и привреда*. год. 2014. год. LXV, бр. 1155–1156, 26–43.
- United Nations. Department of Economic and Social Affairs: *Standard country or area codes for statistical use*. <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/#geo-regions>. [15. 1. 2024].
- Вилијамс 2012: Пол Вилијамс: *Увод у политику безбедности*. Београд: Факултет безбедности – Универзитет у Београду.
- Zankina 2023: Emilia Zankina. *Pro-Russia or anti-Russia: Political dilemmas and dynamics in Bulgaria in the context of the war in Ukraine*. <https://www.populismstudies.org/pro-russia-or-anti-russia-political-dilemmas-and-dynamics-in-bulgaria-in-the-context-of-the-war-in-ukraine/>. 8. 3. 2024].
- Wivel 2011: Anders Wivel. *Security Dilemma*. *International Encyclopedia of Political Science*. 2011, 2389-2391.

Milovan R. TRBOJEVIĆ

Branislav M. SVIRČEVIĆ

SECURITY DILEMMA AND FOREIGN POLICY OF EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN CRISIS

SUMMARY

The stability of the course of internal and foreign policy directly depends on internal, regional and even global security. Establishing a clear foreign policy direction requires long-term/strategic partnerships, certain and positive security-political opportunities in the environment, which is especially difficult in the dynamic geopolitical environment such as Eastern Europe. Frequent changes in the foreign policy directions of Eastern European countries are the result of conflicts between mutually exclusive geostrategic interests and pretensions in different historical-political contexts, which often led to crisis and even conflict moments. Unfavorable security conditions in Eastern Europe caused by the current conflict in Ukraine fueled a security dilemma, the effects of which were soon felt in all social spheres. Bearing that in mind, the subject of this paper is the research and critical analysis of the security dilemma as a factor of foreign policy action in the context of the Ukrainian conflict, which

includes both long-term (strategic) and short-term directions, as well as regional and global political goals of the countries of Eastern Europe. The countries of Eastern Europe that are direct participants in the Ukrainian conflict were excluded: the Russian Federation and Ukraine, and the focus was on the evaluation of the foreign policy directions of action of the countries of the mentioned region.

All analyzed energetic, geographical, demographic, economic and political-security features of Eastern Europe are a suitable basis and, directly or indirectly, affect the realization of certain security-threatening phenomena, among which are certainly the most dangerous military threats, which have the potential to spread and intensify. The reactivation of the security and defense dilemma, which was actualized after the military intervention of the Russian Federation in Ukraine, put the countries of Eastern Europe under the microscope and put their external political direction to the test. However, it is clear that the countries of this region do not have absolutely mutually compatible foreign policy goals and interests in those areas where it is necessary to protect their national values. While the majority inconsistent countries decide to prioritize their own national security, the majority consistent countries, by helping Ukraine, actively participate in maintaining and strengthening the regional security dilemma.

Keywords: security dilemma, foreign policy, conflict, Ukraine, The Russian Federation, Eastern Europe.

Весна Г. ЂУКИЋ*

Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду

УТИЦАЈ (НЕО)ЛИБЕРАЛНИХ ЕЛИТА НА (ДЕ)ЕТАТИЗАЦИЈУ КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ СРБИЈЕ (19-21. ВЕК)**

Апстракт: У раду се разматра утицај (нео)либералних елита на етатизацију, односно деетатизацију културне политике у Србији, полазећи од дефиниције јавних политика као релативно стабилног, сврсисходног тока деловања државних органа, јавних функционера, владиних и за конодавних тела у суочавању са одређеним проблемима или питањима која утичу на значајан број људи.

Циљ рада је анализа међуодноса између идеја (нео)либералних елита о улози државе у вођењу културне политике, практичних активности законодавних и извршних власти и остварених резултата. Фокус је на оствареним резултатима транзиционих културних политика у Србији након избора 2000, али и на компарацији са претходним транзиционим прекретницама на које су утицале (нео)либералне елите, као нпр. либералне патриоте на Светоандрејску народну скупштину (19. век) и југословенски либерални дисиденти на самоуправљање у култури (20 век).

Кључне речи: етатизација, деетатизација, културна политика, модели одлучивања, правно-политички инструменти, организациони инструменти, либералне патриоте, југословенски дисиденти, Србија.

УВОД

Током 19. и 20. века у Србији су постојали појединци, неформалне и формалне интелектуалне групе које су на различите начине заступале идеје либерализма, а неке од њих су имале значајан, иако вредносно-идејно дијаметрално супротан утицај на културну политику.

„Либералне патриоте“ 19. века чији је идеолог био Владимир Јовановић, заједно са готово свом школованом интелигенцијом која је заступала ову идеологију, тежиле су за демократским уређењем државе на модерној и либералној основи, полазећи од начела да је сваки народ суверен на свом огњишту и да је Народна скупштина једина власна да изрази вољу народа (Томанџа 2011: 31, 36,37). У свом раду „Основи снаге и величине српске“ Јовановић доказује да српски народ поседује „свест о себи и о свему око себе“, те снагу духовне отпорности која произилази из „чувства личне самосталности

* Редовни професор, ORCID 0000-0002-3113-5683, djukic.vesna@gmail.com

** Рад је настао као резултат финансирања научноистраживачке делатности Факултета драмских уметности, према уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја.

и части српског народа, у његовом самопоуздању, неустрашивости и слободном и независном духу који не сине у слабости нити може освајач да укроти“ (Јовановић 1870, 338 у: Томанда 2011: 97). Својом практичном делатношћу „либералне патриоте“ су активно учествовале у препоруку, обнови и изградњи савремене српске државе. Осим што су поставили трајни темељ представничком систему у Србији доношењем првог закона о Народној скупштини Србије (1858) и сазивањем Светоандрејске народне скупштине (1858/59), Јовановић и друге „либералне патриоте“ су, са пуном свешћу о значају самосталне државе за развој културе, поставили темеље државном национално-еманципаторском моделу културне политике (Ђукић 2010: 192).

Вођена идејом обнове државности, српска либерална елита школована у иностранству, дала је свој трајни допринос оснивању и даљем развоју најзначајнијих националних научних, просветних и културних институција српског народа, од Српског ученог друштва (данас САНУ) које је реформисано и на предлог Владимира Јовановића, подељено на научне области (Томанда 2011: 231), до Велике школе (данас Универзитет у Београду) на којој је Јовановић предавао.

Сто година касније, либерално крило Комунистичке партије Југославије чији је идеолог била Латинка Перовић, радничко самоуправљање разуме као пут напуштања „монопола за поседовање власти“ државних и партијских органа (Перовић 1971: 47). Овим иступом на Конгресу културне акције у Крагујевцу, југословенски либерали у врху власти су заједно са припадницима новог слоја југословенских „независних“ интелектуалаца, професионалних уметника и културних радника, изнели манифест „културе отпора“ званичној комунистичкој идеологији (Инђић 1997). Власт је показивала „ограничену толеранцију према дисидентској субкултури“ иако је култура кроз оцену моралнополитичке подобности уметника и културних радника (Indić 2014: 367) била подвргнута политичкој вољи Комунистичке партије. Толеранција власти је омогућила суживот имплицитног модела алтернативне културне политике „двојник државе“ (Ђукић 2022) који је наставио да делује кроз институције самоуправљања у култури.

Само две деценије касније, културно-политичка историја последње деценије 20. века се значајно динамизује. Након рушења Берлинског зида, укидања самоуправљања и распада Југославије, званична културна политика се поново етатизује и враћа на централизован државни модел сличан моделу агитације и пропаганде (АГИТПРОП) друге Југославије (Ђукић Dojčinović 2003: 20-23). Ово изазива нови талас „културе отпора“ коју идеологизује нова-стара дисидентска „пројугословенска, космополитска и лева (...) контрајавност отпора“ (Dragičević Šešić 2018: 13). Некадашњој дисидентско-уметничкој интелектуалној поткултури придружују се и други поткултурни и контракултурни модели које развија цивилни сектор, упркос одређеним идеолошким и естетским разликама, повезан протестом и одбацивањем доминантних модела (Dragičević Šešić, Stojković 2011: 226). Будући да је кључна тачка неслагања са културном политиком коју је деведесетих година водила власт била „етатизирана култура“ (Indić 2014, 368), либерална (пост)југословенска дисидентска политичка, интелектуална и културна елита се приклонила опозиционим политичким странкама унутар коалиције Демократска опозиција Србије (ДОС - Војислав Коштуница), предвођене Демократском странком Србије (ДСС) и Демократском странком (ДС).

Као што је познато, коалиција ДОС је на председничким и парламентарним изборима 2000. године од грађана добила мандат да формира власт на савезном (СРЈ) и републичком нивоу (Србија). Као одговор на претходни период етатизације, Министарства културе је већ током прве године вршења власти (2001) „деетатизацију“ поставило као стратешки приоритет културне политике (Дојчиновић 2003: 50). Основно обележје овог периода је злоупотреба воље грађана о чему сведочи изјава академика Николе Милошевића, оснивача и доживотног председника класично либералне национално опредељене опозиционе Српске либералне странке (СЛС) која је у одређеном смислу заступала идеје сличне либералним патриотама Владимира Јовановића. СЛС се залагала за рехабилитацију политичких осуђеника, које су из идеолошких разлога осудиле комунистичке власти у Југославији након Другог светског рата, а заједно са Омладином Демократске странке Србије, Српска либерална странка је 2006. поднела захтев за рехабилитацију др Слободана Јовановића, предатног ректора Београдског универзитета, декана Правног факултета Универзитета у Београду и председника Министарског савета Краљевине Југославије у емиграцији који је рехабилитован 2007. године. Академик Милошевић је након успостављања нове власти оценио да је злоупотребљена воља грађана који су на изборима дали свој глас коалицији ДОС – Војислав Коштуница, и накнадно извршена расподела политичке моћи у кругу ускостраначких интереса јер „бирачи сигурно нису гласали зато да би једна странка као ГСС, која вероватно не би прешла изборни цензус, добила места министра спољних послова, министра просвете, градоначелника Београда, председника Скупштине и председника државе“. Резултати такве политике су, како академик Милошевић истиче, да је ова власт „скинула са буџета све наше културне и научне институције које које почињу са предзнаком српско: Српску академију наука, Матицу српску, те је Србија данас једина држава која не финансира своје културне установе и тако их доводи у директну финансијску зависност од режима јер је за сваки пројекат САНУ приморана да се обраћа надлежном министру, значи функционеру ДС, који онда одлучује да ли ће и са колико новца тај пројекат финансирати“ (...) „С друге стране „парадоксално је, али није необјашњиво да је та иста Влада која је са списка буџетских установа скинула САНУ, одлучила да из буџета финансира рад невладиних организација“ (Miljković Dabić 2003). Српска либерална странка (СЛС) је престала да постоји након смрти њеног председника академика Николе Милошевића (2010).

Демократска странка Србије се као конзервативна демократско либерална странка одвојила од Демократске странке 1992. и на изборима 2000. предводила је коалицију ДОС, дала председника Југославије (2000) а потом и председника Владе Србије (2004, 2007), водила политику националног јединства која је омогућила да се у Скупштини Србије постигну договори око важних друштвених и политичких питања и овом законодавном телу поврати значај и достојанство. То је омогућило доношење Устава Србије (2006) који, као најзначајнија тековина демократске транзиције, садржи мноштво одредби у области културе: српски језик и ћирилично писмо (чл. 10), заштита националних мањина и очување њиховог идентитета, културе, образовања, службене употребе језика и писма, права на очување националне, етничке, културне и верске посебности (чл. 14, 75, 79), забрана сваке

дискриминације, а нарочито по основу националне припадности, вероисповести, културе, језика и сл (чл. 21), подстицање уважавања разлика мерама у образовању, култури и јавном обавештавању (чл. 48), слобода научног и уметничког стварања (чл. 73), развијање духа толеранције у области образовања, културе и информисања (чл. 81), чување природног, научног, културног и историјског наслеђа (чл. 89) и многе друге. Уставом је такође успостављено уређење власти (Народна скупштина, Влада, државна управа и др, пети део) и територијално уређење државе којом су разграничене надлежности покрајинске аутономије и локалне самоуправе у области културе, просвете и др, седми део). У том периоду донети су и Закон о српској енциклопедији (2005) чији су носиоци САНУ и Матица Српска, као и Закон о речнику САНУ (2005). И поред тога што се ДСС залагала за „начелну, доследну и одлучну“ одбрану државних и националних интереса (Koštunica 2012: 7) и у складу с тим имала јасно формулисан програм у области културе, ова странка није кандидовала министра културе. Функцију је препуштала другим странкама (СПО 2004) и нестраначким личностима (2007), а потом вратила мандат народу (2008) када је „страни фактор зарад остваривања својих интереса“ (Koštunica 2012:7) уз помоћ унутрашњих фактора политичког и културног живота, имао кључну улогу у разбијању националног јединства у Србији. Коштуница се противио „идеолошкој и пропагандној буци да ЕУ нема алтернативу“ и заговарао политичку и војну неутралност Србије која омогућава очување националних интереса, националног идентитета и националне културе али подстиче развијену економску, културну, научну, просветну и уметничку сарадњу Србије, као старе европске државе која никада у историји није била изван Европе (Koštunica 2012:15, 17).

Током прве деценије 21. века долази до крупних промена на политичкој сцени Србије и прегруписавања политичких странака унутар коалиције ДОС: Социјалдемократска унија се ујединила са Социјалдемократијом у Социјалдемократску партију СДП (2002), Либерално-демократска партија се одвојила од Демократске странке (2005), а Грађански савез Србије се утопио у ЛДП (2007). Тако видимо да су се најкрупније промене у политичкој арени Србије убрзо након избора 2000. одвијале око либералне политичке групације странака која је, судећи по избору јавних функционера и министара, током прве деценије 21. века водила транзиционе просветне и културне политике. То показују избори првог министра културе који је био један од оснивача ЛДП-а (2005), министра просвете (ГСС који се утопио у ЛДП) а и наредних министара које су кандидовале мањинске странке (СПО, ГСС, СДУ, Г17+ и др).

Многе међу њима су биле чланице коалиције „Преокрет“ (2011) предвођене Либерално демократском партијом (ЛДП, СПО, СДУ) којој се придружио један број независних интелектуалаца и невладиних организација. Чланице коалиције у центар свог политичког програма стављају европске и евроатлантске интеграције Србије, а културну политику разумеју као начин да се разгради матрица која је „у прошлости стварала само мржњу, ратове и лажни национални занос“ (Ђукић 2013: 176; Ђукић 2022: 101-112). Матрица се односи на политички мит о тзв. „(велико)српском национализму“ коме приписују одговорност за распад Југославије и проблеме постјугословенског друштва. Будући да, наводно, произилази из вредносног система православне културе, предизборни програм стигматизује управо оне вредности

које чине темељ српског националног идентитета. Залаже се за суштинску промену односа државе према култури тако што би један, по њима непожељан културни модел заснован на културно-политичкој историји српског народа, био замењен пожељним европоцентричним моделом, док би читав спектар других културних модела искључиво зависио од тржишта понуде и потражње.

Након што се коалиција распала убрзо након избора 2012., поједине странке и „независна“ културна и уметничка елита која их је подржавала, непрекидно су вршили притисак на власт због „непристојно великих средстава“ које троши на програме културног памћења од националног интереса. Током друге деценије транзиционе културне политике у Србији (2010-2020), то је у више наврата резултирало скидањем позоришних представа са репертоара националних позоришта у Београду и Нишу (посвећених обележавању националних јубилеја: 1700 година од Миланског едикта и 100 година од Великог рата), услед чега је дошло до подношења оставке члана Управног одбора позоришта у Нишу и смене Министра културе (СНС 2013) на чије место су у два мандата дошле нестраначке личности (Ђукић 2022: 106-108). Притисак се проширио и на област споменичке културе и трајао све до 2020. године када је власт, и поред мноштва синхронизованих покушаја спречавања, успела да постави споменик родоначелнику средњовековне српске династије Немањића, Стефану Немањи (Ђукић 2022а: 73-129).

ЕТАТИЗАЦИЈА И ДЕЕТАТИЗАЦИЈА КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

Транзиционим културним политикама у Србији доминира алтернативни модел иновативне културне политике „Двојник државе“ (Ђукић 2022) који је у више развојних фаза развијала лево-либерална, космополитска, грађанска, дисидентска политичка, интелектуална и културна елита пружајући отпор доминантним политичким и културним токовима. Он је по својим карактеристикама супротан идеји етатизације државног модела културне политике јер садржи елементе парадржавног модела поделе надлежности између власти и стручних тела, као и либералног модела немешања државе у сферу културе. У транзиционој културној политици Србије он је еволуирао од идеје „деетатизације културе“ (2001)¹ и смањења улоге државе што је представљало заокрет у односу на „етатизiranу културу“ (Indić 2014: 368) коју је водила власт у периоду распада Југославије.

Судећи према ставу председника одбора за културу једне од најугицајнијих странака лево-либералног блока грађанских странака, улога државе у вођењу транзиционе културне политике у Србији је „организација скупљања и дистрибуције финансијских средстава (...) што не значи идеологизацију културе са становишта партије на власти, већ само у смислу финансирања“ (Kambasković 2002 и: Ђукић Дојчиновић 2003: 120).² Међутим, ово управо значи идеологизацију јер се идеолошко

1 Извештај о раду Министарства културе 2001.

2 Из интервјуа са председником Одбора за културу Социјалдемократије, композитором Растиславом Камбасковићем који је вођен у оквиру истраживања „Културна политика Србије“ 23. 12.2002. у периоду прегруписивања политичких странака унутар коалиције ДОС и уједињења Социјалдемократске уније са Социјалдемократијом и оснивања Социјалдемократске партије СДП (2002).

усмерење имплицитне културне политике у одсуству закона који уређују област културе и дугорочне стратегије развоја културе, огледа у либерализацији економских инструмената буџетског финансирања у култури. Она је требало да створи повољан амбијент за јавно финансирање новог „ванинституционалног“ актера културне политике у Србији који делује изван система јавних-државних културних институција.³ Критеријуми на основу којих је успостављена разлика у односу на јавне институције су: „(а) да нису основани од стране државе, тј. да су их чланови организација, група, иницијатива сами основали; (б) да самостално дефинишу властиту организациону структуру, процесе одлучивања и управљања; (ц) да не зависе финансијски и програмски од државе или од неког трећег субјекта; (д) да је њихово деловање непрофитног карактера; и (е) да се баве првенствено савременом уметношћу“ (Цветичанин 2011: 266).

Иако наведени критеријуми захтевају детаљну критичку анализу, овде ћемо само указати на чињеницу да непрофитне уметничке делатности не остварују профит и не могу да финансирају уметничку продукцију сопственим средствима, те да у погледу финансирања, у већој или мањој мери, зависе од државе или трећег субјекта. То потврђује и податак да скоро половина организација независне сцене у Србији (41,7%) из властитих извора успева да покрије мање од 25% трошкова (Цветичанин 2020: 69).

Да би се створили законски услови буџетског финансирања ванинституционалне уметничке продукције, најпре је укинута разлика између друштвених организација које се финансирају из државног буџета јер доприносе остваривању општих друштвених интереса и удружења грађана која остварују статутом дефинисане циљеве и финансирају се од чланарине и добровољних прилога (Закон о друштвеним организацијама и удружењима грађана 2005). За разлику од претходног, нови Закон о удружењима (2009) се односи на све организације цивилног друштва и под једнаким условима предвиђа могућност финансирања на јавним конкурсима ресорних министарстава, чиме је у области цивилног удруживања укинута категорија „општег интереса“. Систем је практично омогућавао да се културна и уметничка продукција цивилног сектора финансира под истим условима као и продукција јавних установа културе које је основала држава. Потом је, на основу Закона о удружењима (2009), донета „Уредба о оснивању Канцеларије за сарадњу са цивилним сектором“ (2010) заснована на начелу да „постојање снажног цивилног друштва без надзора и/или tutorства државе уноси квалитативну промену у друштвени и политички живот“ (сајт Канцеларије до 2020).⁴ Убрзо након доношења Уредбе, Министарство културе је потписало „Протокол о сарадњи са Независном културном сценом Србије“ (2011) који је ову новоосновану организацију уздигао на ранг равноправног партнера иако Закон о култури не познаје такву врсту партнерства, што је један од разлога због којег је ресорно министарство након две године „Протокол“ ставило ван снаге и тиме изазвало бурну реакцију НКСК (сајт НКСК 23.10.2013).

3 Синтагме „ванинституционални актери“ и „актери независне сцене“ се третирају као синоними.

4 Канцеларија је укинута 2020. усвајањем Закона о министарствима и успостављањем Министарства за људска и мањинска права и друштвени дијалог.

Да је либерализација политике финансирања и у наредном периоду била околница иновативне културне политике говори и став изнет у јавној дискусији о Предлогу стратегије развоја културе од 2017-2027. коју је усвојила Влада Србије (Arhiva Ministarstva kulture) и са којим је Министарство културе ушло у завршну фазу јавне расправе (2017). У њему се износи мишљење да Предлог „не нуди никакав заокрет у односу на правац управљања и финансирања културне политике, а то је темељна ствар” (Milutinović, Portal za kulturu jugoistočne Evrope, 16.10.2017). Уместо тога културна политика „остаје у окошталом матрици статистичког управљања, која раздваја професионалне организације, удружења, експерте у култури, врхунске професионалце које ово друштво има од извршних и оперативних овлашћених у управљању културом”, рекла је Милутиновић, додајући да најуспешније културне политике најчешће комбинују државни и парламентарни модел, пребацијући на професионална удружења одређене надлежности. Да наведени став заговара дејетатизацију и смањење улоге државе, слично југословенском самоуправном моделу културне политике, говори опис овог модела као „релативно издашног буџетског финансирања и развијеног система привилегија за тзв. културне раднике” кроз здравствено, социјално и пензионо осигурање, стипендирање, доделу станова и атељеа, субвенције за професионалну делатност, систем јавних награда и признања, итд (Indić 2014: 367-368).

На основу наведеног видимо да се током прве две деценије транзиционе културне политике у Србији одвијала борба тврде моћи државе да задржи одлучујући утицај на културу и меке моћи „независне” интелектуалне, културне и уметничке елите да се улога државе сведе на буџетско финансирање о чему би одлучивао њен најелитнији део – уметнички критичари, универзитетски професори и уредништво независних транснационалних медија. Такав однос државе и цивилног друштва одговара неолибералном моделу „који у својој суштини подразумева пасивну државу која се не меша у послове снажног цивилног друштва” (Хркаловић 2019: 47), али га буџетски финансира, и то не у целини већ превасходно онај део који се декларише као ванинституционална, односно независна уметничка сцена.

Тако излази да је ово основна карактеристика модела „двојник државе” који својом вишедеценијском вештином комбиновања меке моћи космополитске интелектуалне, уметничке и културне елите са тврдом моћи политичких странака лево-либералне грађанске провинијенције, остварује више утицаја на транзициону културну политику у Србији него владајућа елита. У теоријском смислу (Nye 1990; Pavlović 2011; Cvjetičanin, Švob Đokić 2021: 17-25) то указује на разлику између европске класичне концепције елитизма (Моск, Парето) засноване на тврдој моћи „владајуће елите” која се стиче поверењем бирача на изборима и америчке неолибералне концепције „меке” (паметне) моћи интелектуалне елите која комбинује „тврду” и „меку моћ” у успешну стратегију културне дипломатије и међународних односа (Cvjetičanin, Švob Đokić 2021: 18).

Суштина је да неолиберална концепција слаби улогу државе, па самим тим и јавних политика коју воде владина тела и јавни функционери, а јача утицај меке моћи (не)формалних ауторитета које регрутује дисидентски модел још од Конгреса

културне акције (1971). Овде међутим треба истаћи да су специфичности амаричке неолибералне концепције у области културне политике развиле либерални модел немешања државе у област културе који је дијаметрално супротан парадржавним и државним моделима европских културних политика. У том смислу се америчка неолиберална концепција не може применити на политички живот у Србији, а посебно не на транзициону културну политику који је према Закону о култури (2009) заснована на државном моделу.

Други проблем у вези са практичном применом неолибералне концепције меке (паметне) моћи у Србији је у томе што је концептуализована „одозго“ у међународним и транснационалним центрима моћи, као модел отпора доминантним културним моделима у Србији, а не као конструктивна допуна јавних политика. Због разбијања националног јединства, ДСС је вратила мандат народу, а СПС се из опозиције вратила у власт (2008). Ово окретање ка спољашњим „силама“ које немају непосредан утицај на унутрашње политике, не би било делотворно да се не ослања на тзв. „седму силу“ транснационалних медија који својим медијским садржајима подстичу постојеће антагонизме, не само у Србији већ и на укупном постјугословенском простору. И поред спољних фактора, највећи утицај на транзиционе културне политике у Србији имале су унутрашње снаге које су и у другим земљама југоисточне Европе „биле најважније у одређивању курса и покушаја транзиције, док су међународни утицаји имали само секундарну улогу“ (Linc, Stepan 1998: 96).

У том смислу се може констатовати да се постјугословенска неолиберална елита у Србији од политичких партија коалиције ДОС које не добијају подршку грађана за вођење јавних политика, окреће транснационалним медијима и међународним организацијама што све заједно додатно слаби крхке транзиционе институције. Да је идеја деетатизације културне политике и даље била имплицитни циљ културне политике на прелазу из прве у другу деценију транзиције говоре и Уредба о оснивању Владине Канцеларије за сарадњу са цивилним сектором (2010) на основу које је Министарство културе потписало читав низ протокола о сарадњи са цивилним организацијама, међу којима и Протокол о сарадњи Министарства културе и Независне културне сцене (2011). Овим актом не само што суспендован Закон о култури (2009) који не предвиђа преношење надлежности државе на уметничка и стручна тела, већ је након губитка добијеног статуса „равноправног партнера у креирању културне политике у Србији“ (чл. 1 „Протокола“), мека моћ „независног“ цивилног сектора спречила доношење дугорочне стратегије културе.

Као одговор на неолибералне иницијативе „двојника државе“ и десетогодишње напоре да се независна сцена издвоји из укупне културне инфраструктуре (2011-2021), Влада је као стратешки приоритет у области уметности исказала намеру да се „независна сцена“ као „алтернативни, иновативан, поливалентан, независни и умрежени систем мањих уметничких удружења“ врати у институционалне оквире транзиционе културне политике и систематски организационо и финансијски подржи (Strateški prioriteti kulture, 2021, deo 6) у складу са законским оквиром који предвиђа да доприносе самосталним уметницима уплаћују локалне самоуправе.

ЖРТВОВАЊЕ ВЛАСТИ

Развој политичке сцене показао је не само да неолибералне грађанске идеологије нису биле званична политика Демократске опозиције Србије на чијем су челу биле Демократска странка Србије и Демократска странка, већ да су постојале кључне идеолошке разлике између званичне политике ДС и лево-либералног крила ове странке. Будући да је ДСС 2004. формирала Владу а „ДС био инфилтриран Ђосифевићевим кадровима и десним, националним крилом“, лево-либерално-демократско крило Демократске странке је основало Либерално-демократску партију (2005). Овај „сјајан пројекат Чедо Јовановића“ ускоро „експресно пропада“ јер интелектуална и културна елита која га је подржавала, није била спремна на „велику аскезу“ потребну за политички успех (Perović Kurir 16.4.2022). Под аскезом се у овом контексту подразумева „жртвовање власти“ као свесно одрицање од вршења јавних функција у извршној и законодавној власти у име либералних идеала грађанске државе јер, како Перовић истиче „Не можете једно да говорите, а супротно да радите. Нико вам неће веровати, пропаћћете“. У складу с тим ставом, део некадашње „владајуће елите“ се одриче тврде моћи политичких институција и поново прелази у ванинституционално контракултурно деловање без свести о солидарној одговорности за слабе резултате власти.

Тако на делу видимо амбивалентност модела „двојник државе“ према власти јер је и у периоду самоуправљања део либералне елите напустио јавне функције у власти исто као што је то урадио током демократске транзиције. Ово се може разумети као неспремност да се прихвате доминантни вредносни обрасци друштва али надасве као неспремност да се у оквиру политичких и културних институција постојећим обрасцима додају нови надопуњујући обрасци.

У контексту придруживања Европској унији, то се пре свега односи на европоцентрични транскултурализам као начин мишљења заснован на „доследном придржавању и поштовању највиших достигнутих европских вредности и стандарда унутар сваког културног међуодноса и унутар било којег вида културне сарадње“ (Dragojević 1999: 77–90). Међутим, како идеја транскултурализма подразумева два могућа начина операционализације – један као надопуњујући концепт доминантном начину мишљења који заступа владајућа политичка елита, „независна“ интелектуална, културна и уметничка елита се опредељује за други који се том мишљењу супротставља и пружа организован систематски отпор.

Тако са становишта идеолошких разлика долази до друштвене поделе елите у Србији на владајућу политичку елиту која по дефиницији заступа вољу народа исказану на изборима и „независну“ интелектуалну елиту која заступа транснационални и транскултурални поглед на свет. Описујући прве као популисте, председник Демократске странке Зоран Лутовац је на предавању у САНУ рекао: „Може се рећи да је то идеологија која у средишту свог учења има идеју да би политика требало да буде одраз воље народа, која чистом и моралном народу супротставља корумпирану елиту и ‘опасне друге’ који својим деловањем угрожавају и нарушавају права и вредности народа“ (N1, 4. мај 2022).

Ово питање односа према народу и његовом традиционалном вредносном систему и погледу на свет је кључно за разумевање утицаја неолибералних елита на

транзициону културну политику Србије и дихотомије које су из тог антагонизма произашле: традиционално-модерно, национално-европско, институционално-ванституционално и сл. Елитистички осећај надмоћи модерне европоцентричне елите видљив је у мноштву наслова „независних“ медија у којима се јавни функционери који представљају вољу народа називају „плејадом покварењака, хуља, лопуџа превараната, лажова и других опскурних ликова“ (Stanojlović, Danas, 26.9.2022) а председник државе описује као предводник „српског клерофашизма“ који не зна да је Србија у геополитичкој игри великих сила само „монета за подкусуривање“ (Kovač, Danas 12.10.2022).

Истовремено, независни медији покрећу полемику о лидеру ЛДП Чедомиру Јовановићу у коју се активно укључила социолошкиња Весна Пешић, председница ГСС и јавна функционерка коалиције ДОС: „И данас мислим да је Чедо Јовановић, лидер Либерално демократске партије, био пројекат Бебе Поповића, иако је дуго покушавао да се накачи на идеју грађанске Србије. Сећам се да је у почетку када је долазио у ГСС био велики националиста, да смо га учили шта је то грађанска Србија, шта је суочавање са прошлошћу“ (Nova.rs 27. jul 2022).

На тај начин „независни“ транснационални и регионални медији који делују на простору бивше Југославије подстичу независне интелектуалце на свакодневно изношење мишљења о актуелним дневно-политичким питањима које није засновано на чињеницама, објективном и непристрасном академском говору, већ на стигматизацији и говору мржње. Да није утемељен на историјским чињеницама говори и навод о „српском клерофашизму“ упркос томе што се појам „клерофашизам“ односи на сарадњу дела свештенства Римокатоличке цркве са фашистичким режимима у Италији, Хрватској и другим земљама у којима су постојали фашистички режими, за разлику од Србије која баштини православне и антифашистичке тековине. Томе неизоставно треба додати да Србија као стара европска држава никада у својој историји није била „монета за поткусуривање великих сила“ већ потпуно супротно, узрок њиховог нестанка са геополитичке сцене. О томе сведоче историјске чињенице, нпр. силе осовине и победа савезника у Другом светском рату, Аустроугарско и Османско царство и победа савезника у Првом светском рату, као и Византијско царство у периоду владавине династије Немањић, закључно са Душановим царством.

У том смислу се може констатовати да се постјугословенска (нео)либерална елита у Србији од политичких партија лево-либералне грађанске провинијенције које не добијају подршку грађана за вођење јавних политика, окреће транснационалним медијима и међународним организацијама које подстичу постојеће антагонизме, што све заједно додатно слаби крхке транзиционе институције. То потврђује и став Слободана Џеџића да: „И без заступника у парламенту, моћно партијско оружје у политичкој арени могу да буду добре везе с међународним факторима, од Вашингтона и Брисела до Москве и Пекинга“ (Џеџић, Политика 20.02.2022). А када је у питању лева (нео)либерална идеологија коју у Србији развијају баштеници југословенских либерала, Часлав Копривица посебно истиче сличност са представницима наводно „лево-либералне“ идеолошке парадигме у Немачкој која понавља конзервативне империјалне обрасце према Србима,

додајући: „Када је у питању Немачка, може се видјети да је њихов дискурс о Србији од почетка разбијања Југославије веома сличан оном који су имали као и у вријеме Хитлера и цара Вилхелма II. Они нас и данас гледају као на нешто што треба да буде третирано као предмет поткусуривања, показујући потпуно негативан став према свим егзистенцијалним питањима Срба. И то није новост, већ се то само понекад наглашеније акцентује у дневној политици и историји“ (Зељковић, Глас Српске, 16.01.2022).

Тако видимо да се „жртвовање власти“ трансформисало у активну медијску кампању против државе и легитимне власти што доприноси не само „кварењу интелектуалаца“ већ и „кварењу државе и урушавању државне власти“. На тај начин се у српској политичкој пракси поново показује на делу феномен који је Арчибалд Рајс описао као „странчарење“ интелигенције: „уместо да делује позитивно, делује негативно и уместо да гради, она разграђује“ те „представља лош пример неизмерно опасан по духовно здравље вашег народа“ (Рајс 2008: 66, 69). Исти феномен описао је и Слободан Јовановић у чланку „О полуинтелектуалцу“ као „могућност да, у стању недостатка критичке мисли и надмоћи личних интереса, постану полуинтелектуалци“ (Terzić 2022: 35).

ЗАКЉУЧАК

Посматрано са становишта улоге државе у вођењу културне политике у Србији, почев од 19. века до данас, видимо да су се фазе етатизације и деетатизације смењивале у зависности од геополитичких ставова оних актера који су имали највише утицаја на одлучивање у области културе.

У том смислу се улога либералних елита у културно-политичкој историји Србије значајно разликује будући да се једна група залаже за обнову државности и јачање улоге државе, а друга група доприноси „кварењу државе и урушавању државне власти“. Тако „либералне патриоте“ јачају улогу слободне и суверене државе засноване на „народном праву“, док постјугословенска политичка, интелектуална, културна и уметничка лево-либерална европоцентрична грађанска елита своју политику заснива на деетатизацији и смањење улоге државе. Кључна разлика је у томе што су либералне патриоте постављале трајне темеље демократских политичких, научних, културних и просветних институција, постјугословенска неолиберална елита те темеље разграђује и слаби културне институције.

Резултат таквог деловања је хибридни транзициони модел културне политике који поред експлицитног државног модела дефинисаног Законом о култури, садржи имплицитне елементе парламентарног модела ограничене улоге државе по узору на југословенски модел самоуправљања у култури и либералног модела немешања државе у област културе који непожељне културне моделе засноване на стварању и очувању вредности српске културе препушта тржишту културе. Тако створен хибридни модел се не заснива на ауторитету власти већ на отпору власти, ограничавању улоге државе и непоштовању Устава и Закона. Он спаја неспојиво будући да је у првој деценији транзиције културну политику водила неолиберална фракција извршне и законодавне власти која се током друге деценије трансформисала

у формалне и неформалне коалиције ванпарламентарних опозиционих странака, независних појединаца, невладиних организација и транснационалних медија.

Власт је, као и у периоду самоуправљања, показивала ограничену толеранцију према „култури отпора“ која се методом елиминације потенцијалних претњи, полако али сигурно, успостављала као културни хегемон који искључује непожељне вредности културног система, а посебно оне које су засноване на културној историји и традицији српског народа.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson 2003: James E. Anderson. Public policymaking: An introduction. Chapter 1 *The Study of Public Policy*. Boston: Houghton Mifflin Company, pp. 1 – 34.
- Dragičević, Stojković 2011: Milena Dragičević Šešić, Branimir Stojković. *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Beograd: Clio.
- Dragičević 2018: Milena Dragičević Šešić. *Umetnost i kultura otpora*, Beograd: FDU, Clio.
- Dragojević 1999: Sanjin Dragojević. Multikulturalizam, interkulturalizam, transkulturalizam, plurikulturalizam: suprotstavljeni ili nadopunjujući koncepti. *Kultura, etičnost, identitet*, str. 77-90, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Ђукић 2022: Весна Ђукић. „Двојник државе“ у културној политици Србије (1971-2021), *Српска ђолијичка мисао*, Тема броја: Политичко-правни, културолошки и идентитетски процеси у Србији, Београд: Институт за политичке студије, Број 1/2022, стр. 93-117.
- Ђукић 2010: Весна Ђукић. *Држава и култура, студије савремене културне ђолијике*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Ђукић, Весна 2022а: *Памћење као ођйор забораву, крајика студија ђолијике очувања српској културној идентитетској*, Београд, Нови сад: Факултет драмских уметности, Матица српска.
- Ђукић 2013: Весна Ђукић. *Пројрами ђолијичких странака и културна ђолијика у Србији*, 2013, Зборник радова ФДУ, број 23, Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, str. 169-180
- Ђukić Dojčinović 2003: Весна Ђukić Dojčinović. Tranzicione konfuzije i dileme kulturne politike u Srbiji, Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Закон о друштвеним организацијама и удружењима грађана, Сл. гласник СРС, бр. 24/82, 39/83 - испр., 17/84, 50/84, 45/85 и 12/89 и Сл. гласник РС, бр. 53/93, 67/93, 48/94 и 101/2005 - др. Закон.
- Закон о култури, „Sl. glasnik RS”, br.72/2009.
- Министарство културе РС 2011: Записник са састанка Колегијума Министарства културе и Експертског тима, одржаног 8.10.2001.године.
- Зељковић 2022: Вељко Зељковић. Часлав Д. Копривица, Факултет политичких наука: У очима Запада ми смо шаховске фигуре, Глас Српске, 16.1.2022. <https://www.glassrpske.com/cir/plus/intervju/caslav-d-koprivica-fakultet-politickih-nauka-u-beogradu-u-ocima-zapada-mi-smo-sahovske-figure/393893>
- Инђић 1997: Триво Инђић. *За ново ђросвејићелство*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Инђић, Триво 2014: Стратегија културне политике, *Мојуће стразијеије развоја Србије, Београд: САНУ, стр. 367-377*.
- Јовановић 1870: Владимир Јовановић. Основи снаге и величине српске, *Млада Србадија*, бр. 7 од 15.10.1870, Панчево: штампарија браће Јовановић, стр. 338.
- Јовановић 2017: Слободан Јовановић. *Један ђрилој за ђроучавање српској националној карактиера*, Чачак: Градац.
- Kancelarija za saradnju sa civilnim društvom, Vlada Republike Srbije.
- Kovač 2022: Hanibal Kovač. Dešava se „desnilo“, *Danas* 12.10.2020. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/desava-se-desnilo/>

- Коштуница 2012: Војислав Коштуница. *Зашто Србија а не Евројска унија*, Београд: Фонд Слободан Јовановић.
- Current cultural affairs, Finland, online database with in-depth information on cultural policies, statistics and trends *Compendium, Cultural policies and trends* Bonn: Kulturpolitische Gesellschaft e.V. <https://www.culturalpolicies.net/database/search-by-country/country-profile/category/?id=12&gl=2>
- Linc, Stepan 1998: Huan Linc, Stepan Alfred. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lutovac 2022: Zoran Lutovac u SANU. Populizam postaje opasno oruđe; N1 4. maj. 2022. <https://rs.n1info.com/vesti/lutovac-u-sanu-populizam-postaje-opasno-orudje/>
- Милутиновић 2017: Ирена Милутиновић. Држава културе или државна култура, Портал за културу југоисточне Европе, 16.10.2017. <http://www.seecult.org/vest/drzava-kulture-ili-drzavna-kultura>
- Miljković Dabić Marina 2003: Ono što je bilo – bolje da nije, *Riznica srpska*, Ibarske novosti 24.10.2003. <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=1028.0>
- Nay, Joseph Samuel 1990: Soft power, *Foreign policy* No 80, pp.153-171 https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/page/joseph_nye_soft_power_journal.pdf
- Nezavisna kulturna scena Srbije 2013: Ukidanje Protokola o saradnji sa Ministarstvom kulture, 23.10.2013. <https://nezavisnakultura.net/2016/10/21/ukidanje-protokola-o-saradnji-sa-ministarstvom-kulture>
- Perović, Latinka 2022: Đinđić je bio drugačiji nego što se pretpostavljao. Istoričarka Latinka Perović o nepoznatim detaljima iz života pokojnog premijera. *Kurir*, 16.4.2022. <https://www.kurir.rs/vesti/politika/3914555/latinka-perovic-biografija>
- Svedočenje Vesne Pešić posle kog niko neće gledati Čedu Jovanovića istim očima, Nova.rs 27.jul 2022. <https://nova.rs/vesti/politika/svedocenje-vesne-pesic-posle-kog-niko-nece-gledati-cedu-jovanovica-istim-ocima/>
- Stanojlović, Dragoslava 2022: Pokret za opstanak je Vučićeva zamka, Danas, 26.09.2022. <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/pokret-za-opstanak-je-vuciceva-zamka/>
- Перовић Латинка 1971: Уводно обраћање, Конгрес културне акције у СР Србији, Београд: РК ССРП Србије, стр.39-51.
- Pavlović 2011: Vukašin Pavlović. Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepcije, *Godišnjak* br.5, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 9-47.
- Влада Републике Србије 2021: Стратејски приоритетни развоја културе у Србији од 2021. до 2025. године, Министарство културе и информисања Републике Србије, 2021. <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/6129/strateski-prioriteti-razvoja-kulture.php>
- Терзић 2022: Предраг Терзић. Полуинтелектуалац као фактор кварења државне власти у теоријској мисли Слободана Јовановића, *Српска иолијичка мисао*, бр. 1/2022, стр. 33-50, Београд: Институт за политичке студије.
- Томандал 2011: Миховил Томандал. Владимир Јовановић, прилог културно-политичкој историји Србије, Панчево: Историјски архив у Панчеву.
- Уредба о Канцеларији за сарадњу са цивилним сектором, „Службени гласник РС“, број 26 од 23. априла 2010.
- Financing and support - United Kingdom, online database with in-depth information on cultural policies, statistics and trends *Compendium, Cultural policies and trends* Bonn: Kulturpolitische Gesellschaft e.V. <https://www.culturalpolicies.net/database/search-by-country/country-profile/category/?id=42&gl=7>.
- Хркаловић 2019: Милош Д. Хркаловић. Однос цивилног друштва и државе, од конфликта до сарадње у креирању јавних политика, *Администрација и јавне иолијике*, бр.1, Београд: Институт за политичке студије, стр.41-57.
- Cvetičanin 2011: Predrag Cvetičanin. Vaninstitucionalni akteri kulturne politike u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, *Kultura* br.130, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka Srbije, str. 265-290.

- Cvjetičanin, Švob Đokić 2021: Biserka Cvjetičanin, Nada Švob Đokić (ur). *Cultures in cooperation, realities and tendencies*, Zagreb: Centre for Democracy and law Miko Tripalo.
- Cveticanin 2020: Predrag Cveticanin. *Nezavisne kulturne scene u jugoistočnoj Evropi*, Niš: Fakultet umetnosti Univerzitet u Nišu.
- Цвејић 2022: Слободан Цвејић. Посредник између владајуће и нижих, класа, *Политика*, 20.02.2022.<https://www.politika.rs/sr/clanak/500003/Posrednik-izmedu-vladajuce-i-nizih-klasa>

Vesna G. ĐUKIĆ

THE INFLUENCE OF (NEO)LIBERAL ELITES ON (DE)ETATIZATION OF CULTURAL POLICY OF SERBIA (19-21 CENTURY)

SUMMARY

The paper examines the influence of (neo)liberal elites on the etatization, i.e. deetatization of cultural policy in Serbia, starting from the definition of public policies as a relatively stable, purposeful course of action of state bodies, public officials, governmental and legislative bodies in dealing with certain problems or issues that affect a significant number of people.

The aim of the paper is to analyze the interrelationship between the ideas of (neo)liberal elites about the role of the state in conducting cultural policy, the practical activities of the legislative and executive authorities and the achieved results. The focus is on the achieved results of transitional cultural policies in Serbia after the 2000 elections, but also on the comparison with previous transitional milestones that were influenced by (neo)liberal elites, such as liberal patriots to the St. Andrew's National Assembly (19th century) and Yugoslav liberal dissidents to self-management in culture (20th century).

Observed from the point of view of the role of the state in conducting cultural policy in Serbia, from the 19th century until today, we see that the phases of etatization and deetatization alternated depending on the geopolitical attitudes of those actors who had the most influence on decision-making in the field of culture.

In this sense, the role of liberal elites in the cultural and political history of Serbia is significantly different, since one group advocates for the restoration of statehood and the strengthening of the role of the political, scientific and cultural institution of the state, while the other group contributes to the corruption of the state and the collapse of state power by building the double state model of public policies. Thus, "liberal patriots" strengthen the role of a free and sovereign state based on right of the people, while the post-Yugoslav political, intellectual, cultural and artistic left-liberal Eurocentric civic elite bases its policy on deetatization which means the reduction of the role of the state and increasing the role of the cosmopolitan highly educated intellectual elite. The key difference is that the liberal patriots laid permanent foundations of democratic political, scientific, cultural and educational institutions, the post-Yugoslav neoliberal elite dismantles those foundations and weakens cultural institutions.

Keywords: nationalization, denationalization, cultural policy, decision-making models, legal-political instruments, organizational instruments, liberal patriots, Yugoslav dissidents, Serbia.

Јелена Ђ. ЛОПИЧИЋ ЈАНЧИЋ*

Сингидунум Универзитет у Београду

Љубица М. ВАСИЋ**

Метрополитан Универзитет у Београду

МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ АСПЕКТ СРПСКЕ И ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Апстракт: Крајем XIX и почетком XX века, Србија се суочила са изазовом који је подразумевао маневрисање кроз комплексно геополитичко окружење, истакавши на тај начин важност дипломатских напора у обликовању своје будућности. Као мала држава на Балкану, Србија је тежила да потврди свој суверенитет и ојача свој положај усред мреже савеза и сукоба који су се дешавали у Европи у то време. Дипломатија је играла кључну улогу у стицању међународног признања за Србију као и у обликовању савеза који су били од суштинског значаја током периода кризе. Тадашња српска дипломатија, а касније и југословенска, била је високо рангирана, а њене дипломате су били људи образовани на престижним универзитетима у Европи, добро обучени за свој посао. Важно је истаћи да су све каријерне дипломате тога доба морале да почну од звања приправника и да проведу одређени број година на одређеном радном месту, тако да прескакања степенника у напредовању није било могуће.

Кључне речи: дипломатија, међународно право, Србија, Југославија, рат, писци дипломате.

РАЗВОЈ СРПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Када анализирамо историју српске дипломатије у периоду између друге половине XIX и почетком XX века, можемо да приметимо да је било много компетентних и заслужних дипломата, политичара и јавних радника који су допринели афирмацији Србије на међународном плану и њеном коначном признању на Берлинском конгресу. Можемо да споменемо само нека имена, без изношења оцене њиховог рада или ранга: Карађорђе Петровић, Доситеј Обрадовић, Прота Матеја Ненадовић, Вујица Вулићевић, Јаков Ненадовић, Илија Гарашанин, Сима Марковић, Димитрије Давидовић, Алекса Јанковић, Слободан Јовановић, Лука Лазаревић, Владимир Карић, Јован Мариновић, Чедомиљ Мијатовић, Младен Милованић, Милован Миловановић, Стојан Новаковић, Петар Новаковић Чардаклија,

* Редовни професор, ORCID 0009-0007-7865-7714, jelenalopicicjancic@gmail.com

** Ванредни професор, ORCID 0009-0009-6985-7890, vasic_ljubica@yahoo.com

кнез Михаило Обреновић, краљ Милан Обреновић, Никола Пашић, Миленко Веснић, Љубомир Каљевић, Аврам Петронијевић, Милан Пироћанац, Алекса Симић и други. Такође је важно истаћи кнеза Милоша Обреновића, који је током своје владавине од 1815. до 1839. године, успео да омогући да Србија пређе из статуса побуњеног Београдског пашалука у аутономну кнежевину унутар Османлијског царства, укинувши тиме феудализам. Током његове прве владавине, постигнут је најзначајнији државно-правни и дипломатски успех у даљој борби за потпуну независност и међународно признање Србије, које је добијено на Берлинском конгресу 1878. године. (Љушић 2008: 61-119)

Важно је истаћи да у то време Србија није имала високошколске институције и факултете који би припремали будуће дипломате (Јагодић 2009: 175-182). Студенти су се школовали у земљама попут Немачке, Русије, Енглеске, Аустрије, и Белгије а неки и Холандије. Одређени број студената, углавном из имућнијих породица, самостално је финансирао своје образовање у иностранству, док су неки добијали и државне стипендије. По повратку у Србију након завршетка студија у иностранству, одмах су налазили одговарајуће запослење у државним институцијама, научним установама, факултетима и школама. Француски утицај у српској спољној политици и дипломатији током друге половине XIX века био је очигледан захваљујући, између осталог, генерацијама српских студената који су заузимали важне положаје у политичком, економском и културном животу, као и у дипломатији (Трговчевић 1986: 19-150).

Дипломатски корпус Србије током друге половине XIX и прве половине XX века обухватао је изузетно способне професионалне дипломате који су успешно обављали своје задатке у борби за независност, као и касније у афирмацији Србије у светским оквирима. Желимо да поменемо само неке од њих: Сава Грујић, Илија Гарашанин, Филип Христић, Аврам Петронијевић, Чедомир Мијатовић, Димитрије Давидовић, Јован Ристић, Јован Мариновић, Милан С. Пироћанац, Никола Пашић, Стојан Новаковић, Љубомир Каљевић, Милан Ракић, Владан Ђорђевић, Милован Миловановић, Јован М. Јовановић, Миленко Веснић, Мирослав Спалајковић, Јован Дучић, Бранислав Нушић и други. Тадашња Краљевина Србија у период од 1878. до 1918. године у дипломатској служби имала је један број каријерних дипломата који су, поред осталог, били и књижевници, а својим радом су допринели независности и међународном признању Србије, на поменутом Берлинском конгресу. Први српски дипломата устаничке Србије је био Прота Матеја Ненадовић који је био и књижевник, познат по својим *Мемоарима* (Ненадовић 2005).

СРПСКА И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДИПЛОМАТИЈА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Поред проблема признања нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, једно од кључних питања било је одређивање граница, имајући у виду да су неке од граничних земљама имале територијалне претензије јер су биле припаднице Централних сила за време Првог светског рата (Кардум 1986: 119-130). Министарство

иностраних дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Београду је путем званичног документа датираног дана 24. децембра 1918. године информисало дипломатска представништва Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Италије, Русије, Француске, Грчке и Белгије о формирању нове државе и успостављању заједничке владе (Кардун 1986: 119-130). У том документу су наведени чланови Владе, предвођени председником Стојаном Протићем и министром иностраних дела др Антом Трумбићем. Тадашњи савезници Краљевине Србије су игнорисали овај захтев за признањем.

Сједињене Америчке Државе су биле прве које су признале нову државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца 10. фебруара 1919. године, истовремено признавајући посланство Краљевине Србије у Вашингтону као, на послетку, посланство Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Живојиновић 1970: 35). Чехословачка, Грчка и Швајцарска су брзо након тога признале Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (Кризман 1962: 367-368). Међутим, Француска и Велика Британија су одговлачиле са признањем због Италије и њених захтева у вези са територијалним питањима у Далмацији, у складу са тајним Лондонским уговором из маја 1915. године (Кризман 1962: 346-350). Текст тајног Лондонског уговора из 1915. године је публикован на енглеском језику у часопису „Југословенски Билтен“ број 36, 16. фебруара 1918. године у Лондону (Кризман 1975: 14-15). Међутим, Велика Британија је у коначници признала нову државу 1. јуна 1919. године, док је Француска то учинила 6. јуна 1919. године (Живојиновић 2011: 442-453). Такође, треба напоменути да је Министарство иностраних дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца практично наследило Министарство иностраних дела Краљевине Србије са истим дипломатским особљем.

Дипломатска представништва Краљевине Србије у иностранству су преименована у представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Већина особља у новом Министарству иностраних дела је била претходно запослена у Министарству иностраних дела Краљевине Србије (Дипломатско-консуларни годишњак за 1931. годину). Иако је био мањи број хрватских и словеначких кадрова, који су претходно били део Југословенског одбора или круга њихових присталица, примљени су у државне службе, изазивајући незадовољство међу српским особљем и политичарима (Ибид). Ово стање је трајало до распада Краљевине Југославије 17. априла 1941. године, када је већина хрватских кадрова прешла у Независну Државу Хрватску.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и касније Краљевина Југославија од 1929. године је настављала постојећу дипломатску праксу спољне политике као и кадровску политику Краљевине Србије.¹ У то време су дипломатију Краљевине Југославије представљали кадрови који су били преузети из Министарстава иностраних дела Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Из тадашње прикључене Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине је релативно мали број људи био у дипломатској служби Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине СХС) (Дипломатско-консуларни годишњак за 1931. годину). Углавном су то били политичари,

1 Детаљније видети, Дипломатско-конзуларни годишњак за 1931. годину

јавни радници, научници, књижевници или публицисти који су били чланови или присталице тадашњег Југословенског одбора (Паулова 1936).

Ретко је писано о томе да Краљевина Југославија није имала дипломатске односе с Совјетским Савезом све до јуна 1940. године, када су коначно успостављени (Петрановић 1992: 87). Тек тада је потписан Уговор о пријатељству и ненападању између Краљевине Југославије и СССР-а, тачније 5. априла 1941. године. Међутим, само дан касније, 6. априла 1941. године, Немачка је извршила агресију на Краљевину Југославију. Пре него што су се успоставили дипломатски односи између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза, вођени су трговински преговори између ове две државе. Као резултат тих преговора, закључен је Трговински уговор 11. маја 1940. године у Москви (Животић 2016: 157-185). Сматрало се да је овај трговински уговор био увод у успостављање дипломатских односа. Међутим, прошло је готово годину дана пре него што су стварно успостављени дипломатски односи, и то када је Немачка напала Краљевину Југославију 6. априла 1941. године

Разлог за непризнавање тадашњег Совјетског Савеза од стране Краљевине СХС а касније и Краљевине Југославије лежао је у чињеници да је династија Карађорђевић била дубоко повезана са царском Русијом, посебно са царем Николајем Романовим (Јовановић 2006: 13-16, Живанов 2015: 313-332). Након ултиматума Аустроугарске 1914. године, цар Николај је пружио подршку Краљевини Србији не само политички већ и војно, материјално и хуманитарно. Разлог за непризнавање је био тај што нисмо подржали поступке који су произишли из Октобарске револуције 1917. године, а то је убиство целе царске породице Романов (Петровић 2018: 318-326). Од краја Првог светског рата у тадашњу Краљевину СХС, а касније Краљевину Југославију је дошло преко 30.000 руских избеглица, и то углавном у Србију где им је пружено уточиште (Јовановић 1997: 156-185). Међу њима су били високообразовани појединци свих струка, као и војни кадрови, посебно официри. С обзиром на то да је Србија претрпела значајне губитке у Првом светском рату, посебно када је реч о образованим и стручним кадровима, руске избеглице, које су биле веома стручне и образоване, допринеле су надомештању овог недостатка и значајно су утицале на даљи економски и културни развој Србије (Јовановић 2006:13-17).

Касних тридесетих година XX века, Немачка и Италија почеле су да остварују све већи политички и економски утицај на Балкану. Овај утицај Немачке, који се протезао и на Краљевину Југославију, постао је посебно изражен доласком Хитлера на власт у Немачкој, па ово представља наставак немачког продора на Балкан који је започет још од 1908. године (Митровић 2011: 38-186).

У времену пре Другог светског рата, Немачка је спровела интензивну пропагандну кампању у циљу сузбијања француског и енглеског утицаја у тадашњој Краљевини Југославији, међутим без успеха. Утицај Енглеске, Италије и Сједињених Америчких Држава на политику, економију и културу у Краљевини Југославији остао је исти. Дипломатски односи са Совјетским Савезом нису успостављени све до 1940. године, па је стога његов утицај на политику, економију и културу био занемарљив. Интересовање за Совјетски Савез показивали су претежно социјалисти, левичари, комунисти, као и неки књижевници и публицисти који су се бавили

славистиком или социјалогijом, али њихов број је био ограничен. Споменућемо да су у том периоду Совјетски Савез посетили новинар Владислав Рибникар, књижевник Милош Московљевић, вајар Сретен Стојановић и други.

КЊИЖЕВНИЦИ КАО ДИПЛОМАТЕ

Први српски дипломата устаничке Србије био је Прота Матеја Ненадовић који је био и књижевник, познат по свом делу *Мемоари* које поред тога што даје допринос српској књижевности представља и својеврсно сведочанство тог времена (Ненадовић 2005). Дипломатске активности Матеје Ненадовића су се огледале у томе да је за време великих политичких изазова тог времена знао да преговара са Турцима. Године 1804. отишао је у Русију како би обезбедио подршку за устанак и затражио помоћ. Наредне године у Срему уз помоћ својих локалних познаника, осигуравао је оружје и муницију за устанике. Затим, 1806. године боравио је у Бечу са Божом Грујовићем, који је био професор права и први српски уставописац, са циљем да предају молбу за дозволу за увоз хране и оружја у Србију, али нажалост нису постигли већи успех. Наиме, њихова посета Бечу догодила се у тренутку који је био веома тежак за Аустрију тј. након пораза код Аустерлица, па су их због тога одбили, обећавајући да ће посредовати у Цариграду. Прота Матеја Ненадовић је преговарао о примирју са тамношњим Турцима у Босни.

Током првог српског устанка, Прота Матеја Ненадовић је био један од вођа покрета. Након што је дошао на власт Милош Обреновић, Матеја Ненадовић је дуго остао у позадини политичких догађаја, иако се чинило да је понекад био више инволвиран него што је то било јавно познато. Током свог најактивнијег периода и касније у старости, Прота Матеја Ненадовић је живео у времену када су се у српској култури појављивали изузетни појединци који су, иако углавном књижевници, надоместили недостатак филозофије, историографије или политичке идеологије међу својим народом (Самарџић 1981: 41-52).

На почетку XX века, Србија је излазила из сложеног геополитичког пејзажа. Последице Балканских ратова и касније Првог светског рата натерале су нацију да обликује свој идентитет и навигира кроз сложености међународне дипломатије. Српске дипломате биле су задужене за осигуравање савеза, решавање територијалних спорова и заступање националних интереса. Овај друштвени и историјски контекст подстакао је пажљиво разматрање начина на који је нација представљала себе у иностранству, као и начина исцртавања слике коју је пројектовала на светској сцени.

Почетак XX века представљао је трансформациони период за Србију, како у дипломатском тако и у друштвеном смислу. Док је нација настојала да се афирмише на светској сцени, српске дипломате суочили су се са јединственим изазовом: балансирањем између тежње ка међународном признању и потребе да се реше унутрашњи друштвени проблеми. Један од карактеристичних начина на који је истражена ова деликатна равнотежа био је путем сатире. Српски писци и сатиричари користили су овај облик изражавања како би испитали и критиковали различите аспекте српског друштва, често прожимајући дипломатске напоре са друштвеним коментарима.

У наведеном временском периоду било је неколико истакнутих писаца који су били првенствено дипломате. Споменули смо Бранислава Нушића који је био дипломирани правник и који је 1893. године, као тада већ познати књижевник, именован за вице конзула у Приштини иако је тадашње безбедносно стање у Приштини било веома критично. На дневном нивоу је било прећено и њему и целом конзуларном особљу. Чак је начелник Приштинског округа забранио сваку посету конзулату и на тај начин је покушавао да онемогући и суштински забрани неометани рад конзулата (Перуничкић 1985: 15, 118-127), али све то Нушића као патриоту није уплашио па је радио свој посао часно и поштено. Бранислав Нушић, као један од најважнијих српских писаца и дипломата, оставио је траг како у књижевности тако и у међународним односима. Његова дипломатска каријера обликовала се током периода када је Србија пролазила кроз значајне политичке промене. Нушић је започео своје дипломатско путовање на почетку XX века, а његове изузетне вербалне и дипломатске способности брзо су га истакле. Кроз своје дипломатске активности, Нушић је допринео јачању међународног положаја Србије и промоцији њених интереса (Глишић 1966: 7-35).

Раскрсница између српске дипломатије и друштвене критике кроз сатиру у раном XX веку представљала је заправо истраживање једне нације и промена кроз које је пролазила. Док се Србија суочавала са дипломатским изазовима, сатиричари су нудили нијансирану перспективу кроз коју су друштвени проблеми били испитани и комуницирани јавности. Ова интеракција између дипломатских амбиција и друштвене интроспекције остаје сведочанство динамичног односа између спољашњег имица нашег народа и његове стварности током кључног периода у историји.

Такође, треба истаћи Јована Дучића, каријерног дипломату, коју је био први југословенски амбасадор и познати српски и југословенски књижевник тог времена. Јован Дучић је имао изузетно успешну дипломатску каријеру, која је трајала преко тридесет година. Представљао је своју земљу у тринаест мисија распоређених у девет различитих држава. Таква разноврсна искуства у дипломатији су реткост међу нашим дипломатама. Службовао је на различитим местима како у Европи тако и у Африци (Софија, Женева, Рим, Атина, Мадрид, Каиро, Будимпешта, Букурешт и Лисабон). Обрео се у дипломатији 1907. године када се вратио са школовања из Женеве. Био је школован и говорио је више страних језика. Јован Дучић током службовања у иностранству био је и наш делегат у Друштву народа у Женеви 1924. године, јер је био каријерни дипломата и између осталог говорио је перфектно француски језик који је тада био главни дипломатски језик. За амбасадора је постављен 1937. године у Букурешту (Поповић 1988: 63). Његова каријера је даље развијала у правцима који су му омогућили напредовања праћена идеолошким испитивањима унутар самог друштва. Био је активан учесник и сведок важних историјских догађаја, укључујући државне ударе, револуције и ратове с обзиром на то где је све службовао. Дучићеви извештаји (телеграми и записи) о његовим како тренутним тако и каснијим искуствима, које је по природи службе, редовно подносио надлежним органима своје земље представљају значајан извор информација за наше данашње дипломате.

Дучићева последња дипломатска служба била је у Шпанији (Мадрид) у амбасади Краљевине Југославије. Када је нацистичка Немачка у априлу 1941. године окупирала Краљевину Југославију, Дучић је протеран с обзиром да је Шпанија признала Независну Државу Хрватску (НДХ). Тиме је Шпанија прекинула дипломатске односе с Краљевином Југославијом. Тада се Дучић повукао у Лисабон имајући у виду да је Португалија била неутрална земља током Другог светског рата, одакле је врло брзо отишао у град Гери, у савезној држави Индијана у САД код свог рођака. Ту је провео и последње године живота и био веома активан члан српске дијаспоре, где је између осталог писао и за најстарије и најпознатије српске новине „Американски Србобран“ које и дан данас излазе у САД (Васић: 2020).

КРАЉЕВИНА СХС И ПРЕКИД ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА СА ХОЛАНДИЈОМ И АЛБАНИЈОМ

Између два светска рата дошло је до прекида дипломатских односа са две државе. Тачније 1920. године прекинут је дипломатски однос Краљевине СХС и Краљевине Холандије. Разлог прекида дипломатских односа је везан за случај Холандског почасног конзула Бернарда Рапапорта.

Бернард Рапапорт, држављанин Аустро-Угарске, пре Првог светског рата обављао је дужност холандског почасног конзула у Београду. Међутим, већ 1912. године Рапапорт је, заједно са холандским почасним генералним конзулом у Београду Костовићем, био умешан у познату шпијунску аферу „Милер“ (Милошевић 2001: 127-145). Холандија је због тога планирала да повуче Рапапорта из Београда. Међутим, стицајем одређених околности, повлачење је одложено, па је Рапапорт, након избијања рата, смештен у Прокупље као непријатељски држављанин Аустро-Угарске без дипломатског имунитета. Додатно, Рапапорт је био и обавештајни агент Аустро-Угарске, који је достављао информације о циљевима у Београду које треба бомбардовати. Вратио се Београд 1916. године, где је наставио са непријатељским поступцима према српском цивилном становништву. Након ослобођења Србије 1918. године, наставио је да обавља дужност холандског конзула у Београду. Међутим, српска влада је захтевала да Рапапорт напусти земљу. Холандска влада је подржала Рапапорта, па је 14. децембра 1918. године прекинула дипломатске односе са Краљевином СХС. Било је потребно четири године преговорања и посредовања како би се обновили дипломатски односи са Краљевином Холандијом и то у децембру 1922. године. (Милошевић 2001: 127-145) Са међународноправног аспекта тешко је да се разуме зашто је Холандија прекинула дипломатске односе са Краљевином Србијом имајући у виду да је дошло до отворених непријатељских активности холандског почасног конзула, који је био држављанин Аустро-Угарске. Међутим, важно је да се напомене да је Холандија је током Првог светског рата остала неутрална, чак је у одређеном периоду била и сила заштитница Краљевине Србије.

Можда образложење треба да се потражи у чињеници да је Холандија била наклоњена Аустро-Угарској и Немачкој током Првог светског рата тј. током Великог рата. Наиме, прогласила је своје две морске луке, Амстердам и Ротердам,

за слободне луке, омогућавајући Немцима увоз ретких руда и метала из својих колонија, што је било кључно за ратну индустрију. Такође, Немци су неометано превозили ове ресурсе возом у Немачку. Холандија је такође одбила захтев Савезника да изручи немачког цара Вилхема II Хоенцолерна, главног оптуженог за избијање Првог светског рата. Краљевина Холандија му је пружила уточиште, под изговором да она на основу свог законодавства и према међународним уговором који има са страним државама, не врши изручивање својих грађана због кривичних дела. Тиме није успела идеја Савезника да оснују Међународни кривични суд нити је дошло до већих суђења ратним злочинцима после Првог светског рата (Лопичић Јанчић 2012: 90-96).

Други прекид дипломатских односа Краљевине СХС је био са Албанијом 1927. године. Под утицајем Италије, Албанија је 27. маја 1927. године организовала хапшење Вука Ђурашковића, који је био преводилац у посланству Краљевине СХС у Тирани, оптуживши га за шпијунажу. Ђурашковић, који је био држављанин Албаније, ангажован је као преводилац и није био регистрован као службеник посланства Краљевине СХС. У дипломатској пракси тог времена, као и касније, било је уобичајено да стране дипломатске мисије, тј. дипломатско-конзуларна представништва, ангажују локално особље које није имало дипломатски статус нити дипломатски имунитет. Протестне ноте Краљевине СХС генералном секретару Друштва народа, од 12. јуна 1927. године, нису дале резултате. Због тога је тадашњи министар иностраних дела Краљевине СХС, др Војислав Маринковић, донео одлуку о прекиду дипломатских односа са Албанијом седам дана након Ђурашковићевог хапшења, тачније 3. јуна 1927. године. Очито је да је Албанија имала подршку Италије и да је овај инцидент био провокација. Спор није био расправљен на седници Савета Друштва народа, већ су представници Великих сила разматрали ситуацију у Женеви 15. јуна 1927. године. На крају је спор решен, а Ђурашковић је ослобођен 5. јула 1927. године када је стигао на Крф, а дипломатски односи са Албанијом су поново успостављени 9. августа 1927. године (Мишић 2009: 145-151).

Треба напоменути да је Друштво народа, као прва међународна организација општег политичког карактера, и поред низа слабости, постигло значајан напредак у области дипломатије.

ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ИЗБИЈАЊА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

У време кад је нацистичка Немачка већ започела са својим освајањима широм Европе, а 1. септембра 1939. године је напала и Пољску, Краљевина Југославија се нашла у геополитичком балансирању између Запада и Истока настојећи да очува неутралност због недостатка војне моћи за евентуално укључивање у сукоб са Немачком а самим тим и са њеним савезницима. Немачка је била изразито бројнија и војно моћнија, па би се било какав ратни ангажман против ње завршио сигурним поразом. То је јасно показао пример Француске која је, и поред већих војних ресурса у поређењу са Југославијом, брзо капитулирала (Винавер 1986: 123).

Целокупне политичке околности у тадашњој Европи имале су веома јак утицај на Краљевину Југославију. Савезници Србије из Првог светског рата, Енглеска

и Француска, нису имали капацитет да се супротставе немачкој агресији. Нажалост, Југославија је била, у најмању руку, разочарана јер јој нису испуњена обећања у вези са војном подршком у случају да дође до напада од стране нацистичке Немачке и фашистичке Италије. Укљученост Енглеске у војни пуч 27. марта 1941. године резултирала је падом власти Цветковић-Мачек и кнеза намесника Павла Карађорђевића. Француска није могла никако да помогне Краљевини Југославији јер је годину дана раније већ поклекла под немачким притиском, тачније у јуну 1940. године. Једино је Енглеска остала у рату против Немачке. Међутим, Енглеска је била ограничена на усмена обећања услед немогућности пружања ефективне подршке. Разлози за то налазили су се у њеној великој удаљености од Краљевине Југославије, као и у контроли Средоземног мора од стране италијанске ратне морнарице. Њена мала војна присутност у Грчкој није била довољна ни за одбрану Грчке од немачке агресије, а камоли за пружање помоћи Краљевини Југославији (Миловановић 1981: 38-55).

У истом периоду, кнез Павле Карађорђевић је настојао да одоли притисцима нацистичке Немачке и фашистичке Италије које су тежиле ка томе да Краљевина Југославија постане њихов савезник. Кнез Павле посебно је био изложен притисцима Немачке да Југославија иступи из Друштва народа и Мале Антанте. Влада Краљевине Југославије успела је да одбије ове захтеве Немачке, док је кнез Павле Карађорђевић настојао да задржи политичку неутралност упркос снажним притисцима како Немачке и Италије, тако и Сједињених Америчких Држава и Велике Британије. Ипак, под интензивним притисцима, влада Краљевине Југославије приступила је Тројном пакту 25. марта 1941. године у Бечу, потписавши Протокол о приступању (Константиновић 1998: 347-357).

Приступање Југославије Тројном пакту у периоду између 25. до 27. марта 1941. године изазвало је масовне демонстрације широм тадашње Краљевине Југославије усмерене против владе Цветковић-Мачек. Разлог ових демонстрација налазио се у приступању овом пакту. Током ноћи, између 26. и 27. марта 1941. године, извршен је државни удар којим су пучисти свргнули владу Цветковић-Мачек, као и намесништво са кнезом Павлом Карађорђевићем, др Раденком Станковићем и др Ивом Перовићем. Новом владом је председавао армијски генерал Душан Симић. Краљ Петар Други Карађорђевић, иако малолетан и непуњен у догађања, формално је проглашен пунолетним. Није учествовао у пучу. Државни удар извршен 27. марта 1941. године оставио је дубок траг на историју Југославије, Србије и самог Другог светског рата. Западне државе су пружиле пуну усмену и политичку подршку овом чину и биле су одушевљене његовим извршењем (Петрановић 1980: 174). Убрзо затим, тачније 6. априла нацистичка Немачка без објаве рата напала је Краљевину Југославију бомбардовањем тзв. телих бомбама. Тим чином је Краљевина Југославија ушла у Други светски рат.

Ако сагледамо ситуацију потпуно објективно, како из правног тако и из политичког и историјског угла, можемо да закључимо да наводне гаранције нацистичке Немачке дате у Тројном пакту нису биле поуздане. Ово је најбоље доказано чињеницом да је нацистичка Немачка прекршила овај свој споразум у Пакту Рибентрон-Молотов, потписан у Москви 22. августа 1939. године,

нападом на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године. Збога извршене агресије 6. априла 1941. године на Краљевину Југославију од стране нацистичке Немачке и фашистичке Италије, Краљевина Југославија је капитулирала 17. априла 1941. године. Било је очигледно да Краљевина Југославија није имала војну моћ да се супротстави нацистичкој Немачкој, која је у то време била водећа војна сила у Европи. То се јасно види из чињенице да је Немачка поразила Француску, која је сматрана значајном војном силом, и то за само 17 дана (Терзић 1984: 462-466).

ПОЛОЖАЈ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОСЛАНИКА У БЕРЛИНУ 1939-1941. ГОДИНЕ

Улога југословенског посланика у Берлину била је веома деликатна и тешка. У том временском периоду, тачније крајем марта 1939. године, др Иво Андрић је премештен за опуномоћеног министра и изванредног посланика друге положајне групе другог степена у Берлину, а дужност је преузео почетком априла исте година (пр. Милошевић 1995: 29).

Положај југословенског посланика у Берлину био је најтежи у Андрићевој дипломатској каријери,² (Терзић 1981: 531) јер је нацистичка Немачка вршила притисак на Краљевину Југославију да приступи Тројном пакту. Андрић је 19. априла 1939. године предао акредитивна писма канцелару Адолфу Хитлеру, као и опозивна писма свог претходника др Александра Цинцар-Марковића. После убицајене размене кратких изјава, Хитлер је укратко разговарао са Андрићем. Након протоколарног дела, Андрић је дао изјаву за новинаре у којој је истакао да намерава да настави рад свог претходника Цинцар-Марковић и да ће се усредсредити на јачање сарадње између Немачке и Југославије на привредном и културном плану (Глишовић 2012: 272). Притисак Немачке на Југославију се наставио са захтевима да приступи силама Осовине, Антикоминтерна пакту, као и да напусти Друштво народа, Балканску и Малу Антанту (Ибид: 314). Југославија је настојала да задржи неутралност, међутим у томе није успела.

Влада Драгише Цветковића и министар иностраних послова др Цинцар-Марковић тајно су водили преговоре са Рибентропом и Хитлером око приступа Југославије Тројном пакту, у којима је учествовао и тајни емисар др Данило Грегорић. Ови преговори су се одвијали без знања Андрића (Грегорић 1942: 101). Када је Андрић сазнао да су се Цветковић и Цинцар-Марковић састали са Рибентропом и Хитлером у Салцбургу 14. фебруара 1941. године без његовог присуства и било каквог обавештења о томе разговору, упутио је писмо министру Цинцар-Марковићу, протестовавши због повреде свог ауторитета и истакавши да је постао посланик са умањеним ауторитетом, без пуног поверења владе и подршке министра.

2 Др Иво Андрић је као дипломата био високо цењен како у домаћој политичкој јавности, тако и у дипломатским круговима. Био је каријерни дипломата и један од најбољих познавалаца југословенске спољне политике и дипломатије, као и један од најстручнијих југословенских дипломата тог времена.

Министар др Цинцар-Марковић је 17. марта 1941. године одговорио Андрићу, покушавајући да оправда тајност састанака захтевом немачке владе да посете и разговори буду строго поверљиви. Ипак, тајни састанци су се наставили посетом кнеза Павла Карађорђевића Хитлеру 4. и 5. марта 1941. године у Берхтесгадену, без знања и присуства Андрића. Након што је сазнао за ову посету, Андрић је 20. марта 1941. године је писмено тражио да се повуче са те функције због неслагања са том политиком. У међувремену влада Драгише Цветковића донела је одлуку о приступању Југославије Тројном пакту и одмах потом је извршен државни удар 27. марта 1941. године. Као југословенски посланик у Немачкој Андрић је хитно позван у Београд да би добио нове инструкције па је по повратку у Берлин, настојао да га прими неки високи званичник немачког Министарства иностраних послова, али није успео да уручи ноту југословенске владе. Тек 5. априла 1941. године, шеф протокола немачког Министарства иностраних послова, *Alexander von Dörnberg*, примио је Андрића и уручио му његов пасош, што је у дипломатској пракси значило крај његове мисије и прекид дипломатских односа, што је такође наговештавало ратно стање. Већ следећег дана, 6. априла 1941. године, нацистичка Немачка је извршила агресију на Југославију, бомбардовавши Београд и друге градове (Јуричић 1989: 207).

Тог кобног 6. априла 1941. године када је нацистичка Немачка без објаве рата бомбардовала топлих бомбама Краљевину Југославију, *Alexander von Dörnberg* је позвао Андрића и обавестио га да због прекида дипломатских односа југословенски дипломатски и конзуларни представници више не могу да остану у Немачкој и окупираним државама. Дипломатском особљу је дат рок од 24 сата да напусте Берлин и отпутује у Констанц који се налази на швајцарској граници, где би остали док не добију даља упутства. Уз Андрића и особље Посланства, у Констанц су 9. априла 1941. године стигли и други југословенски дипломатски представници са породицама из различитих окупираних територија. Немци су понудили Андрићу да оде у Швајцарску, али је он то одбио, захтевајући да се његовом особљу омогући прелазак, што је одбијено.

Андрић је 28. маја 1941. године упутио оштру протестну ноту због кршења дипломатског имунитета и забране преласка југословенских дипломата са породицама у Швајцарску. Ноту је предао новом немачком представнику *Freiherrn von Schleinitz*-у, који је одбио да је прими, па је она остављена на његовом столу. Андрић и цело југословенско дипломатско-конзуларно особље остали су у Констанцу до 30. маја 1941. године, када су специјалним возом пребачени у Београд где су стигли 1. јуна 1941. године.

По доласку у Београд, Гестапо је ухапсио неколико југословенских дипломата: Сретена Стојаковића, генералног конзула у Целовцу; Војислава Јаковљевића, генералног конзула у Минхену; Миливија Пандуровића, генералног конзула у Хамбургу; Радивоја Шуменковића, генералног конзула у Прагу; Бранислава Димитријевића, генералног конзула у Диселдорфу; др Августа Мишетића, генералног конзула у Грацу; Фрида Погачника, секретара Посланства у Берлину; Владимира Ваухника, војног изасланика у Берлину; Божицара Стефановића, службеника генералног конзулата у Прагу; и Миливоја Панћића, службеника генералног конзулата у Хамбургу. Неке од

њих Гестапо је вратио у Немачку на даљу истрагу, док су неки послати у концентрационе логоре Ораниенбург, Дахау, Саксенхаузен и Белзен (Милошевић 1995: 138).

У овим логорима, југословенске дипломате биле су изложене екстремним условима, као што су тежак рад, заразне болести, недостатак медицинске помоћи, глад и хладноћа, што је довело до леталних исхода. У логорима су преминули Бранислав Димитријевић, Јосип Логар, Мирко Крањц, Сава Крстић и Димитрије Пашковић. Иван Вукотић је умро у логору Бухенвалд 1945. године. Илија Милакић и његов брат Александар били су стрељани од стране Гестапоа у Београду 1943. године, док је Ђорђе Маринковић ухапшен у Београду и интерниран у Маутхаузен, где је умро 7. априла 1945. године. Од укупно седамнаест југословенских дипломата и дипломатских службеника које су немачке власти ухапсиле и интернирале, девет их је умрло у логорима или је стрељано (Милошевић 1995: 139).

Југословенска влада у Лондону је сазнала за начин опхођења према југословенским дипломатама у Немачкој и током лета 1941. године затражила од неутралних држава и Међународног Црвеног крста у Женеви да буду ослобођени. Међутим, нацистичка Немачка је одбила било какву интервенцију. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача поднела је извештај о опхођењу према југословенским дипломатским представницима у Немачкој Међународном војном суду у Нирнбергу 26. децембра 1945. године. На суђењу Јоакиму Рибентропу, совјетски тужилац генерал Руденко је покренуо питање зашто Рибентроп није предузео мере да спречи озбиљно кршење дипломатског имунитета. Рибентроп је одговорио да се не сећа тог догађаја и да није био умешан, иако је очигледно да је он наредио те повреде дипломатског имунитета.

ЗАКЉУЧАК

Желимо да истакнемо да Србија, а касније и Југославија, у својој дугој историји никада није напала ниједну државу нити је започела рат, већ се само бранила против оних који су је нападали. Деликатна игра моћи на Балкану захтевала је озбиљну дипломатску вештину. Дипломатија је постала алат који је Србија користила како би маневрисала кроз сложене међународне односе, избегавајући директну конфронтацију док је истовремено следила своје националне интересе. Вештина дипломатије омогућила је Србији активно учешће у регионалним активностима, и да као држава утиче на одлуке које би могле да делују на њену сувереност. Компликовани савези који су карактерисали европску политику довели су до избијања Првог светског рата када се Србија нашла у епицентру конфликта. Дипломатија је постала појас за спасавање, с обзиром да су српске дипломате учествовале у деликатној дипломатској игри не би ли осигурале подршку својој држави. Атентат на Принца Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године појачао је већ постојеће тензије што је касније довело до серије догађаја који су у коначници довели и до Великог рата. Дипломатски напори Србије да обезбеди подршку међу силама савезницима одиграли су кључну улогу у овим догађајима.

Посвећеност Србије дипломатији прошла је кроз многе изазове. Лондонски уговор из 1915. године, у којем су савезничке силе обећале територијалне добитке

Србији у замену за њено континуирано пружање отпора водећим силама, показао је дипломатску отпорност српског руководства. Чак и усред окупације и разарања, дипломатски напори су трајали, обликујући послератно решење и доприносећи стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године. Стога је дипломатија постала ослонац за опстанак и напредак Србије на почетку XX века. Кроз стратешке савезе, пажљиво маневрисање регионалним комплексностима и отпорност при сваком сусрету са конфликтом, српске дипломате су одиграли кључну улогу у обликовању судбине наше нације. Значај дипломатије за Србију у овом периоду лежао је не само у остваривању националних интереса, већ и у очувању суверенитета и способности маневрисања кроз турбулентне токове европске геополитике.

ИЗВОРИ

Дипломатско-консуларни годишњак за 1931. годину, 1931. Београд: Државна штампарија Југославије.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Васић 2020: Љубица Васић, *Америчко јолиитичко јозоришће*, Крагујевац: ФИЛУМ/Филолошко-уметнички факултет. (Библиотека Црвена Линија. Колекција Теорија, књижевност, култура).
- Винавер 1986: Вук Винавер. „Аустријски проблем“ и преоријентација спољне политике Југославије 1933-1934. године. *Југословенски историјски часопис број 1-4*. Београд.
- Глишић 1966: Бора Глишић. *НУШИЋ њим самим*, Београд: Вук Караџић.
- Глишовић 2012: Душан Глишовић, *Иво Андрић, краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939 – 1941. Прилој проучавању југословенских јолиитичких и културних односа са Немачком, Аустро-Угарском и Аустријом, I. том*, Београд: Службени гласник,
- Грегорић 1942: Данило Грегорић, *Самоудисво Југославије*, Београд: Југоисток
- Живанов 2015: Сава Живанов, „Руско–Српски односи у 19-20 веку“ *Казивање о Србима кроз векове*, ур. Богдан М. Златар, Београд: Драслар партнер.
- Живојиновић 1970: Драгољуб Живојиновић. „Вилсон, Италија и Четрнаест тачака на Међусавезничкој конференцији у Паризу“. *Историјски часопис број 28-30*. Београд. 35-55.
- Живојиновић 2011: Драгољуб Р. Живојиновић. *Надмени савезник и занемарено Српство Бриџанско-српски односи (1875-1941)*. Београд: Албротос Плус.
- Животић 2016: Александар Животић. *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*. Београд: Филип Вишњић.
- Јагодић 2009: Милош Јагодић. „Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века“. *Зборник Мајице српске за историју број 79-80*. Нови Сад
- Јовановић 1997: Мирослав Јовановић. *Досељавање руских избеглица у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1919-1924*. Београд: Стубови културе.
- Јовановић 2006: Мирослав Јовановић. *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*. Београд: Чигоја штампа.
- Јуричић 1989: Боб Желимир Јуричић, *Иво Андрић у Берлину 1939 – 1941*, Свјетлост, Сарајево.
- Кардум 1986: Ливиа Кардум. „Питање међународног признања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Политичка мисао вол. XXIII/1986/ бр. 3.
- Константиновић 1998: Михаило Константиновић. *Политика сјоразума: Дневничке белешке 1939-1941 Лондонске белешке 1944-1945*. Нови Сад: Агенција „Мир“.
- Кризман 1975: Богдан Кризман. *Вањска јолиитика Југославенске државе 1918-1941. Дипломатско-историјски преглед*. Загреб: Школска књига.

- Кризман 1962: Богдан Кризман. „Међународно признање Југославије 1919. године“ *Историја XX века, Зборник радова III*, Београд.
- Лопичић Јанчић 2012: Јелена Ђ. Лопичић Јанчић. *Рајини злочини йројив рањеника, боленика и цивилној сйановнишйва, йгеорија и йракса*. Београд: Музеј жртава геноцида.
- Љушић 2008: Радош Љушић. *Срјска државнось 19 века*. Београд: Срјска књижевна задруга.
- Миловановић 1981: Никола Миловановић. *Воњи йуч и 27. марй 1941*. Београд: Просвета.
- Милошевић 2001: Миладин Милошевић. „Дипломатски односи између Краљевине СХС и Краљевине Холандије 1918-1922 континуитет дипломатских односа, прекид и њихово поновно успостављање“. *Часопис Архива Јујославије др. 2*. Београд: 125-145.
- Милошевић 1995: Слободан Д. Милошевић, *Посйујак немачких власйи са јујословенским дијломатйским и конзуларним йредсйавницима у земљама зайагне Европе 1941. йдине*, Подгорица: Историјски записи број 1
- Митровић 2011: Андреј Митровић. *Србија у йлановима Аустрйо-Ујарске и Немачке 1908-1918*. Београд: Завод за уџбенике.
- Мишић 2009: Саша Мишић. *Албанија-йријайељ и йројивник Јујословенска йолићика йрема Албанији 1924-1927*. Београд: Службени гласник.
- Ненадовић 2005: Прота М. Ненадовић, *Мемоари*. Београд: ПОЛИТИКА. Народна књига.
- Паулова 1936: М. Паулова. *Јујославенски одбор (Повијесй Јујославенске емиграције за свјејској райа од 1914 – 1918)*. Загреб: Просвјетна накладана задруга.
- Перуничих 1985: Бранислав Перуничих. *Писма срјских конзула из Пришйине 1890-1900*. Београд: Народна књига.
- Петрановић 1980: Бранко Петрановић. *Историја Јујославије 1918-1978*. Београд: НОЛИТ.
- Петрановић 1992: Бранко Петрановић. „Успостављање југословенско-совјетских дипломатских односа 1940“. *Зборник Майице Срјске за истйорију дрј 4*., Нови Сад.
- Петровић 2018: Драган Петровић. *Краљевина СХС и Совјејска Русија (СССР) 1918-1929*, Институт за међународну политику и привреду, Београд.
- Поповић 1988: Радован Поповић. *Жудња за фраком: Писци у дијломатйији*. Београд: Народна књига.
- Самарџић 1981: Радован Самарџић. *Писци срјске истйорије II*. Београд: Просвета.
- Терзић 1981: Велимир Терзић, *О дијломатйској акйивносйи Иве Андрића уочи и у йоку Друјој свејској райа*, Београд: у Зборник радова Дело Иве Андрића и контексту европске књижевности и културе.
- Терзић 1984: Велимир Терзић. *Слом Краљевине Јујославије 1941 Узроци и йоследице йораза 2*. „Партизанка књига“. Љубљана-Београд. „Побједа“ Титоград, „Народна књига“ Београд, Љубљан., Београд. Титоград.
- Трговчевић 1986: Љубинка Трговчевић. *Научници Србије и сйварање Јујославије 1914-1920*. Београд: Народна књига. Срјска књижевна задруга.

Jelena Đ. LOPIČIĆ JANČIĆ

Ljubica M. VASIĆ

INTERNATIONOAL LEGAL ASPECTS OF SERBIAN AND YUGOSLAV DIPLOMACY AT THE END OF XIX AND THE BEGINNING OF XX CENTURY

SUMMARY

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Serbia faced the challenge of maneuvering through a complex geopolitical environment, thereby highlighting the importance of diplomatic efforts in shaping its future. As a small country in the Balkans, Serbia sought to assert its sovereignty and strengthen its position amid the network of alliances and conflicts that were taking

place in Europe at the time. Diplomacy played a key role in gaining international recognition for Serbia as well as in forming alliances that were essential during this period of crisis. Serbian diplomacy at that time, and later that of Yugoslavia, was highly ranked, and its diplomats were people educated at prestigious universities across the Europe, well trained for their work. It is important to point out that all career diplomats of that era had to start as an apprentice and spend a certain number of years in a certain workplace, therefore skipping steps in advancement was not even a possibility.

Keywords: diplomacy, International Law, Serbia, Yugoslavia, war, writers as diplomats.

Весна Р. СТАНКОВИЋ ПЕЈНОВИЋ*

Институт за политичке студије, Београд

Дамир В. ВЕСЕЛИ**

НИЧЕОВА ПОЛИТИЧКА МИСАО – ТРАГАЊЕ ЗА ВЕЛИЧИНОМ ПРЕМА ГРЧКИМ ВРЕДНОСТИМА

Апстракт: Циљ рада је доказати да се Ничеова политичка мисао темељи на античким вредностима које су потиснуте „прилагођавањима“ будући да модерна политика почива на заблуди друштвених норми и наметнутих нових идеологија да је могуће успоставити универзалну сагласност и правду. Ниче тежи враћању древног разумевања политичког, што обухвата грчки агон, (надметање), идеју о неопходности класних разлика и стварању виших типова људи који ће духовно водити друштво и државу. За Ничеа, покушаји модерне политике да се побољша људски живот модерним политичким средствима су узалудни јер је то „мала политика“ произашла из доласка маса на политичку сцену, робовског морала и њиховог захтева за великим стварима које ће задовољити њихову „потребу за осећањем моћи“. Воља за моћи темељ је Ничеове филозофије политике и формулисања политичког мишљења антиципираног кроз његов концепт „велике политике“, коју води елитна класа филозофа-законодаваца који ће створити нове вредности и инспирисати будуће нараштаје да се трансформишу у добре Европљане. Ничеова политичка мисао представља различите изазове теорији друштвених уговора с обзиром на његову критику колективних норми и његово слављење моћи, креативних појединаца и слободних духова.

Кључне речи: агон, воља за моћ, слободни духови, превредновање вредности, „велика политика“.

УВОД

Политичко размишљање Фридриха Ничеа (Friedrich Nietzsche) враћа нас самом темељу политике. Како је Ниче „ученик старих времена, посебно Грка“ (Nietzsche 1980: 8) он наглашава важност античког погледа на свет јер су они разумели уметност живљења. Он сматра да су предсократовски Грци живели у манифестацијама воље за моћ која је у каснијем раздобљу прикривена хришћанством и либерализмом. За Ничеа је идеал политичке организације аристократска друштвена структура или политички систем заснован на хијерархијском поретку ранга или поретку каста, у коме се не деле права и дужности, па је потребно да „виши људи објаве рат маси“. Он указује да европским поретком господаре „просечне главе“

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-6593-0434, vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

** Докторант Филозофског факултета у Загребу, ORCID 0009-0003-3409-3196, dam.veseli@gmail.com

које придају важност „народу“ и „општем праву гласа, односно у прилог власти нижег човека“ (Nietzsche 1988: fr. 861).¹ Видљива је „с^ти^аи^нација нивоа човека јер је присутно прилагођавање, важност ситница, скромност у инстинктима, задовољство у омаловажавању човека“ (Ибид: 866). За њега су „модерни људи далеко од Грка и Римљана“ (Ниџе, 1997: fr. 2) јер су Грци градили свој свет на „апсолутној хијерхији и неједнакости вредности између човека и човека: ту је све аничко велика дубина, велико ћутање...“ (Nietzsche 1988: fr. 1051).

Ниче истиче да људи никада нису постигли истинско „савршенство у политици“, али се Платон приближио том идеалу кроз законе о новој држави и образовању људи за спровођење реформи. Пошто је превредновањем вредности постигао филозофски темељ за свој нови законодавни пројекат, Ниче ће тражити људе са којима би спровео своју реформу, одгајане са здравим инстинктима кроз позитивно каналсану вољу за моћ и вечно враћање истог. Такви људи треба да реформишу политички систем кроз нови сет закона који би поново успоставио здраву културу на којој би се могла утемељити нова здрава филозофија (Drochon 2016: 148). Ниче налази у Платоновој „савршеној држави“ повезаност између државе и генија у којој се истиче да је стварни циљ древне грчке државе средство за стварање и припремање генија (Ниџе 1998:189). Платонова држава се може замислити као жеља да се спаси друштво као целина, али то је нови тип друштва који још не постоји помоћу неколико одабраних.

Ничеова разлика између мале и велике политике је повезана са критиком традиционалних вредности и нужности за „превредновањем свих вредности“. За њега велик део људи остаје у домени ниже политике која је вођена страхом, завишћу и жељом за конформизмом. Ничеов појам „велике политике“ је усмерен ка преображењу људског и не обухвата разумевање политике или политичког у обичном смислу ових термина. Ова дихотомија је одраз Ничеове тежње за аутентичност, индивидуализам и људску величину. Обзиром на „холистичку“ перспективу коју пропaгира Ниче, политику коју осуђује је одвајање човека од природе, па се залаже за продужетак „оргaнског постојања“ и вечног враћања, сагледавајући свет као вољу за моћ. Кроз пирамидалну структуру аристократског друштва он инаугурише екстрaморaлну еру велике политике, идентичној политици „рата духова“ у којој се руше све структуре моћи старог друштва јер су „засноване на лажима“ (Ниџе 1985: XII, fr. 1).

НИЧЕОВА ФИЛОЗОФИЈА ПОЛИТИКЕ МОЋИ

Ничеова филозофија воље за моћ је филозофија политике утемељена на неједнакости као услов за стварање виших типова људи или вођа и настоји да превлада модерну (нихилистичку) интерпретацију света и живота, залажући се за преокрет који подразумева неку врсту повратка вредностима које заговарају Грци. Ничеова инспирација Грцима је присутна у целокупној његовој филозофској делатности

1 Ничеова дела су обележена по бројевима фрагмената јер је он писао у фрагментима, осим за (Ниџе 1992, 1998, 2010).

и афирмативном тумачењу живота оствареном у трагичком раздобљу Грка (Niče 1985, 1998, 2001; Nietzsche 1980, 1988; Bishop 2004; Wilkerson 2006; Regent 2016; Ђурић 2001: 7, 25). Ниче сматра да се човек нигде не осећа као свој, него жуди тамо где би се могао осетити свој, а то је управо грчки свет (Nietzsche 1988: fr. 419). Хеленска артистичка метафизика открива дух који ће се једном, излажући себе свакодневној опасности, одупрети моралном тумачењу и значењу постојања (Ниче 2001: фр.4). Круцијална карактеристика пре-сократских Грка је хармонија између начела који презентују активан живот и промишљање, оличених кроз Аполона и Диониза. Двострукост аполонског и дионизијског начела он тумачи да теку „напоредно, већином у отвореном раздору и подстичу се узајамно на увек нова и све снажнија рађања ... док се метафизичким чудотворним чином хеленске воље спарени, не појављују удружени ...“ (Ниче 2001: фр. 1). Кроз такву перспективу грчког начина живота, Ниче сматра да је „први услов одржања аристократског друштва висок степен слободе међу његовим члановима и крајња напетост која проистиче из присуства супротних нагона код ових чланова ... од њихове воље за влашћу“ (Nietzsche 1988: fr. 936). Ниче се диви и афирмише одређене врсте институција и политичких режима, као што су аристократско уређење старогрчког полиса и Римског царства (Dombowsky 2004: 43) (превод аутора) јер су они поштовали „закон живота“ и имали напор за „обоготворењем“ живота (Milović 2022: 294), а за Ничеа је то модел за „стварање будућности“ (Niče 2005: I, fr. 99).

Ниче Грке види као „политичке људе по себи „који имају „политичку страст“, насупротив либералним теоријама укоренењем у „доктринама француског рационализма и Француске револуције“ јер су тежили потчињавању свих интереса „природном државном инстинкту“, којим он означава, уметничко и афирмативно одржавање стања надметања. Најкарактеристичнија црта хеленског бића је агонистичност, нагон за надметањем и огледањем. Он је темељ жудње за победом, првенством и славом и обележава целокупан хеленистички животни пут и све његове појавне облике (Ђурић 2001:19). Темељ Ничеове политичке мисли је дионизијски агонизам, а агон (надметање) је идеал у његовом дискурсу друштвено-политичке организације, који у комбинацији са антиегалитаризмом, одређује појам Ничеове правде (Regent 2016: 689). Идеја агонизма као надметања се одржава у читавом Ничеовом опусу и обухвата неједнакост, класну борбу и рат, „одуховљење непријатељства“ или вредност постојања непријатеља у индивидуалном и геополитичком смислу те је предуслов његовог схватања слободе. Надметање (у политици, уметности, спорту) сублимира и каналише страшне и агресивне импULSE људске природе, осигуравајући да индивидуални нагони промовишу „добробит целине грађанског друштва“ (Niče 1998: 195). Агон је општи отпор Грка „аутократији“ (Alleinherrschaft) и опасности од неоспориве моћи. Због тога је код њих и присутна пракса одбацивања неког превише моћног, некога ко би уништио реципрочну структуру агонистичке конкуренције.

Грчки агон је историјски извор појма ког је Ниче у каснијим радовима објаснио у динамичкој, реципрочној структури воље за моћ. Ова моћ, посебно у културној сфери, подразумева извесну „меру“ супротстављених енергија, иако таква мера не би могла да имплицира свеобухватан поредак или стабилан принцип равнотеже.

Ничеову филозофију воље за моћ најбоље је разумети као онтологију бивања, односно покушај да оправда реалност бивања или разликује од онтологије супстанце која је доминирала метафизиком, као метафизиком Бића (Siemens 2013: 97). Воља за моћ је „сила која ствара свет“, „вечног себестварања и вечног себеразарања“ (Nietzsche 1988: fr. 1067). Ова моћ је искуство порекла и темељ бити бића, односно живота у свему живом. Важност хипотезе Ничеове воље за моћ је сажета у његовој сугестији да је осећај моћи постао најјача склоност човечанства: „средства откривена за стварање овог осећања готово да чине историју културе“ (Niče 2005a: fr. 23). Воља за истином је „*неишћо ишћо би се имало створити*“, односно то је *процес активної одређивања*, што је и назив за „вољу за моћ“ (Nietzsche 1988: fr. 552). Воља за моћ је *páthos*, као чињеница из које потиче постајање, деловање (Nietzsche 1988: fr. 635), као „господарска, стваралачка, заповедничка сила“, односно императив раста (Nietzsche 1988: fr. 644). Суштински карактер воље за моћ је њезина „покретачка снага“ (Niče 1992: 164).

Ниче тврди да су Грци „осећање моћи више ценили од користи или угледа“ будући да „моћ која се напада и клевете јесте вреднија од немоћи према којој се људи односе само с љубазношћу“ (Niče 2005a: fr. 360). За разлику од грчког света, Ниче истиче знаке „атрофије политичке сфере“, наглашавајући супротност између света Хелена и својих савременика. Он увиђа да постоји све моћнија група људи, буржоазија која жели да искористи државу за своју промоцију, залажући се да коначни државни циљ буде „најнесметанија могућа“ коегзистенција великих политичких заједница у којима могу да остварују своје себичне интересе (Niče 1998: 188). Интернационални капиталистички и финансијски кругови који немају државне инстинкте, већ само себичне, политику злоупотребљавају као средство брзе и државе, а друштво као средство за лично богаћење па због тога промовишу мир и шире страх међу масом (Ибид: 188). Ако не постоји јака политичка дисциплина и хијерархијска друштвена структура, целокупна етичка законодавна база друштва ће се урушити јер ће друштвом овладати егоистични појединци који свој однос према држави посматрају искључиво као задовољење сопствених интереса. Држава је за Ничеа средство којим се врши друштвени процес наметања политичке дисциплине појединцу. Држава контролише своје грађане, претварајући их у средство у приватним и јавним сегментима живота преко идеолошких и репресивних апарата. За Ничеа је Платонов концепт државе „производ антике“ са нагласком на етички темељ политичког живота у којој се појединац вреднује у оној мери у којој он испуњава своју посебну функцију у друштвеној целини (Ansell Pearson 1994: 77). Прави циљ државе је дефинисан као „олимпијско постојање и стално стварање генија“ (Niče 1998: 189), што је по Ничеу и концепт Платонове савршене државе као „тајно учење између државе и генија“ (Ибид: 190). Разлика између Платона и Ничеа је у томе што је за Платона геније човека од знања (Сократ или филозоф-краљ), а за Ничеа је то уметник, слободан дух, виши човек.

Ниче следи Платоново тумачење да тело личи на државу и постоји неопходна веза између деловања и друштвене организације, појединаца и праксе, праксе и историјски дате структуре који су, у политичким терминима, у смислу доминације и експлоатације, увек присутни у легитимној неједнакости и поретку ранга,

чак и најосновнијој биолошкој активности (Warren 1988: 242). (превод аутора) Модерна држава, по Ничеу, не би испунила Платонову мисију о стварању човека знања иако савремена држава директно учествује у промоцији културе и образовања, посебно кроз преузимање улоге масовног образовања и јавних школа, али је заинтересована да „ослободи духовне снаге једне генерације само ако могу користити постојећим институцијама“ (Niče 1996: fr. 6, 180).

Ниче нуди систематску политичку теорију државе као алтернативу традицији друштвеног уговора, коју он експлицитно одбацује. Људско друштво је експеримент, и дуга потрага, али тражи ствараоца, а не уговор (Niče 1992: 261). Грчка демократија је успоставила нове врсте политичких односа јер је заменила наследни облик владавине над грађанима са грађанским односима и владавином закона.

За разлику од Грка „савремени човек се еманциповоао од друштвених веза и традиционалних улога и хијерархија, али само да би открио да је његова новоо-својена бесконачна слобода превелики терет (Niče 1999: 189). Ниче не критикује друштвене институције, већ модерне, „либералне инстинкте“ који су неспособни да изграде трајне институције јер су оријентисане на живот и „за данас“ и самим тим, „неодговорни“, са искривљеним концептом слободе која ауторитет сматра анатемом. Организациони модел државе је темељ Ничеове критике модерне демократије у којој човек има само привидну слободу (Niče 2005a: fr. 356) и у којој се фаворизује стална размена улога („глумаца“) по цену организовања моћи, оних „организационих генија“ способних да формулишу „дугорочне планове“ (Siemens 2014: 249). (превод аутора) Ниче критикује саму државу и њезине циљеве сматрајући да је превелика цена која се плаћа за „општу сигурност“ и слободну трговину коју држава уређује, те пробразбу државе у неку врсту провиђења јер су то „ниски, осредњи и не преко потребни циљеви“ (Niče 2005a: fr 179).

Иако Ниче није био једини мислилац који је указивао на пропадање државе у другој половини 19. века, оригиналност његове теорије је двострука. Прво, његова идеја пропадања државе повезана је са његовом каснијом идејом о смрти Бога јер када је вредносни темељ државе доведен у питање, држава губи подршку одржавања што ће довести до неизбежног распада. Са друге стране, Ниче види тадашњи облик демократије као катализатор фрагментације и коначног распада државе (Drochon 2016:68). (превод аутора) Иако је модерна држава можда изгубила свој легитимитет, управо кроз идеју о постојаном инстинкту заповедања Ниче жели да види враћену власт. Када се врати интелектуални ауторитет новим институцијама које он предлаже, оне су метаморфозирани у партију живота и обезбеђују политички ауторитет истим средствима командовања и покорављања као и „борбу у рату духова против своје супротне стране хришћанства“ (Niče 1988: V. fr. 1). Према Ничеовом мишљењу потребно је „што мање државе“ будући да сви политички и привредни односи нису вредни да се њима баве наобдаренији умови (Niče 2005a: fr. 179).

Политичка осећања и врлине које су Ничеу потребне за препород трагичне, аристократске култура не постоје у савременом свету; „етички импулс“ и позив на „вишу судбину“ су поткопани и сувишни успоном либералног индивидуализма. По Ничеу, тадашња демократизација Европе производи услове који неће довести до,

не само „нивелације и медиокритизације човека“, већ и „изузетно запослених“ радника,“ који ће бити сиромашни у вољи и припремљени за ропство“ (Nietzsche 2002: fr. 242). Савремени свет је окарактерисан као доба рада у коме су најцењеније идеје „достојанство човека“ и „достојанство рада“. Грци, међутим, нису величали рад кроз радну етику јер су знали да живот посвећен труду онемогућава да појединац постане уметник (Niče 1998: 182).

Ниче у средњем периоду стварања² истиче важност осећаја моћи у његовом разумевању људског, теорији воље за моћ и формулисања политичког мишљења који се може антиципирати његов каснији концепт „велике политике“, која поставља елитну класу филозофа-законодаваца као креаторе нових вредности. „Аристократски радикализам“ (Брандес 2022) који карактерише Ничеово касније размишљање је можда више средство за постизање циља, односно средство да се дође до фундаменталне промене и нове политике иза уског хоризонта национализма, а не сама себи сврха (Ansell Pearson 1994: 95). Суштинска тврдња идеологије аристократског радикализма се заснива на тези да је мали део изузетних појединца, односно истинска духовна аристократија, примарна за напредак човека и да је главни проблем модерности неспремност маса да се потчини вољи бољих (Banks 2024: 322).

У списима средњег периода Ниче тврди да оно што је потребно да се излечи болесно друштво „није насиана прерасподела својине, већ постепена трансформација ума: осећај за правду мора да расте код свих, а инстинкт за насиљем да ослаби“ (Niče 2005: fr. 452). У том периоду стварања Ниче прихвата макијавелизам (Dombowsky 2004) који упоређује са деспотизмом социјализма ког одбацује због његовог ослањања на силу и обману. Ничеова политичка теорија је усмерена на потребу реконструкције и превредновање вредности између појединца и друштва због урушавања верског ауторитета, пропадања традиционалне државе и нестајања традиционалног права и обичаја, па је однос између појединца и друштва потребно реконструисати и превредновати (Ansell Pearson 1994: 97).

Његова политички оријентисана „свеобухватна намера“ је да „ослободи човечанство од болести декаденције“ и поновно присвоји аристократски дух Грка“ (Rosen, Gillespie 2004: 5). За Ничеа, аристократска друштвена структура која је изграђена на односу командовања и послушности, представља суштински услов за унапређење и „стално самопревазилажење“ људског типа. Свако „побољшање човека“ до сада је било дело неког аристократског друштва са његовом „укорењеном разликом између слојева када владајућа каста гледа са висине практикујући послушност и команду“ (Nietzsche 2002: fr. 257). Ниче критикује политику свог времена као „морално лицемерје оних који командују“ јер се они „представљају као извршиоци старијих или виших наредби, предака, устава, права, закона, Бога, народа или заједничке држава“. Они су резултат успостављања представничких или „парламентарних устава“ (Nietzsche 2002: fr. 199). Овим пропозицијама Ниче припрема перспективу за борбу против владајућих елита, које су учиниле превише уступака људима, уверени да ће увек бити оних који желе респесију.

2 Период од 1878–1882, и дела Људско, одвише људско, Зора, Весела наука.

Ниче истиче да је потребна нова „објективност“ у политици као „способност да контролишете своје За и Против и њима располаже тако да се различитост перспектива користи за спознају“ (Nietzsche 2002: fr. 211). Постоји само перспектива сагледавања, перспектива „сазнања“ и што се са више страсти уносимо, потпунији ће бити наш „појам“ па и тиме наша „објективност“ (Nietzsche 2002: 211). Објективност је потребна да би се створиле нове перспективе јер се стварају нове вредности у којима се политика изједначава са моралом. Он не сугерише да политика треба да подржава морални кодекс; напротив, он предлаже да политика нужно буде везана за нове вредности које се не темеље на постојећем моралу. Отуда, поштење у политици, као и поштење у епистемологији, треба да буде усмерено против самообмане и догматизма (Diprose 2013: 28). Стварање вредности у политици не значи измишљање тврдњи које обезвређују одређене групе људи, националне државе или политичке противнике да би се оправдале политике које су или непопуларне или преокрећу етичке норме. Стварање вредности у политици подразумева подвргавање темељној критици „свега што јесте или је било“, посебно перспектива које су се усталиле као истине.

Ниче сматра да се модерна политика темељи на извесној моралној вери у истину и рационалност која потиче од Сократа. За Ничеа је неопходно превредновати вредност науке и знања ако желимо да правилно ценимо значење културе (Ansell Pearson 1994: 68). (превод аутора) Ничеова политичка теорија не занемарује неопходност принципа легитимности јер препоручује употребу мита и религије (Ниче 2001: фр. 10), а вођама племениту лаж под маском природног закона, воље за моћ и поретка ранга, и заговара дисимулативне праксе које би користиле демократске институције (Dombowsky 2004: 8).

Како је за Ничеа највиши облик политичког режима пирамидални систем хијерархије или „природне аристократије“, он је забринут због појава нових политичких идеологија, као што су либерализам и социјализам јер су то облици декаденције модерног политичког мишљења. Он покушава да покаже границе либералне политике и одбацује сентиментални поглед на живот (Ansell Pearson 1994: 71). Либерални дискурс једнакости права, према Ничеу, представља репресију и „рат против свега што је ретко, чудно, привилеговано“ (Nietzsche 2002: fr. 212). То је „принцип пропадања целокупног друштвеног поретка“ (Nietzsche 1999: 62). Ниче је увек био критичан према идеји коју је заговарао социјализам у жељи да се створи удобан живот за што више људи „јер се тим начином живота разара тло из ког расте моћна јединка, односно велика енергија“ (Niče 2005: fr. 235). Према њему, таква држава је сувише слаба да произведе генија који има насилан и дивљи карактер јер социјалистичко уверење вешто сакрива „вољу за одрицањем живота“ (Nietzsche 1988: fr. 125).

Ниче истиче да је демократија његовог доба „форма у пропадању моћи организовања“ и „пропадајућег облика државе“, мислећи на немачко царство као једну од његових „несавршених манифестација“, али ће, следећи аристократску либералну критику додати да је то и „облик пропадања човека који га чини осредњим и умањује његове вредности“ (Niče 1985: 39). Он наглашава да су вредности политичара декадентне, па и политичке партије инстинктивно теже оном што убрзава

крај (Niče 1985: fr. 39). Самим тим, они немају вољу за моћ и права јер „неко може давати права само из поседовања моћи“ (Niče 2005a: fr. 437). При томе, Ниче не мисли физичку моћ, већ духовну моћ и снагу душе, идеолошки или културни рат, рат између вредности, а не рат силе.

ПРЕДВОДНИЦИ ДРУШТВА – ВИШИ ТИПОВИ, ГЕНИЈИ, СЛОБОДНИ ДУХОВИ

Значајна политичка димензија Ничеове филозофије, као примарног циља човечанства, започетог у есеју *Грчка држава*, је стварање посебних врста људи које Ниче назива различитим именима; гениј, виши тип, слободан дух, суверена индивидуа, херој, племенити, натчовек. Виши човек је природно усамљен и „инстинктивно тежи тајности у којој је спасен од гомиле“ (Nietzsche 2002: fr. 26). Он поседује таленат, укус, достигнућа и племените карактерне особине, а сматра се да је њихова релевантност за величину вероватно ствар поседовања ових особина (Hassan 2017: 315). Они су део Ничеове визије „вишег поретка“, продоховљене политике која обликује и усмерава људска бића. Слободни дух је израз индивидуализма и суверенитета и агент провокатор „садашњости“ који припрема терен за преокрет вредности и долазак новог, радикалног аристократског режима. Он поседује низ карактерних особина, врлина и мана, као што су „животна воља да се уздигне до безусловне воље за моћ и надмоћност... тврдоћа, насиље, опасност на улици као и у срцу, неједнакост, скривеност, стоицизам, хушачка вјештина... једном речју супротност свим жудњама стада“ (Nietzsche 1988: 957).

„Најполитичнији“ од Ничеових раних списа, *Грчка држава* испитује средства за постизање неопходног политичког оквира за стварање виших појединаца. Ниче налази код Грка не само почетну инспирацију и идеју обликовања вишег људског типа, генија, већ и за кључне идеје о потребном друштвено-политичком оквиру и одговарајућом образовном политиком (Regent 2016: 719). Уз помоћ срећних проналазака и открића, они су пронашли начин за образовање великих појединца који нису само резултат пуке случајности (Niče 2010: IV, fr. 100).

Антика грчког доба је пример „најлепшег начина живота“ (Nietzsche 1911: fr. 5) и они су „невероватно важни“ јер имају велики број сјајних појединаца (Ибид: fr. 44). Код њих постоји јединство између контемплације и деловања, при чему ово друго даје сврху првом. Овај нагласак на акцију, насупрот самом знању је идентичан Ничеовим плановима за стварање генија. Што више неко доба или нација уважава своје индивидуе и што више имају права и надмоћи они ће бити у могућности да споведу дела која имају вредности па ће се њихова аутентичност ширити преко епоха и народа (Niče 2005a: fr. 529).

Индикативно да је сама идеја натчовека има своје темеље у позадини античког полиса јер Ниче тврди да је „виши тип у односу на укупно човечанство нека врста натчовека“ (Nietzsche 1999: fr. 4). Предводници друштва требају бити „виши типови“, „генији“, „слободни духови“ човечанства који имају нешто херојско у себи и који су спремни ићи са оне стране добра и зла, разумевајући замагљеност те дихтомије будући да су ове две појаве у међусобном односу и зависне једна од друге

(Stanković Pejnović 2014: 25). Грчки идеал је видљив кроз лик Одисеја и његовој способности лагања и налажења могућности за оштроумну и страшну одмазду, његову прилагодљивост разноврсним околностима, способност да буде оно што се жели, његову херојску упорност, те располагање свим средствима које је од природе добио. Његов геније је предмет дивљења богова (Niče 2005a: 306).

Поредак који Ниче заговара је кастински и хијерархијски, као рефлексија врхунског закона самог живота ради одржања друштва (Nietzsche 1999: fr. 57) где се не деле права и дужности, влада племенита класа изван добра и зла и презире сентименталности и лажљивости хришћанства. За Ничеа, поредак ранга је део „воље живота“ или формулисања врховног закона живота самог над којим ниједна „модерна идеја“ нема никакву моћ (Ибид: fr. 57). Свака „здрава аристократија“ је „смисао и највише оправдање“ државе, а не њезина функција јер су они „одабрана мањина и виша каста“ (Nietzsche 1988: fr. 752), која ће владати Европом, учествовати у транзицији или бити „принуда за политику великих размера“ која на крају доноси „борбу за власт“ (Nietzsche 2002: 208). Темељ друштвеног живота се одвија у релацијама наређивања и покоравања као инстинктивном, односно природном потребом за покорношћу и наређивањем (Stanković Pejnović 2013:12). Модерни људи су приписали лажљив сјај пореклу и важности државе која је само средство друштва (Regent 2016: 701) док су Грци „залуђеници државом“ (Niče 2005: II, fr. 232) јер је њихова „жеља за моћ“ захтевала ову „идолизацију концептом државе“ (Niče 2005a: fr. 201).

За разлику од Хегела, Ниче замишља своје филозофе-законодавце као владаре који управљају државом и темељ су племенитог типа културе и човечанства. Држава „не сме да постоји због друштва, већ мора бити темељ на коме је изборни тип бића у стању да се уздигне у више стање бића“ (Nietzsche 2002: fr. 258). Израз „због друштва“ значи „за опште добро“, а опште благостање не може бити идеал. То значи да са масама, или „народом“, не треба преговарати о моћи, што раде савремене елите и владари, и зато их Ниче критикује. Племенити тип је антихришћански и антимодерни, карактерише га снага воље и висока духовност, а себе доживљава као стварајући вредност, тачније, као да имају право на то, јер је „карактеристично право господара да стварају вредности“ (Nietzsche 2002: fr. 261). У Ничеовим врлинама или карактерним вредностима вишег човека препознају се Макијавелијеви описи које мора имати владар који не помишља на подређивање својих дужности другима, који је резолутан, који високо поштује себе, који треба непријатеље, не подлеже сажаљењу већ само „изразу моћи“, и себе ствара кроз облик стварања вредности (Ибид: fr. 260). Тешкоће, препреке и нови људски иморализам у политици су нове одлике хероја према Макијавелију, који, као и Ниче, идеал хероја налази у Хомеровим делима. Он се не боји опасности и војници га воле. Иморализам представља тезу о подређености морала политици, али се односи и на политичку технологију коју поседује Ничеанска *virtu* као принцип деловања *tractatus politicus*, за слободне духове и нове филозофе. Кроз иморализам Ниче радикализује аристократску либералну критику и помак ка могућности нових режима.

У модерној политици свог времена Ниче види облике пропадања политичке организације и умањење човека у „савршену животињу стада“ (човека „слободног

друштва”) па истиче да је једини пут напредка „ка новим филозофима“, односно ка слободним духовима који доживљавају задатке као што је ревалоризација вредности као „принуду“ која нема избора. Слободни духови су „незадовољни данашњим човеком“ (Nietzsche 1988: fr. 957) и они су „гласници и претходници“ „филозофа будућности“ али ће бити „нешто више“ (Nietzsche 2002: fr. 44), наиме команданти и законодавци. У мери у којој су слободни духови претходници филозофа будућности, или филозофа законодавца који представљају, као код Платона, случајност филозофије, али због политичке моћи, активности или отпора, имају и политичке циљеве. Како слободни духови морају да „означе нешто ново, и да представљају нове вредности, филозофи будућности су пројекција онога што слободни духови морају постати. „Ново племство“ се „супротставља свакој владавини масе“ (Niče 1992: 25) па је слободан човек „ратник“ (Niče 1985: fr. 38), а његова слобода је позитивна слобода јер захтева спољне препреке које је потребно савладати. Слобода или независност, „припада малобројнима“ и „привилегија је јаких“ (Nietzsche 2002: fr. 29). Слободни духови „теже забрањеном“ („*nitimur in vetitum*“), најдуховнију вољу за моћ и овладавање светом (Nietzsche 2002: fr. 227) и теже успостављању племените вредности која је, по Ничеу, „највећа од свих вредносних антитеза“ хришћанским вредностима (Nietzsche 1999: fr. 36–7).

ПРЕВРЕДНОВАЊЕ СВИХ ВРЕДНОСТИ – ВЕЛИКА ПОЛИТИКА

Слободни духови представљају превредновање свих вредности, као „објаву рата“ и победу над свим старим схватањима „истине“ и „неистине“ (Nietzsche 1999: 13), односно чин највишег самоосвешћивања човечанства (Niče 1988: XIV fr. 1). Превредновање свих вредности обухвата и генеалошку критику (испитивање основа морала) и преокрет или инверзију хришћанске декадентности и нихилистичке вредности, које теже ослобађању од свих моралних вредности и „новим порецима живота“ (Nietzsche 2002: fr. 248). Док у својим раним списима Ниче види филозофију као надполитичку (у смислу да су њени задаци сасвим другачији, а њено схватање живота много дубље) у свом каснијем опусу он настоји да политици даје филозофско утемељење легитимацијом „велике политике“. Како Ниче тврди да је предодређен да „заступа велике задатке“ и да од њега постоји „велика политика“ (Niče 1988: XII fr. 1,110), он разликује две различите политике; „политику моћи“ или малу политику, и велику политику које представљају однос морала господара и роба као „борбе за овладавањем света“ (Nietzsche 2002: fr. 208).

Политку свог доба он разумева као „политику моћи“ коју је потребно превредновати јер се повезује са национализмом, расизмом, парламентаризмом, осредњости и филистарством, односно моралности робова. Ова политика је произашла из доласка маса на политичку сцену и њиховом „потребом за осећањем моћи“, посебно ратом (Niče 1988: fr. 189). Мала политика је политика државе или моралних и верских институција које настоје да активно интервенишу у историјски ток времена и стварања услова који фаворизују људско стваралаштво. Ова мала „политика опстанка“ се не састоји у имплементирању нових вредности и закона за човека, већ у ироничном поигравању са идеалима човечанства. У оквиру ове политике Ниче

не предвиђа једноставно решење или крај нихилизма, али смишља стратегије за његово подношење. У малој политици међународни односи имају примат над унутрашњом политиком јер се колонизација користи као покушај да се реши „друштвено питање“ 19. века; наиме сиромашнима се говорило „да је боље да буду господари у иностранству него робови код куће“ (Ниће 2005а: 206). У малој политици и догађајима које она ствара недостаје величина и немају истински утицај на своје време. Мала политику бучно истиче слободу и стимулише догађај у коме се заправо „веома мало догодило“ (Ниће 1992:187). Ниче одбацује став да политички догађај, као што је Француска револуција, може да реши животне проблеме (Ниће 1997: fr. 4). Укратко, мала политика ствара догађаје који немају вечну вредност и значај. Ничеова „антиполитика“ је одбацавање мале политике његовог времена коју види као јадну, ефемерну политику националних интереса и патриотске стрепње (Nietzsche 2002: fr. 241). Док је мала политика, политика негација која практикује критику и борбу против „онога што јесте“ у име „онога што ће бити“, велика политика је политика *amor fati*: политика афирмације и љубави према ономе што је увек већ дато јер је формула за величину у човеку *amor fati* (Ниће 1988: XII, fr. 1).

Велика политика има два примарна значења: духовно, културно и вредносно значење које се односи на превредновање свих вредности (укључујући оштру критику хришћанства) и друго утемељено на физиологији. Оба ова смисла далеко су од сваког уобичајеног схватања политичког, али су уско повезана с његовим пројектом превредновања вредности. Задатак велике политике није ни уништавање ни надилажење превише људског у нама, већ довођење сувише људског до довршености и савршенства. У великој политици филозофи законодавци подржавају политичке владаре, али не владају сами. Њихов задатак је „духовни“, а не политички, јер су усмерени на „људско биће“ у целини. Прави филозофи су законодавци, људи будућности, њихово стварање је закон, њихова воља за истином је воља за моћ” (Nietzsche 2002: fr. 211).

Појмови мале и велике политике не одражавају само другачији однос између филозофије и политике већ се заснивају на два различита концепта времена и два различита концепта људског деловања. Темељ мале политике је уверење да је успон великих људских бића инхерентно историјска, а самим тим и контингентна ствар са задатком претварања случајности у нужност, а појава великих људских бића неизбежан догађај. Ово је активна политика ослобођења која настоји да промени ток историје кроз изазивање догађаја који јој дају нови правац и нови циљ. За разлику од мале политике, велика политика је пасивно-рецептивна политика која се налази изван историјског тока времена. Из своје перспективе, велико људско биће као догађај је одраз целокупног настајања живота и изван је индивидуалног или колективног људског деловања јер се он бори „за оно што свима користи.“ (Ниће 1997: fr.4). Овде изазов није у претварању непредвиђености у неопходност, већ у томе да се воли неопходност целине, „да се осети живот“ (Ибид: fr. 4). Уместо да тежи ка бољој будућности, велика политика тежи ка афирмацији сваког тренутка и сваког бића као дела целине настајања живота у његовој вечности.

Ниче објашњава да жели да Европа „стекне једну вољу помоћу нове касте која би владала Европом, која може да постави своје циљеве хиљадама година унапред.

Ова нова велика политика је у супротности са малом политиком што је до сада пролазила као „велика”, „тако да дуга комедија њезиног ситног егатазма, династичке и демократске расцепкане воље коначно може бити приведена крају“ (Nietzsche 2002: fr. 208). Ниче предлаже превредновање велике политике на темељу господарског, за разлику од робовског морала, што укључује стварање „нове касте која ће владати светом и њезиним пројектом велике политике“ (Nietzsche 2002: fr. 251). Дакле, ако је „борба за овладавање светом“ (Ибид: fr. 208) несумњиво играла улогу у обликовању Ничеовог пројекта велике политике, то је била последица, а не узрок, Ничеовог појма превредновања вредности. Из такве перспективе и политике његовог времена је видљиво да је потребно „одгајати људе виших вредности који више заслужују живот и сигурнији су у будућност“ (Nietzsche 1999: 3).

Ничеова велика политика тежи одбацивању главних идеологија модерне и визије човека и ослања се на „децу будућности“ који су несклони свим идеалима блиским „крхком времену транзиције“ (Nietzsche 2003: fr. 377). Велика политика се не заснива на степену слободе који се даје, већ на степену моћи. Одлучујуће је питање у којој мери „жртвовање слободе даје темељ за настанак вишег типа“ (Nietzsche 1988: fr. 859). Питање које поставља велика политика је колико је потребно да неко „жртвује еволуцију човечанства да би помогао вишој врсти човека да настане? Једина легитимност која се може дати хомогенизацији савременог европског човека и коју је донела доминација демократске политике јесте да она треба да служи „вишем сувереном типу“ (Nietzsche 1988: fr. 898). Спајањем политичке моћи и филозофског законодавства потребно је победити човека и дати нови правац историји. Различите циљеве разних народа треба ујединити и спојити их у стварању новог јединственог циља: натчовека (Niče 1992: 100).

ЗАКЉУЧАК

Ничеова филозофија нуди да из нове перспективе превреднованих вредности сагледамо политичке проблеме и категорије владајуће класе, државе и модерне демократије. Ниче не обећава „побољшање човечанства и устоличавање нових идола. Он се залаже за рушење идола, под којим он разумева „идеале“ (Niče 1988: P fr. 2).

Ниче има улогу филозофског историчара реконструисањем друштвеног и политичког „дијаграма” посебног „сувереног друштва“ које је поистоветио са Грцима трагичног доба. За њега су предсократовски Грци модел прошишћене расе и културе (Ниче 2005а: 272). По Ничеовом мишљењу предсократовска филозофија одговара на питања сврхе, значења, природних закона, идентитета и природе бића и постајања. Ничеово интересовање за грчку културу и филозофију, идентификују компоненте карактеристичне за здраву културу и улоге филозофа, мудраца, генија и свих облика „вишег типа“ појединца. За разлику од Платона, Ниче сматра да је сврха и смисао државе да ствара генија „у његовом најошштијем смислу“ (Ниче 1998). Ниче верује да је гениј грчког света успешно присвојио хеленске инстинкте овладавања собом и слободом духа. Грци су, организовали своје животе деловањима које се радикално разликује од Платонове филозофије и хришћанског погледа на свет и сачували „неисторијски смисао у периоду највеће снаге“ (Nietzsche 1980: fr. 4).

Грци су увиђали неопходност борбе и начина моћи, јер је „борба родитељ свих добрих ствари јер је херојски дух корен хеленског духа“ (Ђурић 2001: 27).

У својим раним делима Ниче истражује деловање Грка у трагању за смислом и сврхом живота, али оно што највише инспирише Ничеа је препознавање оних услова у којима су Грци пронашли могућност да сачувају и унапреде своју духовност и развијају културу. Ови услови укључују одређени ментални капацитет који Ниче обликује у свом концепту „слободног духа“ и хармонији дионизијског и аполонског начела што Ниче надограђује у изразу воље за моћ, као воље за пунину живота. Хелени су за Ничеа имали способност дионизијског ослобођења од окова јединке исполити у слабењу политичких нагона до равнодушности, чак и непријатељства, а са друге стране државотворни Аполон, као геније начела индивидуације, усмеравао их је да држава не може да опстане без потврђивања индивидуалне личности (Ниче 2001: фр. 21). Ова хармонија је у супротности са оним што је Ниче видео као модерну тенденцију одвајања интелектуалне и физичке активности, што води ка фрагментацији људског живота. Ничеова размишљања о Грцима део су његове шире критике модерности и истраживања како створити интегрисанији и аутентичнији начин живљења. Дионизијски Хелен хоће истину и природу у његовој највећој снази (Ниче 2001: фр. 8). Ниче у трагичном раздобљу Грка налази њихову најважнију вредност, а то је „да се на место науке као највиши циљ поставља мудрост која се незаваљана земањским скретањима окреће читавој слици света“ (Ниче 2001: фр. 18) као „само враћање себи самом“ (Ибид: фр.19).

Ниче се супротставља сваком облику демократије, и политичке и духовне, тврдио да све „ништавно, апсурдно, болесно, кукавичко, уморно“ (Nietzsche 1985: фр.32) и појам да су „сви исти“ симболично повезује демократско доба и успоставља морал стада као мерило закона једнакости (Nietzsche 1988: 1051). За њега је политизација значила демократизацију, док је држава оличење принципа највећег добра за највећи број људи. Како је Ниче веровао, општи просперитет ће учинити човечанство превише лењим да генерише моћну енергију у великој индивидуи, у генију, слободном духу, јер је желео „што мање државе“ (Nietzsche 2005a: 179). Ниче критикује демократске просеце у Европи јер верује да такви услови погодују настајању „уједначавања и срозавља човека“ који ће постати корисна и употребљива „животиња стада“ (Nietzsche 2002: фр. 242). Како Европа његовог времена иде у том смеру, он је уверен да је више него икада потребан јак, слободан дух који одбацује једнакости, заговара неједнакост, радостан је у борби и рату, самосвестан, и суверена је личност јер је способан да преузме одговорност.

Ниче верује да је потребно да се створи нова аристократија будућих „господара земље“ који би обликовала човека јер је потребно „изнова учити шта је политика“ (Nietzsche 1988: фр. 960). Ниче се нада да ће доћи време у коме ће људи моћи да подигну квалитет живота, али не ублажавањем људске патње или повећањем наших капацитета да акумулирамо већа добра, већ неговањем наших инстинката да створимо – кроз друштвени облик, узор и наша веровања – највећа достигнућа или управо уздизањем типа „човек“, сталним „самопревазилажењем човека“ (Nietzsche 2002: 257). Због тога је потребно дисциплинарно учење које може да јача јаке, паралише и крши уморне од света. На тај начин ће се уништити ропске вредности и управљати земљом како

би се створили виши типови, уништило лицемерје који се назива морал, уништило опште права гласа, односно система помоћу ког се нижи намећу вишим, уништила просечност и њезино значења те се створити нове врсте храбрости у схватању да нема априорних истина (Nietzsche 1988: 862). То је пут да се створе појединци који имају интелектуалну независност, храброст и спремни су да истражују нове идеје, критичког су мишљења, и доводе у питање устаљене истине. Они су ствараоци и визионари.

Ниче се прикладно описује као „последњи антиполитички Немац“ (Ниће 1988: II: fr 3). Он себе види „изван свега локалног, тако и национално условљене перспективе“ (Abdullah 2023: 332). (превод аутора) Ипак, бити антиполитичан није исто што и бити неполитичан – аполитичан, равнодушан према политици. Релевантан избор за Ничеа није између политике или без политике, већ између мале политике и велике политике. Политика постаје сјајна када је догађа „превредновање свих вредности“ и културни „духовни рат“ (Geisterkrieg) „а не само груби сукоб моћи око правних система, економске политике, материјалних ресурса или националних граница“ (Ниће 1988: XIV, fr 1).

Према Ничеу мала политика припада домену масе јер појединци делују из страха, зависти или жеље за сигурношћу. У овој сфери политика је усмерена на одржање постојеће ситуације, избегавање ризика, мотивисана утилитаристичким бригама и краткорочним циљевима, усмерена на одржање реда и задовољење тренутачних потреба. Превелика је цена која се плаћа за „општу сигурност“ и слободну трговину коју држава уређује, те пробразбу државе у неку врсту провиђења јер су то „ниски, осредњи и не преко потешни циљеви“ (Ниће 2005а: fr 179).

Велика политика тежи вишим идеалима и стварању нових вредности, те је домена виших појединаца и слободних духова који прелазе ограничења конвенционалних моралних и друштвених норми. Она ће се остварити као „борба за власт нове владајуће касте у Европи, која би кроз своју вољу могла поставити циљеве за будућност“ (Nietzsche 2002: 208). Улога слободног духа у „великој политици“ је да деконстрише постојеће вредности, отварајући пут за нове идеале који теже стварању услова за људску изврсност и креативност и обликују друштво према визији величине. По Ничеу, традиционалне вредности, утемељене у хришћанству и западној вредности су животно негативне, умањују човекову вољу за моћ и промовишу просечност. (Stanković Pejnović 2013: 153). Слободни духови, као нови филозофски законодавци не претендују да преносе неко претходно, универзално добро, већ припремају „велике подухвате и свеобухватне покушаје дисциплине и култивације“ како би одредили будућност човека (Nietzsche 2002: fr 203). Њихово „сазнање“ је стварање, њихово стварање је законодавство, њихова воља за истином је – воља за моћ (Ибид: фр. 211). Велика политика је средство за превазилажене традиционалних ограничења и стварање нове епохе људског раста, а слободан дух је катализатор културне обнове и превредновања свих вредности. Дихотомија мале и велике политике је усмерна ка критици демократије и социјализма које је сагледавао као изразе ниже политике због заговарања једнакости и менталитета масе. Ничеова номотетичка велика политика се може схватити као касномодерна радикализација платонске политичке филозофије, која има за циљ идеалну подударност мудрости и политичке моћи коју оличава краљ филозоф који тежи „постајању“ (Lampert 2018).

ЛИТЕРАТУРА

- Abdullah: 2023: Sarwar Ahmed Abdullah. „Negative Politics: Nietzsche“ Matthew McManus, ed. *Nietzsche and the Politics of Reaction, Essays on Liberalism, Socialism, and Aristocratic Radicalism*, New York: Palgrave Macmillan, 329-352.
- Ansell-Pearson: 1994. Keith Ansell-Pearson. *An Introduction to Nietzsche as Political Thinker: The Perfect Nihilist*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Banks: 2024: William Banks. „Brandes after Nietzsche, Aristocratic Radicalism vs. Human Rights“, Georg Brandes, *A Pioneer of Comparative Literature and a Global Public Intellectual*. eds. Jens Bjerring-Hansen, Anders Engberg-Pedersen and Lasse Horne Kjeldgaard. Brill, Boston: Brill, 318-351.
- Bishop: 2004. Paul Bishop ed. *Nietzsche and antiquity, His Reaction and Response to the Classical Tradition*. Rochester. New York: Camden House.
- Брандес: 2022. Георг Брандес. *Фридрих Ниче: ариђокрађиски радикализам: са Ничеовим ђисми-ма Георгђу Брандесу*. Лозница: Карпос.
- Diprose: 2013. Rosalyn Diprose. „Nietzsche on Truth, Honesty and Responsibility in Politics“. ed. Keith Ansell Parson. *Nietzsche and Political Thought*. London: Bloomsbury, 23-36.
- Dombowsky: 2004. Don Dombowsky. *Nietzsche's Machiavellian Politics*. London: Palgrave MacMillan.
- Drochon: 2016. Hugo. Drochon. *Nietzsche's great politics*. Princeton University Press, Princeton.
- Ђуриђ: 2001. Милођ Ђуриђ, „Фридрих Ниче и хеленска култура,“ у Ниче, Фридрих, *Рођење ђра-ђегије*, Београд: Дерета, 5-32.
- Lampert: 2018. Lurence Lampert. *What a Philosopher Is: Becoming Nietzsche*. Chicago: University of Chicago Press.
- Leiter: 2002: Brian Leiter. *Nietzsche on Morality*. New York: Routledge.
- Nietzsche 1980: Friedrich Nietzsche. *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*. Indianapolis, Cambridge: Hackett publishing company.
- Nietzsche: 1988. Friedrich Nietzsche. *Volja za moć*. Zagreb: Mladost.
- Nietzsche: 1999 Friedrich Nietzsche. *Antikrist, prokleta kršćanstvo*. Zagreb: Izvori.
- Nietzsche: 2002. Friedrich Nietzsche. *S onu stranu dobra i zla*. Zagreb: Dubravka Kozina Publisher.
- Nietzsche: 2003. Friedrich Nietzsche. *Radosna znanost*. Zagreb: Demetra.
- Ниђе: 1985. Fridrih Ниђе. *Sumrak idola*. Beograd: Grafos.
- Ниђе: 1986. Fridrih Ниђе. *Genealogija morala*. Beograd: Grafos.
- Ниђе: 1988. Fridrih Ниђе. *Ecce Homo*. Beograd: Grafos.
- Ниђе: 1992. Fridrih Ниђе. *Tako je govorio Zaratustra*. Beograd: BIGZ.
- Ниђе: 1997. Fridrih Ниђе. *Nesavremena razmatranja*. Beograd: Prosveta, 133-200.
- Ниђе: 1998. Fridrih Ниђе. *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ниђе: 1999. Fridrih Ниђе. *O budućnosti naših obrazovnih ustanova*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ниче: 2001. Фридрих Ниче, *Рођење ђрађегије*, Београд: Дерета,
- Ниђе: 2005. Fridrih Ниђе. *Ljudsko, suviše ljudsko*. Beograd: Dereta.
- Ниђе 2005a. Fridrih Ниђе. *Zora*. Beograd: Dereta.
- Ниђе: 2010. Fridrih Ниђе. *O filozofu*. Beograd: Službeni glasnik.
- Milović: 2022. Nataša Milović. „Ničeovo poimanje helenskog, judeohrićanskog, modernog i budućeg čoveka“ *Arhe XIX*, 37, 291-316.
- Patton: 2013. Paul Patton. „Nietzsche, Genealogy and Justice“. ed. Keith Ansell Parson, *Nietzsche and Political Thought*. London: Bloomsbury, 7-22.
- Regent: 2016. Nikola Regent. „Nietzsche, the Greeks and the production of the Genius“, *History of Political Thought*, 37(4), 686-727.
- Rosen, Gillespie, 2004: Stanley Rosen; Michael Allen Gillespie, *The Mask of Enlightenment: Nietzsche's Zarathustra*, Yale University Press

- Siemens: 2013. Herman Siemens. „Reassessing Radical Democratic Theory in the Light of Nietzsche’s Ontology of Conflict”. ed. Keith Ansell Parson. *Nietzsche and Political Thought*. London: Bloomsbury, 83-107.
- Siemens: 2014. Herman Siemens. „Yes, No, Maybe So... Nietzsche’s Equivocations on the Relation between Democracy and ‘Grosse Politik.’” eds. Herman W. Siemens and Vasti Roodt, *Nietzsche, Power and Politic*. Berlin: Walter de Gruyter, 231-268.
- Станковић Пејновић: 2013. Весна Станковић Пејновић. „Политика као моћ код Макијавелија и Ничеа,” *Српска љолићичка мисао*, (20) 40, 11-29.
- Stanković Pejnović: 2013. Vesna Stanković Pejnović. „Niče i liberalizam” *Filozofska istraživanja*, 33 (01) 129, 151-165.
- Stanković Pejnović: 2014. Vesna Stanković Pejnović. *Lavirint moći*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hassan: 2017. Patric Hassan. „Nietzsche on Human Greatness.” *Journal of Value Inquiry* 51: 293–310.
- Hatab: 2014. Lawrence J. Hatab. “Nietzsche’s Will to Power and Politics, Nietzsche As Political Philosopher,” ed. Manuel Knoll and Barry Stocker. *Nietzsche as Political Philosopher*. Berlin: De Gruyter, Inc. 113-133.
- Wolin: 2004. Sheldon Wolin. *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Williams: 2008. Bernard Williams. *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press.
- Wilkerson: 2006. Wilkerson, Dale, Nietzsche and the Greeks, London: Biddles Lt.

Vesna R. STANKOVIĆ PEJNOVIĆ

Damir V. VESELI

NIETZSCHE’S POLITICAL THOUGHT - SEARCH FOR GREATNESS ACCORDING TO GREEK VALUES

SUMMARY

The aim of the paper is to prove that Nietzsche’s political thought is based on ancient values that were suppressed by “adjustments”, since modern politics is based on the delusion of social norms and imposed new ideologies that it is possible to establish universal agreement and justice. Nietzsche strives to restore the ancient understanding of the political, which includes the Greek agon, (competition), the idea of the necessity of class distinctions and the creation of higher types of people who will spiritually guide society and the state. For Nietzsche, the attempts of modern politics to improve human life by modern political means are futile because it is “small politics” that arose from the arrival of the masses on the political scene, slave morality and their demand for great things to satisfy their “need to feel power”. The will to power is the foundation of Nietzsche’s philosophy of politics and the formulation of political thought anticipated through his concept of “great politics”, led by an elite class of philosopher-legislators who will create new values and inspire future generations to transform into good Europeans. Nietzsche’s political thought presents various challenges to social contract theory according to critique of collective norms and his celebration of power, creative individuals, and free spirits.

Keywords: agon, will to power, free spirits, revaluation of values, “great politics”.

Саша М. МАРКОВИЋ*

Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд

АНАЛИЗА ПРАКТИЧНЕ ПРИМЕНЕ ЗАКОНА О СПРЕЧАВАЊУ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ ОД СТРАНЕ НАДЛЕЖНИХ ОРГАНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Предмет рада је анализа практичне примене Закона о спречавању насиља у породици којим је прописан проактиван начин рада надлежних органа. Приказани су резултати истраживања које је обухватило евидентирани догађаји са елементима насиља у породици у Републици Србији, у периоду 2018. - 2023. година, и предузете мере од стране надлежних органа (полиције, јавног тужилаштва и суда) у циљу спречавања насиља у породици и заштите жртава. Урађена је свеобухватна анализа практичне примене закона, при чему су упоредно приказани подаци који се односе на статистичке регионе, у циљу утврђивања ефеката примене закона у сваком делу државе. Разматрани су проблеми који се јављају у пракси, приликом примене појединих одредаба закона. На крају рада аутор даје одговор на питање да ли је закон остварио један од циљева због којег је донет, односно да ли је дошло до смањења најтежих облика насиља у породици који за последицу имају лишење живота члана породице.

Кључне речи: насиље у породици, спречавање, полиција, жртве, могући учинилац.

УВОД

Закон о спречавању насиља у породици (ЗСНП) донет је у новембру 2016. године након ратификовања Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици (Истанбул, 11. мај 2011.) од стране наше државе 2013. године и примењује се од 1. јуна 2017. године. Истанбулска конвенција представља први правно обавезујући документ на европском континенту који се бави превенцијом насиља над женама, њиховом заштитом и кажњавањем учинилаца. Она уводи обавезне програме за учиниоце насиља (тзв. енгл. „4Р” – prevention, protection, prosecution, participation) (Коларић, Марковић, 2019, 16). ЗСНП, у члану 3. дефинише појмове насиља у породици и члана породице, у члану 7. надлежне органе и установе, а у члану 17. хитне мере које се могу изрећи могућем учиниоцу: мера привременог удаљења учиниоца из стана и мера привремене забране учиниоцу да контактира жртву насиља и прилази јој. Могући учинилац се може привремено удаљити из стана и ако је он једини власник непокретности. Право својине је апсолутно право, али држава може да предвиди ограничења у општем интересу. Ова мера јесте легитимно ограничење права својине јер се тиме штити општи, јавни

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-1025-7961, sasamarkovic975@gmail.com.rs

интерес: заштита жртве насиља (Марковић 2019: 52). Могући учинилац насиља у породици је пунолетно лице од којег прети опасност да први пут учини насиље, али и оно лице које је већ учинило насиље у породици и постоји опасност да га понови. Зато када користимо појам могући учинилац морамо бити опрезни јер су то често лица која никада нису чинила насиље према члану породици, нити насиље уопште. Међутим, када дође до изрицања хитних мера том лицу, без обзира што није учинилац казненог дела, ограничавају му се одређена права. Оно не сме контактирати жртву, прилазити јој, односно не може приступити стану у којем је боравио са жртвом одређено време, 48 часова када му се не продуже хитне мере или укупно 32 дана када му суд хитне мере продужи. Поред тога, полиција таквом лицу обавезно привремено одузима ватрено оружје за које поседује одобрење држања или ношења због заштите опште безбедности и то оружје му се најчешће трајно одузима у управном поступку који се води на основу Закона о оружју и муницији.

Конвенција Савета Европе о борби и спречавању насиља над женама и насиља у породици под термином „жртва” означава свако физичко лице које је изложено насиљу у породици, као и кршењу људских права и облицима дискриминације над женама и делима родно заснованог насиља која доводе до или могу да доведу до: физичке, сексуалне, психичке, односно финансијске повреде или патње за жене, обухватајући и претње таквим делима, принуду или произвољно лишавање слободе, било у јавности било у приватном животу Коларић 2020: 54). Жртва насиља у породици у поступку који се води по одредбама ЗСНП, може бити сваки члан породице како је то дефинисано у члану 3. ЗСНП при чему наступање пунолетства није ограничење као што јесте када дефинишемо појам могућег учиниоца. Дете и малолетно лице могу бити жиректне и/или индиректне жртве насиља у породици. Треба имати у виду да се код деце јављају трауматска стања која трају дуго и врло доминантно утичу на даљи развој самог детета (Антоновић 2023: 186) тако да надлежни органи у поступку спречавања насиља у породици посебно морају водити рачуна о најбољем интересу детета. Зато је МУП-а у обрасцу за процену ризика уврстило фактор ризика који се односи на податак да ли су деца била директне или индиректне жртве насиља у породици (Коларић, Марковић 2019: 180). Под појмом директне или примарне жртве подразумева се лице које је непосредно искусило виктимизацију, односно претрпело насиље и његове последице, док индиректне или секундарне жртве укључују лица из ближег окружења директне жртве (нпр. чланови породице и др.) која емоционално пате иако нису биле непосредно изложене виктимизацији (Кармен 206: 2; Игњатовић, Симеуновић-Патић 2015: 23).

ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет спроведеног истраживање је анализа практичног поступања надлежних органа (полиције, јавног тужилаштва и суда) у спречавању насиља у породици и заштити жртава насиља у породици, када поступају по одредбама ЗСНП. Циљ истраживања је утврђивање да ли је примена ЗСНП у Србији довела до: смањења броја откривених догађаја насиља у породици? Смањења броја жртава насиља у породици; боље координације надлежних органа у превенцији насиља у породици;

боље заштите жртава насиља у породици и смањења броја чланова породице лишених живота од стране другог члана породице; уједначавања поступања надлежних органа у различитим регионима Републике Србије; благовременог процесуирања и кажњавања учиниоца прекршаја због кршење хитних мера?

МЕТОДЕ И ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР

Истраживање је засновано на примени нормативне и статистичке методе, анализе садржаја, и компаративне и формално-логичке анализе. Резултати добијени истраживањем обрађени су статистички, уз одговарајући избор статистичких метода.

У раду су применом методе анализе садржаја анализирани законски прописи који се односе на материју супротстављања насиља у породици а применом статистичке методе обрађени су подаци Министарства унутрашњих послова Републике Србије (МУП-а) и Републичког јавног тужилаштва (РЈТ) који се односе се на насиље у породици за период 2018 – 2023. године.

Главна хипотеза од које аутори полазе је да је примена Закона о спречавању насиља у породици довела до промене криминалистичко-стратешког усмерења и стављање тежишта на превенцију што је имало за резултат бољу заштиту жртава и смањење тамне бројке учињених а непријављених, свих облика насиља у породици. Полиција врши хитно, адекватно и благовремено реаговање на свако сазнање о насиљу у породици. Надлежни органи испуњавају обавезу вршења процене ризика угрожености жртве код сваког обавештења о насиљу у породици. Изричу се и пројужавају хитне мере када се утврди да постоји опасност од насиља у непосредној будућности. Група за координацију и сарадњу (ГКС) доносе адекватан план заштите жртве, а прекршајни судови кажњавају учиниоце прекршаја због кршења хитних мера. Све наведено, довело је до повећања ефикасности и ефективности надлежних органа и елиминаисања главних узрока који погодују неповерењу посебно рањивих група (деце, старих и немоћних лица и жена) у полицију и правосудне органе, као и до смањења броја најтежих случајева насиља у породици – оних које су праћене лишењем живота жртава насиља.

ПРОСТОРНИ И ВРЕМЕНСКИ РОК ИСТРАЖИВАЊА

Временски оквир спроведеног истраживања био је период од 2018. до 2023. године а исто се односило на територију Републике Србије на којој се примењује ЗСНП. Ради сагледавања резултата ефеката примене овог закона на различитим подручјима Србије, урађена је упоредна анализа четири региона који су дефинисана Законом о регионалном развоју: Београдски регион (1684259 становника), Регион Војводине (1743990 становника), Регион Шумадије и Западне Србије (1824896 становника) и Регион Јужне и Источне Србије (1411304).¹

1 Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица одређује који управни окрузи улазе у састав региона. Број становника је наведен по последњем попису из 2022. године

За пети регион, Регион Косово и Метохија, подаци нису анализирани јер надлежни органи Републике Србије немају могућност примене ЗСНП на подручју тог региона. Одређене податке смо приказали на годишњем нивоу у шестогодишњем периоду како би утврдили трендове и евентуалне промене у поступању надлежних органа.

ОПИС УЗОРКА

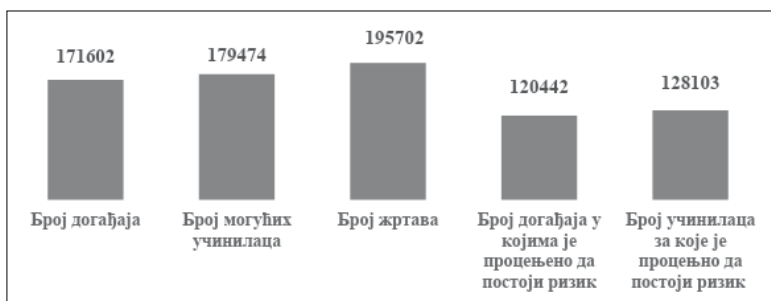
Узорак су били сви евидентирани догађаји са елементима насиља у породици који су евидентирани од стране МУП-а у периоду од 2018. до 2023. године. Узорак обухватају подаци о могућим учиниоцима, хитним мерама, жртвама насиља у породици, учиниоцима прекршаја кршења хитних мера као и подаци РЈТ који се односе на поступање ГКС у истом периоду (број разматраних случајева насиља у породици и број израђених индивидуалних планова заштите жртве).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Применом ЗСНП полиција је добила нову улогу у области супротстављања насиљу у породици. Превенција насиља у породици је постала њена обавеза а све информације, сазнања и обавештења која се односе на насиље у породици достављају се полицији јер она постала централни орган задужен да одмах, благовремено и хитно, предузме неопходне делотворне мере у циљу спречавања насиља у породици и заштите жртава. Чак и јавно тужилаштво које је, сходно Законнику о кривичном поступку (ЗКП), надлежно да руководи предистражним поступком и надређено је полицији у поступку откривања и доказивања кривичних дела, има обавезу да свако сазнање о насиљу у породици и непосредној опасности од њега у најкраћем року достави полицији ради процене ризика од насиља у породици и вођења поступка предвиђеног ЗСНП. Обавеза обавештавања постоји и у случајевима када насиље у породици има обележја кривичног дела које се гони по службеној дужности. Наиме, полиција мора да поступи по сваком захтеву јавног тужиоца у циљу гоњења учиниоца кривичног дела насиље у породици, међутим, у поступку спречавања насиља у породици улоге су обрнуте, хитне мере може изрећи само надлежни полицијски службеник (НПС), при чему је самосталан и независан у томе. Превенција и заштита жртава има приоритет у односу на репресивне мере, тако да и у случајевима учињеног кривичног дела поступак који је предвиђен ЗСНП има приоритет у односу на кривични поступак.

(Републички завод за статистику, Општине и региони у Републици Србији, Београд, 2023). У овом истраживању користитићемо податке подручних полицијских управа које се налазе на територији региона. Регион Војводине обухвата следеће подручне полицијске управе: Нови Сад, Суботица, Кикинда, Панчево, Сремска Митровица, Зрењанин и Сомбор. Београдски регион обухвата Полицијску управу за град Београд. Регион Шумадије и Западне Србије обухвата следеће подручне полицијске управе: Ужице, Пријепоље, Ваљево, Шабац, Крушевац, Јагодина, Краљево, Нови Пазар, Чачак, Крагујевац. Регион Јужне и Источне Србије обухвата следеће подручне полицијске управе: Бор, Пожаревац, Зајечар, Лесковац, Ниш, Пирот, Смедерево, Врање, Прокупље.

Поступак за спречавање насиља у породици који је предвиђен ЗСНП води НПС. То је полицијски службеник који је завршио специјализовану обуку за поступање у случајевима насиља у породици, сходно одредбама ЗСНП, и којег је руководиоца полицијске управе одредио да буде надлежан за спречавање насиља у породици и заштиту жртава тог насиља. У циљу спречавања насиља и заштите жртава, закон обавезује надлежне органе да врше процену ризика непосредне опасности од насиља у породици увек када поступају по догађајима са обележјима насиља у породици. Тако, НПС има обавезу да врши процену ризика када дође до сазнања да може доћи до насиља према члану породице или да је насиље у породицу учињено. Обавештење о постојању опасности од насиља у породици ствара обавезу НПС процењивања ризика како би се утврдило да ли је опасност непосредна, или није. Утврђивање непосредне опасности од насиља у породици повлачи обавезу изрицања хитних мера уколико је могући учинилац доведен, а самим тим и задржан због вођења поступка. Могли бисмо да препознамо „сукоб“ између назива ЗСНП, онога што доминира у првих неколико чланова (спречавање) и репресивних мера које се предузимају по ЗСНП (Коларић, Марковић 2022: 197) у циљу спровођења поступка који може да има за исход изрицање хитних мера. Наиме, неопходно је да је могући учинилац присутан у просторијама подручне полицијске управе у време доношења наређења (Марковић 2019: 1089) јер се у супротном наређење не може донети. Да би се обезбедила његова присутност, ЗСНП предвиђа примену полицијских овлашћења довођење и задржавање. Ако није доступан полицији, процена ризика се ради и доставља јавном тужилаштву и центру за социјални рад и ГКС. Све време се обезбеђује заштита жртве а полиција у циљу заштите може жртву саветовати како да предузме одређене мере заштите (Вуковић, 2017: 236). Наређење се доноси у писаном облику, уручује се могућем учиниоцу, доставља се свима надлежним институцијама, а жртва се обавештава о истом. Хитне мере се не могу укинути, чак ни од стране НПС који их је изрекао, а суд их може продужити. Уколико их не продужи њихово трајање престаје истеком 48 часова од времена доношења наређења. НПС, по правилу, предузима и мере и радње предвиђене ЗКП, у циљу откривања и доказивања кривичног дела насиља у породици, а учествује и у поступку подношења захтева за покретање прекршајног поступка због кршења изречених или продужених хитних мера. За овај прекршај из члана 36. ЗСНП прекршајни суд може изрећи казну затвора у трајању до 60 дана.

Графикон 1. Евидентирани догађаји насиља у породици, број могућих учинилаца и жртава у периоду 2018-2023. у Републици Србији (МУП, 2024).

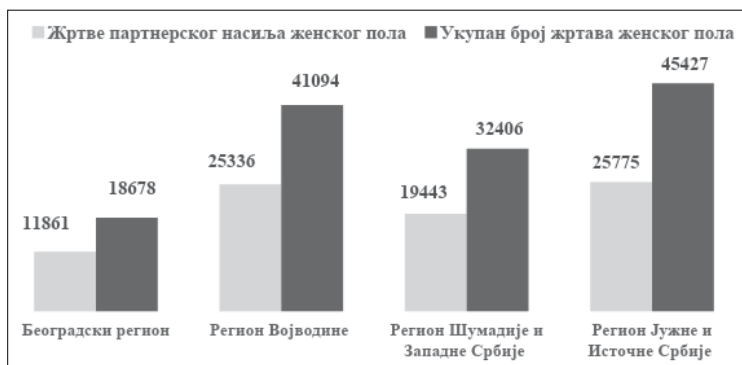
Од 1. јануара 2018. године МУП-а води електронске евиденције које се односе на све догађаје учињеног насиља у породици и сва сазнања која полиција има у вези непосредне опасности од насиља у породици се евидентирају и по њима се поступа, без обзира да ли је насиље учињено или не. Просечно, годишње се евидентира 28600 догађаја, при чему је најмање евидентирано 2018. године - 27756, а највише 2019. године - 29646. Подаци нам показују да су била мала одступања у броју евидентираних догађаја на годишњем нивоу, при чему је 2018. и 2020. било мање од 28000, а 2019. и 2023. године више од 29000 догађаја. Закључујемо да примена ЗСНП није утицала да се број догађаја смањи, а није ни оснажила жртве насиља у породици да чешће пријављују насиље јер нисмо установили тренд раста броја пријављених догађаја. Графикон 1 нам показује да се годишње просечно евидентира око 30000 могућих учинилаца и око 32600 жртава насиља у породици. У 70% догађаја, након спроведеног поступка процене ризика, утврђено је да постоји непосредна опасност од насиља у породици, а за 71% пријављених могућих учинилаца НПС је проценио да постоји ризик да учини насиље у породици у непосредној будућности. Подаци МУП-а нам показују да је највише догађаја насиља у породици извршено у периоду од 12 до 24 часа и то 122906 или 72% (приближно подједнако од 12 до 18 и од 18 до 24 часа), док се насиље у породици најмање врши у периоду од 00 до 6 часова, 16525 или 10%. У највећим полицијским управама (Београд, Нови Сад и Ниш) у седишту полицијске управе формиране су организационе јединице које имају у надлежности супротстављање насиљу у породици, а у полицијским станицама тих полицијских управа као и у осталим полицијским управама начелник полицијске управе има обавезу да формира специјализовани тим састављен од надлежних полицијских службеника криминалистичке полиције и полиције опште надлежности који поступа по случајевима насиља у породици у свакој општини, тј. седишту полицијске управе и у полицијским станицама. Такође, ради веће ефикасности постоји обавеза обезбеђивања равномерног ангажовања полицијских службеника који поступају у овој области кроз одговарајућу организацију њиховог рада, у смислу ангажовања у дневним и ноћним сатима. Зато је ова анализа, која се односи на време чињења насиља у породици, веома значајна јер се на основу ње може планирање организације рада полицијских службеника.

Од укупног броја учинилаца за које је процењено да постоји ризик од чињења насиља у породици 65109 или 51% је старости између 31 и 50 година живота, 107990 или 84% су мушког пола а 20113 или 16% су женског пола. Од фактора ризика, најчешће је утврђено: постојање страха код жртве у односу на учиниоца (84431 догађај), затим, да је раније или непосредно пре пријаве учинио насиље у породици (77416 догађаја), узнемиравање жртве (70547 догађаја), претња жртви и члановима њене породице (60162), а 38% могућих учинилаца конзумира алкохолна пића (48773) и 32% је имало криминалну прошлост (МУП, 2024). Закључујемо да су мушкарци средње животне доби најчешће учиниоци насиља у породици, конзумирају алкохолна пића, упућују претње, имају криминалну прошлост, већ су чинили насиље у породици у прошлости и жртва осећа страх од њих.

Графикон 2. Лица мушког пола пријављена за насиље у породици у периоду 2018. - 2023.

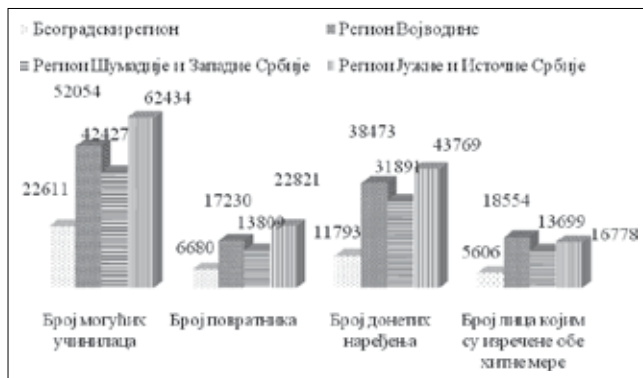
Анализирајући Графикон 1 и Графикон 2. закључујемо да је од укупног броја у 68% евидентираних догађаја могући учинилац био мушкарац а жртва женског пола. У тим догађајима мушкарци су у 81117 случајева вршили психичко насиље, у 48714 случајева физичко насиље, док је економско и сексуално насиље најмање било присутно (4565, односно 1221 пут). При томе треба имати у виду да одређена истраживања показују да жене у сеоским подручјима не препознају економско и сексуално насиље као врсту насиља у породици па је тамна бројка тих врста насиља већа у односу на психичко и физичко насиље. На пример, присиљавање на сексуални однос од стране супруга или партнера у ванбрачној заједници не доживљавају као сексуално насиље већ као (ван) брачну обавезу (Соковић, Ранђеловић 2024). Мушкарци су често и жртве насиља у породици. Међутим, и у тим случајевима могући учинилац је најчешће члан породице мушког пола. Наиме, 165330 или 85% жртава је пријавило лице мушког пола за насиље у породици, а само 33372 или 15% жртава је пријавило лице женског пола за вршење насиља (МУП, 2024). Од укупног броја жртава, у догађајима када је мушкарац учинилац, жртве насиља мушког пола су биле у 25% случајева. Даље, од укупног броја пријављених могућих учинилаца, 145482 или 81% су били мушког пола, 33992 или 19% женског пола, док је 137605 или 70% било жртава женског пола. Од укупног броја жртава, 78048 или 40%, су старости од 31 до 50 година живота, затим следе жртве старости од 21 до 30 године, 30792 или 16%, па од 51 до 60 година 27214 или 14% (МУП, 2024).

Графикон 3. Жртве женског пола евидентирани у догађајима насиља у породици и партнерског насиља у Србији, периоду 2018-2023. година, по регионима.

Подаци МУП-а који се односе на пријављене догађаје насиља у породици нам показују да је од укупног броја жртава женског пола 60% су биле жртве партнерског насиља. У Србији, укупно је 83131 лица мушког пола евидентирано као могући учиниоци партнерског насиља. Највише жртава су биле супруге, 42%, затим жене са којом су били у ванбрачној заједници, 24%, емотиве партнерке 19%, и најмање 12723 бивше супруге 15% (МУП, 2024). У Београдском региону, и ако је најмањи број жртава, највећи је проценат жена жртава партнерског насиља, чак 63,5%, у Региону Војводине 61,5%, у Региону Шумадије и Западне Србије 60%, а најмањи проценат партнерског насиља је био у Региону Јужне и Источне Србије 57% - и ако је највећи број евидентираних жртава. Ови подаци који се односе на партнерско насиље учињено према женама су веома значајни јер надлежни органи морају посебну пажњу обратити на заштиту жртава ове врсте насиља. Велики број убиства при извршењу партнерског насиља прати самоубиство учиниоца у случајевима када је учинилац мушкарац а жртва жена. У периоду 2018. - 2023. године убијено је 105 жена у партнерском насиљу а 52 или скоро 50% учинилаца је покушало или извршило самоубиство (МУП, 2024). Жртве су у 32% случајева биле лишене живота употребом ватреног оружја (МУП, 2024). Зато, треба систематски предузимати мере превенције и отклањање услова који погодују чињењу ове врсте насиља. Кроз легализације ватреног оружја које су спроведене од убиства председника Владе Републике Србије 2003. године до данас, одузето је неколико стотина хиљада комада ватреног оружја и муниције. Већи део је трајно одузет а мањи део легализован, односно дата је могућност грађанима који су испуњавали законске услове да оружје поседују легално (Марковић, 2023: 560). Међутим, само у 2023. години приликом породичних убиства у 14 случајева коришћено је ватрено оружје, и то 10 учинилаца је држало ватрено оружје у незаконитом поседу (МУП-а, 2024) што нам указује да се код грађана Србије и даље у незаконитом власништву налази велики број комада ватреног оружја.

Анализом достављених података утврдили смо да је у периоду 2018. - 2023. укупно 13075 жена евидентирано као могући учиниоци партнерског насиља, при чему је 12920 мушкараца евидентирано као жртве. Највише је било жртава у статусу супруга, 39%, затим бивши мужеви, 23%, партнери у ванбрачној заједници 20%, а најмање емотивни партнери 18%.

Графикон 4. Број могућих учинилаца, повратника и лица којима су изречене хитне мере по регионима од 2018. до 2023. године.

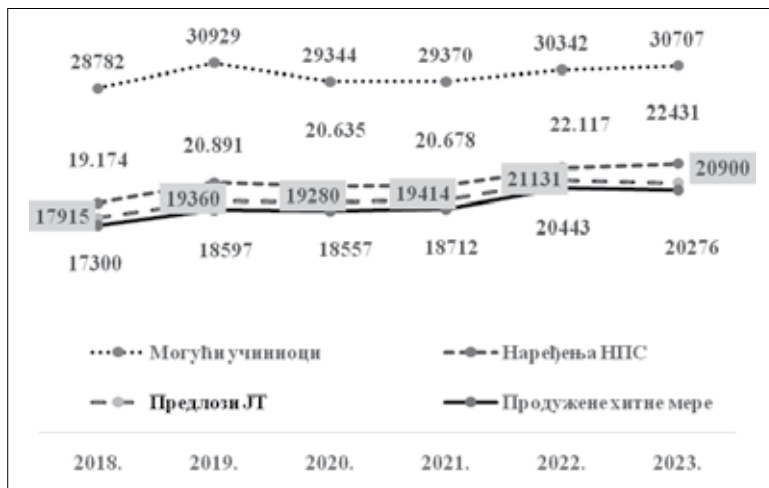
Из Графикона 3 видимо да је највише лица пријављених за насиље у породици (35%), повратника (38%) и изречених хитних мера (35%) било у Региону Јужне и Источне Србије. Примећујемо да је ово регион са најмањим бројем становника тако да је квота изречених хитних мера на 100000 становника убедљиво највећа. Затим следи Регион Војводине у којем је било 29% могућих учинилаца и 31% донетих наређења. У Региону Шумадије и Западне Србије регистровано је 24% могућих учинилаца и донето је 25% наређења. У Београдском региону евидентирано је најмање могућих учинилаца, 12% од укупног броја а донето је и најмање наређења - 9%. У Београдском региону је изречено скоро четири пута мање хитних мера него у Региону Јужне и Источне Србије а око три пута мање него у преостала два региона. Поставља се питање да ли је у овој криминалној области фактичко, релно стање у овом региону толико боље у односу на остале делове Србије или је нешто друго у питању. Неспорна је чињеница да је у Београдском региону привредна развијеност већа, већи је проценат високообразованих, материјално-финансијско стање грађана је боље (већи доходи, већа запосленост и сл.) у односу на остале регионе. Међутим, не можемо тврдити да ови фактори позитивно утичу на превенцију насиља у породици јер постоји могућност да је тамна бројка у овом региону доста већа него у другим подручјима.

Анализом статистичких података утврдили смо да су у свим случајевима у којима се донесе наређење изречена је хитна мера привремене забране учиниоцу да прилази жртви и контактира је, док друга мера, привременог удаљења из стана, није изрицана самостално, што је и логично јер тешко би могли замислити такву ситуацију да се могући учинилац привремено удаљи из стана у ком борави са жртвом а да му се остави могућност приласка и контактирања исте. По правилу, удаљење из стана се изриче увек када лица бораве на истој адреси. Мушкарци су удаљени из стана у 88% случајева, па ако узмемо у обзир да су укупно изречене хитне мере према 106092 или 84% лица мушког пола и према 19834 или 16% лица женског пола (МУП, 2024), то нам показује да се НПС чешће одлучује за изрицање ове хитне мере мушкарцима него женама. Занимљиво је да је највише лица удаљено из стана у Региону Војводина и то 34% од укупног броја у Србији, односно у 48% донетих наређења изречене су ове хитне мере. У Београдском региону најмање лица је удаљено из стана, само нешто више од 10% од укупног броја изречених мера ове врсте.

У Србији, укупно је било 60540 повратника, тј. лица који су више пута пријављивани за насиље у породици, што је 34% од укупног броја могућих учинилаца. При томе, повратника мушког пола је било 51672 или 36% од укупног броја мушких могућих учинилаца, а жена, 8868 или 26% од укупног броја могућих учинитељки. Закључујемо да се жене ређе појављују у полицијским евиденцијама као повратници и њихов удео у односу на мушкарце је 15% у овој категорији лица.

Надлежни полицијски службеник има обавезу да сваку процену ризика достави основном јавном тужилаштву без обзира да ли је процењено да постоји опасност од насиља у породици у непосредној будућности. То значи да надлежни јавни тужилац добија обавештење о сваком догађају насиља у породици када полиција заврши поступак који је предвиђен ЗСНП. Када је донето наређење којим су изречене хитне мере јавни тужилац има обавезу да вреднује процену НПС и да уради своју процену ризика. Када процени да постоји ризик да је предлог суду да се

хитне мере продуже. Закон ограничава рад јавног тужиоца на период од 24 часа од изрицања хитних мера у којем мора донети одлуку. Суд када добије предлог има 24 часа да донесе одлуку о продужењу хитних мера на нових 30 дана. Уручење судске одлуке се најчешће врши преко полиције због хитности поступка, а полиција користи законску обавезу могућег учиниоца да се јави НПЦ по истеку хитних мера како би му уручили судско решење.

Графикон 5. Број могућих учинилаца, хитних мера, предлога за продужење и решења о продужењу хитних мера, по годинама, у периоду од 2018. до 2023. године.

Надлежно јавно тужилаштво има обавезу вредновања процене ризика полицијског службеника и да изврши сопствену процену ризика у року од 24 часа од пријема обавештења да су хитне мере изречене, а суд када добије предлог од стране јавног тужиоца о продужењу хитних мера има обавезу да вреднује процене ризика полиције и јавног тужиоца и ако установи непосредну опасност од насиља у породици да продужи хитну/е мере које је полиција изрекла. Закључујемо да непосредна опасност за полицију представља временски период од 48 часова, а за суд 30 дана, јер је то време на које се изричу хитне мере од стране ових органа.

Графикон 5 нам показује да су НПЦ у поступку превенције насиља у породици од укупно 179474 пријављених лица за насиље у породици изrekli хитне мере према 125926 или 70% могућих учинилаца, јавно тужилаштво је за 94% (118000) дало предлог да се хитне мере продуже, а суд је за 113885 или 97% лица донео решење којим су хитне мере продужене. Закључујемо да од укупног броја пријављених за насиље у породици за 63% се изрекне једна или обе хитне мере у трајању од 32 дана. Висок проценат продужених хитних мера указује нам на висок квалитет процене ризика коју уради НПЦ јер постоји обавеза од стране правосудних органа да у поступку продужавања хитних мера изврше вредновање процене ризика коју је он урадио. Анализом добијених података утврдили смо да је 2018. године било најмање изречених и продужених хитних мера, док је 2023. полиција највише донела наређења а суд

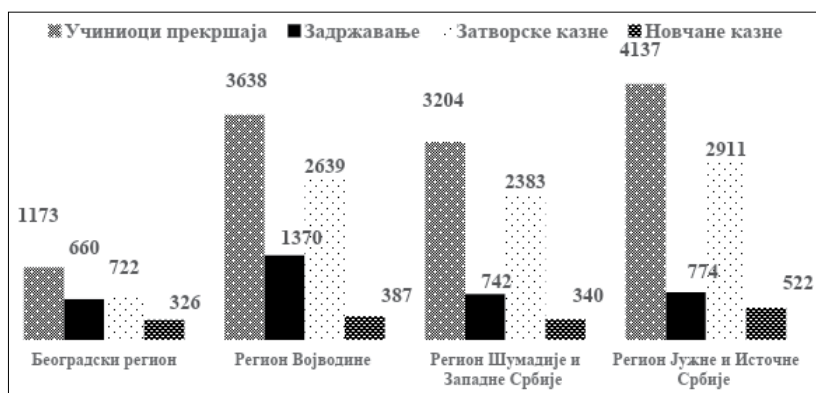
је 2022. највише донео одлука којима продужава хитне мере. Тако, 2022. године суд је продужио нешто више од 92% мера које је полиција изрекла, а 2023. нешто више од 90%. У анализираном шестогодишњем периоду суд је продужио 90% хитних мера које је полиција изрекла, при чему није било већих одступања на годишњем нивоу. Анализа добијених података од МУП-а и РЈТ нам показује да ови државни органи и центри за социјални рад свакодневно размењују информације о догађајима са елементима насиља у породици и међусобно сарађују у заштити жртава.

Графикон 6. Број индивидуалних планова заштите жртве и број жртава које су присуствовале састанцима ГКС, по годинама, у периоду од 2018. до 2023. године.

Овај графикон нам показује трендове раста броја донетих индивидуалних планова заштите жртве насиља у породици и броја жртава који присуствују састанцима ГКС у последње две године. Видимо да је 2023. године донето два пута више планова заштите у односу на 2018. а 34 пута више жртава је присуствовало састанцима ГКС него у 2020. години. На састанцима ГКС разматра се и процењује ризик од насиља према њима, степен њихове угрожености, нарочито могућност наступања најтежих последица насиља - лишења живота. и мере за њихову заштиту, па је присуство жртве неопходно када је у могућности и када жели да дође на састанак. Одредбе ЗСНП предвиђају обавезу да се на састанак ГКС позове жртва насиља. Нагло повећање присуства жртава на састанцима ГКС у 2023. години нам указује да је дошло до промене у поступању и примене другачијег приступа заштити жртава од стране јавног тужиоца и осталих чланова ГКС и да је усвојено схватање да жртва највише може допринети побољшању квалитета индивидуалног плана заштите, процени ризика своје угрожености од насиља, као и планирању адекватних мера заштите јер се мере и доносе у циљу њене заштите. Убиство представља најекстремнији вид људске деструкције (Живадиновић 2023: 245) а смоубиство најекстремнији вид људске аутодеструкције. Убиство као кривично дело из члана 113. Кривичног законика се састоји из умишљајног лишења живота другог лица (Ђорђевић, Коларић, 2020: 8). У периоду 2012. - 2017. који је претходио периоду за које смо вршили истраживање, лишено је живота 326 чланова породице од стране другог члана породице (МУП, 2023) при чему је 210 жртава било женског пола. Од 2018. до 2023. лишено живота

је 279 чланова породице, од којих 170 женског пола (МУП, 2024). При томе, само у 2023. години, евидентирано је укупно 40 догађаја у којима су 42 члана породице лишена живота, при чему је 12 учинилаца мушког пола, након убиства, извршили су самоубиство. Самоубиство је у 11 случајева извршено ватреним оружјем, при чему је у 7 случајева било у илегалном поседу, у 2 случаја из службеног оружја (учиниоци су били полицијски службеници), а у 2 случаја учиниоци су оружје држали по одобрењу надлежног органа (МУП, 2024). То нам указује да доступност ватреног оружја представља значајан услов да се учини убиство члана породице и самоубиство, па ГКС у случајевима када је пријављено насиље треба да план заштите жртве усмери на отклањање услова да до оваквих последица дође. Сматрамо да у нашем систему координисаног супротстављања насиљу у породици недостаје успостављање програма третмана учинилаца насиља у породици. Овакви програми се већ дуго низ година развијају широм света са основним циљем да се заустави насиље у породици, да се обезбеди дугорочна и одржива сигурност жртава насиља, као и да се спречи трансгенерацијски трансфер модела насиља, путем трајне промене насилног образаца понашања (Соковић, Симоновић и др. 2018: 709).

Графикон 7. Број учинилаца прекршаја за које је покренут прекршајни поступак и врста казне за осуђене по регионима, у периоду од 2018. до 2023. године.

У анализираном периоду укупно је 12152 учиниоца процесуирано због основане сумње да су учинили прекршај из члана 36. ЗСНП, и то 10800 или 89% мушког пола, од којих је 5392 или 50% било старости од 31 до 50 година живота. Највише учинилаца је евидентирано 2022. године 2206 или 18%, а најмање 2018. године 1763 или 14, 5% од укупног броја (МУП, 2024). Из Графикона 7. видимо да је највише учинилаца евидентирано у Региону Јужне и Источне Србије, 34%, а најмање у Београдском региону, мање од 10%. На основу одредби Закона о прекршајима задржано је 3548 или 29%. Ово полицијско овлашћење које се примењује када је учинилац у алкохолисаном стању или када је затечен на месту извршења прекршаја, прети опасност да ће наставити са вршењем прекршаја а не може се одмах привести у прекршајни суд, највише је евидентирано у Региону Војводина 1370 пута, што значи да је 38% учинилаца задржано пре привођења судији за прекршаје. У Београдском региону је примењено најмање, 660 пута али је то процентуално

било највише у односу на број учинилаца, чак 56%. У Регину Јужне и Источне Србије, у односу на број учинилаца, задржан је најмањи број - 19%.

У Србији, укупно је осуђено 10237 или 84 % осумњичених лица, од којих 7213 или 70% на казну затвора до 30 дана. Највише је осуђено на казну затвора до 10 дана, 2696 или 37% од укупног броја казни затвора (МУП, 2024). Заштитна мера забране приступа оштећеном од стране суда одређена је 315 пута, и то највише у 2023. години, у 119 случајева. Ову заштитну меру највише је изрицао Прекршајни суд у Ваљеву, 180 пута што је 67% од укупног броја заштитних мера изречених у Србији, односно од 247 кажњених у периоду од 6 година у овом суду, према 73% је одређена и ова заштитна мера, а у 2023. години од 51 кажњеног лица за прекршај из члана 36. ЗСНП заштитна мера забране приступа оштећеном је одређена за 46 или 90% лица. Међутим, у неким прекршајним судовима ова мера ниједном није изречена (Нови Пазар, Сомбор, Суботица, Пирот, Лесковац, Бор, Врање, Зајечар, Смедерево, Пријенопоље, Кикинда), а у неким, као што је суд у Нишу, ниједна није одређена до 2023. године, а 31 или према 25% лица од укупно кажњених у тој години је изречена ова заштитна мера. То нам све указује на различито поступање надлежних органа на територији Србије што доводи до различитих нивоа заштите жртава насиља у породици у различитим окружим и регионима. Ова мера се не може изрећи уколико не постоји предлог подносиоца захтева за њено одређивање или уколико оштећени на усменој расправи не захтева њено одређивање, што је изузетно редак случај у пракси јер оштећени немају правна знања да би то чинили а суд нема обавезу да их поучи о томе. Сматрамо да полиција треба да поднесе предлог да се одреди ова заштитна мера у свим случајевима кршење хитних мера јер чињење овог прекршаја указује да хитне мере нису адекватно деловале на учиниоца, односно нису испуниле циљ због којег су донете, а суд након брижљиве оцене доказа да донесе одлуку о том начину заштите оштећеног. Наиме, изрицање ове мере захтева свестрану и брижљиву оцену изведених доказа од стране суда, па је потребан квалитетан приступ подносиоца захтева приликом образлагања предлога, јер суд треба да сагледа све околности под којим је прекршај учињен, да има у виду природу међусобног односа окривљеног и оштећеног и начин извршења прекршаја из члана 36 став 1 ЗСНП, како донета одлука не би контрапродуктивно деловала на учиниоца прекршаја и оштећеног у будућности (Марковић 2023а: 24). При томе, судска одлука треба да буде сагласна остваривању циља постављеног пред надлежне органе. успостављање делотворне заштите жртве насиља.

ЗАКЉУЧАК

Проактиван приступ у супротстављању насиљу у породици од доношења ЗСНП даје одређене позитивне резултате. Приметно је да је у периоду након доношења овог закона евидентиран мањи број жртава лишених живота при вршењу породичног насиља. Мада са сигурношћу не можемо тврдити да је до смањења броја жртава породичног убиства дошло искључиво због новог начина рада надлежних органа, сматрамо да ово јесу одређени позитивни ефекти примене *pre-crime* концепта у овој области. Деловање према потенцијалним учиниоцима пре чињења кривичног дела, без обзира да ли би оно икада било учињено (Марковић, Коларић

2023: 41), односно предузимање мера и отклањање погодних услова за вршење насиља пре него што наступе најтеже последице по жртву, доноси успех. На пример, изрицање хитних мера и санкционисање учиниоца прекршаја када се хитне мере прекрше, утичу на отклањање услова који доводе до вршења тежих облика насиља у породици. Потенцијални учинилац од којег прети непосредна опасност од насиља у породици онемогућава се да учини насиље под изговором да је био изазван (не) примереним понашањем жртве (учинилац на тај начин често оправдава своје незаконито поступање и чињење насиља) јер се жртва не налази у његовој близини, па ове мере не утичу позитивно само на безбедност жртве, већ утичу позитивно и на учиниоца тако што га штите од непромишљених поступака.

Примена ЗСНП је довела до боље координације и сарадње надлежних органа (полиције, јавног тужилаштва) и установа (органа старатељства, здравствених, образовних и др) у превенцији насиља у породици. Резултати истраживања су нам показали да се поштује законска обавеза свакодневне међусобне размене информација од стране надлежних органа које се односе на насиље у породици, при чему се на састанцима ГКС, најмање једном у 15 дана, разматрају сви случајеви у којима су изречене хитне мере. Процењује се ризик од озбиљности ситуације и евентуалног наступања најтежих последица по жртву и доноси се индивидуални план заштите жртве. Лоша пракса која је успостављена у првих пет године примене ЗСНП, а која се огледа у не позивању жртве на састанак ГКС и њено не учествовање у доношењу плана сопствене заштите, се мења. До 2022. године само у 1% случајева жртва је позивана од стране јавног тужиоца на састанке ГКС, а у 2023. години у 11% случајева је жртва учествовала у доношењу плана своје заштите. Жртва насиља најбоље зна колики јој ризик прети, тако да је неопходно да учествује у доношењу плана заштите ако то жели и ако јој здравствено стање то омогућава.

Анализа поступања надлежних органа у различитим регионима у циљу спречавања насиља у породици и заштити жртава насиља нам показује да је у будућем периоду неопходно уједначавање начина рада истих. У Београдском региону постоји значајније одступање броја евидентираних догађаја, изречених хитних мера и учињених прекршаја кршења хитних мера, у односу на друге регионе. Благовременог процесуирања и кажњавања учиниоца прекршаја због кршење хитних мера се врши континуирано али спроведено истраживање нам показује одређену неуједначеност између различитих региона. Полицијско овлашћење задржавање учиниоца прекршаја у Београдском региону примењено је у 56%, док у Региону Јужне и Источне Србије само у 19% случајева. Укупно гледано на територији Србије донет је мали број заштитних мера учиниоцима прекршаја, а заштитне мере имају превасходно сврху специјалне превенције и онемогућавање учиниоца да понови кажњиво дело. При томе, у шестогодишњој примени ЗСНП 11 прекршајних судова није донело ниједну заштитну меру забране приласка оштећеном, а на пример, Прекршајни суд у Ваљеву донео је ову меру у 73% предмета у којима је окривљени осуђен за прекршај. На основу изнетог закључујемо да подносиоци захтева за вођење прекршајног поступка (полиција) и прекршајни судови у различитим регионима и окрузима немају исте критеријуме који се односе на начин спровођења специјалне превенције према учиниоцу прекршаја и заштите жртве насиља.

ЛИТЕРАТУРА

- Антоновић 2023: Ратомир Д. Антоновић. „Деца као жртве и као извршиоци кривичних дела.“ *Бастијина*, вол. 33, бр. 61, 181-192, DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina33-46525>
- Вуковић 2017: Славиша Вуковић. *Превенција криминалијетета*. Београд: Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Ђорђевић, Коларић 2020: Ђорђе Ђорђевић, Драгана З. Коларић. *Кривично право - посебни део*, Београд: Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Живадиновић 2023: Теодора Љ. Живадиновић. „Кривично дело убиства кроз историју кривичног права.“ *Бастијина*, вол. 33, бр. 59, 245-253. DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina33-46525>
- Закон о регионалном развоју „Службени гласник РС“, бр. 51/2009, 30/2010, 89/2015
- Закон о спречавању насиља у породици „Службени гласник РС“, бр. 94/2016, 10/2023 (други закон)
- Законик о кривичном поступку „Службени гласник РС“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 (Одлука Уставног суда), 62/2021 (Одлука Уставног суда)
- Закон о прекршајима „Службени гласник РС“, бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 (Одлука Уставног суда), 91/2019 (други закон), 91/2019, 112/2022 (Одлука Уставног суда)
- Закон о оружју и муницији „Службени гласник РС“, бр. 20/2015, 10/2019, 20/2020, 14/2022
- Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици „Службени гласник РС“, бр. 12/2013, 4/2014
- Игњатовић, Симеуновић Патић 2015: Ђорђе Игњатовић, Биљана Симеуновић Патић. *Виктимологија – општи део*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Karmen 2006: Andrew Karmen. *Crime Victims: An Introduction to Victimology (6th ed.)* Belmont: Thomson,
- Коларић 2020: Драгана З. Коларић. „Жртва кривичног дела и материјално кривично право (норма, пракса и мере унапређења)“, *Оштећено лице и кривичноправни инструменти заштите - међународна правни стандарди, норма и пракса*. Зборник радова. Ур. Вељко Турањанин. Београд: Интермекс, 50-75.
- Коларић, Марковић 2022: Драгана З. Коларић, Саша М. Марковић. Анализа досадашње примене Закона о спречавању насиља у породици. *Анали Правног факултета*, вол. 70 бр., 193-230. DOI: 10.51204/Anal_FBU_22107A
- Коларић, Марковић 2019: Драгана З. Коларић, Саша М. Марковић. *Коментар Закона о спречавању насиља у породици*. Београд: Службени гласник,
- Кривични законик „Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019,
- Марковић 2023: Саша М. Марковић. „Улога полиције у сузбијању прекограничног криминала – две деценије реформе“. *Две деценије реформе казненог законодавства: искуства и поуке*. Зборник радова. Ур. Вељко Турањанин, Драгана Чворовић. Београд: Интермекс, 555-568.
- Марковић 2023а: Саша М. Марковић. „Прекршајни суд као субјект супротстављања насиљу у породици.“ *Безбедност*, LXV, бр. 3, 5-28. DOI: 10.5937/bezbednost2303005M
- Марковић 2019: Саша Марковић. „Стратегија супротстављања насиљу у породици.“ *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, вол. 53, бр. 3, 1081 - 1098. doi: 10.5937/zrpfns53-23251
- Марковић 2019: Саша М. Марковић. „Measures for prevention of domestic violence and for protection of victims in Serbia's legal system with special reference to emergency measures.“ *NBP*, vol. 24, Issue 2, 45–63 doi:10.5937/nabepo24-20916
- Марковић, Коларић 2023: Драгана З. Коларић, Саша М. Марковић. „Some Effects of ‘Pre-Crime’ Concept in Combating Domestic Violence.“ *NBP*, vol. 28, Issue 1, 40–57, DOI: 10.5937/nabepo28-42953
- Министарство унутрашњих послова Републике Србије. МУП 2023. Допис 067.1 бр. 1810/23 од 8.2.2024. године

- Министарство унутрашњих послова Републике Србије. МУП 2024. Допис 05-13 бр. 050-307/22 -2 из 2022. и 2023.
- Републички завод за статистику 2023. *Општинске и региони у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику,
- Републичко јавно тужилаштво Републике Србије. РЈТ 2024. Допис ПИ 18/24 од 14. марта 2024. год.
- Соковић, Ранђеловић 2024: Снежана Соковић, Вишња Ранђеловић. „Domestic Violence in Rural Serbia: Etiological-Phenomenological Approach.“ NBP, Vol. 29, Issue 2, објављен онлајн: 04.04.2024. <https://doi.org/10.5937/nabepo29-49005>
- Соковић, Симоновић, Ранђеловић 2018: Снежана Соковић, Бранислав Симоновић, Вишња Ранђеловић. „Систем спречавања насиља у породици - члан 16. Истанбулске конвенције.“ *Правни животи*, књига 607, бр. 9, 703-720.
- Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица „Службени гласник РС“, бр. 109/2009, 46/2010.

Saša M. MARKOVIĆ

ANALYSIS OF THE PRACTICAL IMPLEMENTATION OF LAW ON THE PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE BY COMPETENT AUTHORITIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

SUMMARY

The paper focuses on the analysis of the practical application of the Law on the Prevention of Domestic Violence which prescribes a proactive way of work of competent authorities. Research results have been presented, encompassing registered events with elements of domestic violence in the Republic of Serbia in the 2018 – 2023 period, as well as the measures taken by the competent authorities (police, public prosecutor's office, and court) in order to prevent domestic violence and protect victims. A comprehensive analysis of the practical implementation of the law was made, where the data related to statistical regions in the Republic of Serbia were compared in order to establish the effects of the law implementation in each part of the country. The research results showed that the work of competent authorities needs to be standardized in the future as there were significant differences in the manner of operation. The problems encountered in the practical implementation of certain legal provisions were considered and certain recommendations were given. The work of coordination and cooperation groups formed in 63 areas throughout Serbia, whose primary task is to take timely and effective measures aimed at protecting victims, defined by the individual victim protection plan, following a high-quality comprehensive risk assessment regarding the possibility of recurrence of violence and the occurrence of the gravest consequences for the victim. The author concludes that the implementation of the *pre-crime* concept in this area and targeting potential perpetrators prior to commission of the criminal offence, regardless of whether the offence would ever be committed, renders certain positive effects which are mostly reflected in the decrease in the number of the most serious forms of domestic violence which result in the loss of a family member's life, especially those affecting female victims of violence, who are the most threatened by this type of crime. Achieving this goal was one of the reasons for passing the law under review.

Keywords: Domestic violence, Prevention, Police, Victims, Possible perpetrator.

Рајомир Д. АНТОНОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАСИЉЕ НАД СТАРИЈИМ ЛИЦИМА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СИНДРОМ „БАБЕ РОБИЊЕ“**

Апстракт: Насиље у породици представља све већи правни и социолошки проблем. У оквиру насиља у породици, долази до различитих насилничких манифестација, а у позицији жртве се могу наћи жене, мушкарци, деца и стари, али у највећем броју случајева се јављају мушкарци. Насиље у породици се може манифестовати на различите начине, а само насиље не мора увек подразумевати примену физичке силе, већ се може састојати у психолошком насиљу, економском насиљу и другим облицима ускраћивања одређених права.

Аутор у раду истражује насиље над старијим особама у контексту породичног насиља, уз посебну пажњу на један од врло заступљених облика насиља и експлоатације старијих, познатог као синдром „баба робиња“. У раду ће се дати и конкретни примери из праксе са освртом на судску праксу и поступање надлежних органа у таквим и сличним ситуацијама.

Кључне речи: насиље, старији, деца, родитељи, баба робиња.

УВОД

Светска здравствена организација даје дефиницију насиља као „употребу физичке силе или моћи, потенцијалне или стварне, усмерене против самога себе, против неког другог лица, против одређене групе лица или целокупне друштвене заједнице“. Резултат примене насиља може да буде повреда, смрт и психичко повређивање, као и потенцијално навођење на аутодеструкцију и самоповређивање.

Примена насиља је праћена намером да се акт насиља спроведе. Међутим, последице које могу да настану као резултат насиља, често нису биле намераване и настају мимо воље лица које је насиље вршило. Кроз историју видимо да су грех и потенцијал зла део човека, који се првобитно јављају још у Старом завету за време Адама и Еве и синова им Каина и Авеља, где Ева поједе јабуку са забрањеног дрвета на наговор змије и почини грех, а Каин уби брата свога, не могавши се одупрети зависти која га обузе. У Новом завету, Јеванђеље по Матеју које казује: „Да дође на вас сва крв праведна која је проливена на земљи од крви Авеља праведнога...“, управо је поука да ће строжа казна стићи све оне који се нису уразумили после таквих примера (Матеј, поглавље 23.35).

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-9134-6346, antonovicr@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

На насиље се може утицати са циљем његовог спречавања. Као подстицајни фактори насиља, обично се наводе социолошки, узроковани економском кризом и сиромаштвом, проблемима у социјалним и економским неједнакостима, дискриминацији појединих друштвених категорија, могу се јавити као последица конзумације алкохола и психоактивних супстанци и као веома важан узрок насилничког понашања, наводе се проблеми у детињству и породици, нарочито услед нарушености породичних односа.

Манифестације насиља могу да буду различите: као облици аутодеструкције, насиља према другим лицима и насиља према колективу. Насиље може бити физичко, сексуално, психичко одн. емоционално, економско насиље. Облици аутодеструкције се манифестују као самоповређивање и самоубиство. Суицидно понашање је понашање које је усмерено ка самоубиству. Самоповређивање је блажи облик аутодеструкције, који подразумева наношење телесних повреда самом себи. Колективно насиље обухвата структурно и економско, које се базира на тзв. социјалном плану који може подстицати организовано насиље од стране групе лица, које могу имати карактер криминалних или терористичких група (Милошевић 2005: 60).

Насиље може укључивати не само примену физичке силе, већ и друге облике поступања. Насиље је и упућивање претње и стављање до знања неком лицу да ће према њему бити примењено физичко насиље. Визуелно излагање насиљу, посебно код деце, може довести до насилног понашања, те се стога и овај вид ненасилног утицаја може сматрати обликом насиља.

Најочигледнији обрасци насиља су међуљудски агресивни обрасци, који подразумевају насиље на релацији две или више особа. Реч је о насиљу које настаје у друштвеној заједници и може укључивати било које лице које на било који начин партиципира у тој друштвеној заједници. Насиље може бити очигледно и прикривено. Насиље које има очигледни карактер подразумева насилничке обрасце понашања између два или више лица које настаје на јавним местима, док је прикривено насиље оно насиље које се врши у четири зида, далеко од очију јавности и које се од јавности прикрива. Породично насиље, као растући друштвени проблем, укључује прикривене облике насиља према партнерима, деци и старијим лицима. Међутим, треба напоменути да се данас о породичном насиљу све више говори, те оно губи свој прикривени карактер који је имало у прошлости. Насиље, у својим карактеристичним облицима, присутно је свуда око нас, па чак и у школским клупама, где се манифестује као вршњачко насиље, обухватајући насилне поступке између деце исте или сличне старосне доби, односно вршњачких група (Антоновић 2023: 184).

Фокус рада је на насиљу у породици које се врши према старијим лицима. Старење је процес биолошког карактера, који карактерише сваку живу јединку, а завршетак фазе старења настаје смрћу јединке. Старија лица, која са годинама трпе појаву разних хроничних болести, сусрећу се са бројним проблемима детерминисаним хроничним болестима, повредама и обољењима. На питање кад тачно наступа старост, тешко је дати прецизан одговор. Логично је сматрати да старост треба поистоветити са законским границама одласка у пензију, јер законодавац даје привилегију пензије старијим лицима, која више нису у активном радном односу. Међутим, то није општеприхваћен став и код многих постоје колебања

по питању кад неко лице постаје старо. Старија лица имају ниже критеријуме, па тако лица преко осамдесет година старости сматрају да старост почиње у 68. години живота, док млађа лица мисле да старост почиње у 59. години живота. На сличним становиштима стоји Одељење за плате и пензије Велике Британије, које је спровело истраживање и изнело закључке, а то су да се младост завршава у 41. години, а да старост почиње у 59. години живота.

ОДНОС ПОРОДИЦЕ ПРЕМА СТАРИЈИМ ЛИЦИМА

Породица је универзална људска заједница коју чине одрасли партнери и њихова деца, али и даљи сродници који живе са њима (Панов и др. 2011: 114). Породица има вишедимензионалну функцију и то репродуктивну, привредно – социјалну, психолошку, васпитну и функцију социјализације младих нараштаја. Породице, на основу своје структуре и организације могу бити моногамне, полигамне, патријархалне, матријархалне, потпуне и непотпуне, нуклеарне, проширене, демократске и ауторитарне и сл.

Данас су породице углавном нуклеарне и чине их родитељи са децом. У не тако давној прошлости, породице су углавном биле у проширеном саставу, па су их, поред деце и родитеља чинили још блиски крвни сродници попут деда, баба, стричева, ујака и тетака. У руралним срединама Републике Србије и данас егзистирају ове проширене породице, док у урбаним срединама породице углавном имају нуклеарну структуру.

На међународноправном нивоу, заштитом породице се баве Универзална декларација о људским правима, која у члану 16. даје гаранцију пунолетним лицима мушког и женског пола да могу ступати у брачне и породичне односе. Иста права гарантује и Међународни пакт УН о грађанским и политичким правима, као и Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода. На нивоу Републике Србије, породични односи су уређени Породичним законом („Службени гласник РС“ број 18/2005, 72/2011 и 6/2015), као и осталим законима који регулишу материју везану за породицу (Закон о наслеђивању, Закон о социјалној заштити, Кривични законик и др).

Под притиском савремених тенденција, породица у Србији наилази на све већа и тежа искушења која ову најважнију друштвену јединицу воде ка потпуној девастацији. Породица је некад играла кључну улогу у друштву, пружајући основну подршку и стабилност друштвеном систему. Деца су од родитеља и других чланова породице учила здраве вредности и квалитете, који су им у каснијем животу служили као полазна тачка и оријентир правилног животног усмерења. Репродуктивна и едукативна функција породице су биле доминантне, те стога не чуди што су млади нараштаји некад били правилније усмеравањем и што су у себи садржали квалитетне надзоре. Данас то није случај.

Модерна породица се суочава са бројним проблемима. Проблеми су социјалне, правне, економске, безбедносне, културолошке и друге природе, а они у садејству дају нефункционалну породицу са бројним недостацима. Проблем којим се аутор бави у овом раду је облик породичног насиља, које постаје све већи проблем

у друштву, делимично услед утицаја глобалних трендова из развијенијих делова света. Углавном се проблем породичног насиља посматра у контексту партнерског насиља, мада се породично насиље може јавити и на релацији родитеља и деце, али и млађих чланова породице према старијим. Ти шири облици насиља су својствени ширим породицама, у којима поред деце и родитеља живе и други крвни сродници (Андрић и др. 2018: 179).

Према дефиницији, породично насиље представља „облик физичког, психолошког, сексуалног или економског насиља које врши један члан породице према другом или другим члановима породице, без обзира да ли је такво понашање правно инкриминисано или није“ (Константиновић - Вилић 2013: 80). Према Истанбулској конвенцији из 2011. године, породично насиље се дефинише као „акт физичког, сексуалног, психолошког или економског насиља који могу да настану како у оквиру породице, тако и у оквиру домаћинства на релацији актуелних или бивших партнера, при том није од значаја да ли извршилац дела и жртва остварују заједницу живота у истом домаћинству“ (Мирић и др. 2017: 91).

Последице породичног насиља су веома велике и манифестују се кроз нарушавање психолошког и физичког здравља људи. Најтежи облик породичног насиља представља убиство члана породице од стране породичног насилника. Насиље може бити партнерско, може бити усмерено према деци, а може бити усмерено према родитељима, односно старијим члановима домаћинства. У овом последњем облику, реч о насиљу према старијим лицима у оквиру породице. Старост је животна доба које, само по себи, носи много потешкоћа које живот старих људи чине тешким. Управо, та чињеница старе и старије људе сврстава у врло осетљиву категорију. Често, стара и старија лица услед физичке или психолошке немоћи, не могу да сама о себи брину и старају се, те им је туђа нега и помоћ преко потребна. Нажалост, млађи немају увек разумевања за потребе и проблеме старијих, те су они често предмет занемаривања, дискриминисања и злостављања. Насиље млађих чланова породице према старијим се може огледати у физичком и вербалном злостављању, занемаривању, економском искоришћавању, радном експлоатисању ради обављања кућних и других послова („баба робинџа“) и на други начин, а често овакав однос према старијима може да резултира тешким последицама по њихово физичко и психичко здравље. Међутим, не морају увек у улози злостављача да буду млађи чланови породице. У улози злостављача се могу појавити и старији чланови, вршњаци, који насиље врше такође над старијим члановима породице.

Проблемима старијих лица и питању њихове заштите, баве се и међународни нормативни акти, као што је Мадридски међународни акциони план за старење, којим се предвиђа поступање међународне заједнице у процесу заштите старијих лица и осигурања добрих услова за њихово старење. Овим актом се посебно апострофирају проблеми физичког, психолошког, економског, емоционалног и сваког другог облика занемаривања и злостављања старијих лица. План уочава израженији проблем насиља према старијим лицима женског пола, које су у вишем ризику него стари мушкарци. Циљеви који се Планом постављају теже општој елиминацији свих облика и видова насиља према старијим лицима и пружање подршке старијима који су преживели или преживљавају насиље.

Према извештају Светске здравствене организације о насиљу и стању здравља из 2002. године, насиље према старијим лицима представља „понављајући чин услед недостатка одговарајућег поступања, које се догађа у било ком односу очекивања и поверења, које узрокује штету, бол и неприлику према старијем лицу“ (Петрушић и др. 2012: 35). До насиља према старијим лицима углавном долази злоупотребом положаја физичке и психолошке супериорности млађих лица. Млади, као физички и психолошки моћнији, имају моћ и контролу према старијим, те самим тим могу да утичу на њих и да их присиљавају на одређено чињење и понашање.

У породичном контексту, насиље према старијим лицима представља посебан облик физичког, психолошког, сексуалног и економског злостављања, које може вршити било који члан породице према старијем члану. Тим чином се старијем лицу нарушава безбедност, губи се однос међусобног поверења и манифестује се сила и надмоћ у односу на старије лице у породици (Палачковић и др. 2021: 287).

Према расположивим подацима из САД, жртве породичног насиља према старијим лицима су претежно биле припаднице женског пола (Јовановић 2008: 339). У улози извршилаца ових дела, углавном су се налазили припадници мушког пола. Међутим, у најновије време, повећава се број припадница женског пола, које врше насиље према старијим лицима у породици. Напасници у односу на старија лица су углавном њихова деца и унуци, док се у мањој мери јављају даљи сродници. Дакле, насиље према старијим лицима је углавном насиље деце према родитељима.

У Републици Србији се проблем насиља у породици посебно бави Закон о спречавању насиља у породици („Службени гласник РС“ број 94/2016. и 10/2023 – др. закон), којим се уређује спречавање насиља у породици, као и поступање државних органа и установа у спречавању насиља у породици и пружању заштите жртви. Настоји се, кроз законска решења, да се развију механизми заштите свих жртава насиља, па самим тим и старијих лица, иако она нису у Закону експлицитно наведена. Ранијом Националном стратегијом о старењу, која је престала да важи још 2015. године, посебно се разматрало питање превазилажења проблема породичног занемаривања старијих лица у Србији, као и проблема насиља према старијим лицима (Рашевић 2007: 64).

ЗАШТИТА ОД НАСИЉА ПРЕМА СТАРИЈИМ ЛИЦИМА

Кад се говори о проблему насиља према старијим лицима, мора се најпре поћи од типологије насиља коју даје Светска здравствена организација на физичко, психолошко, сексуално насиље путем лишавања одређених права и занемаривање (Вујовић 2017: 70). Као посебан вид насиља треба третирати економско насиље које се врши према старијим лицима, кад им се одузму материјална средства и тиме ускрате основна права и угрози егзистенција.

Физичко насиље подразумева употребу силе која може резултирати телесним повредама или болом код жртве. Физичко насиље може код старијих лица изазвати не само физичку бол и патњу, већ и значајну душевну бол и патњу, уз озбиљне психолошке последице, нарочито у контексту породичних насилничких односа, при чему им посебно тешко пада чињеница да насиље над њима врши особа

коју су сами одгојили, као што су дете или унуци. Код старијих лица која трпе насиље у породици су углавном видљиве последице насилничког понашања, у виду модрица, посекотина, подеротина, подлива, крвавих трагова, прелома екстремитета и сличних озледа. Само физичко насиље према старијима најчешће се врши кроз шутирање, шамарање, чупање косе, дављење, гушење, ударање шакама или песницама или неким другим предметима, попут штапова, бејзбол палица и других предмета подобних да изазову телесне повреде.

Акти потцењивања, деградирања и омаловажавања представљају психолошко насиље према старијим лицима. Овај облик насиља се може вршити разним претњама и стављањем до знања да старије лице може да буде напуштено и остављено само. Ту се може старијем лицу претити смештањем у старачки дом или сличну установу, стављањем старијег лица у социјалну изолацију, вређање, псовање, омаловажавање, забрана одржавања телефонских и других контаката са другим лицима, упућивањем критика и погрда.

Сексуално насиље према старијим лицима нарушава њихову потпу слободу и њихова морална схватања (Рогина 2017: 55). Сексуално насиље је било који вид сексуалног искоришћавања или напада, који укључује приморавање на сексуални чин или друге сексуалне активности без пристанка жртве. Такав однос је поистовећен са силовањем, нежељеним додиривањем, миловањем и блудним радњама. Сексуално насиље може бити физичко, тј. конкретно, кад се старије лице конкретним радњама присиљава на сексуални однос и неконтактно, кад се насиље врши сексуалним конотацијама, слањем ласцивних порука, изјава, недоличним радњама и сличним поступцима.

Економско насиље може бити усмерено према било којој особи, не само према старијим лицима, при чему се старијим особама може одузети могућност самосталног управљања финансијама, чиме им се онемогућава набавка неопходних намирница, лекова, хране, одеће и обуће, и доводе их у подређени положај у односу на особу која их је економски обезбедила. Такво лице се може лако манипулисати, присиљавати на одређене радње и уцењивати. Економско насиље над старијим особама обухвата манипулативне радње које укључују присиљавање старијих особа да у насилникову корист пренесу новац и друге вредности. Насилник често користи методологије попут неовлашћеног отварања поште старијих особа, фалсификовања њихових потписа, крађе докумената ради даље злоупотребе у сопствене користи. (Крштенић 2009: 599).

Проблемом породичног насиља најпре се бави Закон о спречавању насиља у породици Републике Србије, док се кривичноправна заштита осигурава Кривичним закоником Републике Србије кроз инкриминацију дела породичног насиља. Кад се говори о породичноправној заштити, најпре треба истаћи став законодавца да се сваки облик породичног насиља строго мора санкционисати.

Законодавац у Србији јасно дефинише породично насиље као поступак у ком један члан породице другом члану нарушава његов физички и психолошки интегритет и душевно спокојство. Као најкарактеристичнији појавни облици породичног насиља, јављају се телесне повреде, покушај телесног повређивања, присиљавање на сексуални однос, као и сексуални однос са чланом породице млађим од

14 година живота, са немоћним лицем, злоупотребом његовог положаја и тешке ситуације, ограничење слободе кретања и комуникације, наношење увреда, омаловажавање и сваки облик дрског и безобзирног поступања.

На мети породичних насилника се углавном налазе партнери, бивши и садашњи, деца, родитељи, други блиски крвни сродници који живе у истом домаћинству, ванбрачни партнери, емотивни или сексуални партнери, као и лица која имају заједничко дете, али никад нису остварили заједницу живота (Ковачек, Станић 2017: 612).

Породични закон Републике Србије одређује пет мера које се предузимају у заштитне сврхе. То су издавање налога за иселење из породичног стана или куће, издавање налога за усељење у породични стан или кућу, без обзира на својинско-правне односе, забрана приласка члану породице на одређену удаљеност, забрана приступа у близини места становања или радног места и забрана даљег узнемиравања. Максимални рок трајања изречених мера је једна година. Зостављани члан породице, јавни тужилац и орган старатељства могу да иницирају парнични поступак у ком ће се насилном члану породице изрећи нека од наведених мера.

Кад се говори о кривичноправној заштити насиља у породици, Кривични законик инкриминише дела попут насиља у породици, које обухвата у себи угрожавање спокојства, телесног интегритета и душевног стања члана породице. Наношење телесних повреда и психолошких оштећења представљају елементе овог кривичног дела насиља у породици.

Старија лица се углавном тешко одлучују да пријаве насиље и насилника јер се ради о њима блиским лицима, њиховим најближим сродницима или лицима из њиховог непосредног окружења. Међутим, они старији који се одлуче да насилника пријаве, највише поверења су показали према државним институцијама, па се поваравају полицији. Полиција по пријему пријаве мора да изађе на лице места и предузме неопходне мере са циљем спречавања насиља. На полицији је да испита да ли је насиље било понављано у континуитету и да ли је насилник спроводио акте насиља у више наврата. Полицијски службеник мора да постави питања која се односе на само насиље, насилника и жртву. Поред узимања исказа, полицијски службеници морају да начине снимке и скице места извршења дела и да приведу насилника.

БАБА РОБИЊА И ОСВРТ НА ПРИМЕРЕ ИЗ ПРАКСЕ

Синдром „баба робиња“ карактерише данас веома распрострањену појаву, како у Србији, тако и у остатку света. Родитељи, у жељи да помогну својој деци, на себе преузимају кућне послове и бригу о унуцима, што временом за њих постаје терет који могу све теже да поднесу. У улози „бабе робиње“ се углавном јављају старије жене. Овај синдром је новијег датума и везује се за XXI век. Код синдрома „баба робиње“ код старијих жена постоји добровољност да на себе преузму терет крупних обавеза које носе брига о малој деци и кућним пословима. Реално, тежина преузетих обавеза за старију особу је превелика и старија жена која је у улози „бабе робиње“ временом оронe физички и психички услед наметнутих обавеза. Најпре се јавља физичка исцрпљеност и немоћ, а потом наступају

психолошке манифестације у виду незадовољства властитим положајем и статусом у породици, док млађи чланови то породице не виде или се праве да не виде.

У физичке манифестације последица, код „баба робиња“ се јавља поремећај крвног притиска, поремећај метаболизма, повишен шећер, јављају се срчане сметње, респираторне сметње, утрнутост екстремитета, губитак свести, хроничан умор и слабост читавог организма (Linan 2009: 228)¹ У емоционалном погледу, код ових старијих жена се јављају нерасположење, нелагодност, анксиозност, мрзовоља, опадање мотивације, осећај кривице и мањак самопоштовања, а као најтежи облици, јављају се суицидне намере.

Светска здравствена организација синдром „баба робиња“ сврстава у категорију насиља према женама и дефинише га као појаву „оптерећења старијих жена кућним пословима, пословима у домаћинству и послова бриге према деци у породици, брига о члану породице који је инвалид или има неке посебне потребе, као и затрпавањем другим обавезама, које ове жене иначе не би требало да врше и немају никакву обавезу, већ је то привид њихове добре воље, а заправо су им све те обавезе наметнуте и врше их из страха да не би изгубили наклоност своје деце“. Профил жена које трпе ову врсту насиља су жене старије доби, које су превише биле посвећене својој деци и током целог живота су настојале да својој деци помогну. Код ових жена је изражен осећај личне одговорности, врло су поуздане и имају навику да раде ове послове. Међутим, услед старости и хроничних болести, те обавезе им падају све теже и теже, али и оне саме нису свесне да их те обавезе оптерећују, а и њихова деца не осећају да их треба растеретити и дати им више слободног времена.

Поред наведеног синдрома „баба робиње“, навешћемо примере из праксе, где посебну пажњу дајемо публикацији „Насиље над старим особама“ ауторке проф. др Невене Петрушић, бивше поверенице за заштиту равноправности, и њених сарадника из 2012. године. Ауторка је навела пример шездесетоседмогодишње жене, која је трпела физичко и психолошко насиље од свог сина. Ова стара особа је најпре покушала да спас од сина насилника потражи код ћерке, али, како и она нија имала жеље и могућности да прими мајку, уточиште је на крају пронашла у прихваталишту (Петрушић и др. 2012: 69).

Са друге стране, резултати истраживања насиља у породици на простору АП Војводина, указују да је у овом делу Републике Србије овај вид насиља заступљен. У улози насилника су се углавном јављали садашњи или бивши партнери, родитељ, углавном отац, брат или сестра, син или ћерка, снаја или зет, као и неки даљи крвни сродник. Кад говоримо о насиљу према старијим лицима, старији су се нашли у 5,4 процента регистрованих случаја породичног насиља. У улози насилника према старијима нашли су се синови, ћерке, снаје и зетови. Синови насилници су регистровани у 12 случајева насиља, ћерка у два случаја, снаја у четири случаја, док је зет био насилник према старијој особи у три забележена случаја насиља.

Облици насиља према старијим лицима су психолошко насиље, претње примењене физичког насиља, физичко насиље, сексуално насиље и прогањање. Највећи број

1 Превела са шпанског: Антоновић, Д, 2024.

регистрованих случајева насиља у породици је у Новом Саду и околини, а потом следе Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор, Сремска Митровица и Кикинда (Николић - Ристановић 2010: 28).

Проблем породичног насиља је такође заступљен и у јужној српској покрајини Косову и Метохији. Додатно, на Косову и Метохији се као отежавајући фактор код породичног насиља јавља патријархално уређење породица, како код Срба, тако и код Албанаца. Управо, у таквим срединама се породично насиље сматра табуом и темом коју не треба јавно спомињати и о њој јавно причати. Из наведеног разлога, висока је „тамна бројка“ кривичних дела из домена породичног насиља на Косову и Метохији, а о овом проблему је отвореније почело да се говори тек у последњој деценији (Миловановић 2014: 354).

Кад се говори о насиљу према старијим лицима на простору Косова и Метохије, треба истаћи чињеницу да патријархално друштво какво је друштво у јужној српској покрајини, још увек гаји јак култ старих, те се према њима још увек, у већини случајева, опходи са дужним поштовањем и уважавањем. Ретки су случајеви насиља према старијим лицима, а током 2022. године на простору општине Подужево је косовска полиција забележила напад двојице млађих чланова породице на старијег члана породице.

У појединим деловима Републике Србије владају потпуно другачији односи према старијим лицима. Источна Србија је позната по наслеђеном обичају – правном моделу традиционалног убиства старијих људи, који се у народу назива „лапот“ или „сеницид“, који је представљао обичај убијања родитеља или старијих чланова породице кад они постану велики терет за саму породицу по питању њиховог издржавања. Овај ритуал се везује за далеку прошлост, а према мишљењу појединих етнологa (Раденковић 2003: 220), постоји сумња да ли се он икад и одигравао на простору источне Србије, или је реч о уметничкој фикцији и народној митологији. Међутим, лапот се данас третира као давнашњи и не тако популаран обичај код дела српског народа, а који се састоји у ритуалном убијању старијих чланова заједнице. Лапот се може посматрати и у ширем религијском и компаративном контексту, као ритуално жртвовање људи боговима или божанствима. Као образложење лапота у наведеном контексту, може се третирали нужна жртва, која се божанству морала принети, а логика је била да је боље жртвовати старије лице него неко младо, од којег друштвена заједница још може имати користи (Јовановић 1999: 59).

Иако се ради о одавно ишчезлом обичају, може се поставити питање односа насиља према старијим лицима и наслеђене обичајне праксе данас у источним деловима Србије. Убиство и насиље старијих лица је у другим деловима Србије било третирано као кукавички и сраман чин, док је у источној Србији лапот представљао значајан чин, у ком се син доказивао оцу тако што ће га дрвеним маљем ударити по глави преко погаче и тако га лишити живота. Највећом срамотом по целу породицу се сматрало ако син не убије оца из првог покушаја ударца маљем по глави. Дакле, културолошки посматрано, људи у источној Србији имају другачији однос и став према насиљу и убиству према старијем лицу, чиме се можда може оправдати данас заступљено породично насиље, које је нарочито интензивно у односу према старијим лицима.

ЗАКЉУЧАК

Насиље у породици представља све заступљенији правни и социолошки проблем, који има глобални карактер, са све тежим и драстичнијим последицама. Ерозија елементарних друштвених вредности и девастација породице као главне ћелије друштва, допринели су томе да породица и породичне вредности више немају доминантно место у друштву, већ се, на разне начине, покушава занемарити значај породице, а традиционалне породичне вредности оспорити. У том контексту, долази до драстичних нарушавања породичних односа, настају дисфункционалне породице у којима владају нарушени односи, а као најтежи облик дисфункционалности се јављају насилни обрасци понашања.

Аутор је у самом раду разматрао генерално проблем породичног насиља, уз посебан осврт на насиље према старијим члановима породице. Проблем насиља у породици је третиран као глобални феномен, са посматрањем свих појавних облика, манифестација и последицама, потом је третиран са аспекта партнерског насиља, а потом насиља према старијим лицима. Ту је осветљен релативно нов облик породичног насиља према старијим лицима, назван феномен „баба робиња“, који заправо указује на све чешћи вид експлоатисања старијих лица да врше кућне послове, помажу око неговања мале деце и немоћних чланова породице. Указује се на последице таквог поступања у виду потенцијалних ризика по физичко и ментално здравље и појаве аутодеструкције код старијих лица узрокованих незадовољством личног третмана.

Насиље у породици се може посматрати и као регионална појава. Не манифестује се насиље у породици свугде на исти начин. У деловима Републике Србије, у којима су још увек очуване патријархалне породице у којима се још увек негују традиционалне породичне вредности, породично насиље се манифестује у мањој мери и обиму. Овде свакако треба напоменути да у овим срединама постоји успешно прикривање појаве породичног насиља јер се породичне прилике ретко и нерасто изнесе у јавност, па се у таквим срединама сусрећемо са високом „тамном бројком“ ових кривичних дела. Са друге стране, у урбанијим срединама, у којима су више продрле тенденције савременог система вредности, породично насиље је заступљеније, видљивије и са драстичнијим последицама. У самом раду, аутор је начинио компарацију две српске покрајине – северне и јужне, где се уочава потпуно другачија слика по питању овог проблема. Док се у Војводини о насиљу у породици говори све више, уз неславно бележење све чешћих случајева породичног насиља, на подручју Косова и Метохије, где још увек владају патријархалне породице са традиционалним вредностима, породично насиље врло стидљиво продире, а о том проблему се још увек не говори гласно.

У самом раду је осветљен моменат правне регулативе проблема породичног насиља. Дат је приказ породичноправног и кривичноправног третмана породичног насиља, уз навођење значајних мера које је законодавац предвидео у случајевима породичног насиља.

Закључак који се намеће је да треба поштрити механизме заштите чланова породице од породичног насиља и то нарочито осетљиве категорије, као што су жене,

старија лица и деце. С обзиром на то да је породично насиље правни проблем у експанзији, чињеница је да се морају разматрати нова и ефикаснија правна решења која би сузбила даље ширење и ескалацију овог проблема. Не без основа, али се стиче утисак да, кад се говори о проблему породичног насиља, у фокус се стављају жене и насиље над њима. Под појмом породичног насиља требало би подробније третирати положај деце и старијих лица, јер и њихова физичка и психолошка инфериорност, дају насилницима ветар у леђа и омогућују им да буду виолентни према њима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Андрић и др. 2018: Санела Андрић, Срђан Милашиновић, „Глобализација и партнерско насиље“, *Култура ђолиса*, Нови Сад.
- Антоновић 2023: Ратомир Антоновић, „Деца као жртве и као извршиоци кривичних дела“, *Башићина* бр. 61, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Вујовић 2017: Татјана Вујовић, „Насиље над старим особама“, *Социолошка луба*, вол. 11, Никшић.
- Јовановић 1999: Бојан Јовановић, *Тајна лайоша*, Балканолошки институт САНУ, Прометеј, Нови Сад.
- Јовановић 2008: Слађана Јовановић, „Амерички одговор на насиље у породици“, *Увод у љраво САД* (ур. Јован Ђирић), Институт за упоредно право, Београд.
- Ковачек Станић 2017: Гордана Ковачек, Станић, „Породичноправна заштита детета од насиља у породици у српском и европском праву“, *Хармонизација српског и мађарског љрава са љравом Европске уније*, Правни факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
- Константиновић – Вилић 2013: Слободанка Константиновић – Вилић, „Насиље у породици – кривичноправно регулисање у Србији и пракса Европског суда за људска права“, *Правна клиника за заштитиу љрава жена*, Аутономни женски центар, Ниш.
- Крштенић 2009: Јасмина Крштенић, „Угрожавање сигурности и повреда тајности писама и других пошиљки: кривичноправни аспект и криминогени потенцијал“, *Правни живоић*, књ. 530, Удружење правника Србије, Београд.
- Linan 2009: Encarni Linan, „Sindrome de la abuela esclava“, *Psicologia*, Cordoba (Са шпанског превила: Антоновић Данијела).
- Mary 2005: Kaldor Mary, *Novi i stari ratovi: organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Beogradski krug, Beograd.
- Миловановић 2014: Ивана Миловановић, „Проблем насиља над женама на Косову и Метохији – усмереност на општине на централног и северног дела покрајине“, *Башићина* бр. 37, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.
- Милошевић 2005: Милан Милошевић, *Одбрана од љтероризма*, Свет књиге, Београд.
- Мирић и др. 2017: Филип Мирић, Бојана Голубовић, „Истанбулска конвенција као механизам за сузбијање насиља над женама и насиља у породици“, *Евројско законодавствиво*, год. 16, бр. 61-62, Београд.
- Николић – Ристановић 2010: Весна Николић – Ристановић, *Насиље у љпородици у Војводини*, Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова, Нови Сад.
- Палачковић и др. 2021: Душица Палачковић, Сандра Ђорац, Јелена Чановић, „Породично насиље над старим лицима“, *Правни систем у времену нове реалности*, Правни факултет универзитета у Приштини, Косовска Митровица.
- Панов и др. 2011: Слободан Панов, Оливер Антић, *Породично љправо & Наследно љправо*, Организација за правну едукацију и културу права „Пројурис“, Београд.
- Петрушић и др. 2012: Невена Петрушић, Наташа Тодоровић, Милутин Врачевић, *Насиље над старијим особама*, Црвени крст Србије, Београд.
- Раденковић 2003: Љубинко Раденковић, *Словенска љредања о убијању старица у контекстиу културе*, Матица српска, Нови Сад.

- Рашевић 2007: Мирјана Рашевић, „Национална стратегија о старењу“, *Здравствена заштитица*, вол. 36, бр. 2, Институт друштвених наука, Београд.
- Рогина 2017: Ирена Рогина, *Сексуално насиље над сјаријим особама*, Правни факултет универзитета у Загребу.
- Породични закон Републике Србије („Службени гласник РС“ број 18/2005, 72/2011 и 6/2015).
- Кривични законик Републике Србије („Службени гласник РС“ број 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019).
- Закон о спречавању насиља у породици („Службени гласник РС“, број 94 од 24. новембра 2016, 10 од 9. фебруара 2023 - др. Закон).

Ratomir D. ANTONOVIĆ

VIOLENCE AGAINST ELDERLY PEOPLE WITH SPECIAL REFERENCE
TO „GRANDMOTHER SLAVE“ SYNDROME

SUMMARY

Violence in the family is an increasing legal and sociological problem. As part of this domestic violence, there are various manifestations of violence, and women, men, children and the elderly can be found in the position of victims, but men appear in the rarest number of cases. Violence in the family can be manifested in different ways, and the violence itself does not always have to involve the use of physical force, but can consist of psychological violence, economic violence and other forms of denial of certain rights.

In the paper, the author deals with the problem of violence against the elderly within the framework of the problem of family violence, with special attention to one of the most prevalent forms of violence and exploitation of the elderly, known as the “slave grandmother” syndrome. The paper will also give concrete examples from practice with reference to court practice and the actions of competent authorities in such and similar situations.

Keywords: violence, elderly, children, parents, grandmother slave.

Миле С. ДРАГАНОВИЋ*

Академија за хумани развој, Београд

Дејан М. ГЛИГОВИЋ**

Висока школа модерног бизниса, Београд

ПРИМЕНА КРИЗНОГ МЕНАЏМЕНТА У УПРАВЉАЊУ КРИЗОМ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: Одређење и управљање кризом на Косову и Метохији са собом носи низ контраверзи за многе политичке чиниоце, у смислу да у данашње време не постоји консензус на унутрашњем политичком плану (па и међу субјектима међународне заједнице). Постоје озбиљна неслагања у вези класификације кризе на Косову и Метохији, заправо њено политичко, правно и безбедносно одређење. Због насталих политичких промена и трендова, у свакодневној терминологији избегава се мноштво термина, идеолошких концепција, па и реалних чињеница када се говори о проблему Косова и Метохије. Овај рад представља покушај да се допринесе вишедимензионалном дефинисању кризе на Косову и Метохији и адекватним одговором на исту.

Кључне речи: криза, кризни менаџмент, безбедност, политика, Косово и Метохија.

УВОД

Крајем прошлог и почетком овог века, Србија се два пута суочила са тероризмом на Косову и Метохији. Карактеристике политичког и информативно-комуникационог система, као и међународног положаја земље у та два периода српске историје биле су различите, а разликовали су се и исходи терористичких активности (Ђурић-Атанасијевски, Драгановић 2012: 215).

У првом периоду одговор државе и тадашњих власти на тероризам на Косову и Метохији, као и ангажовање појединих утицајних земаља довели су до његовог јачања, прерастања у герилу – „борце за слободу“ које су подржале земље чланице НАТО, које су војно интервенисали против Србије, односно Југославије.

У другом периоду, почетком 21. века, тероризам у општинама на југу Србије је сузбијен уз подршку и сарадњу са истим НАТО земаљама (Ђурић-Атанасијевски, Драгановић 2012: 215).

Поред тероризма, сепаратистичке тежње у региону реална су претња његовој безбедности. По својој тежини и комплексности, као и негативним импликацијама

* Доцент, ORCID 0000-0002-4649-4996, prof.draganovic@gmail.com

** Ванредни професор, ORCID 0000-0003-2698-7387, dejan.gligovic@mbs.edu.rs

на унутрашњу стабилност држава у региону и њихово безбедносно стање, посебно се издваја проблем противправно једнострано проглашене независности територије коју административно обухвата Аутономна покрајина Косово и Метохија, од стране привремених институција самоуправе у Приштини (Стратегија националне безбедности Републике Србије, 94/2019-13: 3).

Непоштовање основних људских права српског и другог неалбанског становништва, узурпација и уништавање њихове имовине и културно-историјске баштине, као и јачање радикалног исламизма, представља извор дугорочне нестабилности региона (Стратегија националне безбедности Републике Србије, 94/2019-13: 3).

ПОЛИТИЧКИ СУБЈЕКТИ И КРИЗА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У кризним временима, грађани гледају у своје вође, председнике, и друге изабране функционере. Од ових носилаца власти и креатора јавних политика очекује се да спрече претњу или да умање последице (Boin et al 2010: 11).

Многи политички субјекти у Србији третирају косметску кризу са страначких позиција или из перспективе дневне политике. Постоји неколико политичких струја у Србији које гаје дијаметрално супротну политику према косметској кризи: политику одустајања од бављења овом кризом и политику „интелигентне” борбе за Космет.

Постоје и политичке струје у тзв. сивој зони. Проблем одређења државе према косметској кризи лежи у многим стварним околностима али и заблудама.

У принципу, влада одређена бојазан да уколико се држава определи за конкретну политику према Космету, да ће доћи у конфронтацију са светом а посебно са ЕУ и дефинисаним путем европских интеграција.

Због тога се избегава све оно што на било који начин, па и реторички, може да подсећа на прошлост: било да се ради о политичким ставовима или конкретним мерама (Драганиновић, Ђурић-Атанасијевић, Ратковић 2013: 146).

Без обзира на непостојање консензуса политичких корпуса у Србији у вези проблема Косова и Метохије, ова криза превазилази све врсте субјективизма и захтева реалан, динамичан и свеобухватан приступ – изван страначких оквира. Разлози томе су бројни: ради се о могућности губитка дела државне територије и накнадним последицама.

За Србију, питање Косова и Метохије представља национално питање, тј. национални и државни интерес. Због тога је неопходно дефинисати ову кризу са тих позиција, у политичкој, правној и безбедносној димензији. Међутим, интересантно је да до данас није покушано са званичним дефинисањем и одређењем према косметској кризи. Под тим се не подразумевају појединачне и страначке изјаве, па ни појединачне изјаве и ставови државних органа – ради се о званичном националном програму, националној стратегији и усвојеном акционом плану (актима који почивају на непроменљивој стратегији државе, која у себи садржи јасно и детаљно одређене елементе и димензије косметске кризе).

То би практично значило да без обзира на промене у власти и одређена неslaгања, да је приступ косметској кризи унитаран и непроменљив, и да ће се применити све мере и средства од стране државе, која могу допринети разрешавању

овог проблема. Са друге стране, да би се тако нешто учинило, није довољно да се проблемом Косова и Метохије баве одређени појединци у држави.

Неопходан је системски приступ, уз примену и поштовање свих принципа и метода кризног менаџмента, као и јака и принципијелна државна политика. Овакво стање захтева транзицију односно структурно прилагођавање и изградњу јединственог модела управљања кризом уз примену метода кризног менаџмента (Момчиловић, Драгановић 2013: 339).

Проблем Косова и Метохије је заправо научно-стручно неодређен, недефинисан у оквиру националних и државних интереса, док у исто време влада вишедимензионално (субјективистичко) одређење према кризи у политичком, правном и безбедносном смислу.

Такав однос подразумева промену система у свим његовим аспектима: политичким, законодавним, безбедносним, организационим, итд. Практично ће захтевати вишеструку трансформацију система (Момчиловић, Драгановић 2013: 341).

Дефинисањем статуса Косова и Метохије (на унутрашњем плану) у Уставу Србије, решен је део правних догми. Могло би се рећи да је тиме извршено (званично) правно одређење према косметском проблему. Па ипак, то не представља правно одређење према косметској кризи, јер је споран статус Косова и Метохије у међународној заједници – не на унутрашњем плану.

Са друге стране, са позиција међународног права на преговорима са представницима ЕУ, држава брани правне принципе у домену међународно-правних статутах догми. Међутим, то представља само једну компоненту.

ДЕФИНИСАЊЕ ДОКТРИНЕ БОРБЕ ЗА КОСОВО И МЕТОХИЈУ

Проблем у разговорима о Космету се јавља у свеукупном приступу и доктрини борбе државе за Косово и Метохију, која се не може темељити само на правним постулатима. Спорне су политичка, дипломатска, економска и безбедносна доктрина.

Другим речима, ради се о следећим питањима: званично државно политичко одређење према кризи на Косову и Метохији; државна дефиниција косметске кризе у политичкој димензији; дефинисање утицаја државе на политичку димензију кризе; доктрина дипломатске иницијативе; дефинисање утицаја државе на економску димензију кризе; званично државно безбедносно одређење према кризи на Косову и Метохији; државна дефиниција косметске кризе у безбедносној димензији; дефинисање утицаја државе на безбедносну димензију кризе?

Конкретно, ради се о томе да без јасног државног одређења према овим питањима, као и утицаја државе на ове димензије, не могу постојати озбиљна државна доктрина, акциони план и стратегијски концепти у вези са начином решавања косметске кризе – на начин на који то одговара Србији. Без обзира да ли се ради о доктрини преговарања у Бриселу, конкретним потезима на терену итд. Чињеница је да није дотакнута срж проблема, јер се он не третира са позиција решавања политичко-безбедносне и политичко-правне кризе.

Када би приступ и однос државе према косметском проблему заправо био приступ и однос према кризи, тада би акциони план, доктрина и стратегије, почивали

на принципима кризног менаџмента. Косметска криза би могла да се класификује, квалификује, анализира, процењује, прати и стави под одређени вид утицаја и контроле од стране државе.

Кризе се у општем смислу деле на: фундаменталне, неуправљиве, конвенционалне и неочекиване (Кешетовић 2008: 51). Модерна типологија криза уважава 2 критеријума класификације: предвидљивост кризе и могућност утицаја на кризу пре њеног настанка и током њеног трајања (Кешетовић 2008: 49).

Када су у питању сложене/вишедимензионалне кризе, у политичком, социјалном и безбедносном смислу, оне се у зависности од предвидљивости и могућности утицаја на њих, могу сврстати у одређену категорију. Да ли ће такве кризе бити фундаменталне или конвенционалне, зависи од субјекта који:

- профилира проблем,
- анализира проблем,
- предвиђа проблем,
- води политички кризни процес (Hejvud 2004: 745),
- примењује или не примењује моделе за превенцију конфликта,
- ко су унутрашњи субјекти који раде на управљању кризом,
- каква се методологија процене ризика користи,
- да ли је урађена Бенефит анализа,
- да ли се спроводи превентивни кризни менаџмент итд.

Од субјеката који се баве кризом на Косову и Метохији зависи да ли ће та криза бити посматрана, третирана и решавања са позиција неуправљиве, фундаменталне, конвенционалне или неочекиване кризе – што директно не зависи од стратегије која се евентуално примењује, јер је она само део акционог плана (пројекта).

Влада Републике Србије би била надлежна за израду и усвајање акционог плана као и предузимање мера на контроли и спровођењу истог (Драганиновић, Живковић 2015: 63).

Не смомо никако губити из вида, да данашње терористичке и друге активности на Космету скривају различите узроке па самим тим су потребне и различите стратегије борбе и спречавања. Та дешавања не би била проблем да нису елементи нове проблематичне реалности коју можемо дефинисати као тријаду „Глобализација, Постмодерна, Безбедност“ (Фурсов 1999: 230).

У том случају, могли бисмо да говоримо о конкретном и стручном раду државе на проналажењу адекватног модела за решење кризе. Хронолошки посматрано, до сада примењивани модели за решавање кризе на Космету, били су у домену класичне школе.

Решења, предлози, примењене мере и захтеви, кретали су се у следећем дијапазону:

- консоцијализација,
- децентрализација,
- федерализам,
- пропорционална репрезентација,
- интеграција (асимилација),

- сецесија,
- хегемонијска контрола,
- арбитрација.

Када би држава применила научне методе и принципе кризног менаџмента на косметску кризу, могло би се доћи до одговора на питања наведена на табеларном прегледу број 1.

Табела 1: Профил косметске кризе

Објект угрожавања?	• Суверенитет и територијални интегритет Републике Србије
Домени основне претње?	• Сецесија државне територије • Тероризам
Порекло претње?	• Комбиновано: ендемно, егзогено
Непосредни актери кризе?	• Влада у Приштини • Терористичке албанске формације • Сецесионистичке политичке албанске организације • Влада Републике Србије
Посредни актери кризе?	• Колективни системи безбедности: ОУН, НАТО • Контакт група • Привремена мисија ОУН на Космету: УНМИК • Мисија владавине права Европске уније на Косову (енгл. <i>European Union Rule of Law Mission in Kosovo</i>) - ЕУЛЕКС • Одређене стране државе
Категоризација кризе?	• Врста кризе? • Тип кризе? • Управљива-неуправљива?
Кризни период?	• Фазе кризе? • Текућа кризна фаза?
Кризно планирање?	Влада Републике Србије - Акциони план? - Доктрина? - Стратегијски концепти? - Оперативне мере?

Извор: Драганиновић, Докторска дисертација: Функционисање међународних безбедносних снага на Косову и Метохији, Факултет безбедности, Универзитета у Београду, 2010. г.

Са применом либералних модалитета наведених модела или комбинованих модела, до данас није покушано од стране било ког субјекта у решавању кризе. Нема ни потпуно другачијих предлога (нових модела). Може се констатовати да су сви наведени модели, у већој или мањој мери, безуспешно до сада примењивани на косметску кризу. Неки модели су доводили кризу у „*stand by*“ период на одређено време, након чега би криза ескалирала, док су други модели аутоматски доводили до ескалације кризе.

Примена кризног менаџмента на косметску кризу, осим поменутих модела пружа могућност за изнаглажење сасвим нових или модификованих модела. У том смислу су веома важне државне стратегије – односно акциони планови.

Израда државних стратегија – акционих планова указује на растућу потребу за сталним усавршавањем у припреми и примени истих, а као претпоставка за остварење постављеног циља је обезбеђење поузданих података из релевантних извора (Цулаћ, Глиговић и др. 2019: 70).

Постоје 4 специфичне методе за управљање етнички заснованим конфликтима – од стране унутрашњих или спољашњих субјеката:

- геноцид,
- присилан трансфер становништва,
- сецесија,
- интеграција (асимилација) (Иваниш 2006: 97).

Осим ових основних метода управљања етнички заснованим конфликтима, постоји низ других метода – метода за регулисање (управљање) ризицима. То су разни модалитети основних политичких и безбедносних модела за решавање конфликта. Када колективни системи безбедности (ОУН и НАТО) користе кризни менаџмент за управљање неком кризом, они се служе:

- невојним операцијама у превенцији конфликта,
- војним операцијама у управљању конфликтом и његовом разрешавању,
- невојним операцијама у постконфликтној фази (Иваниш 2006: 118).

Косметска криза је класичан пример. Ни по чему не одступа од конвенционалног приступа међународне заједнице по питању метода за решавање конфликта: од 1998. године до данас, колективни системи безбедности су спровели школске примере кризног менаџмента у пракси косметског конфликта.

Можда је случај Косова и Метохије прави пример једностраног решења безбедносног проблема који је решен по принципу „стиснуте опруге“. Наиме, великим и моћним (тзв. међународној заједници) било је лакше да стану на страну „мањег зла“ (ОВК) од оног „већег“ (Милошевић), да бомбардују Србе, очисте простор, створе „нову државу“ и кажу – проблем је решен. А да ли је? Да ли је један безбедносни проблем решен стварањем другог, чије последице и границе још не знамо (Стајић 2010: 338).

Стратегије су у принципу одговори на ризике (појединачне, скупне итд.) током кризе. Стога их увек треба имати више – припремљених на основу циљева, интереса, процењених (очекујућих) проблема. Стратегија у конкретном смислу није решење кризе јер, по дефиницији, стратегије су скуп правила која одређују избор потеза. Потезе дефинише акциони план. Он је неопходан да би се обезбедио развој (реализација) конкретног одговора на кризу. Такође, потребан је мониторинг акционог плана, његова стална евалуација и модификација. Модификације се посебно односе на стратегије. Веома је важно издвојити приоритете – према узроцима, времену настанка, интензитету и последицама ризика.

Успешно управљање ризицима подразумева низ предуслова. Одговарајућа реализација и организација активности у великој мери доприноси стварању бољег

амбијента у управљању дефинисаном кризом. При томе је неопходно водити проактивно управљање са фокусом на кључне ресурсе који су на располагању (Вукасовић, Глиговић et al. 2021: 389)

Нису довољне индивидуалне компетенције, јер управљање ризицима не може да се изведе са једним кризним менаџером или малим кризним тимом. Теорија и пракса кризног менаџмента говоре у прилог следећим предусловима:

- системски приступ: ангажовање већег броја менаџера (стручњака) разних профила, уз ангажовање више система (носилаца) акционог плана;
- организованост процеса анализе и одговора на ризике: вертикална хијерархија, хоризонтална подела стручних послова и надлежности, мониторинг, евалуација, контрола, корекција;
- израда стратегија и њихова конкретизација: превођење стратегија у оперативне и тактичке задатке;
- подела одговорности;
- интегрисаност процеса управљања ризицима (Кековић, Николић 2006: 312).

Управљање ризицима не постоји искључиво у домену политике одређене групе - организације: управљање ризицима је процес. Основни процес управљања ризицима састоји се из следећих процедура:

- постављање контекста проблема у безбедносном, политичком, правном, економском итд. окружењу (амбијенту);
- идентификовање потенцијалних ризика;
- анализа и оцена ризика;
- креирање стратегија управљања ризицима;
- имплементација и интегрисање процеса управљања ризицима;
- мерење и мониторинг ефикасности и грешака (Кековић, Николић 2006: 322).

Најважнији елементи за одабир и израду стратегија обухватају: могућности за елиминацију кризе; процена реалних сопствених могућности; превенција иницијалних догађаја; јачање безбедносних мера; редуковање последица; редуковање негативних ефеката; профилисање ризика; анализа и приоритизација ризика; планирање управљања ризицима; мониторинг ризика.

С друге стране, методе анализе ризика јесу:

а) **квалитативне методе:** прелиминарна анализа, анализа модуса и ефеката грешака; технике засноване на тзв. стаблу: анализа стабала грешака, анализа узрок-последица, стабло ризика од грешака у управљању, технике организације управљања безбедношћу; технике за динамичке системе: метод граф-ди граф грешака, методологија аналитичке логике динамичног догађаја;

б) **аналитичке методе:** засноване на прикупљању, анализи и процени обавештајних података у односу на процену угрожености ризиком; метод процене угрожености и ризика; метод анализе претње; метод профилирања проблема.

Неке невладине организације, део стручне и академске јавности из области одбране и безбедности, анализирали су косметску кризу са аспекта кризног менаџмента. На кризу утичу два система – политички и оперативни. Политички систем се бави политиком у вези са кризом, док се оперативни систем бави самом кризом.

На пример, до сада је било уобичајено да се на догађај реагује пост-фестум од стране политичког дела система. Оперативни систем, с обзиром да не постоји, није могао ни да реагује. Имајући такво стање ствари као чињенично, свака реакција политичког система није проактивна, већ закаснела реакција.

Са друге стране, уколико би постојао оперативни систем, под условом да се политички систем бави политиком у вези са кризом а не самом кризом, оперативни систем би био у стању да проактивно делује – пре испољеног догађаја, што политичком делу система даје могућност да утиче на кризу. Не само што би политички и оперативни систем имали могућност проактивног дејства, већ би деловали синхронизовано на догађај – одговарајућом реакцијом у политичком и оперативном домену. Реакције би биле истовремене.

Постојала би могућност предузимања превентивних, акционих, интервентних и других мера (проактивних мера) – које би могле чак и да испровоцирају жељене акције и потезе супротне стране. Самим тим се постиже директан утицај на кризу. Амбијент кризе и димензије кризе – тзв. анатомија кризе: на примеру Косова и Метохије, анатомија кризе је спољна – јер кризом управљају међународни субјекти (док се унутрашњи кризни субјекти управљају реакцијама међународног фактора).

Сам унутрашњи амбијент је под утицајем спољашњег. Унутрашњи амбијент кризе дају основни субјекти кризе – српска и албанска страна (њихове политичке и конкретне реакције и понашања на терену).

Структуру кризе чине и преговори о статусу, план за будући статус Космета, активности које ће свака страна изводити ка испуњењу свог плана, стратегије, доктрине и димензије. С обзиром на сложеност ових елемената, можемо говорити о анатомији кризе. Посебно су комплексне кризне димензије: политичка, безбедносна, демографска, економска, регионална итд. Када кажемо криза на Космету – мислимо на све побројане елементе структуре кризе и субјекте који чине кризни амбијент (Кековић 2006: 442).

Циљ је да се применом научних принципа и метода кризног менаџмента ради на решавању косметске кризе – довођењем Србије у тзв. плус стање на кризном матриксу и у кризном амбијенту: применом одговарајућих акција и мера оперативног система.

Пријем и рефлексија (испољавање) ефеката одређених потеза међународних субјеката или противничке стране, врши се у одређеној тзв. кризној тачки – у одређеном моменту и по одређеном субјекту сопствене стране, погођеном датим активностима или догађајем током кризе.

Позиција, пријем и рефлексија кризне тачке зависе од активности и успеха противничке стране и текуће тенденције међународних субјеката. Кризна тачка прелама и трансформише примарне ефекте по нападани субјекат, тако да он трпи штету не само директно на унутрашњем плану, већ и на спољњем плану и у потенцијалним кризним жариштима.

Опште карактеристике кризе на КиМ, скоро су идентичне са општим обележјима било које друге савремене кризе у свету:

- међуетничке/националне тензије, нетолеранција, сукоби,
- делимична верска нетрпељивост,

- испољавање насиља,
- испољавање разних облика насиља и тероризма,
- присилне миграције,
- парладржавно организовање: политичко, економско, дипломатско, војно,
- законски (Уставни) одговор државе на насиље: сузбијање тероризма, појачане мере безбедности и сл,
- медијска кампања,
- интернационализација проблема,
- медијација међународне заједнице и преговарање.

Све наведене карактеристике су заиста општа, уобичајена обележја која се срећу у мањем или већем обиму у свим кризним жариштима. Када говоримо о Косову и Метохији, општа обележја кризе су постојала све до момента тајне или јавне подршке одређених земаља света албанским сепаратистима и терористима. Од тог момента, ова криза добија и своје посебне карактеристике:

- директно учешће у процесу међународних институција и организација: OSCE, OUN, EU, ICRC, UNHCR, ICTY
- посматрачка функција, медијаторска, преговарачка,
- присилно потписивање ВТС и условљено размештање снага НАТО и ОУН на Косову и Метохији (безусловно повлачење свих државних органа, војске и полиције са КиМ),
- клаузула о будућем статусу Косова и Метохије у РСБУН 1244,
- увођење ЕУЛЕКС-а и преузимање задатака од мисије УН,
- толерисање насиља од стране Албанаца над Србима и другим неалбанцима на Косову и Метохији, од стране ОУН и НАТО,
- организовање, обучавање, опремање и конституисање албанских компоненти система безбедности на КиМ, од стране НАТО и ОУН: Косовска полицијска служба (МУП Косова), Косовске безбедносне снаге (са тенденцијом да прерасте у званичну војску Косова тј. МО Косова),
- тенденција стварања мафијашко-терористичке, национално хомогене, нове државе на Балкану тј. тенденција стварања две албанске државе,
- доктрина, стратегија и начин преговора о будућем статусу Косова и Метохије.

ЗАКЉУЧАК

Посебне карактеристике кризе су се задржале непромењене до данас, што је заиста и невероватно, чак и мимо досадашње праксе у међународној заједници. Текући догађаји и ситуација на Косову и Метохији нимало нису променили приступ међународне заједнице проблему КиМ и њене ставове – иако је до данас извршено на стотине терористичких аката над Србима и другим народима на КиМ.

Криза на Косову и Метохији се вероватно неће брзо решити а свако наметнуто решење, па и оно о међусобном признању Републике Србије и њеног противправно одвојеног дела, било би све, само не решење кризе. Какво год да буде наметнуто решење, криза ће даље остати. Међународна заједница би требала да буде истински

заинтересована за решавање кризе а то би почела од самог дефинисања кризе. Питање кризе на КиМ није питање „статуса“ већ безбедности ближег и ширег окружења.

Овај рад представља скроман допринос тумачењу кризе на Косову и Метохији а посебно методолошком приступу дефинисања кризе и примени кризног менаџмента за враћање Косова и Метохије у уставни поредак Републике Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Averre 2009: Derek Averre. From Pristina to Tskhinvali: The Legacy of Operation Allied Force iz Russia's Relations with the West. *International affairs*, Vol. 85, No. 3. 575-559.
- Boin, Hart, Stern, Sundelius 2010: Arjen Boln, Polt Hart, Erik Štern, Bengt Sundelius. *Politika upravljana krizama: javno rukovođenje pod pritiskom*, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Вукасовић-Глиговић-Терзић-Стевић-Мацура 2021: Драган Вукасовић-Дејан Глиговић-Светлана Терзић- Жељко Стевић-Перица Мацура. A Novel fuzzy MCDM model for inventory management in order to increase business efficiency. *Technological and economic development of economy*. [Online ed.], vol. 27, No 2, str. 386-401
- Драганиновић, Живковић 2015: Миле Драганиновић, Татјана Живковић. Заштита од буке у животној средини града Београда. *International Scientific Journal for Alternative Energy and Ecology*, ISJAEE, No 01/2015, doi: 10.15518/isjaee. 2015.01.005, str. 62-69,
- Драганиновић, Ђурић – Атанасијевски, Ратковић 2013: Миле Драганиновић, Ксенија Ђурић-Атанасијевски, Милијанка Ратковић. Везе између медија и тероризма. *Зборник радова „Economics and Management-Based on New Technologies“*, Врњачка Бања, 145 - 154
- Драганиновић 2010 : Миле Драганиновић. *Функционисање међународних снага безбедности на КиМ*, докторска дисертација у рукопису, Факултет безбедности, Београд.
- Ђурић – Атанасијевски, Драганиновић 2012: Ксенија Ђурић-Атанасијевски, Миле Драганиновић. *Медији и тероризам*, Sekos book, Нови Сад.
- Иваниш 2006: Жељко Иваниш. Међународни аспекти кризног менаџмента. *Кризни менаџмент I – љревенција кризе*, Факултет безбедности, Београд, 111-130.
- Кековић, Кешетовић 2006: Зоран Кековић, Желимир Кешетовић: *Кризни менаџмент I – љревенција кризе*, Факултет безбедности, Београд.
- Кековић 2006: Зоран Кековић. Кризе и кризни менаџмент као процес, *Кризни менаџмент I – љревенција кризе*, Факултет безбедности, Београд, 441-453.
- Кековић, Николић 2006: Зоран Кековић, Весна Николић. Управљање ризицима као предуслов ефективног кризног менаџмента, *Кризни менаџмент I – љревенција кризе*, Факултет безбедности, Београд.
- Кешетовић 2008: Желимир Кешетовић. *Кризни менаџмент I*, Факултет безбедности - Службени гласник РС, Београд.
- Момчиловић -Драганиновић 2012: Оливер Момчиловић-Миле Драганиновић. „Trade unions and transition,” *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, Vol. 15(3), pages 337-344.
- Michael 1998: Christopher R. Michael. *The structure of international conflict*, Macmillan, London.
- Милашиновић 2006: Радомир Милашиновић. Могућност успостављања мира у свету и љревенција конфликта. *Кризни менаџмент I – љревенција кризе*, Факултет безбедности, Београд, 83-110.
- Стајић 2010: Љубомир Стајић. Неке недоумице око схватања безбедности у 21. веку. *Ризик, моћ, заштитица*, Факултет безбедности, Београд, 332-349.
- Славнић, Петковић, Петковић, Божовић 2001: Данијела Славнић, Милан Петковић, Жарко Петковић, Драган Божовић. амбијент и димензије кризе „Анаџомија кризе“, патент регистрован у ЈААП, рег. Бр. S-7/06, пројекат ВАМОС, експертска група НВО "Aris group"

- Сйрайеија националне безбедности Републике Србије 2019: „Службени гласник РС“, број 94 од 27. децембра 2019.
- Тодосијевић 2006: Бојан Тодосијевић. *Макро-йолийички инсйрументии за реулисане ейничких конфликата у центйралној и јуоисйочној Европи*, Централноевропски универзитет у Будимпешти, Будимпешта.
- UNITAR/POCI 2006: OUN Peacekeeping operations – overview, www.unitarpci.org (10.06.2022. г)
- Фурсов 1993: Андреј Фурсов. На сутону савремености: тероризам или свеопшти рат. *Руски истйоријски журнал*, Т. II, Но. 32, 193-231.
- Хејвуд 2004: Ендру Хејвуд *Полийика*, Клно. Београд.
- Цупах-Граворац- Глиговић- Шијан 2019: Мирјана Цупах- Саша Граворац- Дејан Глиговић- Горан Шијан. Control in Fiscal Responsibility – Two Roads to the Same Goal, *International Journal of Industrial Engineering and Management (IJIEM)*, Vol. 10 No 1, pp. 69-80

Mile S. DRAGANOVIĆ

Dejan M. GLIGOVIĆ

APPLICATION OF CRISIS MANAGEMENT IN CRISIS MANAGEMENT IN KOSOVO AND METOHIA

SUMMARY

Defining and managing the crisis in Kosovo and Metohija brings with it controversy for many political factors, in the sense that today there is no consensus on the domestic political level (even among the subjects of the international community). There are serious disagreements regarding the classification of the crisis in Kosovo and Metohija, in fact its political, legal and security determination. Due to the resulting political changes and trends, in everyday terminology, many terms, ideological concepts, and even real facts are avoided when talking about the problem of Kosovo and Metohija. This paper is an attempt to contribute to a multidimensional definition of the crisis in Kosovo and Metohija and an adequate response to it.

Keywords: crisis, crisis management, security, politics, Kosovo and Metohija.

Радојко М. ЛУКИЋ*

Економски факултет Универзитета у Београду

ПЕРФОРМАНСЕ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ – ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА

Апстракт: Врло је изазовна проблематика анализе перформанси привреде сваке земље на бази метода вишекритеријумског одлучивања. Полазећи од тога, у овом раду се анализирају перформансе привреде Србије на бази DIBR-TOPSIS методе. Према резултатима TOPSIS методе најбоље перформансе привреде Србије су биле у 2016. Следе: 2021, 2012, 2018, 2019, 2010, 2011, 2013, 2017, 2015, 2020 и 2014. У целини узевши у периоду 2018 – 2021. су се побољшале перформансе привреде Србије, са изузетком 2020. Једним делом на лоше перформансе привреде Србије у 2020. утицала је пандемија корона вируса COVID - 19. На перформансе привреде Србије утицали су реални раст БДП, потрошачке цене, девизне резерве, извоз робе и услуге, увоз робе и услуга, незапосленост, зараде, консолидовани финансијски резултат, јавни дуг, девизни курс и БДП. Са повећањем ликвидности, солвентности, степена отворене економије, као и са ублажавањем изложености финансијском ризику може се знатно утицати на побољшање перформанси привреде Србије. Уз то треба посебно истаћи да су у последње време на перформансе привреде Србије у извесној мери утицали глобална политичка клима, пандемија корона вируса COVID-19 и енергетска криза. У томе значајну улогу има и дигитализација целокупног пословања предузећа из свих привредних сектора. Ефикасном контролом ових и других фактора може се у знатној мери утицати на остварење циљних перформанси привреде Србије.

Кључне речи: перформансе, фактори, привреда Србија, DIBR-TOPSIS метода.

Јел класификација: C61, L32.

УВОД

У новије време приликом анализе перформанси привреде сваке земље све се више, поред рачуна анализе и статистичке анализе, користе развијене методе вишекритеријумског одлучивања и DEA анализа. Да ли привреда послује ефикасно или не може се врло успешно сагледати на бази DEA (*Data Envelopment Analysis*) приступа. DEA анализа укључује различите улазне и излазне елементе, као фактора перформанси привреде. То омогућава реалније сагледавање перформанси привреде. У свету све је богатија литература посвећена развоју и примени DEA модела у економији (Алам и др. 2022; Amirteimoori и др. 2022; Fotova Činković & Lozić 2022). То је случај и са литературом у Србији (Martić & Savić 2001; Lukić, Hadrović Zeković 2019, Lukić 2022a).

* Редовни професор, ORCID 0000-0001-6529-0297, radojko.lukic@ekof.bg.ac.rs

Перформансе привреде могу се успешно сагледати и на бази метода вишекритеријумског одлучивања из различитих углова. Оне укључују неколико критеријума који нису ништа друго него фактори перформанси привреде. Такође, у свету све је богатија литература посвећена развоју и примени метода вишекритеријумског одлучивања у економији (Demir 2022; Toslak и др. 2022; Eser & Aycin 2022; Лукић 2021; Lukić 2022b). На питање: Какве су перформансе привреде сваке земље може се успешно одговорити на бази метода вишекритеријумског одлучивања. Имајући то у виду, у овом раду се емпиријски истражују перформансе привреде Србије применом DIBR-TOPSIS метода. Циљ и сврха тога је да се што потпуније сагледају перформансе привреде Србије у функцији унапређења у будућности применом релевантних мера, и у томе се, између осталог, огледа научни и стручни допринос овог рада.

Познавање реалне ситуације у погледу перформанси привреде Србије кључна је претпоставка за унапређење у будућности применом адекватних мера. У томе се огледа примарна хипотеза истраживања третираног проблема у овом раду. Она се може успешно реализовати применом DIBR-TOPSIS метода, што је потврђено у овом раду, на примеру мерења и анализе перформанси привреде Србије.

Потребни емпиријски подаци за истраживање перформанси привреде Србије применом дате методологије су прикупљени од Народне банке Србије. Они су у великој мери усклађени са релевантним међународним стандардима, тако да не постоје ограничења у погледу глобалне компарације.

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање третираног проблема у овом раду засновано је на коришћењу DIBR и TOPSIS метода. У даљим излагањима третиране проблематике указаћемо на карактеристике DIBR и TOPSIS метода.

DIBR (*Defining Interrelationships Between Ranked criteria*) метода заснована је на дефинисању односа између ранжираних критеријума, тј. суседних критеријума. Она се састоји од пет корака (Ратушар и др. 2021; Тешић и др. 2022):

Корак 1: Рангирање критеријума према значају.

На дефинисаном скупу од n критеријума $C = \{C_1, C_2, \dots, C_n\}$ критеријуми су ранжирани према њиховом значају као $C_1 > C_2 > C_3 > \dots > C_n$.

Корак 2: Поређење критеријума и дефинисање међусобних односа.

Приликом упоређивања критеријума, добијене су вредности $\lambda_{12}, \lambda_{13}, \dots, \lambda_{1-n,n}$ и λ_n . Тако, на пример, приликом поређења критеријума C_1 и C_2 добијена је вредност λ_{12} , итд. Све упоредне вредности морају да задовоље услов $\lambda_{n-1,n}, \lambda_{1n} \in [0,1]$. На основу дефинисаних услова и односа, изведени су следећи односи између критеријума:

$$W_1: W_2 = (1 - \lambda_{12}): \lambda_{12} \quad (1)$$

$$W_2: W_3 = (1 - \lambda_{23}): \lambda_{23} \quad (2)$$

...

$$W_{n-1}: W_n = (1 - \lambda_{n-1,n}): \lambda_{n-1,n} \quad (3)$$

$$W_1: W_n = (1 - \lambda_{1,n}): \lambda_{1,n} \quad (4)$$

Односи (1 – 4) и вредности $\lambda_{n-1,n}$ могу се посматрати као односи критеријума којима доносилац одлуке додељује укупни значај у интервалу 100% за два посматрана критеријума.

Корак 3: Дефинисање једначина за израчунавање тежинских критеријума.

На основу односа из корака 2, изрази за одређивање тежинских коефицијената (пондера) критеријума $\mathcal{W}_1, \mathcal{W}_2, \dots, \mathcal{W}_n$ су изведени као:

$$\mathcal{W}_2 = \frac{\lambda_{12}}{(1 - \lambda_{12})} \mathcal{W}_1 \quad (5)$$

$$\mathcal{W}_3 = \frac{\lambda_{23}}{(1 - \lambda_{23})} \mathcal{W}_2 = \frac{\lambda_{12}\lambda_{23}}{(1 - \lambda_{12})(1 - \lambda_{23})} \mathcal{W}_1 \quad (6)$$

$$\begin{aligned} \mathcal{W}_n &= \frac{\lambda_{n-1,n}}{(1 - \lambda_{n-1,n})} \mathcal{W}_{n-1} = \frac{\lambda_{12}\lambda_{23} \dots \lambda_{n-1,n}}{(1 - \lambda_{12})(1 - \lambda_{n-1,n}) \dots (1 - \lambda_{n-1,n})} \mathcal{W}_1 \\ &= \frac{\prod_{i=1}^{n-1} \lambda_{i,i+1}}{\prod_{i=1}^{n-1} (1 - \lambda_{i,i+1})} \mathcal{W}_1 \end{aligned} \quad (7)$$

Корак 4: Израчунавање тежинског коефицијента најутицајнијег критеријума.

На основу једначина (5) – (7) и услова $\sum_{j=1}^n \mathcal{W}_j = 1$, дефинисан је следећи математички однос:

$$\mathcal{W}_1 \left(1 + \frac{\lambda_{12}}{(1 - \lambda_{12})} + \frac{\lambda_{12}\lambda_{23}}{(1 - \lambda_{12})(1 - \lambda_{23})} + \dots + \frac{\prod_{i=1}^{n-1} \lambda_{i,i+1}}{\prod_{i=1}^{n-1} (1 - \lambda_{i,i+1})} \right) = 1 \quad (8)$$

Из израза (8), изводи се коначни израз за дефинисање тежинског коефицијента најутицајнијег критеријума:

$$\mathcal{W}_1 = \frac{1}{1 + \frac{\lambda_{12}}{(1 - \lambda_{12})} + \frac{\lambda_{12}\lambda_{23}}{(1 - \lambda_{12})(1 - \lambda_{23})} + \dots + \frac{\prod_{i=1}^{n-1} \lambda_{i,i+1}}{\prod_{i=1}^{n-1} (1 - \lambda_{i,i+1})}} \quad (9)$$

На основу добијених вредности и коришћења израза (5) – (7), $\mathcal{W}_1$ добијају се тежински коефицијент осталих критеријума $\mathcal{W}_2, \mathcal{W}_3, \dots, \mathcal{W}_n$

Корак 5: Дефинисање степена задовољавања субјективних односа између критеријума.

На основу израза (4), вредност тежинског коефицијента критеријума $\mathcal{W}_n$ је дефинисана као:

$$\mathcal{W}_n = \frac{\lambda_{1n}}{(1 - \lambda_{1n})} \mathcal{W}_1 \quad (10)$$

Израз (4) је релација за контролисање израза (7), који има за циљ да провери задовољење преференција доносилаца одлуке, а из којег је дефинисана вредност $\lambda'_{1,n}$, израз (11):

$$\lambda_{1,n} = \frac{w_n}{w_1 + w_n} \quad (11)$$

Ако вредности λ_{1n} и $\lambda'_{1,n}$ су приближно једнаки, може се закључити да је преференција доносилаца одлуке задовољена. Ако се оне разликују, потребно је прво проверити однос за λ_{1n} . Ако доносилац одлуке сматра да је однос за λ_{1n} добро дефинисан, треба односе између критеријума редефинисати и израчунати тежинске коефицијенте критеријума. Ако то није случај, потребно је редефинисати однос за λ_{1n} . Неопходно је у сваком случају да одступање вредности λ_{1n} и $\lambda'_{1,n}$ буде максимално до 10%. Ако то није случај, неопходно је редефинисати односе између критеријума како би се задовољио овај услов.

TOPSIS метода (*Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution*) веoma се успешно користи у процени перформанси предузећа, сектора и националне економије. То је техника више критеријумског одлучивања која су први развили и применили Hwang & Yoon (1981) (Hwang & Yoon 1981, 1995; Amini и др. 2019). Према овој методи, алтернативе су дефинисане према њиховим дистанцама од идеалних решења. Циљ је избор оптималне алтернативе која је најближа оптималном решењу, односно најудаљенија од негативног идеалног решења (Young и др. 1994). Позитивно идеално решење максимизира корисност, тј. минимизира трошкове (у односу на дати проблем). Насупрот томе, негативно идеално решење максимизира трошкове, односно минимизира корисност.

TOPSIS метода се састоји из шест корака (Üçüncü и др. 2018):

Корак 1: Креирање иницијалне матрице.

У приказаној иницијалној матрици A_{ij} са „ m ” је означен број алтернативе а са „ n ” број критеријума:

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (11)$$

Корак 2: Формирање тежинске нормализоване матрице одлучивања.

Нормализована матрица одлучивања (R_{ij} ; $i=1, \dots, m$; $j=1, \dots, n$) одређује се једначином (12) са елементима матрице A_{ij} :

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}} \quad (12)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, m \quad j = 1, 2, 3, \dots, n$$

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \cdots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \cdots & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ r_{m1} & r_{m2} & \cdots & r_{mn} \end{bmatrix}$$

У једначини (13) тежинска мера „ j ” је репрезентована са W_{ij} . Тежински нормализована матрица одлучивања (V_{ij} ; $i=1, \dots, m$; $j=1, \dots, n$) је утврђена коришћењем једначине (13) са елементима нормализоване матрице:

$$V_{ij} = W_{ij} * r_{ij} \quad (13)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, m \quad j = 1, 2, 3, \dots, n$$

Корак 3: Одређивање позитивног и негативно-идеалног решења.

Вредност позитивно-идеалног решења (A^+) и негативно-идеалног решења (A^-) се утврђује из вредности тежински нормализоване матрице (V_{ij}). A^+ је бољи, а A^- лошији перформансни резултат (*performance score*).

Вредност позитивно-идеалног решења (A^+) и негативно-идеалног решења (A^-) се одређује на следећи начин (једначина (14) (15) респективно):

$$A^+ = \{v_i^+, \dots, v_n^+\} = \left\{ \left(\max_i v_{ij}, j \in j \right) \left(\min_i v_{ij}, j \in j' \right) \right\} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (14)$$

$$A^- = \{v_i^-, \dots, v_n^-\} = \left\{ \left(\min_i v_{ij}, j \in j \right) \left(\max_i v_{ij}, j \in j' \right) \right\} \quad i = 1, 2, \dots, m \quad (15)$$

где је j у вези са бенефитним (приходовним) критеријумом, и j' у вези са трошковним критеријумом.

Корак 4: Одређивање посебних мера (тј. растајања алтернатива од идеалног и неагативно-идеалног решења)

Растојање од позитивно-идеалног решења (C_i^+) и негативно-идеалног решења (C_i^-) за сваку алтернативу према датом критеријуму се утврђује коришћењем једначина (16) (17):

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad (16)$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (17)$$

Корак 5: Одређивање коефицијента релативне блискости идеалном решењу.

Посебне мере позитивно-идеалног решења (S_i^+) и негативно-идеалног решења (S_i^-) су коришћене за одређивање релативне блискости идеалном решењу (C_i^+) за сваку тачку одлучивања. C_i^+ репрезентује релативну блискост идеалном решењу и узима вредност у распону $0 \leq C_i^+ \leq 1$. „ $C_i^+ = 1$ ” показује релативну блискост позитивном-идеалном решењу. „ $C_i^+ = 0$ ” показује релативну блискост негативно-идеалном решењу.

Релативна блискост идеалном решењу (C_i^+ ; $i = 1, \dots, m$; $j = 1, \dots, n$) је утврђена коришћењем једначине (18):

$$C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad (18)$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, m$$

Корак 6: Сортирање алтернатива према релативној супериорности.

Утврђивање релативне супериорности резултата (*score*) репрезентује остварене перформансе посматраног субјекта. Високи резултати корелационирају са бољим перформансама. Резултати се могу користити за утврђивање ранга компаније у оквиру индустрије (Üçüncü и др. 2018).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Економске перформансе сваке привреде, што значи и националне економије Србије, се исказују кроз различите макроекономске показатеље. Они нису ништа друго него фактори економских перформанси привреде. Њиховом ефикасном контролом може се у значајној мери утицати на остварење циљних економских перформанси привреде, у конкретном случају Србије. У релевантној литератури, колико је нама познато, нема радова који се баве проблематиком анализе фактора економских перформанси привреде Србије на бази примене метода вишекритеријумског одлучивања. У овој студији врши се анализа фактора економских перформанси привреде Србије на бази метода вишекритеријумског одлучивања, и то применом DIBR-TOPSIS метода.

Приликом анализе перформанси привреде Србије на бази DIBR-TOPSIS метода као критеријуми су узети кључни показатељи. Алтернативе су посматране појединачне године у периоду 2010 – 2021. Критеријуми, алтернативе и релевантни иницијални подаци су приказани у Табели 1.

Табела 1. Показатељи перформанси привреде Србије, 2010 – 2021.

		Реални раст БДП-а (у %)	Потрошачке цене (у % у односу на исти месец претходне године)	Деловне ресурсе НРС (у милионима евра)	Извоз робе и услуга (у милионима евра)	Увоз робе и услуга (у милионима евра)	Текући рачун платног биланса (у милионима евра)	Незапосленост по Линкети (у %)	Зараде (просечне за раздобље, у еврима)	Консолидовани финансијски резултат (у % БДП-а)	Јавни дуг Републике Србије (централни шми државе, у % БДП-а)	Курс динара према долару (просек у периоду)	Курс динара према евру (просек у периоду)	БДП (у милионима евра)
		C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13
A1	2010	0.7	10.3	10.002	9.515	14.244	-2.037	20.9	331.8	-4.3	39.5	77.91	103.04	31.546
A2	2011	2	7	12.058	11.145	16.487	-3.656	24.9	372.5	-4.5	42.8	73.34	101.95	35.432
A3	2012	-0.7	12.2	10.915	11.469	16.992	-3.671	25.9	366.1	-6.4	52.9	88.12	113.13	33.679
A4	2013	2.9	2.2	11.189	13.937	17.782	-2.098	24	388.5	-5.1	56	85.17	113.14	36.427
A5	2014	-1.6	1.7	9.907	14.451	18.096	-1.985	20.6	379.8	-6.2	66.2	88.54	117.31	35.467
A6	2015	1.8	1.5	10.378	15.728	18.643	-1.234	18.9	367.9	-3.5	70	108.85	120.73	35.740
A7	2016	3.3	1.6	10.205	17.385	19.597	-1.075	16.4	374.5	-1.2	67.7	111.29	123.12	36.779
A8	2017	2.1	3	9.962	19.312	22.343	-2.051	14.5	394.5	1.1	57.8	107.5	121.34	39.235
A9	2018	4.5	2	11.262	21.166	25.257	-2.076	13.7	419.8	0.6	53.6	100.28	118.27	42.892
A10	2019	4.3	1.9	13.378	23.349	27.960	-3.161	11.2	466	-0.2	51.9	105.28	117.85	46.005
A11	2020	-0.9	1.3	13.492	22.271	26.370	-1.929	9.7	510.9	-8	57	103.03	117.58	46.815
A12	2021	7.5	7.9	16.455	28.583	33.109	-2.296	11	560.2	-4.1	56.5	99.49	117.57	53.329
Статистика														
	Mean	2.1583	4.3833	861.1665	17.3593	21.4067	-2.2724	17.6417	411.0417	-3.4833	55.9917	95.7333	115.4192	39.4455
	Median	2.0500	2.1000	11.2255	16.5565	19.1200	-2.0635	17.6500	384.1500	-4.2000	56.2500	99.8850	117.5750	36.6030
	Std. Deviation	2.60051	3.89191	2942.54506	5.73629	5.64265	.82828	5.70398	67.45758	2.93345	9.14574	12.69252	6.70528	6.46356
	Minimum	-1.60	1.30	9.91	9.52	14.24	-3.67	9.70	331.80	-8.00	39.50	73.34	101.95	31.55
	Maximum	7.50	12.20	10205.00	28.58	33.11	-1.08	25.90	560.20	1.10	70.00	111.29	123.12	53.33

Напомена: Ауторова статистика

Извор: Народна банка Србије

У конкретном случају тежински коефицијенти (пондери) критеријума су утврђени помоћу DIBR методе. У Табели 2. су приказани тежински коефицијенти критеријума. (У овом раду сва израчунавања и резултати примене DIBR методе су ауторови.)

Табела 2. Тежински коефицијенти критеријума

13 критеријума			Унос података само у ову колону						
								Тежина критеријума	
		1- λ	λ	$\lambda/(1-\lambda)$				w1	0.1326
w1	w2	0,52	0,48	0.923		0.923		w2	0.1224
w2	w3	0,54	0.46	0.852		0.786		w3	0.1043
w3	w4	0,53	0,47	0.887		0.697		w4	0.0925
w4	w5	0,52	0,48	0.923		0.644		w5	0.0853
w5	w6	0,51	0.49	0.961		0.618		w6	0.0820
w6	w7	0,53	0,47	0.887		0.548		w7	0.0727
w7	w8	0,52	0,48	0.923		0,506		w8	0.0671
w8	w9	0,53	0,47	0.887		0.449		w9	0.0595
w9	w10	0,52	0,48	0.923		0.414		w10	0.0549
w10	w11	0,54	0.46	0.852		0.353		w11	0.0468
w11	w12	0,53	0,47	0.887		0.313		w12	0.0415
w12	w13	0,52	0,48	0.923		0.289		w13	0.0383
w1	w13	0,78	0.22						
						1			
					Сум	7.542	0.224	1.90	Требало би да буде мање од 10%

Дакле, у конкретном случају најзначајнији критеријум је C1 - Реални раст БДП-а (у %). По значају на последњем месту је критеријум C13 - БДП (у милионима евра). То значи, другим речима, да се са повећањем реалног раста БДП-а може у знатној мери утицати на остварење циљних перформанси привреде Србије. Свакако, у том циљу неопходно је ефикасно управљати и са осталим посматраним варијаблама, односно критеријумима као фактори перформанси привреде Србије.

У Табелама 3 – 7 су приказана израчунавања и резултати TOPSIS методе. (У овом раду сва израчунавања и резултати примене TOPSIS методе су ауторови.)

Табела 3. Иницијална матрица

тежине критеријума	0.1326	0.1224	0.1043	0.0925	0.0853	0.082	0.0727	0.0671	0.0595	0,0549	0.0468	0.0415	0.0383
врста критеријума	1	1	1	1	1	1	1	-1	1	1	1	1	1
ИНИЦИЈАЛНА МАТРИЦА	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13
A1	0.7	10.3	10.002	9.515	14.244	-2.037	20.9	331.8	-4.3	39.5	77.91	103.04	31.546
A2	2	7	12.058	11.145	16.487	-3.656	24.9	372.5	-4.5	42.8	73.34	101.95	35.432
A3	-0.7	12.2	10.915	11.469	16.992	-3.671	25.9	366.1	-6.4	52.9	88.12	113.13	33.679
A4	2.9	2.2	11.189	13.937	17.782	-2.098	24	388.5	-5.1	56	85.17	113.14	36.427
A5	-1.6	1.7	9.907	14.451	18.096	-1.985	20.6	379.8	-6.2	66.2	88.54	117.31	35.467
A6	1.8	1.5	10.378	15.728	18.643	-1.234	18.9	367.9	-3.5	70	108.85	120.73	35.74
A7	3.3	1.6	10,205	17.385	19.597	-1.075	16.4	374.5	-1.2	67.7	111.29	123.12	36.779
A8	2.1	3	9.962	19.312	22.343	-2.051	14.5	394.5	1.1	57.8	107.5	121.34	39.235
A9	4.5	2	11.262	21.166	25.257	-2.076	13.7	419.8	0.6	53.6	100.28	118.27	42.892
A10	4.3	1.9	13.378	23.349	27.96	-3.161	11.2	466	-0.2	51.9	105.28	117.85	46.005
A11	-0.9	1.3	13.492	22.271	26.37	-1.929	9.7	510.9	-8	57	103.03	117.58	46.815
A12	7.5	7.9	16.455	28.583	33.109	-2.296	11	560.2	-4.1	56.5	99.49	117.57	53.329

Табела 4. Информације за нормализацију

Информације за нормализацију	Збир квадрата	130.29	397.18	104143578	3978.078	5849.179	69.51311	4092.63	2077518.79	240.26	38540.89	111750.6	160353.6	19130.92
	SQRT	11.4145	19.9294	10205.0761	63.0720	76.4799	8.3375	63.9737	1441.3600	15.5003	196.3183	334.2911	400.4417	138.3146

Табела 5. Нормализована матрица

тежине критеријума	0.1326	0.1224	0.1043	0.0925	0.0853	0.082	0.0727	0.0671	0.0595	0.0549	0.0468	0.0415	0.0383
врста критеријума	1	1	1	1	1	1	1	-1	1	1	1	1	1
НОРМАЛИЗОВАНА МАТРИЦА	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13
A1	0.0613	0.5168	0.0010	0.1509	0.1862	-0.2443	0.3267	0.2302	-0.2774	0.2012	0.2331	0.2573	0.2281
A2	0.1752	0.3512	0.0012	0.1767	0.2156	-0.4385	0.3892	0.2584	-0.2903	0.2180	0.2194	0.2546	0.2562
A3	-0.0613	0.6122	0.0011	0.1818	0.2222	-0.4403	0.4049	0.2540	-0.4129	0.2695	0.2636	0.2825	0.2435
A4	0.2541	0.1104	0.0011	0.2210	0.2325	-0.2516	0.3752	0.2695	-0.3290	0.2853	0.2548	0.2825	0.2634
A5	-0.1402	0.0853	0.0010	0.2291	0.2366	-0.2381	0.3220	0.2635	-0.4000	0.3372	0.2649	0.2930	0.2564
A6	0.1577	0.0753	0.0010	0.2494	0.2438	-0.1480	0.2954	0.2552	-0.2258	0.3566	0.3256	0.3015	0.2584
A7	0.2891	0.0803	1.0000	0.2756	0.2562	-0.1289	0.2564	0.2598	-0.0774	0.3448	0.3329	0.3075	0.2659
A8	0.1840	0.1505	0.0010	0.3062	0.2921	-0.2460	0.2267	0.2737	0.0710	0.2944	0.3216	0.3030	0.2837
A9	0.3942	0.1004	0.0011	0.3356	0.3302	-0.2490	0.2142	0.2913	0.0387	0.2730	0.3000	0.2953	0.3101
A10	0.3767	0.0953	0.0013	0.3702	0.3656	-0.3791	0.1751	0.3233	-0.0129	0.2644	0.3149	0.2943	0.3326
A11	-0.0788	0.0652	0.0013	0.3531	0.3448	-0.2314	0.1516	0.3545	-0.5161	0.2903	0.3082	0.2936	0.3385
A12	0.6571	0.3964	0.0016	0.4532	0.4329	-0.2754	0.1719	0.3887	-0.2645	0.2878	0.2976	0.2936	0.3856

Табела 6. Тежинска нормализована матрица

ТЕЖИНСКА НОРМАЛИ- ЗОВАНА МАТРИЦА	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13
A1	0.0081	0.0633	0.0001	0.0140	0.0159	-0.0200	0.0238	0.0154	-0.0165	0.0110	0.0109	0.0107	0.0087
A2	0.0232	0.0430	0.0001	0.0163	0.0184	-0.0360	0.0283	0.0173	-0.0173	0.0120	0.0103	0.0106	0.0098
A3	-0.0081	0.0749	0.0001	0.0168	0.0190	-0.0361	0.0294	0.0170	-0.0246	0.0148	0.0123	0.0117	0.0093
A4	0.0337	0.0135	0.0001	0.0204	0.0198	-0.0206	0.0273	0.0181	-0.0196	0.0157	0.0119	0.0117	0.0101
A5	-0.0186	0.0104	0.0001	0.0212	0.0202	-0.0195	0.0234	0.0177	-0.0238	0.0185	0.0124	0.0122	0.0098
A6	0.0209	0.0092	0.0001	0.0231	0.0208	-0.0121	0.0215	0.0171	-0.0134	0.0196	0.0152	0.0125	0.0099
A7	0.0383	0.0098	0.1043	0.0255	0.0219	-0.0106	0.0186	0.0174	-0.0046	0.0189	0.0156	0.0128	0.0102
A8	0.0244	0.0184	0.0001	0.0283	0.0249	-0.0202	0.0165	0.0184	0.0042	0.0162	0.0150	0.0126	0.0109
A9	0.0523	0.0123	0.0001	0.0310	0.0282	-0.0204	0.0156	0.0195	0.0023	0.0150	0.0140	0.0123	0.0119
A10	0.0500	0.0117	0.0001	0.0342	0.0312	-0.0311	0.0127	0.0217	-0.0008	0.0145	0.0147	0.0122	0.0127
A11	-0.0105	0.0080	0.0001	0.0327	0.0294	-0.0190	0.0110	0.0238	-0.0307	0.0159	0.0144	0.0122	0.0130
A12	0.0871	0.0485	0.0002	0.0419	0.0369	-0.0226	0.0125	0.0261	-0.0157	0.0158	0.0139	0.0122	0.0148
MIN	0.0000	0.0080	0.0001	0.0140	0.0159	0.0000	0.0110	0.0154	0.0000	0.0110	0.0103	0.0106	0.0087
MAX	0.0871	0.0749	0.1043	0.0419	0.0369	0.0000	0.0294	0.0261	0.0042	0.0196	0.0156	0.0128	0.0148
A+	0.0871	0.0749	0.1043	0.0419	0.0369	0.0000	0.0294	0.0154	0.0042	0.0196	0.0156	0.0128	0.0148
A-	0.0000	0.0080	0.0001	0.0140	0.0159	0.0000	0.0110	0.0261	0.0000	0.0110	0.0103	0.0106	0.0087

Табела 7. Рангирање алтернатива

	Алтернативе	Si+	Si-	Ci	Ci	Рангирање
2010	A1	0.1365	0.0583	0.2993	0.299	6
2011	A2	0.1307	0.0464	0.2621	0.262	7
2012	A3	0.1090	0.0703	0.3921	0.392	3
2013	A4	0.1353	0.0397	0.2270	0.227	8
2014	A5	0.1257	0.0191	0.1319	0.132	12
2015	A6	0.1424	0.0289	0.1690	0.169	10
2016	A7	0.0852	0.1128	0.5698	0.570	1
2017	A8	0.1361	0.0340	0.2000	0.200	9
2018	A9	0.1282	0.0575	0.3096	0.310	4
2019	A10	0.1291	0.0568	0.3055	0.306	5
2020	A11	0.1261	0.0245	0.1626	0.163	11
2021	A12	0.1094	0.1026	0.4842	0.484	2

Дакле, према резултатима TOPSIS методе најбоље перформансе привреде Србије су биле у 2016. Следе: 2021, 2012, 2018, 2019, 2010, 2011, 2013, 2017, 2015, 2020 и 2014. У последње времена (2018 - 2021) су се незнатно побољшале перформансе привреде Србије, са изузеком 2020. Једним делом на лоше перформансе привреде Србије у 2020. утицала је пандемија корона вируса COVID - 19.

Бројни су фактори који су утицали на перформансе привреде Србије. То су: реални раст БДП, потрошачке цене, девизне резерве, извоз робе и услуга, увоз робе и услуга, незапосленост, зараде, консолидовани финансијски резултат, јавни дуг, девизни курс и БДП. У последње време на перформансе привреде Србије у извесној мери утицала је глобална политичка клима, пандемија корона вируса COVID - 19 и енергетска криза. Са повећањем референтне каматне стопе у извесној мери се контролише повећање инфлације а тиме и ефекти на перформансе привреде Србије. Ефикасном контролом ових и других фактора може се у знатној мери утицати на остварење циљних перформанси привреде Србије. У томе значајну улогу има и дигитализација целокупног пословања предузећа из свих привредних сектора.

У циљу стицања што потпунијих сазнања о перформансама привреде Србије препорука је да се упоредно примене и друге методе вишекритеријумског истраживања. То омогућује компарирање резултата различитих метода вишекритеријумског одлучивања. У контексту тога пожељно је за једну те исту методу вишекритеријумског одлучивања истовремено користити различите тежинске коефицијенте критеријума.

У литератури, колико је нама познато, не постоје слична истраживања и за друге земље. То ограничава међународну компарацију. У циљу међенародне компарације препорука је да се изврше слична истраживања.

ЗАКЉУЧАК

Може се на основу добијених резултата емпиријског истраживања економских перформанси привреде Србије применом дате методологије закључити следеће:

Према DIBR методи најзначајнији критеријум је C1 - Реални раст БДП-а (у %). То значи, другим речима, да се са повећањем реалног раста БДП—а (у %) може у извесној мери утицати на остварење циљних перформанси привреде Србије. Неопходно је свакако у том циљу успешно управљати и са осталим анализираним варијаблама (тј. критеријумима као фактори перформанси привреде Србије).

Према резултатима TOPSIS методе најбоље перформансе привреде Србије су биле у 2016. Следе: 2021, 2012, 2018, 2019, 2010, 2011, 2013, 2017, 2015, 2020 и 2014. У целини узевши у последње време (2018 – 2021) су незнатно побољшане перформансе привреде Србије, са изузетком 2020. Једним делом на лоше перформансе привреде Србије у 2020. утицала је пандемија корона вируса COVID - 19.

На перформансе привреде Србије утицали су реални раст БДП, потрошачке цене, девизне резерве, извоз робе и услуга, увоз робе и услуга, незапосленост, зараде, консолидовани финансијски резултат, јавни дуг, девизни курс и БДП. Треба посебно споменути да је у последње време на перформансе привреде Србије у извесној мери утицала глобална политичка клима, пандемија корона вируса COVID - 19 и енергетска криза. Са повећањем референтне каматне стопе контролише се у извесној мери повећање инфлације а тиме и ефекти на перформансе привреде Србије. Ефикасном контролом ових и других фактора може се у знатној мери утицати на остварење циљних перформанси привреде Србије. У томе значајну улогу има и дигитализација целокупног пословања предузећа из свих привредних сектора.

У односу на класичну анализу, примена метода виšekритеријумског одлучивања (у конкретном случају DIBR-TOPSIS метода) даје тачније резултате о оствареним економским перформансама привреде Србије. Зато што се базирају на математичком приступу, и посматрају симултано неколико утицајних фактора. Зато се препоручује примена метода виšekритеријумског одлучивања у анализи фактора економских перформанси привреде Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Alam, González, Raman 2022: Alam, T.E., González, A.D. and Raman, S. „Benchmarking of academic departments using data envelopment analysis (DEA)”. *Journal of Applied Research in Higher Education*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print., 1-30. <https://doi.org/10.1108/JARHE-03-2021-0087>
- Amini, Alinezhad, Yazdipoor 2019: Amini, A., Alinezhad, A., & Yazdipoor, F. „A TOPSIS, VIKOR and DEA integrated evaluation method with belief structure under uncertainty to rank alternatives”. *International Journal of Advanced Operations Management*, 11(3), 171–188.
- Amirteimoori, Mehdizadeh, Kordostami 2022: Amirteimoori, A., Mehdizadeh, S., & Kordostami, S. „Stochastic performance measurement in two-stage network processes: A data envelopment analysis approach”. *Kybernetika*, 58(2), 200-217. DOI: 10.14736/kyb-2022-2-0200
- Demir 2022: Demir, G. „Analysis of the financial performance of the deposit banking sector in the Covid-19 period with LMAW-DNMA methods”. *International Journal of Insurance and Finance*, 2(2), 17-36. <https://doi.org/10.52898/ijif.2022.7>
- Ecer, Aycin 2022: Ecer, F., & Aycin, E. „Novel Comprehensive MEREC Weighting-Based Score Aggregation Model for Measuring Innovation Performance: The Case of G7 Countries”. *Informatica*, 1-31, DOI 10.15388/22-INFOR494
- Fotova Čirković, Lozić 2022: Fotova Čirković, K., & Lozić, J. „Application of Data Envelopment Analysis (DEA) in Information and Communication Technologies”. *Tehnički glasnik*, 16(1), 129-134. <https://doi.org/10.31803/tg-20210906103816>
- Hwang, Yoon 1981: Hwang C.L., & Yoon K.S., „Multiple attribute decision making: methods and application”. Berlin: Springer.
- Hwang, Yoon 1995: Hwang, C. L., & Yoon, K.P. „Multiple Attribute Decision Making: An Introduction”. Paperback / Sage Publications.
- Lukić, Hadrović Zekić 2019: Radojko Lukić & Blaženka Hadrović Zekić. „Evaluation of efficiency of trade companies in Serbia using the DEA approach”. *Proceedings of the 19 th International Scientific Conference Business Logistics In Modern Management* October 10-11, Osijek, Croatia, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, 145-165.
- Лукић 2021: Радјоко Лукић. „Анализа ефикасности трговинских предузећа у србији на бази SAW методе”. *Економски погледи*, 23(1), 1-16.
- Lukić 2022a: Radojko Lukić. „Measurement and Analysis of the Dynamics of Financial Performance and Efficiency of Trade in Serbia Based on the DEA Super-Radial Model”. *Review of International Comparative Management*, 23(5), 630-645. DOI: 10.24818/RMCI.2022.5.630
- Lukić 2022b: Radojko Lukić. „Analysis of Kosovo and Metohija Trade Performance”. *Management and Economics Review*, 7(3), 379-391. DOI: 10.24818/mer/2022.10-08
- Martić, Savić 2001: Milan Martić & Gordana Savić. „An application of DEA for comparative analysis and ranking of regions in Serbia with regards to social-economic development”. *European Journal of Operational Research*, 132(2), 343-356. doi:10.1016/S0377-2217(00)00156-9
- Pamućar, Deveci, Gokasar, Işık, Žižović 2021: Pamučar, D., Deveci, M., Gokasar, I., Işık, M., & Žižović, M. „Circular economy concepts in urban mobility alternatives using integrated DIBR method and fuzzy Dombi CoCoSo model”. *Journal of Cleaner Production*, 323, 129096. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129096>.

- Tešić, Božanić, Pamučar, Dind 2022: Tešić, D.Z., Božanić, D.I., Pamučar, D.S., Dind, J. „DIBR – FUZZY MARCOS model for selecting a location for a heavy mechanized bridge”. *Vojnotehnički glasnik*, 70(2), 314-339. DOI: 10.5937/vojtehg70-35944
- Young, Ting, Hwang 1994: Young, J. L., Ting, Y. L., & Hwang, C. L. „TOPSIS for MODM”. *European Journal of Operational Research*, North-Holland, 76, 486-500.
- Toslak, Aktürk, Ulutaş 2022: Toslak, M., Aktürk, B., & Ulutaş, A. „MEREC ve WEDBA Yöntemleri ile Bir Lojistik Firmasının Yıllara Göre Performansının Değerlendirilmesi”. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (33), 363-372.
- Üçüncü, Akyüz, Akyüz, Bayram, Ve Ersen 2018: Üçüncü, T., Akyüz, K. C., Akyüz, İ., Bayram, B. Ç., & Ve Ersen, N. „Evaluation Of Financial Performance Of Paper Companies Traded At BIST With TOPSIS Method”. *Kastamonu University Journal Of Forestry Faculty*, 18(1), 92-98.

Radojko M. LUKIĆ

PERFORMANCE OF THE SERBIAN ECONOMY - EMPIRICAL ANALYSIS

SUMMARY

It is a very challenging problem to analyze the performance of the economy of each country based on multi-criteria decision-making methods. Based on that, this paper analyzes the performance of the Serbian economy based on the DIBR-TOPSIS method. According to the results of the TOPSIS method, the best performance of the Serbian economy was in 2016. The following are: 2021, 2012, 2018, 2019, 2010, 2011, 2013, 2017, 2015, 2020 and 2014. Overall, taking the period 2018-2021, performance improved of the Serbian economy, with the exception of 2020. The poor performance of the Serbian economy in 2020 was partly influenced by the Covid-19 pandemic. The performance of the Serbian economy was affected by real GDP growth, consumer prices, foreign exchange reserves, export of goods and services, import of goods and service, unemployment, earnings, consolidated financial result, public debt, exchange rate and GDP. With the increase of liquidity, solvency, degree of open economy, as well as with mitigation of exposure to financial risk, the improvement of the performance of the Serbian economy can be significantly influenced. In addition, it should be emphasized that recently the performance of the Serbian economy has been affected to a certain extent by the global political climate, the Covid-19 pandemic and the energy crisis. The digitization of the entire operation of companies from all economic sectors plays a significant role in this. Effective control of these and other factors can significantly influence the achievement of the target performance of the Serbian economy.

Key words: performance, factors, Serbian economy, DIBR-TOPSIS method.

Jel classification: C61, L32.

Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ*

Институт за међународну политику и привреду, Београд, Република Србија

ЕФЕКТИ ИМЕРЗИВНИХ ТЕХНОЛОГИЈА НА ГЛОБАЛНУ ЕКОНОМИЈУ**

Айспиракџи: Проширена (АР), виртуелна (ВР) и мешовита стварност (МР) су врсте имерзивних технологија које стварају различита искуства спајањем физичког света са дигиталним или симулираном стварношћу. Ове технологије последњих година у савременом друштву све више проналазе своју примену у симулирању широког спектра активности у виртуелном окружењу. Примењују се у пословној, здравственој, едукативној, војној, али и у области културе и забаве. Са становишта глобалне економије имерзивне технологије постају релевантне на светском нивоу, све више се употребљавају као начин учења, обуке или извођења у скоро свим областима и на тај начин директно доприносе глобалном развоју.

Имерзивне технологије могу створити илузију додавањем виртуелног садржаја у стварни живот, док је свест корисника да није део стварног окружења сведена на минимум. У пословном контексту ове технологије могу омогућити јединствена и пријатна искуства потрошачима, који у окружењу изван реалности могу комуницирати са трговцима, имати мулти-сензорну интеракцију са брендovima, или могућност да се директно укључе у дизајн производа. Оваква искуства имају утицај на ангажовање потрошача и на њихову коначну одлуку о куповини. Компаније које се одлуче за имплементирање оваквих технологија позиционираће се у условима потрошача као иновативне, што им може обезбедити конкурентску предност на тржишту и веће приходе. Међутим, увођење имерзивних технологија носи и одређене ризике. Потребно је прецизно одредити облике технологије које су прилагођене одређеној области или циљном тржишту и бити информисан о свим баријерама које носе са собом, као што је неопходност набавке додатне опреме (хаптичке рукавице или случаице у случају виртуелне стварности). Имерзивне технологије су још увек у развоју, додатни урђаји су скупи и присутна је неизвесност колико ће бити распрострањене и доступне јавности. Међутим, њихов позитивни утицај на глобалну економију је неоспоран, а достизањем свог пуног потенцијала у блиској будућности ове технологије ће постати нераскидиви део модерног друштва.

Кључне речи: имерзивне технологије, глобална економија, потрошачи, конкурентска предност.

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-7162-3510, radoslav@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2024. године” који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2024. године.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Термин „имерзија“ (ураћање) када је у питању технологија, описује у којој мери су компјутерски дисплеји у стању да испоруче живописну илузију стварности стимулишући људска чула (Slater, Wilbur 1997). Живимо у свету где је све повезано и који се константно мења. Имерзивне технологије имају потенцијал да утичу на милијарде људи у њиховим свакодневним животима. Са становишта глобалне економије, то значи да су виртуелна и проширена стварност релевантни широм света, јер брзо постају подразумевани начини учења, обуке и извођења, у образовним организацијама, у војном сектору, медицини и шире. У складу са технологијом као покретачем економије, проширена и виртуелна стварност су природни делови тог глобалног развоја (Eonreality 2020).

Компаније су суочене са великим изазовима услед пораста и све веће конкурентности глобалне индустрије. За организације које су опредељене за стицање веће профитабилности, имплементација напредних технологија може представљати ефикасно решење (Petrescu и др. 2017). Имерзивне технологије се могу спојити са стварношћу, омогућавајући имерзивним апликацијама да додају виртуелни садржај у контекст употребе производа у стварном животу, нудећи на тај начин додатну вредност потрошачима (Grybś 2014). Технологија побољшава перформансе компаније и побољшава односе са потрошачима (Papakonstantinidis и др. 2021). Имерзивне технологије и њихова примена у малопродаји представљају такве иновације, које могу да обезбеде велике погодности и компанијама и потрошачима (Baltezarević 2023a).

Међу пословним предностима које имерзивне технологије могу омогућити компанијама је прилика да се оне разликују од конкурената на данашњем препуном тржишту. Пошто су виртуелна, проширена и мешовита стварност релативно нове технологије, само најиновативнији брендови већ примењују ове победничке стратегије. То значи да постоји одлична прилика за компаније у различитим индустријама да се рано укључе у импресивни технолошки воз како би се истакли од конкуренције (Rocketmakers 2022).

Вештачка интелигенција и 5G су оно што многи руководиоци очекују да ће повећати усвајање имерзивних технологија у компанијама у наредних пет година (Statista 2023a). Комбинација виртуелне и проширене стварности је изузетно моћан алат за компаније. Ове чињенице су све више свесни предузетници и визионари који овим технологијама могу симулирају широк спектар активности из стварног света у виртуелном окружењу, као што су производња, маркетинг, финансије, састанци, здравствена нега, итд. Утицај имерзивних технологија није ограничен на једну област и несумњиво ће имати дубок утицај на неколико сектора у наредним годинама (Load 2023).

ИМЕРЗИВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ: КОРАК КА БУДУЋНОСТИ

Технологије виртуелне и проширене стварности сматрају се дисруптивним технологијама, које потенцијално могу много утицати на глобалну економију. Експлозивни раст тржишта почео је још 2015. године издавањем слушалица виртуелне

стварности Окулус Рифт ЦВ1 (Oculus Rift CV1), а раст је повећан захваљујући лансирању игре проширене стварности Покемон Го (Pokemon Go), што је довело до масовног разумевања шта је проширена стварност међу људима (Rauschnabel и др. 2017). Величина глобалног тржишта имерзивне технологије процењена је на 22,5 милијарди америчких долара у 2022. и очекује се да ће достићи око 167,75 милијарди до 2032. године, што је раст по комбинованој годишњој стопи од 22,3% од 2023. до 2032. године (Precedence Research 2022).

Виртуелна стварност (ВР) је компјутерски симулирано вишедимензионално окружење. Уређаји које корисник носи пружају сопствени сензорни и психолошки пејзаж и стварају илузију да је корисник присутан у свету који постоји изван стварности, односно спољашње физичко окружење нестаје из свести корисника (Riva и др. 2007). Мешовита стварност (МР) се сматра продужетком виртуелне стварности и представља комбинацију виртуелног и стварног света, односно реализује виртуелне сценарије у реалном окружењу (наравно уз коришћење додатних уређаја). На овај начин је утисак корисника још јачи, а свест да није део стварног света минимална (Beck, Críe 2018). Уређаји који симулирају сензорна искуства су широко распрострањени, као што су слушалице и екрани осетљиви на додир, виртуелна стварност (ВР), проширена стварност (АР), вештачка интелигенција, али и дигитални интерфејси укуса/мириса. Чини се да виртуелно окружење потрошачу пружа све потпуније искуство, а ова пријатна искуства имају позитиван утицај на одлуке потрошача о куповини (Ибид). У МР искуствима корисник може да комуницира и са дигиталним и са физичким елементима. МР се разликује од АР, где дигитални и физички елементи нису у интеракцији и ВР-а, где је физички или стварни свет потпуно блокиран (Tremosa 2023). Уређаји мешовите стварности састоје се од четири камере (које се користе за разумевање околине), фотографске видео камере, енергетски ефикасне дубинске камере, сензора амбијенталног светла, низа од четири микрофона и инерцијалне мерне јединице (укључујући акцелерометар, жirosкоп, и магнетометар). Такође имају холографску јединицу за обраду која препознаје покрет, глас и говор. МР су оптички таласоводи који се састоје од три слоја за плаву, зелену и црвену (сваки са карактеристикама дифракције) (Microsoft 2022).

Имерзивне технологије, као што су виртуелна стварност (ВР) и проширена стварност (АР), све су присутније у свим областима савременог друштва, тако и у малопродајним објектима и омогућавају замену стварности креирањем потпуно импрезивних виртуелних окружења (Boletsis, Karahasanović 2018). Ове апликације, обезбеђујући АР/ВР алате, могу се користити за повећање вредности производа укључивањем потрошача у процес стварања вредности. Потрошачи имају могућност да дизајнирају коначни производ или дефинишу другачије корисничко искуство (Moorhouse и др. 2018). Дигитално окружење, у смислу мултисензорних искустава, има ограничене могућности и најчешће се користе визуелни и звучни сензорни елементи за ангажовање потрошача. Они симулирају опипљивост производа које потрошачи не могу реално осетити или додирнути (Kaushik, Gokhale 2021). Интеграција нових дигиталних технологија (слушалице, екрани осетљиви на додир, дигитални интерфејси укуса/мириса, интернет ствари (ИIoT), виртуелна

и проширена стварност, вештачка интелигенција, друштвени медији итд.) постаје кључна за изградњу интерактивнијег, имерзивнијег и информативна искуства куповине на мрежи и може помоћи у развоју мултисензорног потрошачког искуства (Griffith 2020). Међутим, да би промоција и примена технологије била успешна менаџери морају бити врло опрезни, јер није у потпуности препоручљиво да се одрекну људског присуства (Papakonstantinidis и др. 2021). У погледу одржавања, дизајна и обуке, употреба АР-а у пословању наставља да расте. Ови импресивни технолошки развоји се такође усвајају како би направили разлику у здравству, образовању и уметности (Debes 2023).

ПРЕДНОСТИ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ИМЕРЗИВНИХ ТЕХНОЛОГИЈА

Примена ВР/АР хардвера и софтвера је могућа буквално у свим индустријама, од једноставнијих као што су малопродаја, путовања до високо сложених индустрија, као што су здравство, инжењеринг, војска. Развој тржишта у великој мери зависи од нивоа усвојености у друштву и један је од кључних изазова данашњице – учинити ВР/АР производ видљивим, приступачним и употребљивим што је више могуће у многим правцима (Perkins Coie 2020). Да би решили овај изазов, сви чланови ВР/АР екосистема би требало да помогну у решавању два изазова: да се смање трошкови уређаја и да се повећа квалитет хардвера/софтвера. Међутим, постоји висок ниво неизвесности колико ће ова технологија бити распрострањена, како ће се екосистеми развијати на основу имплементације ВР/АР технологије (Ибид).

Виртуелна и проширена стварност се све више користе као ефикасни алати за пружање импресивне обуке и запосленима и клијентима које могу бити веома скупе на дуге стазе. Виртуелна стварност даје безбедну и исплативу платформу и за симулацију опасних сценарија без високих трошкова повезаних са традиционалним методама обуке. Адекватан пример би била обука подводних заваривача, хирурга који треба да доносу одлуке о животу и смрти током сложених операција, или обука астронаута у оквиру компаније Боинг или Националне управе за аеронаутику и свемир (Наса) (Lewis 2018).

Америчка војска увелико користи ХолоЛенс (Holo Lens) АР слушалице за потребе симулираних војних операција. За потребе војне обуке конструисана је огромна платформа виртуелне стварности која помаже у вежби војника пешадије на реалистичним ратиштима испуњеним милионима агената вештачке интелигенције. Последњих пар година, војници и маринци америчке војске све чешће носе АР уређаје и на терену (Beatrice 2021). Народна Република Кина је такође почела да обучава своје војно особље технологијом виртуелне стварности како би повећала њихове борбене способности. Недавно је јединица за логистичку подршку повезана са морнарицом извела ратну вежбу подршке горивом у просторији за симулацију. Индијски одбрамбени сектор је такође схватио важност проширене и виртуелне стварности 2020. године када је свет погодила пандемија. У немогућности да војну обуку изведу на други начин, спровели су низ виртуелних вежби (Ибид). Полицијске службе такође користе ВР за обуку полицајаца да се носе са

нередима или хапсе људе у одређеним ситуацијама у настојању да улице учине безбеднијим за грађане и полицајце (Marr 2021).

Осим што се користи у пословне, војне или медицинске сврхе, имерзивне технологије такође побољшавају визуелно искуство у уметности (проширујући изложбени простор виртуелним садржајем), али и у образовне сврхе и за подстицање комуникације (Brondi и др. 2016). Апликација Скај Бју (SkyView) омогућава студентима да истражују универзум користећи АР слојеве ноћног неба. Уз ову апликацију, свако може да усмери свој мобилни уређај нагоре и да идентификује звезде, сазвежђа, планете, па чак и сателите (Marr 2021). Најпознатији светски музеј „Лувр“ у сарадњи са компанијом ХТЦ Вив (HTC Vive) понудио је својим корисницима ВР искуство усредсређено на слику „Мона Лизе“. Под називом „Мона Лиза: иза стакла“, пројекат означава први пример музеја у искуству виртуелне стварности и нуди јединствену прилику свима који нису у могућности да музеј посете физички, да то учине виртуелно (Katz 2019). Мешовита стварност се може користити и за потребе студената који желе да истражују историјске локације, па чак и да комуницирају са 3Д моделима (Precedence Research 2022).

Поред већ поменутих могућности употребе имерзивних технологија у медицини, за симулирање опасних хируршких захвата, на тржишту се све више појављују уређаји који имају и друге намене у сектору здравствене заштите. Дobar пример је уређај Акју Вејн (AccuVein), који користи АР технологију засновану на пројекцији и ласерски скенер за претварање топлотног потписа пацијентових вена у слику постављену на кожи, што клиничарима олакшава лоцирање вена. Ова АР технологија повећава вероватноћу успешног првог убризгавања инјекције за 350% (Tremosa 2023). Светска потрошња на здравствену заштиту процењена је на приближно 7,7 билиона америчких долара. Ако би проширена стварност могла да повећа продуктивност и уштеди трошкове за само 0,5 одсто, лекари ће моћи брже да идентификују пацијенте и гарантују успешне хируршке операције. То би имало директан утицај на глобалну економију од 385 милијарди долара. Слично томе, усвајање проширене стварности у развоју и обуци повећаће глобални БДП за 294,2 милијарде долара до 2030. године (Debes 2023).

Одлична вест је да имерзивне технологије почињу да доприносе свету дизајна и развоја, омогућавајући компанијама да лансирају производе на тржиште за много краће време, уз велику уштеду на трошковима. Иновативни ВР софтвер и платформе пружају тимовима за истраживање и развој виртуелни простор у коме могу да сарађују, тестирају концепте и развијају дизајн у окружењу, а без губитка времена и новца за изградњу физичких прототипова (Rocketmakers 2022). Развојни тимови у виртуелном окружењу могу да сагледају своје 3Д дизајне и процене их из било ког угла који желе, што ће довести до развоја креативнијих и иновативнијих идеја и производа (Ибид).

Са ВР технологијом, потреба за скупим истраживачким простором готово нестаје, јер када уз помоћ ВР слушалица уђу у виртуелно окружење, потрошачи га врло брзо прихвате као стварни свет око себе. Ово је процес који може и треба да се одвија током развоја производа ради оптимизације дизајна, тако да се скупе грешке у брендирању могу исправити пре него што производи изађу на тржиште.

Тестирање производа у потпуно виртуелном малопродајном окружењу минимизира ризик од лансирања производа са дизајном који неће функционисати (Holmes 2017). Могуће је такође пратити шта привлачи око потрошача, а шта не, на основу покрета очију потрошача који носе ВР слушалице. Дизајн производа се затим може прилагодити у складу са тим пре него што се појави на полицама. Ова нова метода је много ефикаснија из перспективе истраживања тржишта једноставно зато што одражава понашање потрошача у стварном животу (Ибид).

Употреба 3Д графике у простору виртуелне и проширене стварности омогућава потрошачима да визуализују употребу одређених производа у оквиру виртуелних соба за пробу. На овај начин је могуће да потрошачи пре куповине стекну представу о томе како би им производ одговарао или како би функционисао, што може снажно утицати на њихову одлуку о куповини (Hilken и др 2018). Постоје различите врсте АР апликација у малопродајним објектима, као што су онлајн веб-базиране апликације, мобилне апликације и апликације у продавницама (Caboni, Hagberg 2019). Виртуелне продавнице су корисне јер куповина у виртуелном свету има позитивне ефекте на ставове и искуства потрошача. Такође, такве продавнице имају когнитивни ефекат на потрошаче, који је јачи у односу на физичке продавнице, што на крају доводи до повећаног ангажовања (Martinez-Navarro и др. 2019). Ова технологија у малопродајним објектима поред тога што омогућава потрошачима да користе виртуелне собе за пробу и паметна огледала (Hilken и др. 2017), такође, у модној индустрији, потрошачима може омогућити да виртуелно доживе догађаје, као што су модне ревије (Stromberg 2018). Присуство потрошача у технологији виртуелне стварности пружа оснажујуће искуство, повећавају интуитивност, свест и знање и нуди релевантан, поуздан и персонализован садржај на безбедан начин (Olsson и др. 2011). Процењена величина глобалног тржишта виртуелних соба за пробу је приближно 5 милијарди америчких долара у 2023., а предвиђа се да ће глобално тржиште порасти на скоро 15 милијарди америчких долара до 2029. године (Statista 2023б).

Они малопродавци који одлуче да имплементирају технологију морају одлучити коју врсту импрезивне технологије ће употребити (АР, ВР или обоје). Ако се одлуче за ВР, морају знати да се суочавају са вишом баријером у односу на АР, пре свега због потребне додатне опреме, као што су рукавице за додир и слушалице. Такође морају бити свесни да су различити облици ових технологија специјализовани за различите области (Pantano, Di Pietro 2012). На основу когнитивних теорија за обраду информација, усвајање проширене стварности може смањити когнитивно оптерећење и позитивно утицати на когнитивну тачност потрошача, што доводи до бољег разумевања производа, позитивнијих ставова о производу, али и скраћивања времена за потрошаче у процесу доношења одлука (Kang и др. 2020). Део људског мозга, познат као префронтални кортекс, омогућава људима да планирају понашање и стварају нове могућности и функције (као врста симулатора алтернативне стварности). Захваљујући томе, можемо да замислимо предности бољег живота или да предвидимо последице својих тренутних поступака (Baltezarević, Baltezarević 2014). Потрошачи у интеракцији са брендом, док га истражују својим чулима, могу себе да замисле као будуће власнике

одређеног производа. Према истраживању, потрошачи који додирују производе могу повећати перцепцију психолошког власништва, што је резултат ефекта познатог као ефекат задужбине (Brasel, Gips 2014).

Једна од водећих козметичких компанија, Сефора (Sephora), користила је ову технологију да смањи неоправдану потрошњу шминке током пробе коришћењем огледала проширене стварности (паметна огледала), која изгледају као права огледала, али уз помоћ маркера на екрану, омогућавајући потрошачима да испробају различите козметичке производе (Mart 2018). Компанија Амазон је отворила сопствене ВР киоске у различитим тржним центрима. Потрошачи који носе своје ВР слушалице могу шетати кроз виртуелно створене делове Амазон продавница и остварити интеракцију са било којим производом у пуном тродимензионалном приказу (уз помоћ ВР контролера за руковање), док пролазе кроз виртуелна одељења као што су мода, лепота, купатило или играчке (Horwitz 2018). Шведски продавац кућног намештаја развио је апликацију ИКЕА плејс (IKEA place), која користи АР како би омогућила корисницима да виртуелно испробају 3Д моделе производа у својим домовима. Иновативни софтвер користи моделе верне величине, омогућавајући потенцијалним купцима да боље визуализују како ће жељени комад намештаја изгледати у њиховом простору (Rocketmakers 2022). 3Д каталог који потрошачима нуди компанија Волмарт (Walmart), омогућава да се покретима прстију листају странице и да се потрошачи упознају са холограмским производима у три димензије (Tohana 2021).

Искуство бренда се преноси кроз сензације, емоције, хедонистичке и бихевиоралне реакције, перцепције и осећања. Карактеристике бренда које су директно повезане са искуством бренда су његов изглед, укус, текстура, мирис бренда и звучни запис (Ogden-Bames, Barclay 2015). Стимулисањем чула, стимулишу се и емоције, а емоције имају снажан утицај на понашање потрошача (Baltezarević 2023б). Хаптички интерфејси имају моћ да надокнаде недостатак правог додира у онлајн окружењу, а најчешћи хаптички уређаји на тржишту су вибротактилни интерфејси (Kim и др. 2013), тактилни актуатори уземљени на тело (омогућавају стискање, куцање и увртање) или хапике у ваздуху (Huisman 2017). Приликом стимулисања чула потрошача, пажња се мора посветити и најситнијим детаљима, на пример, ако је визуелни приказ бренда (2Д или 3Д) представљен на неутралној позадини, јер у том случају у уму потрошача неће бити утиска о томе како би тај производ изгледао или осећао у стварном животу (Javornik 2016). Спољни фактори из окружења који утичу на емоције потрошача и њихове оцене бренда могу на крају утицати на намере и понашање потрошача при куповини, стога ће компаније које се одлуче за имплементацију ових технологија бити корак испред свог времена и наравно испред конкуренције, пружајући својим потрошачима незаборавна сензорна искуства у интеракцији са брендovima у дигиталном окружењу.

Релативно нови уређај имерзивних технологија на тржишту Инхейл 3 (Inhale 3), развијен је да симулира чуло мириса корисника. Представља комбинацију мирисне виртуелне и проширене стварности (ВР/АР). Уређај омогућава најјединственија имерзивна искуства постављањем корисника у поглед из првог лица где он

ступа у интеракцију са одређеним виртуелним објектима. У тачном тренутку уређај почиње да испушта мирис (дим логорске ватре, лаванде, мокре земље, руже итд.) и на тај начин стимулише чула корисника, чиме корисник заиста има утисак да је у природном окружењу (Sprigg 2022). Још једна иновација у овој области је холограмски систем који користи млазове ваздуха познате као „аерохаптици“. Уређај је развијен од стране научника са Универзитета у Глазгову и креиран је са намером да реплицира осећај додира. Овај аерохаптички систем састоји се од ваздушних млазница које могу омогућити додиривање и опипавање холограмских пројекција и не захтева додатне уређаје за стварање осећаја додира код корисника. Млазница, која реагује на покрете руку, издува ваздух одговарајућом снагом, пружајући отпор који стимулише чуло додира (Tan 2021). Ова иновација заиста представља револуцију и за компаније и за потрошаче, јер сада потрошачи могу хаптично да комуницирају са виртуелним производима, осете њихове текстуре и, у том процесу, замишљају себе као будуће кориснике праве верзије тог артиска. Ускоро ће бити могуће контролисати температуру протока ваздуха како би корисници осетили топлоту (или хладноћу) површине холограмског објекта. Постоји и реална могућност додавања мириса протоку ваздуха, након чега ће корисници моћи да осете и мирис холограмских објеката (Dahiya 2021).

И поред свих неоспорних потенцијала ових технологија, тренутно нису све компаније спремне да инвестирају у овакве иновације, пре свега јер је потребно много финансијског улагања да би ови уређаји постали доступнији јавности. Главна брига потенцијалних инвеститора је споро усвајање АР међу потрошачима (изјавило је 69% испитаника у истраживању), док 58% испитаника сматра да је одсуство успостављеног тржишта такође битна препрека за нове инвестиције (Perkins Coie 2020). Током протеклих неколико година, било је доста буке око потенцијала имерзивне технологије да трансформише пословни свет. У сваком случају имерзивне технологије ће веома брзо пронаћи свој пут и то у великом стилу. У свом извештају објављеном крајем прошле године, ПwC (PwC) предвиђа да импресивне технологије имају потенцијал да допринесу повећању од 1,5 билиона долара глобалној економији до 2030. године (Dalton 2022).

ЗАКЉУЧАК

Имерзивне технологије, иако још увек нису досегле свој пун потенцијал, све више унапређују многе области друштва. Поред тога што су превасходно развијане за потребе индустрије дигиталних игара, све чешће се употребљавају у војној индустрији за виртуелну обуку војника, у медицини за обуку хирурга у сложеним хируршким операцијама и за ефикасније пружање здравствених услуга пацијентима, или у култури за виртуелне обиласке музеја или локација од великог историјског значаја. Ове технологије, наравно, нису заобишле пословни сектор. Данас, поједине светске компаније потрошачима нуде могућност да уз помоћ паметних огледала или виртуелних соба за пробу испробају њихове производе без физичког присуства или интеракције. Такође, потрошачи имају могућност да у симулираном виртуелном окружењу обиласке малопродајне објекте и у њима купују, листају тродимензионалне

дигиталне каталоге, или да уз помоћ мобилних апликација испробају како би се комади намештаја стилски уклопили у њиховим домовима.

Недавним развојем уређаја имерзивних технологија, омогућена су и мулти-сезорна искуства потрошачима у тренутку дигиталног сусрета са брендovima. Уз помоћ хаптичких рукавица (или ваздушних млазница) и слушалица са уграђеним кетрицима за симулацију мириса, потрошачи су у могућности да осете текстуре, температуру и мирисе производа. Овакво пријатно искуство повећава ангажовање и утиче на њихове одлуке о куповини. Компаније које се одлуче да овакве имерзивне технологије ставе на располагање својим потрошачима биће перципиране као иновативне и остварће конкурентску предност на тржишту. Међутим, приликом увођења оваквих технологија, компаније морају пажљиво одабрати врсту технологија која ће највише одговарати њиховом циљном тржишту и намени. Такође, морају бити свесни да увођење ове технологије захтева (још увек) значајна финансијска улагања.

Тренутно је много области које су унапредице имерзивне технологије. Оне омогућавају виртуелно окружење (за обуку, комуникацију, виртуелну посету) са смањеним ризиком и новчаним расходом, а већом брзином и ефикасношћу. Експанзија ових технологија у пословном свету, која се тренутно дешава, је свакако последица недавне пандемије, у којој су компаније, како би опште опстале на тржишту, морале да трансформишу своја пословања у кратком временском периоду, како би допреле до својих потрошача у њиховим домовима (карантину). Иако су још увек неуспостављено тржиште и споро прихватање ових технологија од стране потрошача, инвеститорима у имерзивне технологије главне бригае, према многим предикцијама у годинама које су пред нама постаће саставни део модерног друштва и значајано ће допринети развоју глобалне економије.

ЛИТЕРАТУРА:

- Baltezarević, Baltezarević 2014: Radoslav Baltezarević, Vesna Baltezarević. „Neuromarketing – a new approach to theory of communication,” In *Proceedings Management, Marketing and Communication: Current and Future Trends*, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade: Valjevoprint, pp. 259-271.
- Baltezarević 2023a: Radoslav Baltezarević. „Transforming consumer experiences with immersive technology.” *International Congress of Finance and Tax*, March 10-11, 2023, *Proceedings: IKSAD - Congress Book*, (Eds. Assoc. Prof. Dr. Mustafa Göktuğ KAYA & Prof. Dr. Haldun SOYDAL), Konya, Turkey: Iksad Publications – 2023, p.p. 344-348.
- Baltezarević 2023b: Radoslav Baltezarević. „The role of fear on consumer behavior in the digital environment.” 6. *International social sciences and innovation congress*, 25-26 February 2023, *Proceedings: ISARC - Congress Book*, (Ed. Assoc. Prof. Dr. Gökçe Cerev), Ankara, Turkey: Iksad Publications – 2023, p.p. 923-929. ISBN: 978-625-6404-68-7
- Beatrice 2021: Adilin Beatrice. „How Countries Use AR and VR in defense to Attain Warfare Supremacy?” <https://www.analyticsinsight.net/how-countries-use-ar-and-vr-in-defense-to-attain-warfare-supremacy/> (Приступљено: 26.11.2023).
- Beck, Crié 2018: Marie Beck, Dominique Crié. „I Virtually Try It ... I Want It! Virtual Fitting Room: A Tool to Increase On-Line and Off-Line Exploratory Behavior, Patronage and Purchase Intentions”. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 40, 279–286.
- Boletsis, Karahasanovic 2018: Costas Boletsis, Amela Karahasanovic. „Augmented reality and virtual reality for retail innovation.” *Magma-Tidsskrift for økonomi og ledelse*, 7:49–59.

- Brasel, Gips 2014: Adam Brasel, James Gips. „Tablets, touchscreens, and touchpads: How varying touch interfaces trigger psychological ownership and endowment.” *Journal of Consumer Psychology*, 24(2), 226-233.
- Brondi, Carrozzino, Lorenzini, Tecchia 2016: Raffaello Brondi, Marcello Carrozzino, Cristian Lorenzini, Franco Tecchia. „Using Mixed Reality and Natural interaction in Cultural Heritage Applications.” *Informatica*, 40(3), 311–316.
- Caboni, Hagberg 2019: Federica Caboni, Johan Hagberg. „Augmented reality in retailing: a review of features, applications and value.” *International Journal of Retail & Distribution Management*, 47(11), 1125–1140.
- Dahiya 2021: Ravinder Dahiya. „We created holograms you can touch – you could soon shake a virtual colleague’s hand.” <https://theconversation.com/we-created-holograms-you-can-touch-you-could-soon-shake-a-virtual-colleagues-hand-167478> (Пристапљено: 24.11.2023).
- Dalton 2022: Jeremy Dalton. „Immersive Technology and How It Could Transform the Way We Do Business”. <https://www.futurevisual.com/blog/immersive-technology/> (Пристапљено: 27.11.2023).
- Debes 2023: Mario Bou Debes. „How is Augmented Reality Affecting the Global Economy?” <https://www.designhubz.com/blog/how-is-augmented-reality-affecting-the-global-economy> (Пристапљено: 25.11.2023).
- Eonreality 2020: Eonreality. „How AR and VR Can Revitalize the Global Economy.” <https://eonreality.com/how-ar-and-vr-change-the-global-economics-conversation-3/> (Пристапљено: 25.11.2023).
- Grybś 2014: Marta Grybś. „Creating new trends in international marketing communication.” *Journal of Economics & Management*, 15:155–173.
- Griffith 2020: Will Griffith. „How digital sensory marketing is key to appealing to today’s consumer.” <https://www.marketingmag.com.au/hubs-c/how-digital-sensory-marketing-is-key-to-appealing-to-todays-consumer/> (Пристапљено: 26.11.2023).
- Hilken, de Ruyter, Chylinski, Mahr, Keeling 2017: Tim Hilken, Ko de Ruyter, Mathew Chylinski, Dominik Mahr, Debbie Keeling. „Augmenting the eye of the beholder: Exploring the strategic potential of augmented reality to enhance online service experiences.” *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(6), 884-905.
- Hilken, Heller, Chylinski, Keeling, Mahr, de Ruyter 2018: Tim Hilken, Jonas Heller, Mathew Chylinski, Debbie Isobel Keeling, Dominik Mahr, Ko de Ruyter. „Making omnichannel an augmented reality: the current and future state of the art.” *Journal of Research in Interactive Marketing*. Vol 12(4), 509-523.
- Holmes 2017: Tim Holmes. „When Neuro-marketing meets Virtual Reality.” <https://www.fourthsource.com/data/neuro-marketing-meets-virtual-reality-21971> (Пристапљено: 27.11.2023).
- Horwitz 2018: Jeremy Horwitz. „Watch Amazon’s VR kiosks transform the future of shopping,” <https://venturebeat.com/business/watch-amazons-vr-kiosks-transform-the-future-of-shopping/> (Пристапљено: 26.11.2023).
- Huisman 2017: Gijs Huisman. „Social Touch Technology: A Survey of Haptic Technology for Social Touch.” *IEEE Transactions on Haptics*, 99, 1939–1412.
- Javornik 2016: Ana Javornik. „It’s an illusion, but it looks real!’ consumer affective, cognitive and behavioural responses to augmented reality applications.” *Journal of Marketing Management*. 32, 987–1011.
- Kang, Shin, Ponto 2020: Hyo Jeong Kang, Jung-hye Shin, Kevin Ponto. „How 3D Virtual Reality Stores Can Shape Consumer Purchase Decisions: The Roles of Informativeness and Playfulness.” *Journal of Interactive Marketing*, 49, pp. 70-85.
- Katz 2019: Brigit Katz. „The Louvre’s First VR Experience Lets Visitors Get Close to the ‘Mona Lisa’” <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/louvres-first-vr-experience-lets-visitors-get-close-mona-lisa-180972435/> (Пристапљено: 27.11.2023).

- Kaushik, Gokhale 2021: Shreya Kaushik, Nilesh Gokhale. „Online Sensory Marketing: Developing Five-Dimensional Multi-Sensory Brand Experiences and its Effectiveness.” *Revista Geintec (Management, Innovation and Technologies)*, Vol. 11, No. 4, pp. 5375-5391.
- Kim, Kim, Kim, Kyung 2013: Sang-Youn Kim, Ki-baek Kim, Jaehwan Kim, Ki-uk Kyung. „A Film-Type Vibrotactile Actuator for Hand-Held Devices”, in *Haptic and Audio Interaction Design*, 7989. I. Oakley, S. Brewster, editors. LNCS, Berlin: Springer, 109–116.
- Lewis 2018: Marie Lewis. „Astronauts Practice Spacewalks Virtually.” <https://blogs.nasa.gov/commercialcrew/2018/10/23/astronauts-practice-spacewalks-virtually/> (Пристапљено: 26.11.2023).
- Load 2023: Load. „The 4 Key Benefits of Implementing VR/AR in Your Company.” <https://load.digital/blog/the-4-key-benefits-of-implementing-vr-ar-in-your-company> (Пристапљено: 24.11.2023).
- Marr 2018: Bernard Marr. „9 Powerful Real-World Applications Of Augmented Reality (AR) Today.” <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2018/07/30/9-powerful-real-world-applications-of-augmented-reality-ar-today/#42266b1c2fe9> (Пристапљено: 24.11.2023).
- Marr 2021: Bernard Marr. „10 Best Examples Of VR And AR In Education.” <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2021/07/23/10-best-examples-of-vr-and-ar-in-education/?sh=382992421f48> (Пристапљено: 22.11.2023).
- Martinez-Navarro, Bigné, Guixeres, Alcañiz, Torrecilla 2019: Jesus Martínez-Navarro, Enrique Bigné, Jaime Guixeres, Mariano Alcañiz, Carmen Torrecilla. The influence of virtual reality in e-commerce. *Journal of Business Research*. vol. 100(C), pages 475-482.
- Microsoft 2022: Microsoft. „Microsoft hololens: what is a hologram?” <https://learn.microsoft.com/en-us/windows/mixed-reality/discover/hologram> (Пристапљено: 25.11.2023).
- Moorhouse, tom Dieck, Jung 2018: Natasha Moorhouse, Claudia tom Dieck, Timothy Jung. „Technological innovations transforming the consumer retail experience: A review of literature.” In *Augmented reality and virtual reality*, pages 133–143. Springer.
- Ogden-Bames, Barclay 2015: Stephen Ogden-Bames, Danielle Barclay. „Store Sense Reclaiming the Four Walls with Sensory.” <https://www.yumpu.com/en/document/read/8414928/store-sense-reclaiming-the-four-walls-with-deakin-university> (Пристапљено: 23.11.2023).
- Olsson, Lagerstam, Kärkkäinen, Väänänen-Vainio-Mattila 2011: Thomas Olsson, Else Lagerstam, Tuula Kärkkäinen, Kaisa Väänänen-Vainio-Mattila. „Expected user experience of mobile augmented reality services: A user study in the context of shopping centres.” *Personal and Ubiquitous Computing*. 17, 287–304.
- Pantano, Di Pietro 2012: Eleonora Pantano, Loredana Di Pietro. Understanding Consumer’s Acceptance of Technology-Based Innovations in Retailing. *Journal of Technology Management and Innovation*. 7(4), 1–19.
- Papakonstantinidis, Kwiatek, Baltezarević 2021: Stavros Papakonstantinidis, Piotr Kwiatek, Radoslav Baltezarević. „The impact of relationship quality and self-service technology on company performance”. *Polish Journal of Management Studies*, 23(1): 315-326.
- Perkins Coie 2020: Perkins Coie. „2020 Augmented and Virtual Reality Survey Results.” <https://www.perkinscoie.com/en/news-insights/2020-augmented-and-virtual-reality-survey-results.html> (Пристапљено: 27.11.2023).
- Petrescu, Aversa, Akash, Corchado, Apicella, Petrescu 2017: Rely Victoria Virgil Petrescu, Raffaella Aversa, Bilal Akash, Juan Corchado, Antonio Apicella, Florian Ion Tiberiu Petrescu. „Home at airbus.” *Journal of Aircraft and Spacecraft Technology*, 1(2), 97-118.
- Precedence Research 2022: Precedence Research. “Immersive Technology Market.” <https://www.precedenceresearch.com/immersive-technology-market> (Пристапљено: 27.11.2023).
- Rauschnabel, Rossmann, tom Dieck 2017: Philipp Rauschnabel, Alexander Rossmann, Claudia tom Dieck. „An adoption framework for mobile augmented reality games: The case of Pokémon Go.” *Computers in Human Behavior*. 76, 276–286.

- Riva, Mantovani, Capideville, Preziosa, Morganti, Villani, Gaggioli, Botella, Alcañiz 2007: Giuseppe Riva, Fabrizia Mantovani, Claret Samantha Capideville, Alessandra Preziosa, Francesca Morganti, Daniela Villani, Andrea Gaggioli, Cristina Botella, Mariano Alcañiz. „Affective interactions using virtual reality: The link between presence and emotions.” *Cyberpsychol Behav.* 10(1):45-56.
- Rocketmakers 2022: Rocketmakers. „Five Benefits Of Immersive Technology For Business.” <https://rocketmakers.com/blog/five-benefits-of-immersive-technology-for-business/> (Пристапљено: 23.11.2023).
- Slater, Wilbur 1997: Mel Slater, Sylvia Wilbur. „A Framework for Immersive Virtual Environments (FIVE): Speculations on the Role of Presence in Virtual Environments.” *Presence: Teleoperators & Virtual Environments*, 6, 603-616.
- Sprigg 2022: Sam Sprigg. „OVR Technology releases its ‘INHALE 3’ Virtual Reality scent platform for mental health and wellbeing.” <https://www.auganix.org/ovr-technology-releases-its-inhale-3-virtual-reality-scent-platform-for-mental-health-and-wellbeing/> (Пристапљено: 22.11.2023).
- Statista 2023a: Statista. „Which of the following technologies, when combined with immersive technologies, will allow immersive technologies to reach mainstream adoption in businesses in the next five years?” <https://www.statista.com/statistics/1185347/improvements-immersive-technology-business-adoption/> (Пристапљено: 24.11.2023).
- Statista 2023b: Statista. „Global virtual fitting room market size in 2021, with a forecast from 2022 to 2028”. <https://www.statista.com/statistics/1232251/virtual-fitting-room-market-size/> (Пристапљено: 24.11.2023).
- Stromberg 2018: Kristy Stromberg. „Retail as entertainment: How leading brands are captivating audiences,” <https://www.forbes.com/sites/forbescommunicationscouncil/2018/04/16/retail-as-entertainment-how-leading-brands-are-captivating-audiences/#7bd28fb76867> (Пристапљено: 25.11.2023).
- Tohana 2021: Lindsay Tohana. „Advantages of Holograms and What It Means for the Future of Marketing.” <https://futureofmarketinginstitute.com/advantages-of-holograms-and-what-it-means-for-the-future-of-marketing/> (Пристапљено: 26.11.2023).
- Tran 2021: Tony Ho Tran. „Scientists Create Holograms That You Can Touch.” <https://futurism.com/the-byte/scientists-create-holograms-that-you-can-touch> (Пристапљено: 26.11.2023).
- Tremosa 2023: Laia Tremosa. „Beyond AR vs. VR: What is the Difference between AR vs. MR vs. VR vs. XR?” <https://www.interaction-design.org/literature/article/beyond-ar-vs-vr-what-is-the-difference-between-ar-vs-mr-vs-vr-vs-xr> (Пристапљено: 25.11.2023).

Radoslav V. BALTEZAREVIĆ

EFFECTS OF IMMERSIVE TECHNOLOGIES ON THE GLOBAL ECONOMY

SUMMARY

Augmented (AR), virtual (VR), and mixed reality (MR) are types of immersive technologies that create different experiences by merging the physical world with digital or simulated reality. In recent years, these technologies have increasingly found their application in modern society in simulating a wide range of activities in a virtual environment. They are applied in business, health, education, military, but also in the field of culture and entertainment. From the point of view of the global economy, immersive technologies are becoming relevant at the world level, they are increasingly used as a way of learning, training or performance in almost all areas and thus directly contribute to global development.

Immersive technologies can create an illusion by adding virtual content to real life, while the user's awareness of not being part of the real environment is minimized. In a business context, these technologies can enable unique and pleasant experiences for consumers, who in an environment beyond reality can communicate with merchants, have multi-sensory interaction with brands, or the opportunity to be directly involved in product design. These experiences have an impact on consumer engagement and on their final purchase decision. Companies that decide to implement such technologies will be positioned in the minds of consumers as innovative, which can provide them with a competitive advantage in the market and higher revenues. However, the introduction of immersive technologies also carries certain risks. It is necessary to precisely determine the forms of technology that are adapted to a certain area or target market and to be informed about all the barriers they carry with them, such as the necessity of acquiring additional equipment (haptic gloves or headsets in the case of virtual reality). Immersive technologies are still in development, additional devices are expensive and there is uncertainty as to how widespread and accessible they will be to the public. However, their positive impact on the global economy is undeniable, and by reaching their full potential in the near future, these technologies will become an inseparable part of modern society.

Keywords: immersive technologies, global economy, consumers, competitive advantage.

Борис Ј. СИЉКОВИЋ*

Академија струковних студија косовско метохијска, Лепосавић

Небојша М. ДЕНИЋ**

Природно математички факултет, Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици

НАЗНАКЕ ПРОЦЕСА ДЕДОЛАРИЗАЦИЈЕ У СВЕТУ – КРОЗ ПОСЕБАН ОСВРТ НА ЕКОНОМИЈЕ БРИКС-А

Апстракт: У овом раду биће, на основу емпиријског истраживања, на систематичан и методолошки начин представљена стања, перспективе и могућности замене долара као водеће светске валуте. У том смислу рад прати позиционирање долара као примарне валуте која се користи за међународне резерве у свету. Приказ долара као резервне валуте прати упоређивање са другим валутама и златом као и повећање удела других валута. У раду су еволуирани и компаративним анализама приказани потенцијали водећих светских економија и земаља БРИКС-а, са приказом резултата истраживања и потенцијала дедоларизације.

Кључне речи: светска економија, новац, валуте, долар, дедоларизација.

УВОД

Документован трендовима евидентан је пад доларског удела у међународним резервама од 1999. године. Пад удела америчких девизних резерви, које држе централне банке у свету, није праћен повећањем учешћа осталих традиционалних резервних валута, односно евра (Serkan, Arslanalp and Barry, Eichengreen et. al. 2022). Просечна годишња стопа раста обима трговања на кинеским берзама износила је 205% у последњих пет година, што је висок ниво у поређењу са стопом од 188% у Сједињеним Државама.

На недавно одржаном 15. самиту БРИКС-а (Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка), чланице су изразиле своју одлучност да напусте амерички долар као основно платно средство за међународну трговину. Валуте које су алтернативе долару показују да пад удела долара није био праћен повећањем удела фунте стерлинга, јена и евра и других дуготрајних резервних валута. Уместо тога, повећање удела долара је било у два правца: једна четвртина у кинески ренминби или јуан, а три четвртине у валуте мањих земаља, које су играле ограниченију улогу као резервне валуте.

* Професор струковних студија, ORCID 0000-0002-8548-4731, boris_siljkovic@yahoo.com

** Ванредни професор, ORCID 0000-0003-2584-259X, nebojsa.denic@pr.ac.rs

Одлука 15. самита БРИКС-а представља озбиљно подривање економске доминације Сједињених Америчких Држава у свету. Управо из разлога што је добар део своје моћи у свету Вашингтон заснивао на томе што је управо његова валута, која је према чланицама БРИКС-а одавно без покрића, главно платно средство. После овакве одлуке БРИКС-а ситуација на међународном тржишту се може из корена променити.

ПРИКАЗ ЛИТЕРАТУРЕ

Током протеклих тридесет пет година, Кина је била једна од најбрже растућих успешних економија у смислу стопе раста (Куртовић 2018: 4). Улазак Кине у Светску трговинску организацију (СТО) децембар 2001. године означио је почетак нове ере, где још увек можемо да посматрамо растућу конкуренцију страних финансијских институција и све чешће токове капитала (Allen, Qian 2014). Релативни пад пољопривредног сектора је убрзан страном конкуренцијом због смањења царина на пољопривредне производе, али је укупан ефекат уласка у СТО на индустрију Кине ограничен (Chow 2018). Предвиђања Међународног монетарног фонда из 2014. године да ће Кина престићи Сједињене Државе и постати највећа светска економија у смислу паритета куповне моћи су се обистинила пошто је Кина постигла своје циљеве упркос лошим финансијским тржиштима и неефикасним правним системима (Allen, Qian 2014). Једну од кључних карактеристика еволуције система међународних резерви у последњих двадесет година представља континуирано удаљавање од долара, и проналажење алтернатива и резервних валута. Ова запажања дају наговештаје о томе како би се међународни систем могао развијати у будућности (Arslanalp, Eichengreen, Simpson-Bell 2022).¹

Ако то сагледамо кроз економски најаче економије света САД, ЕУ и Кине из 2023. године долар се процењује на 88% свих међународних трансакција, евро са 31% је само скроман конкурент (пошто трансакција може укључивати две валуте, укупан број може да пређе 100%). Евро, за разлику од долара, никада неће бити везан за једну националну владу. Јуан се процењује на само 7% од укупног броја међународних трансакција а чини се да Кина није вољна да отвори своја тржишта капитала, јер би то могло довести до брзог одлива капитала и могуће финансијске кризе. Али без отворених тржишта капитала, јуан није јак кандидат за глобалну резервну валуту.²

С обзиром на величину кинеске економије, кинески банкарски систем се значајно проширио током протекле деценије (Сиљковић 2016). Консолидована имовина банкарског система (укључујући средства у кинеским прекоморским филијалама и подружницама банака) одговарала је око 240% БДП-а на крају 2011. године у односу на око 200% на почетку 21. века, као што је приказано на слици 3 испод

1 Извор: <https://ideas.repec.org/p/imf/imfwpa/2022-058.html>

2 Извор: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2023-04-13/the-dollar-rules-the-world-now-and-for-the-foreseeable-future>

(Allen, Qian 2014). Сједињене Америчке Државе кроз долар су чиниле већину глобалних девизних резерви у последњих 60 година, замењујући британску фунту стерлинг у већем делу послератне ере, до краја 20 века. Очекује се да ће Кина до 2030. године постати највећа светска економија (иза Тајвана и Јужне Кореје) међу више од 200 економија у развоју, која ће се успешно развијати од економије са ниским дохотком у економију са високим дохотком након Другог светског рата (Lin, Shen 2018). У том смислу је врло интересантна позиција кинеског јуана у светским девизним резервама централних банака света и то: 2015-0,7%, 2016-1,2%, 2017-1,8%, 2018-1,9%, 2019-2,2% и 2,3 % 2020. године.³

Према часопису British Bankers, Кина је 2010. године имала осамдесет четири банке које су биле рангиране међу 1.000 највећих банака на свету. Њихова укупна актива чинила је чак 9% активе 1.000 банака, а добит пре опорезивања износила је 25%.

Потврду изнетог имамо кроз Уједињено Краљевство и фунту стерлинг која је стагнирала на око 35 процената глобалних резерви до 1960. са отприлике 70 процената из 1940. године (RBC Wealth Management, Bloomberg, International Monetary Fund, Bank of England, Statista, GovInfo, Atul Bhatia, april 2023., Is the U.S. dollar still a viable reserve currency?).⁴

Табела 1. Промене девизних резерви централних банака света у кључним валутама од 1900 до 2020. године

1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
	–	33,4 USD	35,6 USD	27,9 USD	32,0 USD	62,0 USD	84,8 USD	57,8 USD	48,3 USD	71,3 USD	62,6 USD	59,0 USD
61,8 GBP	52,2 GBP	50,6 GBP	49,0 GBP	68,9 GBP	58,1 GBP	34,9 GBP	10,0 GBP	2,3 GBP	2,4 GBP	2,7 GBP	3,8 GBP	4,7 GBP
–	–	–	–	–	–	–	–	17,3 (ecu)	11,3 (ecu)	18,7 (euro)	24,4 (euro)	21,2 (euro)
14,8 DM	15,8 DM	4,3 DM	1,0 DG	0,3 DG	0,2 DG	0,1 DG	1,9 DM	13,0 DM	19,4 DM	–	–	–
17,6 FF	25,6 FF	8,5 FF	12,2 FF	2,1 FF	1,7 FF	1,3 FF	0,8 FF	0,9 FF	2,6 FF	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	0,0 YPY	4,7 YPY	9,3 YPY	5,6 YPY	3,6 YPY	6,0 YPY
–	–	–	4,8 CHF	0,8 CHF	0,5 CHF	0,3 CHF	0,7 CHF	2,1 CHF	0,8 CHF	0,3 CHF	0,1 CHF	0,2 CHF
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2,3 CIN.R.Y

Извор: <https://www.visualcapitalist.com/cp/how-reserve-currencies-evolved-over-120-years/> присту-
пљено 11.02.2024.

3 Извор: <https://www.visualcapitalist.com/cp/how-reserve-currencies-evolved-over-120-years/>

4 Или доступно <https://www.rbcwealthmanagement.com/en-asia/insights/is-the-us-dollar-still-a-viable-reserve-currency>

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДОЛАРА И РЕЗЕРВНИХ ВАЛУТА

Долар је добио већу улогу 1944. године када су 44 земље потписале споразум из Bretton Woods система стварајући колективни међународни режим размене валута везан за амерички долар који је, пак, био везан за цену злата. До касних 1960-их европски и јапански извоз постали су конкурентнији извозу САД-а. Широм света постојала је велика понуда долара, што је отежавало покриће долара златом. Крај Bretton Woods система: 1960-их и 1970-их, САД је доживео високу инфлацију и све већи јавни дуг због Вијетнамског рата и разних социјалних програма. Ови економски притисци довели су до смањења поверења у амерички долар, што је подстакло неколико земаља да захтевају конверзију својих долара у злато. Председник Нихон прекинуо је директну конвертибилност америчких долара у злато 1971. године што је био крај Bretton Woods система. Тиме је укинут и златни стандард и ограничење количине валуте, која се може штампати. Иако је остао међународна резервна валута, амерички долар од тада све више губи своју куповну моћ.⁵

Удео долара у девизним резервама достигао је врхунац око распада Bretton Woods система, изгубивши удео у том периоду углавном на евро, јен и канадске и аустралијске доларе. До 1977. године долар је достигао врхунац од 85% као преовлађујућа валута у девизним резервама у свету. Од 2000. године, пондерисане резерве долара су опале са приближно 73% резерви на 58% на крају четвртог квартала 2022.⁶ Ово је релативно низак ниво у последњих неколико деценија, а тај тренд се убрзава. Ово нам потврђују и подаци ММФ-а. Удео долара у алоцираним девизним резервама у четвртом тромесечју 2022. био је 58,4%, а не 47%, према најновијој ММФ-овој бази података о валутном систему службених девизних резерви (COFER). То је било готово непромењено у односу на 58,5% у четвртом тромесечју 2021. године последњем COFER-а пре финансијских санкција Г7 (Група седам најнапреднијих економија: Сједињене Америчке Државе, Јапан, Немачка, Француска, Велика Британија, Италија и Канада). Русији проценти учешћа резерви у глобалним валутама су отприлике 60%-20%-5%-5%-10%, респективно за долар - евро - британску фунту – јен - остатак.

Иако нема сумње да остаје на врху, удео долара у издвојеним девизним резервама је опао у последњих неколико деценија, са више од 70% у 2001. годину.⁷

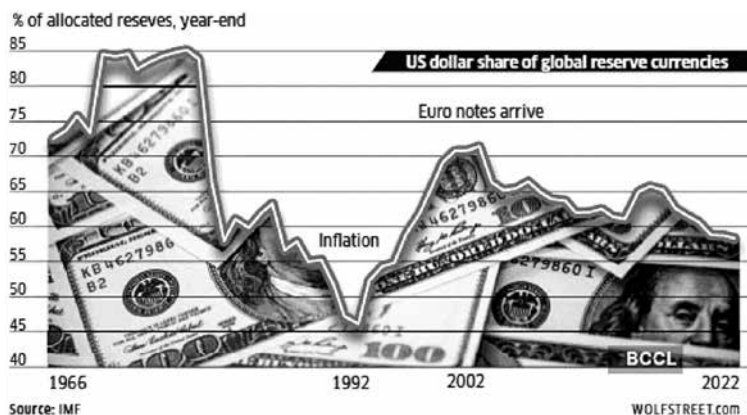
Ово смањење је навело неке стручњаке да се запитају да ли можда доживљавамо дедоларизацију.⁸

5 Извор: <https://www.visualcapitalist.com/de-dollarization-countries-seeking-alternatives-to-the-u-s-dollar/>

6 Извор: <https://www.cfr.org/background/dollar-worlds-currency>

7 Извор: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/06/01/blog-dollar-dominance-and-the-rise-of-nontraditional-reserve-currencies>

8 Извор: <https://intpolicydigest.org/the-platform/is-de-dollarization-a-global-trend>

Слика 1. Удео долара у девизном резервама 1956-2022. године

Извор: <https://economictimes.indiatimes.com/wealth/invest/the-de-dollarization-trend-is-accelerating-how-it-will-impact-your-investments/articleshow/100206309.cms> приступљено 11.02.2024.

Ипак и поред свега мало је вероватно да ће се окончати доминација долара у наредној деценији. Процена величине и састава кинеског небанкарског кредитног посредовања је изузетно тешка и као резултат тога она се креће у широком распону. У 2013. години његова вредност се кретала од 5 до 46 тр. РМБ (0,7-6,9 трилиона долара), што је еквивалентно између 8 и 80% БДП-а у то време. Сектор је и даље мали у односу на БДП у поређењу са развијеним економијама, иако се његов удео у глобалном богатству брзо повећао од кризе (Gruin, Knaack 2020).

Досадашњи подаци о глобалној резервној валути сугеришу да је прелазак са једне глобалне валуте на другу, често спор и суштан, обично траје деценијама (Табела 2.). Разговори о дедоларизацији имају постоји већ неко време. Упркос томе, удео УСД у глобалним резервама централне банке износи око 60% од 2022.

Табела 2. Глобане резервне валуте економија света у последњих 120 година

Економија / валута	Број година трајања светске резервне валуте	
САД	1920 – до данас	
Уједињено Краљевство	1815–1920	105 година
Француска	1720–1815	95 година
Холандија	1640–1720	80 година
Шпанија	1530–1640	110 година
Португалија	1450–1530	80 година

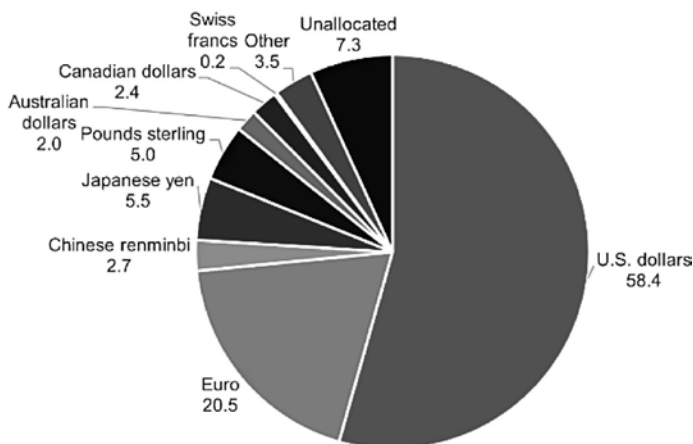
Извор https://www.ambit.co/public/Newsletter_May_0523_INR_FINAL..pdf

Истраживања указују да би укидање долара као главне валуте за међународну трговину могло довести до трговинског дисбаланса, јер би Америка изгубила своју тренутну предност штампања новца за плаћање увоза. Такође, губитак статуса главне светске валуте могао би ослабити дипломатски и економски утицај САД у међународним питањима.

Табела 3. Удео долара у девизним резервама у свету крајем 2022. године

Економија / валута	Удео у девизним резервама света (у %)
САД / амерички долар	58,4
Европска унија / еуро	20,5
Јапан / јен	5,5
Велика британија / фунта стерлинг	5,0
Кина / кинески ренминбија или јуан	2,7
Канада / канадски долар	2,4
Аустралија / аустралијски долар	2,0
Швајцарска / швајцарски франак	0,2
Остало	3,5

Извор: <https://www.cfr.org/backgrounder/dollar-worlds-currency> приступљено 11.02.2024.

Слика 2. Удео долара у девизним резервама у свету крајем 2022. године

Извор: Међународни монетарни фонд 2022

Као што се препознаје кроз табелу 1 и слику 2 амерички долар је био пожељна валута за инвеститоре током велике финансијске кризе 2007-2009. године и пандемије изазване Корона вирусом COVID 19, 2018-2020. године као валута „сигурног уточишта“. Супротно, током глобалне економске кризе 1929-1933. године, долар није била пожељна валута за улагаче. Насупрот томе од 1929-1933. године британска фунта стерлинг, је била пожељна за улагаче за разлику од америчког долара. Нови поглед, усред економских превирања повезаних са здравственом кризом и пандемијом корона вируса 2019. и 2020. инвеститори су тражили америчке доларе али са извесном задршком, очекујући да ће долар задржати своју вредност.

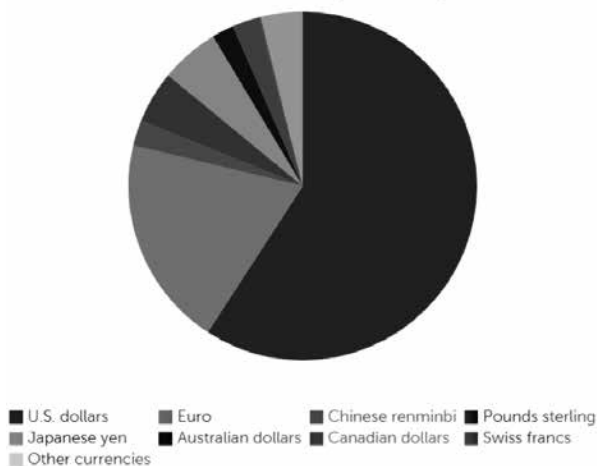
Табела 4. Промене главних валута света у времену економске, финансијске и „нове“ здравствене кризе

Економска криза	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.
Долар САД	51,0	45,4	35,2	37,8	34,3	33,7
Фунта Стерлинг	38,9	47,8	49,3	50,0	54,2	54,0
Валута	2007	2008	2009	2018	2019	2020
Долар САД	63,9	62,2	62,1	61,7	60,2	59,0
Фунта Стерлинг	4,8	4,2	4,1	4,4	4,6	4,7
Еуро	26,2	26,5	26,6	20,7	20,8	21,2

Извор: James Eagle, Here's How Reserve Currencies Have Evolved Over 120 Years или <https://www.visualcapitalist.com/cp/how-reserve-currencies-evolved-over-120-years/> приступљено 11.02.2024.

Према ММФ-у, до краја 2022. више од 58% светских девизних резерви је у доларима. Једна петина је у еврима 21,2% а скоро 5% у британским фунтама и 2,69% у кинеским јуанима (ренминби). Отприлике 80 година амерички долар је играо улогу главне међународне резервне валуте и главног средства плаћања у глобалној трговини. Међутим, у протекле две деценије, удео глобалних резерви у америчким доларима пао је са 73% у 2001. на 58% у 2023, према неким проценама. Иако долар наставља да доминира светском трговином – са једне стране од 88% свих трговина од априла 2022. – међународни играчи постепено прелазе на алтернативне валуте. Познато је да би мања потражња за доларима могла смањити стране инвестиције у америчке обвезнице и друге инструменте, што би могло отежати финансирање дуга и инфраструктурних пројеката.

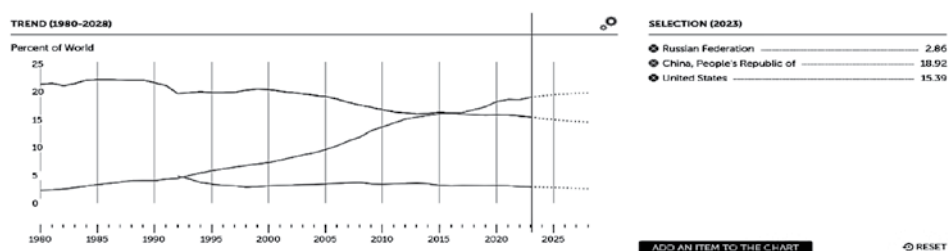
World - Allocated Reserves by Currency for 2023Q3

Слика 3. Алокација светских девизних резерви крајем 2022. године

Извор <https://data.imf.org/?sk=e6a5f467-c14b-4aa8-9f6d-5a09ec4e62a4> приступљено 11.02.2024.

На недавно одржаном 15. самиту земаља БРИКС-а донете су одређене одлуке са циљем спречавања глобалне доминације долара као неприкосноване валуте. Многи признати стручњаци у свету, међу којима и економски експерт Крис Харт, извршни директор Импакт групе, изнели су мишљење о овој тематици. Управо је Крис Харт истакао да се глобални финансијски систем базиран на долару у ствари темељи на живом песку. Користимо долар јер алтернативе за сада немамо, али би БРИКС валута подржана златом могла да буде та алтернатива, будући да евро није испунио своје потенцијале. Удео Кине у глобалној трговини приближава се петини или 18,92%, уз учешће доприноса светским девизним резервама од 3%, док је удео САД-а нешто више од 15%. Ово повећано присуство и утицај даје Пекингу и Народној Републици Кини извесну дозу самопоуздања „дедоларизацији“ али и „јуанаизација“, која је ипак процес.

Слика 4. Удео САД, Кине и Русије у глобалној трговини 2023. године

Извор: <https://factcheck.bg/en/the-lies-of-kremlin-about-the-de-dollarization-of-the-global-economy/> приступљено 11.02.2024.

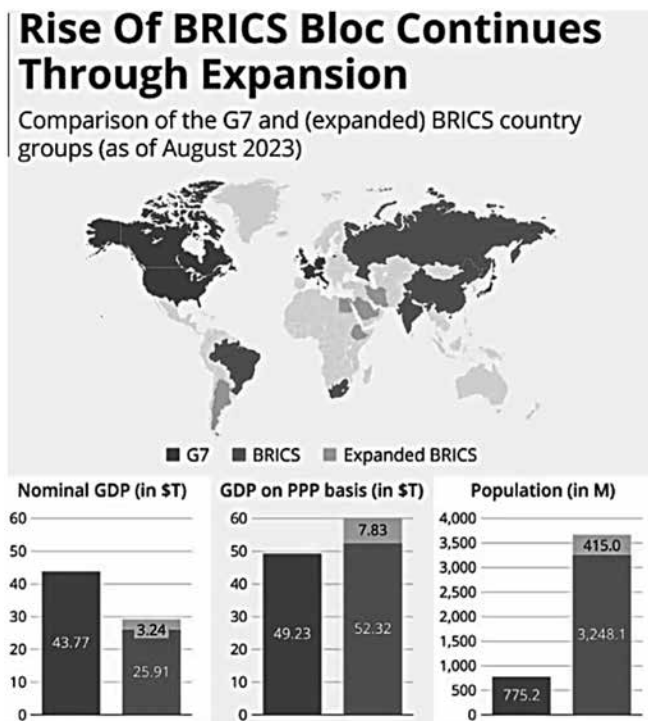
Оно што је кључно напоменути јесте да док је удео БДП-а земаља Г7 заснован на ППП смањен са 50,42% светског БДП-а 1982. на 30,39% у 2022. години, удео БДП-а земаља БРИКС-а порастао је са 10,66% у 1982. на 31,59% 2022. Удео индијског БДП-а у светском БДП-у повећао се са 2,98% у 1982. на 7,21% у 2022. години. Осврнувши се на Нову развојну банку (НРБ), чија је шефица Дилма Русеф најавила проширење, Харт каже да банка БРИКС-а може да постане алтернатива Међународном монетарном фонду и Светској банци јер има подршку много моћних економија, моћнијих од Г7. БРИКС банка постаје моћна институција са златом као основом и локалним валутама којима се тргује и тако смањују трошкови трговине и повећава капацитет економија јер се уклањају ризици као што су, на пример, каматне стопе у САД, чија економија већ деценијама није стабилна.

Са постепено унапређеним правним системом и правилима трговања, кинеско тржиште капитала достигао је међународни стандард. Што се тиче тржишта акција, Кина сада има трећу највећу тржишну капитализацију на свету (Pan, Mishra 2018).

Познато је да је више од 40 земаља изразило интересовање за придруживање БРИКС савезу, а чак 23 државе су поднеле захтев за чланство. Ови чланови, заједно са оснивачима савеза, деле заједнички циљ окончања хегемоније САД и стварања праведнијег светског економског поретка. Уместо ослањања на долар, ове земље желе да обављају трговину користећи сопствене националне валуте.

Анализа ММФ-а открива да се удео земаља БРИКС-а у глобалном БДП-у по ППП изједначио са уделом земаља Г7 у 2020. години тзв. пандемије. Тако је од

осамдесетих било потребно скоро 40 година да БРИКС сустигне Г7 и након 2020. године БРИКС је надмашио Г7. Према ММФ-у, економије БРИКС-а ће ове 2023. године заједно чинити 32,1 одсто глобалног БДП-а. То је више од само 16,9 одсто из 1995. године и више од удела Г7 од 29,9 одсто. Земље Брикса, са 3,24 милијарде људи, чине 40 одсто светске популације – док 0,8 милијарди Г7 чини 10 одсто.⁹

Слика 5. Успон БРИКС-а у односу на земље Г7

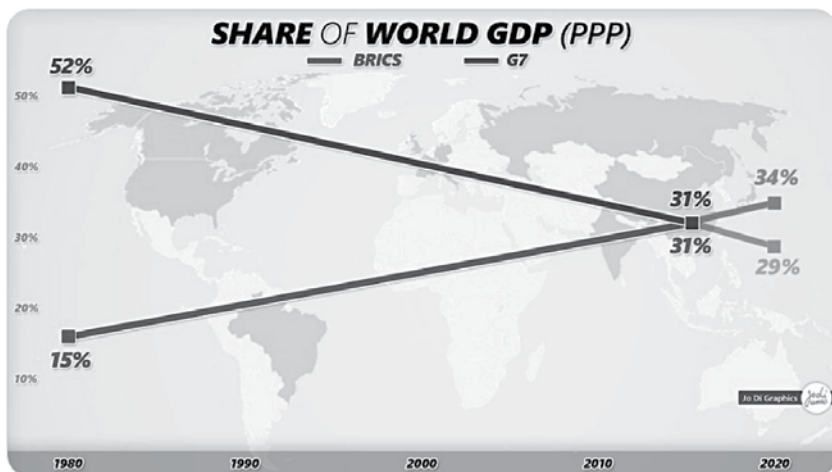
Извор: ММФ, 2023, <https://www.statista.com/chart/30638/brics-and-g7-share-of-global-gdp/>

Извор: Светска банка <https://imageio.forbes.com/specials/images/imageserve/64e897953b1a0ffdc14af6bb/20230825-Extended-BRICSvsG7-Forbes1/960x0.jpg?height=888&width=711&fit=bounds> приступљено 11.02.2024.

На 15. самиту БРИКС-а на којем су присуствовали представници 67 држава, укључујући 53 из Африке, указало се на широку подршку овом покрету. Оснивачи БРИКС-а су уједињени у жељи да савез постане моћан економски блок који може конкурисати западном свету. Према подацима ове земље чине више од 40% светске популације, обухватају више од четвртине укупне територије света, и процењује се да ће њихов заједнички БДП чинити значајан удео глобалног БДП-а. Од осамдесетих година удео земаља Г7 у глобалном БДП-у константно опада сваке године, док удео земаља БРИКС-а у глобалном БДП-у константно расте сваке године. Са реалним растом БДП-а од 6,1%, ММФ јасно примећује да је учинак Индије у БДП-у заснован

⁹ Извор: <https://businessday.ng/world/article/brics-nations-to-account-for-32-1-of-global-gdp-in-2023-report>

на ИПП пар екселенс. Због свих ових околности дедоларизација је процес који се дешава. ЦАГР удела БРИКС БДП-а у светском БДП-у од 1982. до 2022. расте за 2,75% годишње, Г7 пада на -1,26% годишње, док Индија расте за 2,22% годишње.

Слика 6. Удео у свету Г7 и БРИКС

Извор: <https://twitter.com/jodigraphics15/status/609680271043133441/photo/1> приступљено 11.02.2024.

Са овим учинком, економска доминација у светском БДП-у лежи у БРИКС-у који такође има 41% светске популације, при чему Индија, најмногољуднија земља на свету, има удео од 17,7% светске популације.

Табела 5. Удео Кине, Индије и економија Г7 у светском БДП-у

Држава	Удео у светском БДП
Кина	18,58%
САД	15,47%
Индија	7,21%
Јапан	3,78%
Немачка	3,29%
Велика Британија	2,33%

Извор: <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/economic-policy/how-brics-countries-have-overtaken-the-g7-in-gdp-based-on-ppps/> приступљено 11.02.2024.

ПАРАДИГМЕ ДЕДОЛАРИЗАЦИЈЕ

Многе земље су већ предузеле кораке ка смањењу своје зависности од америчког долара, прелазећи на алтернативне системе плаћања и трговину у националним валутама. Ово није само политичка одлука већ и практичан потез усмерен ка већој независности од доминације једне валуте.

Појам дедоларизација се односи на смањење зависности светске економије и економских токова од америчког долара. То се односи, не само на међународну трговину, већ и резерве валута, укључујући и финансијске трансакције. У том смислу чланице савеза наглашавају да осим економске димензије, БРИКС такође промовише тимски приступ међународним односима и одбацује „блоковски“ приступ. Савез се првенствено залаже за инклузивна решења и сарадњу са циљем развоја свих земаља чланица. У том смислу кључну улогу има Нова развојна банка (НДБ), позната као БРИКС банка, подржавајући финансирање и позајмљивање у локалним валутама. Да је дедоларизација процес и да захтева одређено време потврђује глобални БДП економија Г7 и економија БРИКС-А.

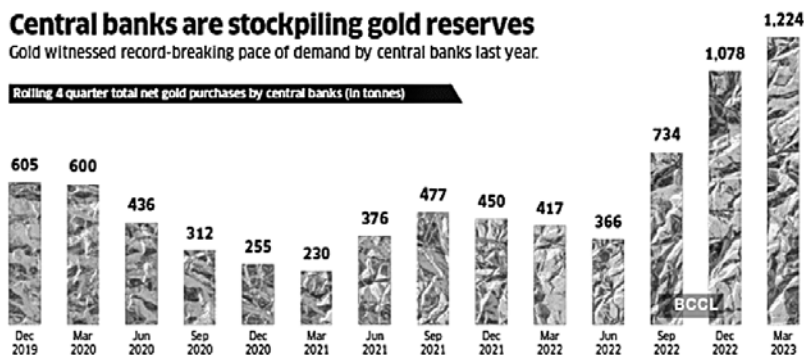
Табела 6. Компарација глобалног БДП

Глобални БДП	1992	2002	2012	2022
БРИКС	16.45%	19.34%	28.28%	31.67%
Г7	45.80%	42.34%	32.82%	30.31%

Извор: <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/economic-policy/how-brics-countries-have-overtaken-the-g7-in-gdp-based-on-ppps/> приступљено 11.02.2024.

Поједини аутори наглашавају неповратан процес дедоларизације у међународним трансакцијама међу земљама чланицама БРИКС-а, наглашавајући да Нова развојна банка БРИКС-а има кључну улогу у овом прелазу ка националним валутама, пружајући алтернативу западним финансијским институцијама. У целини, одлука чланица БРИКС-а да постепено напусте долар као платно средство означава почетак краја економске доминације САД у свету. Овај моћан савез се усредсређује на стварање праведнијег и равнотежнијег глобалног економског система, нудећи алтернативу постојећем статусу quo.

Постпандемијски период у свету у процесу дедоларизације карактерише пораст улагања у злато што ствара дозу извесне резерве ка долару, што је случај у централним банкама широм света. Једна од појава дедоларизације може довести до повећања тражње за златом као и растом цена злата у свету.

Слика 7. Централне резерве и гомилање злата

Извор: <https://economictimes.indiatimes.com/wealth/invest/the-de-dollarization-trend-is-accelerating-how-it-will-impac> приступљено 11.02.2024.

Америка излази из периода незапамћене релаксираности монетарне политике, штампајући доларе без јасног и материјалног покрића. Америка више троши него што производи, трошкове пребацује на остатак света, што отвара нове могућности за појаву нових ратних сукоба. Постоји негативан став већине земаља према америчком долару, а његова доминантна употреба омогућава да САД контролишу светске финансијске токове и да апсолутно самостално уводе санкције било којој земљи на свету. Међутим, и поред очигледног напретка осталих резервних валута, долар и даље држи примат у светским оквирима.

Слика 8. Неприкосновеност долара на светском нивоу

Извор: <https://economictimes.indiatimes.com/wealth/invest/the-de-dollarization-trend-is-accelerating-how-it-will-impac> приступљено 11.02.2024.

Економски утицај земаља БРИКС-а такође постаје све привлачнији за економије широм света усред ризика. У 2022. години земље БРИКС-а су чиниле више од 25,6 одсто глобалног БДП-а, а очекује се да ће групација допринети више од 50 одсто до 2030. Огроман тржишни потенцијал, обилни ресурси и регионална сарадња учинили су механизам сарадње БРИКС-а јаким магнетом за глобалне инвеститоре. Земље БРИКС-а надмашиле су Групу седам (Г7) у смислу бруто домаћег производа (БДП) израчунатог на основу паритета куповне моћи (ППП).

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Валуте које су алтернативе долару показују да пад удела долара није у значајној мери био праћен повећањем удела фунте стерлинга, јена и евра, других дуготрајних резервних валута. Током протеклих тридесет пет година, Кина је била једна од најбрже растућих успешних економија у смислу стопе раста.

Процес дедоларизације може имати далекосежне последице, посебно на тржиште злата, чија се цена традиционално одређује у доларима. Криза поверења у амерички долар, огледа се у драстичном скоку потражње за златом од стране глобалних централних банака, које купују злато јер се плаше последица коришћења долара као оружја у глобалним геополитичким сукобима. Губитак статуса долара као резервне валуте може отежати САД-у повољно задуживање и финансирање буџета, будући да би мања потражња за доларима могла повећати каматне стопе. Такође смањење вредности долара као резултат мање потражње могло би проузроковати инфлацију и присилити Америчку централну банку да подигне каматне стопе како би одржала стабилност валуте. Анализа ММФ-а открива да се удео земаља БРИКС-а

у глобалном БДП-у по ППП изједначио са уделом земаља Г7 у 2020. години тзв. пандемије. Према ММФ-у, економије БРИКС-а ће ове 2023. године заједно чинити 32,1 одсто глобалног БДП-а. То је више од само 16,9 одсто из 1995. године и више од удела Г7 од 29,9 одсто. Земље БРИКС-а. са 3,24 милијарде људи, чине 40 одсто светске популације – док 0,8 милијарди Г7 чини 10 одсто.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања показују да се у овом новом светском поретку неминовно повећава геополитички значај земаља БРИКС-а. Утицај ових великих економија у успону је и незаустављив у међународним пословима, јер су према показатељима заједно недавно премашили комбиновани БДП Г7. Познато је да БРИКС покрива преко 40 одсто светске популације и око трећине копнене масе, а све више се ова доминација над Г7 огледа у смањивању јаза у БДП-у. Комбиновани БДП земаља чланица Г7 чинио је око 46% глобалне економије у 2017. према подацима Међународног монетарног фонда, што је пад са 52% у 2009; такође укупан БДП земаља БРИКС-а чинио је 23 одсто глобалне економије у 2017. години, у односу на око 16 одсто у 2009.

У перспективни чланице БРИКС-а утичу преко своје монетарне и трговинске политике. Нарочито је приметна промоција употребе њихових националних валута у како билатералној тако и у регионалној трговини. У том смислу се диверсификацију њихове валутне резерве, смањујући зависност од долара што представља тзв. процес дедоларизације. Перспективе указују на то да ће, како се буде смањивала доминација долара, поред других резервних валута, злато постајати све атрактивнија опција за централне банке и инвеститоре, управо као средство за диверсификацију ризика, што ће неминовно довести до повећане потражње злата и раста цена злата, што је нарочито приметно у условима актуелне кризе и резултата, који показују нагло повећање девизних резерви великих економија у свету.

ЛИТЕРАТУРА

- Allen, Qian 2014: Franklin Allen, Jun Qian. (2014). *China's Financial System and the Law*. Cornell International Law Journal, 47 (3), 499–553.
- Arslanalp, Eichengreen, Bell 2022: Serkan Arslanalp, Barry J. Eichengreen, Chima Simpson-Bell. *The Stealth Erosion of Dollar Dominance: Active Diversifiers and the Rise of Nontraditional Reserve Currencies*, IMF Working Papers 2022/058, International Monetary Fund. <https://ideas.repec.org/p/imf/imfwpa/2022-058.html>
- Barry 2014: Eichengreen Barry. *International Currencies Past, Present and Future: Two Views from Economic History*. - Bank of Korea Working Paper No.2014-31 <https://ssrn.com/abstract=2580651> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2580651>, <https://www.cfr.org/backgrounder/dollar-worlds-currency>
- Gruin– Knaack 2020: Julian Gruin–Peter Knaack. *Not Just Another Shadow Bank: Chinese Authoritarian Capitalism and the 'Developmental' Authoritarian Capitalism and the 'Developmental'.* New Political Economy, 25(3), 370–387.
- Eagle 2021: James Eagle. *Here's How Reserve Currencies have Evolved Over 120 Years*. – Visual Capitalist. 2021. <https://www.visualcapitalist.com/cp/how-reserve-currencies-evolved-over-120-years/>

- IMF 2023: *World Currency Composition of Official Foreign Exchange Reserves*. International Monetary Fund.
- Kurtović, Siljković, Denić, Petković, Mladenović, Mladenović, Milovančević 2018: Safet Kurtović, Boris Siljković, Nebojša Denić, Dalibor Petković, Svetlana Sokolov Mladenović, Igor Mladenović, Miloš Milovančević. *Exchange rate pass-through and Southeast European economies*. Physica A: Statistical Mechanics and its Applications, Elsevier, vol. 503(C), p.p. 400. <https://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/106415.pdf>.
- Lin, Shen 2018: Justin Yifu Lin, Zhongkai Shen. *Reform and development strategy*. China's 40 Years of Reform and Development: 1978-2018. Ur. V R. Garnaut, L. Song & C. Fang. Canberra: Australian National University Press, 117–35.
- Pan, Mishra 2018: Lei Pan, Vinod Mishra. *Stock market development and economic growth: Empirical evidence from China*. Economic Modelling, 68 (1), 661–673.
- RBC Wealth Management 2023: Bloomberg, International Monetary Fund, Bank of England, Statista, GovInfo, Atul Bhatia, april 2023., *Is the U.S. dollar still a viable reserve currency?* <https://www.rbcwealthmanagement.com/en-asia/insights/is-the-us-dollar-still-a-viable-reserve-currency>
- Siljković, Barjaktarović, Denić 2016: Boris Siljković, Miljana Barjaktarović, Nebojša Denić. *Osiguranje depozita i ulaganja u obnovljive Иззоор енергије у исламском bankarstvu*. Ecologica, NO 82, Naučno stručno društvo za заштиту животне средине Србије, ISSN 0354-3285, str. 371
- Tan, Floros 2012: Yong Tan, Christos Floros. *Bank profitability and inflation: the case of China*. *Journal of Economic Studies*, Vol. 39 No. 6, pp. 675-696. <https://doi.org/10.1108/01443581211274610>
- Chow 2018: Gregor C. Chow. *China's economic transformation*. China's 40 Years of Reform and Development: 1978-2018. Ur. V R. Garnaut, L. Song & C. Fang. Canberra: Australian National University Press, 93–116.
- Weiss 2022: Colin Weiss. *Geopolitics and the U.S. Dollar's Future as a Reserve Currency*, Number 1359, Board of Governors of the Federal Reserve System International, Finance Discussion Papers <https://www.federalreserve.gov/econres/ifdp/files/ifdp1359.pdf>

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- BRICS nations to account for 32.1% of global GDP in 2023 — Report <https://businessday.ng/world/article/brics-nations-to-account-for-32-1-of-global-gdp-in-2023-report/> . [07.03.2024.]
- De-Dollarization: Countries Seeking Alternatives to the U.S. Dollar <https://www.visualcapitalist.com/de-dollarization-countries-seeking-alternatives-to-the-u-s-dollar/> . [07.03.2024.]
- Exploring De-Dollarization In A Multi Polar World https://www.ambit.co/public/Newsletter_May_0523_INR_FINAL.pdf . [07.03.2024.]
- Share of world GDP (PPP) <https://twitter.com/jodigraphics15/status/609680271043133441/photo/1> . [07.03.2024.]
- The Dollar: The World's Reserve Currency <https://www.cfr.org/backgroundunder/dollar-worlds-currency> [07.03.2024.]
- The lies of Kremlin about the “de-dollarization” of the global economy <https://factcheck.bg/en/the-lies-of-kremlin-about-the-de-dollarization-of-the-global-economy/> . [07.03.2024.]
- The Rise of the BRICS <https://www.statista.com/chart/30638/brics-and-g7-share-of-global-gdp/> . [07.03.2024.]
- Here's How Reserve Currencies Have Evolved Over 120 Years <https://www.visualcapitalist.com/cp/how-reserve-currencies-evolved-over-120-years/> . [07.03.2024.]
- How BRICS countries have overtaken the G7 in GDP based on PPPs <https://timesofindia.india-times.com/blogs/economic-policy/how-brics-countries-have-overtaken-the-g7-in-gdp-based-on-ppps/> . [07.03.2024.]

Boris J. SILJKOVIĆ
Nebojša M. DENIĆ

INDICATIONS OF THE DE-DOLLARIZATION PROCESS IN THE WORLD
- THROUGH A SPECIAL REVIEW OF BRICS ECONOMIES

SUMMARY

In this paper, on the basis of empirical research, the conditions, perspectives and possibilities of replacing the dollar as the world's leading currency will be presented in a systematic and methodological way. In this sense, the paper follows the positioning of the dollar as the primary currency used for international reserves in the world. The presentation of the dollar as a reserve currency follows the comparison with other currencies and gold as well as the increase in the share of other currencies. In the paper, the potentials of the world's leading economies and BRICS countries were developed and presented through comparative analysis, with a presentation of research results and the potential of de-dollarization.

Keywords: world economy, money, currencies, dollar, de-dollarization.

Ненад П. РАДИВОЈЕВИЋ*

Правни факултет у Новом Саду

Универзитет у Новом Саду

ПРИВАТНО ОБЕЗБЕЂЕЊЕ И ТРАНСПОРТ НОВЦА И ДРУГИХ ВРЕДНОСТИ У ФРАНЦУСКОЈ – ИСТОРИЈСКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ

Айсџпракџ: Изазови са којима се суочава већина држава данас јесте и усвајање одговарајућег правног оквира којим би се најважнија питања делатности приватне безбедности регулисала. Свакако да једно од тих питања јесу и услуге које приватне безбедносне компаније пружају, међу које спада и делатност обезбеђења транспорта новца и других вредности.

Француска као држава чланица Европске уније има специфичан правни оквир. Анализа правног оквира којим је уређена делатност приватног обезбеђења када је у питању транспорт новца и других вредности јесте предмет овог рада. С тим у вези, посебно ће бити анализиран историјски развој правног оквира. Такође, биће анализиране и одредбе тренутно важећег Законика о унутрашњој безбедности (*Code de la sécurité intérieure*), којима су, између осталог, уређена следећа питања: вршење послова (обезбеђења) транспорта новца и других вредности; услови које треба да испуни транспортно возило; врсте транспортних возила; посада транспортног возила; ношење униформе, заштитног прслука и оружја и системи техничке заштите.

Кључне речи: приватно обезбеђење, транспорт новца и других вредности, правни оквир, Француска.

1. УВОД

Тренд раста (индустрије) приватне безбедности је захватио готово све савремене државе, па тако и државе Европе и државе чланице Европске уније (у даљем тексту: ЕУ), о чему говоре и подаци о расту ове индустрије из године у годину (van Steden-Sarre 2007, *The socio-economic added value of private security services in Europe 2013: 25-27, Facts&Figures – Private Security in Europe 2013 2013, Facts&Figures – Private Security in Europe 2015, 2017*). Приватну безбедност можемо одредити као „профитно оријентисану индустрију која пружа услуге у људству, опреми и процедурама којима се спречавају губици узроковани људском грешком, ванредним ситуацијама, природним непогодама и криминалним активностима“ (Hess 2009: 3). Такође, приватна безбедност се може дефинисати као „планска и организована самостална или заједничка делатност и функција појединца, организација,

* Доцент, ORCID 0000-0002-0630-0632, n.radivojevic@pf.uns.ac

приватних и/или професионалних агенција, усмерених ка сопственој заштити или заштити других, као и заштити одговарајућих лица, простора, објеката, пословања или делатности, а који нису покривени ексклузивном заштитом државних органа“ (Стајић, Лукић 2011: 6). Схваћена на овај начин, приватна безбедност данас обухвата делатност агенција (компанија) које обављају делатност приватног обезбеђења (у виду пружања услуга заштите лица, имовине и пословања другим правним или физичким лицима или за сопствене потребе) и детективских агенција, као и деловање приватних војних компанија (Радивојевић 2019). Предмет нашег рада јесте делатност компанија за приватно обезбеђење, односно делатност транспорта новца и других вредности у Француској, посматрана са историјског и правног аспекта.

Једна од главних карактеристика приватног обезбеђења данас јесте поседовање овлашћења којима се могу угрозити поједина људска права и слободе, због чега поједини аутори указују да управо због тога питања професионализма и одговорност у раду приватних безбедносних компанија морају бити у центру истраживачке пажње, како на теоријском тако и на практичном нивоу (van Steden, Sarre 2007: 222). То је пред државе поставило захтеве да се предузму одређене активности на плану усвајања правног оквира којим би се најважнија питања делатности приватног обезбеђења регулисала. Историјски посматрано, у тим активностима свакако предњаче развијене западне државе. Када је у питању ЕУ, односно државе чланице, треба указати на различита правна решења по питању приватног обезбеђења (Button, Stiernstedt 2017; Button, Stiernstedt 2018; Facts&Figures – Private Security in Europe 2013 2013). Једна од тих развијених држава свакако јесте и Француска у којој сада већ постоји вишевековна пракса усвајања и иновирања правних решења којима су различите делатности и сва кључна питања приватног обезбеђења регулисана.

Полазећи од претходно наведеног, у раду ћемо се посебно осврнути на питања правног уређења приватног обезбеђења и посебно делатности (обезбеђења) транспорта новца и других вредности и историјски развој правног оквира који уређује приватно обезбеђење у Француској. Биће приказан еволутивни развој позитивно-правних решења, као и идентификоване специфичности важећег правног оквира. С тим у вези, посебно ћемо анализирати важећи правни оквир којим је уређена делатност приватног обезбеђења у области транспорта новца и других вредности у Француској, односно одредбе Законика о унутрашњој безбедности (*Code de la sécurité intérieure*) из 2012. године. Наведена искуства могу бити од значаја приликом будућих измена и допуна правног оквира приватног обезбеђења у Републици Србији, нарочито у делу везаном за транспорт новца и других вредности.

2. ОПШТА ПИТАЊА ПРАВНОГ УРЕЂЕЊА ПРИВАТНОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА И ДЕЛАТНОСТИ ТРАНСПОРТА НОВЦА И ДРУГИХ ВРЕДНОСТИ

Државе чланице ЕУ поседују националне прописе за дефинисање, управљање и контролу активности приватних безбедносних компанија и њихових запослених. Чак и ако се правна регулатива и њена примена значајно разликује од земље до земље, главни разлози за доношење и циљеви су углавном идентични. Разлози и циљеви

се могу груписати у три категорије. Прво, ту су уставни разлози, као што су заштита људских права, одржавање државног монопола у борби против криминала и јасно дефинисање поделе послова између приватне и јавне безбедности. Друго, постоје захтеви од јавног интереса, као што је гарантовање одговорности пружаца услуга обезбеђења и њихова контрола од стране јавних органа у погледу ношења и употребе оружја. На крају, као треће, указује се и на професионалне захтеве, чији је циљ да елиминишу постојање и деловање нелојалних компанија постављањем минималних стандарда квалитета и етичких стандарда за организацију обуке, као и гарантовање одговарајућих услова запослења (Scheerlinck, Buts i dr. 2020: 224).

Сагледавајући правна решења у појединим државама чланицама ЕУ, можемо рећи да једно од кључних питања које је потребно регулисати јесте делатност приватне безбедности, односно (безбедносне) услуге које приватне безбедносне компаније пружају. Под безбедносним услугама подразумевамо услуге обезбеђења лица, имовине и пословања, обезбеђење објеката, транспорт новца и вредносних пошиљки, видео надзор (обука, монтажа, употреба, одржавање), алармне системе, истраге крађа, тражење несталих особа, проверавање бонитета потенцијалних пословних партнера, проверу кандидата приликом запошљавања, пословну шпијунажу и сл. (Радивојевић 2019: 64). Као што можемо видети, делатност приватне безбедности је заиста широка, а једна од тих делатности јесте и (обезбеђење) транспорта новца и других вредности.

Најошштије речено, транспорт новца и (ли) других вредности¹ представља превоз или пренос новца (превозним средством или пешке) са једног места на друго, односно са једне локације на другу. У питању је делатност за коју су у оквирима националних држава, у зависности од националних прописа, надлежни (овлашћени, оспособљени и опремљени) одређени субјекти пре свега министарства унутрашњих послова (полиција) и војске као државни органи, али све више и специјализоване компаније из области приватног обезбеђења. Као таква, ова делатност се у појединим земљама регулише правним нормама и оне су више-мање сличне у свим демократским земљама. Оно што је заједничко готово свим државама јесте неопходност поседовања одговарајуће лиценце издате од стране одговарајућег јавног тела, похађање обуке, поседовање одговарајућих специјалних транспортних средстава (возила) и специјалних торби и сефова, као и ношење оружја од стране службеника обезбеђења.

Треба рећи да су послови обезбеђења транспорта новца уско везани са бројним ризицима и опасностима који се у пракси манифестују у виду оружаних напада од стране различитих носилаца угрожавања. Ово је нарочито изражено у случајевима када је у питању велика количина новца, накита, драгоцености или других вредности које се транспортују,² због чега се у неким земљама лица која обављају

1 Поред новца, друге штићене вредности могу бити накит, племенити метали или било који други предмети који имају материјалну вредност за физичко или правно лице.

2 У 2020. години, у оружаном нападу на блиндирано возило обезбеђења украдено је девет милиона евра у готовини у граду Лиону на југоистоку Француске. Такође, блиндирана возила компанија које се баве обезбеђењем транспорта новца била су мета напад и 2016. године, када су у близини Лиона лопови однели 70 килограма златне прашине у вредности од 2,5 милиона евра. У Швајцарској је 2017. године из специјалног возила украдена роба у вредности од 35 милиона евра, укључујући готовину, дијаманте и златне полуте (Euronews 2020; France 24 2020).

ове послове, односно пружају услуге обезбеђења (службеници приватног обезбеђења) називају наоружани курири (Nemeth 2018a: 81). Такође, послови обезбеђења транспорта новца су изузетно сложени послови, који поред последица по психичко здравље службеника, доводе и до значајних организационих проблема за безбедносни менаџмент. Наведено потврђују и релативно скора и ретка емпиријска истраживања на ову тему (Poisat, Mey i dr. 2014).

Приликом успостављања правног оквира у области обезбеђења транспорта новца неопходно је и сагледати позитивна легислативна решења, али и историјске околности и практична искуства других држава.³ Ово се нарочито односи на државе са дугом традицијом постојања и примене правне регулативе у области приватног обезбеђења и делатности транспорта новца и других вредности, којим свакако припада и Француска.

Општа питања приватног обезбеђења која је неопходно регулисати правом јесу: делатност, односно послови и услуге приватног обезбеђења; услови за издавање дозволе за рад (лиценце), како компанијама тако и службеницима обезбеђења; обука (основна, специјализована и континуирана) и провера знања и обучености; услови и начини обављања послова обезбеђења; овлашћења и начини примене; обавеза чувања тајности података; партнерски односи између јавног и приватног сектора; сарадњу у кризним ситуацијама; надзор над применом закона; вођење евиденција; контрола рада и санкционисање (Stajić 2008: 387, Pashley, Cools 2012, Стајић, Мандић 2014, Button, Stiernstedt 2018, Nemeth 2018b). Полазећи од наведеног, делатност обезбеђења транспорта новца и других вредности начелно треба да обухвати уређеност и следећих области: издавања (посебних) лиценци како компанијама, менаџерима, тако и запосленима (службеницима обезбеђења); спровођење (обавезних) специјалистичких и континуираних обука за запослене (на извршилачким и менаџерским пословима); процена ризика, план обезбеђења, безбедносне процедуре; овлашћења службеника обезбеђења (тима или посаде за транспорт); ношење, пренос, чување и складиштење оружја; обавезне опреме и средстава за рад (ношење униформе, лична заштитна опрема – заштитни прслуци, посебна возила за транспорт, хемијска, механичка и електронска средства заштите новца, савремена техничка средства комуникације и праћења возила); комуникације са контролним центром и полицијом; количине (вредности) новца; руте, почетак и трајање транспорта.

3. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ПРАВНОГ ОКВИРА ПРИВАТНОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА И ТРАНСПОРТА НОВЦА И ДРУГИХ ВРЕДНОСТИ У ФРАНЦУСКОЈ

Пре сагледавања историјског развоја правног оквира приватног обезбеђења у Француској, треба указати на неке опште факторе коју су утицали на сам развој приватног обезбеђења у свету. Према Кесићу, три су кључна фактора који су допринели развоју приватног обезбеђења, а то су: друштвено економски фактори;

3 Према доступним подацима у Белгији у периоду од 2007-2019. године није забележен ниједан напад на службенике обезбеђења и возила која обављају послове обезбеђења транспорта новца, што поједини аутори везују за примену Уредбе о транспорту новца из 2003. године, која се може сматрати једном од најстрожих узимајући у обзир све европске земље (Hardyns, Cools i dr. 2020).

страх од злочина и проблеми у функционисању полиције (Кесић 2009: 111-120). Слично наведеном, поједини француски аутори указују на три главна разлога појаве приватног обезбеђења у Француској, то су: криза ефикасности у одговору државе (полиције и правосудних органа) на имовински криминалитет; социјално-историјске тешкоће (специфичне за француску полицију и друштво) у регулисању напада и урбаног насиља и ефикасно лобирање од стране приватних безбедносних компанија, са циљем да се укаже на то да су њихови запослени професионалци, помоћници јавне полиције (Osqueteau 1997: 187).

Сагледавање развоја приватног обезбеђења у Француској је неодвојиво од развоја полицијског система, примарно задуженог за остваривање јавне и унутрашње безбедности. С тим у вези, три су тренда, чији се ефекти комбинују, који су редефинисали француски полицијски систем. То су: пораст приватних безбедносних компанија, диверзификација јавних полицијских снага и ширење локалних партнерстава. Наиме, према Националном институту за статистику и економска истраживања, 2017. године у приватној безбедности радило је 155.000 запослених. Компаније су пријавиле укупан промет од око 10 милијарди евра те године. Између 2010. и 2017. године, овај промет је просечно растао за 3,8%, а тај раст је убрзан током Европског првенства у фудбалу 2016, терористичких напада 2015. и 2016. године, као и јачањем Вигипирате плана (*le plan Vigipirate*) за превенцију терористичких напада (De Maillard, Skogan 2021: 8).

Развој приватног обезбеђења у Француској можемо условно посматрати кроз три периода: 1) период развоја од краја 70-их до почетка 80-их година 20. века, када је усвојен Закон број 83-629 од 12. јула 1983. године који регулише активности приватног обезбеђења; 2) период од краја 80-их до почетка деведесетих година и 3) период од 1995. године и усвајања Закона о усмеравању и програмирању у вези са безбедношћу којим се по први пут изражава значајније поверење које држава указује приватном обезбеђењу и његовој улози у остваривању унутрашње безбедности (Osqueteau 1997: 190-191). Наравно, овоме треба додати и период након 1995. и 2000. године, који је обележио даљи развој правне регулативе која уређује област приватног обезбеђења (Paulin 2017). Данас, приватно обезбеђење у Француској има значајну улогу у превенцији криминала и представља значајног актера у процесу плурализације субјекта задужених за остваривање јавне и унутрашње безбедности (De Maillard 2005, Wyvekens 2009, Bonnet, Roche 2015, De Maillard, Zagrodzki 2017, Vuković 2020). На тај начин, у Француској је као и у другим развијеним земљама присутан тренд у којем приватно обезбеђење представља значајног партнера на плану развоја јавно-приватног партнерства у области јавне и унутрашње безбедности (Radivojević 2017, Radivojević 2019).

Између осталог, правни оквир приватног обезбеђења у Француској можемо посматрати управо кроз еволуцију делатности обезбеђења транспорта новца и других вредности. Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, у Француској је дошло да повећаних захтева за ограничавањем моћи приватног обезбеђења услед бројних девијантних појава од стране компанија за обезбеђење и њихових службеника и конфликтних односа државне полиције и агенција за пружање услуга техничке заштите. Наиме, када је држава одлучила да повуче полицијске снаге које

су вршиле послове пратње новца, 1979. године је донет Декрет број 79-618 од 13. јула 1979. године о обезбеђењу транспорта новца⁴ која уређује рад компанија које врше обезбеђење транспорта новца. Компаније су тада биле у обавези да предузму значајне мере како би унапредиле безбедност својих запослених и возила у којима је вршен транспорт новца (блиндирана возила, најмање три службеника у возилу, обавеза ношења ватреног оружја). Након серије спектакуларних оружаних напада на транспортна возила у којима су животи и службеника обезбеђења и пролазника били у опасности, политика јавних власти почела је да се мења. Почеле су да се развијају нове подстицајне стратегије крајем 1980-их и почетком 1990-их година. Питање је било како решити проблем тзв. „пешачке фазе транспорта новца“ и ризика да курири морају употребити ватрено оружје у самоодбрани, чиме би додатно угрозили животе других. Јавне власти су покушавале да подстакну клијенте (банке, супермаркете и др.) да опреме своје просторије безбедносним вратима како би избегли ову врло рањиву фазу транспорта новца. Такође, јавне власти су настојале да промовишу развој техничке заштите, сматрајући да техничке иновације у значајној мери могу да одврате потенцијалне носиоце угрожавања. Пример за то је технички систем самоуништавања папирног новца и демагнетизација кредитних картица у случају напада. Национална Банка Француске (*Banque de France*) је постала пример ангажовања компанија које су развиле такве техничке системе (Ocqueteau 1993: 111-114). Наведено нам јасно указује да је држава од почетка имала активну улогу у развоју приватног обезбеђења, што је резултовало и одговарајућим легислативним активностима које су за циљ имале уређење рада делатности приватног обезбеђења, односно заштиту грађана и привреде, али и олакшање рада полиције.

Раније наведени Закон број 83-629 од 12. јула 1983. године⁵ је био први закон који регулише активности приватног обезбеђења. Овим законом су постављени темељи за сва даља питања регулације и професионализације приватног обезбеђења у Француској. Када је у питању област приватног обезбеђења, тачније послови надзора, обезбеђења и транспорта новца и других вредности, овим законом су дефинисана питања лиценцирања, како компанија тако и њихових запослених. Оно што посебно треба истаћи јесте да су службеници обезбеђења који су обављали послове транспорта новца и других вредности могли користити оружје. Биле су предвиђене и казне за кршење одредаба овог закона, како од стране правних лица тако и њихових запослених.

Закон број 95-73 од 21. јануара 1995. године о усмеравању и програмирању у вези са безбедношћу⁶ у чл. 1 указује да је безбедност основно право и један од услова за остваривање индивидуалних и колективних слобода. При томе, држава има дужност да осигура безбедност водећи рачуна, на целој територији Републике, о одбрани институција и националних интереса, поштовању закона, одржавању мира

4 Décret n°79-618 du 13 juillet 1979 relatif à la protection des transports de fonds, JORF du 21 juillet 1979, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000696593>.

5 Loi n° 83-629 du 12 juillet 1983 réglementant les activités privées de sécurité, JORF du 13 juillet 1983, www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000320194.

6 Loi n° 95-73 du 21 janvier 1995 d'orientation et de programmation relative à la sécurité, JORF n°0020 du 24 janvier 1995, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000369046>

и јавног реда, као и заштити људи и имовине. Наведени закон, у Анексу 1 наводи да агенције за обезбеђење, надзор и транспорт новца, с једне стране, и приватне детективске агенције, с друге стране, обављају приватне активности у области безбедности. На тај начин приватна безбедност доприноси општој безбедности друштва и државе. Наводи се такође да област њиховог деловања захтева регулисање њихових активности. Посебно је акценат на регулативи којом се дефинишу услови за оснивање ових агенција, услови за лиценцирање њихових руководилаца и запослених, као и начине обављања њихових активности. Указано је да ће Влада у наредном периоду поднети предлог закона који ће допунити постојеће прописе.

Претходно наведено је и операционализовано 2003. године. Наиме, следећи значајан закон који уређује област приватне безбедности, па тиме и делатност транспорта новца и других вредности јесте Закон број 2003-239 од 18. марта 2003. године о унутрашњој безбедности,⁷ којим су заправо извршене измене и допуне Закона из 1983. године. Овим законом се уводе строжи критеријуми за лиценцирање правних и физичких лица и уводи се појачан надзор од стране полицијских и жандармеријских органа, као и надзор над компанијама које се баве делатношћу транспорта новца.

Треба споменути и усвајање три декрета којима су додатно регулисана питања безбедности транспорта новца. Први је Декрет број 2000-376 од 28. априла 2000. године о заштити новца и других вредности у транспорту,⁸ којим се уређују поступци и процедуре, као и безбедносне мере које је потребно предузети у циљу обезбеђења транспорта новца и других вредности. Такође, овим Декретом је укинут Декрет број 79-618 од 13. јула 1979. године о обезбеђењу транспорта новца. Други је Декрет број 2000-1234 од 18. децембра 2000. године који одређује услове за опремање просторија које користе физичка или правна лица која обављају активност транспорта новца.⁹ Наведеним декретом се уређују обавезе физичких и правних лица која редовно користе услуге компанија за транспорт новца и других вредности, а односе се на обавезе опремања и уређења просторија које ове компаније користе, како би се активност обавила на безбедан начин. Трећи је Декрет број 2005-1122 од 6. септембра 2005. године, донет ради примене Закона број 83-629 од 12. јула 1983. године који регулише приватне безбедносне активности и односи се на професионалну способност руководилаца и запослених у агенцијама које обављају активности надзора и чувања, транспорта новца и физичке заштите лица.¹⁰

7 Loi n° 2003-239 du 18 mars 2003 pour la sécurité intérieure, JORF n°66 du 19 mars 2003, www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000412199/.

8 Décret n° 2000-376 du 28 avril 2000 relatif à la protection des transports de fonds, JORF n°0102 du 30 avril 2000, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000217177>.

9 Décret n° 2000-1234 du 18 décembre 2000 déterminant les aménagements des locaux desservis par les personnes physiques ou morales exerçant l'activité de transport de fonds, JORF n°293 du 19 décembre 2000, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000755148>

10 Décret n° 2005-1122 du 6 septembre 2005 pris pour l'application de la loi n° 83-629 du 12 juillet 1983 réglementant les activités privées de sécurité et relatif à l'aptitude professionnelle des dirigeants et des salariés des entreprises exerçant des activités de surveillance et de gardiennage, de transport de fonds et de protection physique des personnes, JORF n°210 du 9 septembre 2005, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000790313>

Последњу етапу развоја правног оквира приватног обезбеђења у Француској можемо посматрати од 2011. године када је основан Национални савет за активности приватне безбедности (*Conseil national des activités privées de sécurité*), на основу Закона број 2011-267 од 14. марта 2011. године о оријентацији и програмирању за обављање послова унутрашње безбедности,¹¹ као и Декрета број 2011-1919 од 22. децембра 2011. године о Националном савету за активности приватне безбедности и измене одређених декрета за спровођење Закона број 83-629 од 12. јула 1983.¹² Наведени Савет се описује као нова хибридна институција која стоји између приватног и јавног сектора. Наиме, Савет је задужен за регулисање сектора приватне безбедности. У његов састав сада улазе и представници приватних безбедносних компанија које су стекле овлашћења која су претходно била резервисана за јавне власти, укључујући могућност регулисања сектора приватне безбедности, одобравања пословања нових приватних безбедносних компанија и лиценцирања њихових запослених (De Maillard, Skogan 2021: 9). Овај мешовити састав јавно-приватне институције је омогућио да је сектор сада регулисан на начин који омогућава држави да врши изражену контролу над активностима приватне безбедности (Bresson 2021: 558-559).

Област приватног обезбеђења, па самим тим и (обезбеђења) транспорта новца и других вредности тренутно је регулисана Закоником о унутрашњој безбедности (*Code de la sécurité intérieure*) из 2012. године,¹³ као и пратећим подзаконским актима¹⁴ и другим (секторским) прописима.¹⁵ Законик о унутрашњој безбедности (у даљем тексту: ЗоУБ) је објединио све законске и регулаторне одредбе¹⁶ које се односе на унутрашњу безбедност, у коју спада и области приватне безбедности (део под насловом „Књига VI“ посвећен је активностима у области приватне безбедности – приватно обезбеђење и детективска делатност, као и делатност спровођења обуке за област приватне безбедности).

11 Loi n° 2011-267 du 14 mars 2011 d'orientation et de programmation pour la performance de la sécurité intérieure, JORF n°0062 du 15 mars 2011, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000023707312>

12 Décret n° 2011-1919 du 22 décembre 2011 relatif au Conseil national des activités privées de sécurité et modifiant certains décrets portant application de la loi n° 83-629 du 12 juillet 1983, JORF n°0297 du 23 décembre 2011, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000025015019/>

13 Code de la sécurité intérieure, www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000025503132/

14 У питању су Décret (укази, декрети, као акта које доносе председник републике или премијер), Ordonnance (подзаконски акти које доноси влада) и Arrêté (подзаконски акти, односно наредбе или правилници које доносе надлежни министри). Radojković Ilić 2016: 153, 156, 163.

15 Ту се посебно мисли на прописе у области саобраћаја, посебно у вези са безбедношћу аеродрома, лука и железничких мрежа. Одредбе ових прописа се примењују на активности приватног обезбеђења које се спроводе у овим секторима.

16 ЗоУБ се састоји од законодавног (чл. Л111 до Л898-1) и регулаторног дела (чл. Р112-1 до Анекса 4). Законодавни део се односи на опште принципе и правила која уређују област унутрашње безбедности и њих доноси парламент у форми закона. Регулаторни део садржи процедуре којима се разрађују одредбе из законодавног дела и њих усваја председник владе у форми декрета. Област приватне безбедности је регулисана у законодавном делу чл. Л611-1 до 648-1, као и у регулативном делу чл. Р611-1 до Р648-2.

На крају, треба само споменути и Закон број 2021-646 од 25. маја 2021. године за свеобухватну безбедност која штити слободе,¹⁷ којим су у ствари извршене измене и допуне ЗоУБ. Најзначајније новеле се тичу потребе за побољшаном сарадњом приватног обезбеђења са јавним службама (полицијом и жандармеријом) у циљу одржавања јавног реда и безбедности, проширење овлашћења службеника обезбеђења, што је све праћено строжим стандардима у погледу обуке и контролних механизма који треба да спрече злоупотребе у виду угрожавања права и слобода грађана.

4. ПРАВНИ ОКВИР ПРИВАТНОГ ОБЕЗБЕЂЕЊА У ОБЛАСТИ ТРАНСПОРТА НОВЦА И ДРУГИХ ВРЕДНОСТИ У ФРАНЦУСКОЈ

Како је Француска држава чланица ЕУ, правни оквир који уређује област транспорта новца регулисан је и Уредбом ЕУ број 1214/2011 о професионалном прекограничном друмском транспорту готовог новца у еврима између држава чланица Евразоне од 16.11.2011. године.¹⁸ Наиме, предметна Уредба ЕУ се односи само на прекогранични друмски транспорт новца и укључује скуп заједничких правила, при чему се оставља могућност да се одређена питања, питања која су нарочито назначена у Уредби, регулишу националним прописима државе чланице. Досадашња примена Уредбе указује да је њом успостављен одговарајући систем прекограничног друмског транспорта готовог новца али да су уједно земље чланице задржале своје специфичности и тиме га ограничиле што ће вероватно захтевати даља уједначавања (Стајић, Мандић и др. 2021: 62).

Као што смо раније рекли, у Француској тренутно делатност (обезбеђења) транспорта новца и других вредности спада у једну од делатности за коју је надлежно приватно обезбеђење. Та делатност је свеобухватно регулисана ЗоУБ. При томе, послове приватног обезбеђења могу обављати искључиво компаније за приватно обезбеђење које су за то посебно лиценциране, њихови запослени такође морају да имају лиценцу и за тај посао да буду посебно обучени и опремљени посебним средствима како би транспорт био обављен на безбедан начин (како у погледу безбедности новца и других вредности које су предмет транспорта, тако и у погледу њихове личне безбедности). С тим у вези, у наставку рада ћемо дати приказ и анализу релевантних одредаба ЗоУБ који уређују питања: послова транспорта новца и других вредности; врсте транспортних возила и услова која морају испунити да би била у употреби; посада транспортног возила (ношење униформе, заштитног прслука и оружја за време обављања задатака) и техничке заштите (уређаја за неутрализацију новчаница и других) која је у функцији заштите новца и других вредности које се транспортују.

17 Loi n° 2021-646 du 25 mai 2021 pour une sécurité globale préservant les libertés, JORF n°0120 du 26 mai 2021, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000043530276>.

18 Regulation (EU) No 1024/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 November 2011 on the professional cross-border transport of euro cash by road between euro-area Member States, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/1214/oj>.

4.1. Послови (обезбеђења) транспорта новца и других вредности

Основни предуслов за вршење послова транспорта новца и других вредности јесте поседовање одговарајуће лиценце, како за правна тако и за физичка лица – директоре, менаџере и службенике обезбеђења на извршилачким радним местима. Лиценца се издаје на период од пет година (чл. Р612-3-1 и чл. Р612-13). Лиценце издаје Национални савет за активности приватне безбедности (у даљем тексту: Савет), који представља јавну административну установу под надзором министра унутрашњих послова. Савет је са радом почео 2012. године, а када је у питању приватна безбедност, његово деловање има за циљ пре свега да обезбеди усаглашеност са применом прописа на снази, односно са одредбама у „Књизи VI“ ЗоУБ које директно регулишу делатност приватне безбедности. Када је у питању приватна безбедност, Савет има три задатка (мисије): 1) управно полицијска мисија – која се огледа у издавању, суспендовању и повлачењу различитих одобрења, овлашћења и професионалних картица (лиценци) за рад правних и физичких лица у складу са „Књигом VI“ ЗоУБ; 2) дисциплинска мисија – која за циљ има обезбеђење дисциплине унутар професије и доношење кодекса професионалне етике;¹⁹ 3) мисија пружања савета и стручне помоћи – која за циљ има развој сектора приватне безбедности и пословање у оквиру закона, као и даљу професионализацију ове делатности (Conseil national des activités privées de sécurité, Nos missions; чл. А632-1).

Савет је као што смо видели одговоран да у име државе издаје одобрења (лиценце) и врши контролу следећих послова везаних за област приватне безбедности:

- физички надзор или заштиту лица који могу укључивати употребу електронских средстава, као и заштиту покретне и непокретне имовине, укључујући и безбедност лица која се налазе у тим објектима или возилима јавног превоза (чл. А611-1, ст. 1; чл. А613-1 до А613-7-1 А и чл. Р613-5 до А613-23);

- обезбеђивање претходних активности од стране службеника обезбеђења који су наоружани, када се та активност спроводи у околностима које излажу те службенике или лица која штите изузетном ризику по њихов живот (чл. А611-1, ст. 1а; чл. А613-7-1 до А613-7-3 и чл. Р613-23-1 до Р613-23-11);

- *транспорти средстава (новца и других вредности)* (чл. А611-1, ст. 2; чл. А613-8 до А613-11 и чл. Р613-24 до А613-87);

- (непосредна) заштита физичког интегритета лица – телохранитељи (чл. А611-1, ст. 3; чл. А613-12 и чл. Р613-88 до Р613-92);

- заштита бродова под француском заставом (чл. А611-1, ст. 4, чл. А616-1 до А616-6 и чл. Р616-1 до Р616-14);

- приватна истражитељска (детективска) делатност (чл. А621-1 до А624-14 и чл. Р621-1 до Р624-1);

¹⁹ Делатност приватног обезбеђења у Француској подлеже Етичком кодексу који је усвојен 2012. године. Етички кодекс се односи на сва правна и физичка лица чије је делатност регулисана „Књигом VI“ ЗоУБ. Етички кодекс је саставни део ЗоУБ и регулисан је чл. Р631-1 до Р631-33. Такође, предвиђени су и детаљно уређени дисциплински поступак и дисциплинске санкције (чл. Р634-1 до Р634-19). Усвајање и доследна примена норми Етичког кодекса је свакако у функцији даље професионализације и развоја сектора приватног обезбеђења и представља одраз развијености безбедносне културе њених припадника (Radivojević 2015).

- обука за активности приватне безбедности (чл. A625-1 до A625-7 и чл. P625-1 до P625-21).

Као што можемо видети, једна од активности приватног обезбеђења јесте и транспорт новца и других вредности, или како се у ЗоУБ наводи „Транспортирати и надгледати, све до њихове стварне испоруке, драгоцености у вредности од најмање 100.000 евра, новчаних средстава, осим за запослене у Пошти или кредитним институцијама које је одобрио њихов послодавац када је њихов износ мањи од 5.335 евра, или племените метале, као и омогућавање обраде превезених средстава“ (чл. A611-1, ст. 2). При томе, транспорт новца и других вредности се може обављати за сопствене потребе (када те послове врше унутрашње службе обезбеђења правних лица) или у виду пружања услуга од стране компанија за транспорт новца и других вредности (чл. A612-25). Треба рећи да је када је у питање вршења послова приватног обезбеђења у Француској заступљен принцип ексклузивности, односно забрана субјектима приватног обезбеђења обављање било какве активности која није повезана са пословима приватног обезбеђења, као и кумулацију одређених послова приватног обезбеђења. Обављање активности наведених у тачкама 1) и 2) чл. A611-1 искључује све друге услуге које нису повезане са надзором, чувањем или транспортом средстава, накита или племенитих метала, осим транспорта било које робе, предмета или вредности од стране лица које обављају активности наведене у тачки 2) члана A611-1, у условима предвиђеним чл. A613-8 до A613-11 (чл. A612-2, ст. 1 и чл. P631-18, ст. 2).

Имајући у виду да су послови транспорта новца и других вредности праћени употребом ватреног оружја и улогом Савета у контроли компанија и службеника за обезбеђење, такође је регулисано да „комесари полиције, полицијски службеници и официри и подофицири националне жандармерије, у име Националног савета за активности приватне безбедности и представника државе у департману или, у Паризу, префекта полиције, врше контролу лица које обављају активност наведену у члану A611-1“ (чл. A611-2, ст. 1). Занимљиво је напоменути и да лица који обављају све активности приватног обезбеђења могу користити и, ако је потребно, пренети прикупљене информације државним службама задуженим за остваривање унутрашње безбедности и националну одбрану (чл. A611-3).

Регулативним одредбама ЗоУБ је додатно прецизирано шта се подразумева под транспортом новца и других вредности, а који транспорт не подлеже одредбама ЗоУБ. Па тако, транспорт новца и других вредности обухвата транспорт по јавним путевима и надгледање до њихове стварне испоруке: средстава (готовог новца, кованица и папира намењеног за штампање новчаница) или племенитих метала у вредности од најмање 30.000 евра, као и накита у вредности од најмање 100.000 евра. Изузетно, када је укупан износ транспортованог готовог новца мањи од 30.000 евра, а наручилац услуге ангажује компанију за превоз новца, транспорт се врши необележеним возилом. При томе, вредност новца и других вредности која се транспортују је она која је пријављена компанији која пружа услуге транспорта новца (чл. P613-24). Оно што не спада у транспорт новца и других вредности у складу са ЗоУБ јесте транспорт који се врши у складу са чланом P613-24, а врши се од стране: физичких лица за сопствене потребе или од стране директора

или управника правног лица за потребе тог правног лица; од стране војних власти; чија је заштита обезбеђена ескортом Националне жандармерије или Националне полиције; као и транспорти непоништених поштанских маркица и накита у складу са условима предвиђеним чланом Д. 2 Закона о поштанским и електронским комуникацијама (чл. Р613-25).

4.2. Врсте транспортних возила и услови које морају да испуне

Транспорт новца и других вредности обављају службеници обезбеђења у посебно опремљеним транспортним возилима. У складу са ЗоУБ, транспортно возило је оно возило, блиндирано или неблиндирано, које се састоји од најмање четири точка и које се користи за професионални транспорт новца и других вредности (чл. Р613-28, ст. 1, тач. 5 и чл. Р613-35). Компаније које се баве транспортом новца могу имати различите врсте возила: блиндирана и необележена возила. При томе, необележена возила не морају нужно бити опремљена оклопом, односно не морају бити блиндирана, нити на њима морају бити јасно истакнуте ознаке компаније (чл. Р613-39). Поред наведеног, разлика између ових врста возила се огледа у врсти средстава које се превози, у модалитетима њихове опремљености заштитним средствима, у броју чланова службеника обезбеђења (посаде транспортног возила) који обављају наведени посао, као и у погледу ношења оружја од стране истих. С тим у вези, у складу са чл. Р613-29 готов новац и папир за штампање новчаница превозе се:

1) у блиндираним возилима, са посадом од најмање три службеника обезбеђења укључујући возача;

2) у блиндираним возилима, опремљеним уређајима за неутрализацију новчаница, под условима предвиђеним чл. Р613-47 до Р613-51. Ако су ова возила опремљена са најмање онолико уређаја колико има тачака услуге, посада броји најмање два службеника обезбеђења укључујући возача. У овом случају услов у погледу блиндираности возила ће се применити само на возачку кабину возила.²⁰ Ако су ова возила опремљена са мање уређаја за неутрализацију новчаница него што има тачака услуге, посада броји најмање три службеника обезбеђења укључујући возача;

3) у необележеним возилима, са посадом од најмање два службеника обезбеђења укључујући возача, под условима предвиђеним члановима Р613-39, Р613-40 и Р613-41, под условом да су средства смештена у уређаје за неутрализацију новчаница и да су ти уређаји или у броју најмање једнаком броју тачака услуге, или су опремљени системом сакупљача који се може отворити само у безбедној зони или месту. Када је укупан износ превезених средстава, у оквиру једне или више услуга исте руте из безбедног места, мањи од 80.000 евра, посаду може чинити само један службеник обезбеђења. Међутим, за услугу опслуживања („пуњења“) банкомата смештених у одређеним ризичним зонама,²¹ средства се превозе под условима предвиђеним тачком 1), а банкомате пуни један од чланова тима посаде. Листа ових зона, која се ревидира годишње, саставља се по националном споразуму између

20 Ово возило бисмо могли и назвати полублиндирано.

21 Одређене зоне које нису потпуне безбедне (тзв. гето насеља).

државе и најрепрезентативнијих организација кредитних и финансијских установа, с једне стране, и компанија за транспорт новца с друге стране. Овај режим се примењује само када је могуће паркирање блиндираног возила за превоз новца, а да се заштити зграда или банкомат;

4) у необележеним возилима са посадом од најмање два службеника обезбеђења укључујући возача, под условима предвиђеним чланом Р613-39, али само када је у питању папир за штампање новчаница.

За превоз накита и племенитих метала, као и кованог новца и инвестиционог злата важе посебна правила. Накит и племенити метали се превозе: у блиндираним возилима под условима предвиђеним у тачки 1) члана Р613-29; у необележеним возилима са посадом од најмање два службеника обезбеђења укључујући возача. Ковани новац и инвестиционо злато превозе се у блиндираним возилима, са посадом од најмање три службеника обезбеђења укључујући возача. При томе, посебна правила важе за примену Уредбе ЕУ број 1214/2011 о професионалном прекограничном друмском транспорту готовог новца у еврима између држава чланица Евразоне, као и за потребе транспорта кованица за националну Банку Француске (чл. Р613-30 и чл. 613-31).

ЗоУБ регулисана су и питања везана за минималну опремљеност блиндираних транспортних возила и њихово одобравање од стране министра унутрашњих послова. Наведеним одредбама су детаљно прописани услови које треба да испуни возило за транспорт како би добило одобрење за употребу. *Блиндирано возило* мора бити опремљено тако да осигурава безбедност службеника обезбеђења и транспортованог новца. Возило мора бити опремљено најмање са: 1) системом комуникације и алармним системом, повезаним са контролним центром које се налази у компанији за транспорт новца; 2) системом даљинског праћења који омогућава компанији да у сваком тренутку одреди његов положај (GPS уређај); 3) заштитним (панцирним) прслуцима и гас маскама, у броју барем једнаком броју чланова посаде возила и, по потреби, других лица која имају законити разлог да бораве у возилу. Врсте возила, модели оклопа каросерије и стакла, као и карактеристике других елемената који доприносе безбедности блиндираног возила подлежу претходном одобрењу министра унутрашњих послова. Министар својим актом одређује минималне техничке услове, нарочито отпорности возила на оружани напад, као и садржај документације неопходне за подношење захтева за одобрење.²² У сврху одобравања блиндираних возила за превоз новца који су увезени из других држава чланица Европске уније или страна потписница Споразума о Европском економском простору, прихватају се извештаји о испитивању и сертификати издати од стране овлашћеног или акредитованог органа у тим државама који потврђују усклађеност тих оклопа са техничким и регулаторним условима који осигуравају ниво заштите еквивалентан оном

22 У питању је акт под називом: Arrêté du 28 avril 2000 fixant les normes minimales nécessaires à l'agrément prévu par les articles R. 613-36 et R. 613-37 du code de la sécurité intérieure, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000030469251/#LEGIARTI000030469251>. Овај акт министра прописује и начин, као и субјекте који испитују испуњеност прописаних услова за транспортна возила.

предвиђеном у ЗоУБ и актом министра. Свака суштинска измена услова производње возила или услова производње или инсталације оклопа, стакла и других поменutih елемената захтева ново одобрење. Одобрење може бити повучено ако наведена опрема више не омогућава безбедност посаде или транспортованог новца (чл. Р613-36 и чл. Р613-37).

Свако *необележено возило* које се користи за превоз новца смештеног у уређају који омогућавају неутрализацију новца у случају неовлашћеног приступа или се користи за превоз накита или племенитих метала мора бити опремљено најмање са: 1) системом за комуникацију и алармним системом, повезаним са контролним центром; 2) системом за даљинско праћење који омогућава компанији да у сваком тренутку одреди његову локацију – GPS уређај (чл. Р613-39).

Треба рећи да су ЗоУБ уређена и питања трасе (руте) возила за транспорт новца. Руте одређује компаније за транспорт новца на тај начин да се обезбеде одлазак са безбедне локације и различите варијације руте кретања. У случају транспортних услуга до филијала Банке Француске, ова обавеза ће се утврдити споразумом закљученим између Банке и компаније за транспорт новца. Руте могу укључивати више тачака услуге. Време задржавања не може прећи петнаест минута по банкомату који се опслужује. Када се опслужује више банкомата, као и за све друге услуге, укупно време не може прећи тридесет минута. Број одласака и повратака службеника обезбеђења између возила за превоз новца и тачке услуге ограничен је на три. Током сваког одласка и повратка, новац се смешта у уређај је за неутрализацију новчаница. Када посебне околности отежавају ограничење на три одласка и повратка између блиндираног возила и тачке депоновања или прикупљања кованица, изузеће може одобрити префект на основу мишљења Департаманске комисије за безбедност транспорта новца. У случају превоза блиндираним возилом, службеник обезбеђења који обавља улогу чувара не учествује у ношењу новца између возила и тачке услуге. Службеник обезбеђења који обавља улогу лица задуженог за комуникацију мора у сваком тренутку држати једну руку слободном. Службеник обезбеђења може имати приступ безбедном месту или безбедној зони тек након што буде идентификован од стране координатора одређењег на месту доставе (чл. Р613-32 до Р613-34).

4.3. Посада транспортног возила, ношење униформе, заштитног прслука и оружја

Посаду транспортног возила чине службеници обезбеђења. Број чланова посаде транспортног возила зависи од врсте транспортног возила, као и од врсте средстава (готов новца, накит, племенити метали, кованице, инвестиционо злато) које се транспортује. У складу са тим, број чланова посаде варира од најмање три службеника обезбеђења до случаја кад је довољан само један службеник обезбеђења. Приликом обављања ових послова службеници обезбеђења морају бити униформисани у складу са чл. Л613-8 и чл. Р613-1. Ова униформа се мора јасно разликовати од униформе службеника јавних служби, а посебно националне полиције, жандармерије, царине и општинске полиције. Изузетак када службеници

обезбеђења не морају носити униформу јесте у случају када се транспорт новца, накита и драгоцених метала врши необележеним возилом (чл. Р613-40).

Ношење заштитног прслука (панцира) је обавезно само у случајевима када чланови посаде транспортног возила приликом извршавања задатака излазе из возила (чл. Р613-43). Модел заштитног прслука је одређен актом који доноси министар унутрашњих послова и министар надлежан за саобраћај.²³

Што се тиче ношења оружја ЗоУБ је предвиђено да су службеници обезбеђења који обављају активности транспорта новца и других вредности наоружани. Изузетак када службеници обезбеђења нису наоружани јесте када су транспортна средства смештена у уређајима за неутрализацију новчаница и када се превозе у необележеним возилима (чл. Л613-9). Такође, у регулативним одредбама ЗоУБ се додатно разрађује ово питање, на начин да се прави разлика у односу на врсту возила. Када се транспорт новца врши блиндираним возилом, сваки од службеника обезбеђења који чине посаду транспортног возила носи оружје из тачке 1, категорије Б чл. Р311-2 ЗоУБ, као и одговарајућу муницију класификовану у тачки 10, категорије Б.²⁴ Свако блиндирано возило је додатно опремљено допунским (додатним) оружјем из подтачке ф), а у оквиру тачке 2, категорије Б чл. Р311-2 ЗоУБ,²⁵ као и одговарајућом муницијом класификованом у тачки 8. категорије Ц. Са друге стране, посада необележеног транспортног возила којим се транспортују новац, накит или драгоцени метали није наоружана (чл. Р613-41). Службеник обезбеђења приликом транспорта новца може носити једно од наведеног оружја из тачке 1, категорије Б чл. Р311-2 ЗоУБ (пиштољ), али само уз претходно одобрење префекта департмана у којем компанија има своје главно седиште. Захтев за одобрење ношења оружја подноси компанија у којој је службеник обезбеђења запослен, а дозвола се издаје на период од пет година (чл. Р613-42). Треба напоменути да се током извршења задатка пиштољи носе у футроли. Поред тога, додатно оружје поменуто у другом ставу члана Р613-41 (пушке) не сме напустити возило. У зависности од типа, оружје се мора налазити у безбедном положају или не сме бити напуњено (чл. Р613-44).

4.4. Техничка заштита – уређаји за неутрализацију новчаница и други

Што се тиче техничке заштите, ЗоУБ је предвиђена обавеза компанија за транспорт новца да користе сертификоване уређаје (системе) за неутрализацију новчаница. Услови које треба да испуни уређај за неутрализацију новчаница су:

23 У питању је акт под називом: Arrêté du 28 septembre 2018 relatif aux conditions particulières d'acquisition, de détention et de conservation des armes susceptibles d'être utilisées pour l'exercice de certaines activités privées de sécurité, JORF n°0232 du 7 octobre 2018, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000037473354/#LEGIARTI000037473354>. Чл. 13 овог акта је предвиђено да заштитни прслук мора да одговара стандардима заштите класе III-A за заштитне прслукe чије су карактеристике прецизиране у табели нивоа заштите NIJ STD 0101.04. Заштитни прслук се може отворати напред или може бити са отвором са стране и мора омогућавати заштиту од повреда.

24 У питању су пиштољи и оружје конвертовано у пиштоље које није обухваћено другим категоријама чл. Р311-2.

25 У питању је дуго оружје, односно пушке опремљене системом за поновно пуњење на бази пумпе.

- контејнер у којем се налазе транспортоване новчанице може садржати новчанице са или без кеса, или једну или више кутија за банкомате или за друге кориснике услуга;

- контејнер обезбеђује непрекидну заштиту новчаница помоћу механизма за неутрализацију, од безбедног подручја до места испоруке или од места сакупљања новца до безбедног подручја;

- контејнер се може програмирати (подешавати) само на безбедном месту;

- једном када је транспорт започет, службеници обезбеђења не смеју отворити контејнер изван безбедног подручја или места, нити мењати временске слотове или безбедна подручја у којима се контејнер може отворити. Међутим, ако уређај има функцију одлагања, могу да га користе једном само ако је потребно продужити време проведено изван возила ван безбедног места или зоне; поред тога, може се предвидети могућност отварања контејнера изван програмираних услова приступа у случају транспорта оклопним возилом у складу са одредбама члана Р613-36 и Р613-37 у случају да је број контејнера који се превози мањи од броја места испоруке;

- контејнер је опремљен механизмом који одмах и дефинитивно неутралише све новчанице у случају покушаја неовлашћеног отварања;

- неутрализација утиче на најмање 20% сваке стране сваке новчанице, било да су у врећама или не; неутрализација је неповратна и јасно препознатљива од стране корисника;

- супстанце или елементи који се користе за неутрализацију новчаница садрже један или више елемената за праћење који омогућавају јединствену идентификацију њиховог порекла и контејнера у коју су смештене (чл. Р613-48).

Министар унутрашњих послова доноси акт²⁶ којим се утврђују: 1) техничке карактеристике које морају задовољити уређаји за неутрализацију новчаница, укључујући информације које региструје систем програмирања контејнера, информације које се аутентично потврђују, карактеристике супстанци или елемената који се користе за неутрализацију новчаница и карактеристике трагова које садрже; 2) врсту тестова отпорности на превару и неутрализацију којима су уређаји подвргнути; 3) састав документације потребне за захтев за одобрење; 4) модел пиктограма који се налази на одобреним уређајима (чл. Р613-49).

Уређај за неутрализацију новчаница мора претходно добити одобрење, издато на период од пет година, од стране министра унутрашњих послова, по претходном мишљењу Техничке комисије. Ово одобрење се односи на техничке карактеристике и услове употребе ових уређаја. Услов за издавање одобрења јесте успешан завршетак различитих испитивања у лабораторији одређеној у складу са актом министра унутрашњих послова. Приликом подношења захтева за одобрење, подносилац захтева Техничкој комисији доставља узорак супстанце која се користи за обезбеђивање неутрализације новчаница. Информације о саставу ове супстанце преносе

26 У питању је акт: Arrêté du 9 novembre 2012 fixant les conditions techniques nécessaires à l'agrément prévu aux articles R. 613-47 à R. 613-52 du code de la sécurité intérieure, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000030477364/#LEGIARTI000030477364>.

се у лабораторије националне полиције и националне жандармерије одговорне за анализу контаминираних новчаница након било ког напада или агресије. Свака врста торбе или контејнера у којој се може користити уређај за неутрализацију новчаница мора бити проверена истим протоколима испитивања и мора добити одобрење под истим условима. Недавање одговора на захтев за одобрење у року од четири месеца сматра се одбијањем (чл. P613-47).

Чланови Техничке комисије су:

- представник Министарства унутрашњих послова, који је уједно и председник Комисије;

- генерални директор националне полиције или његов представник;
- генерални директор националне жандармерије или његов представник;
- члан кога је именовао министар надлежан за транспорт;
- представник националне Банке Француске именован од стране гувернера;
- лице квалификовано за безбедност транспорта новца које је именовао министар унутрашњих послова.

Лица која именује министар унутрашњих послова и гувернер Банке Француске могу имати заменике, именоване под истим условима. У саветодавном својству раду Комисије могу присуствовати и: 1) представници професионалних организација у банкарском сектору позвани од стране председника Комисије; 2) представници професионалних организација у сектору приватне безбедности позвани од стране председника Комисије; 3) представници акредитованих лабораторија одговорних за проверу и тестирање уређаја за неутралисање новца, које је именовао министар унутрашњих послова на предлог ових лабораторија (чл. P613-57 и P613-58).

Поред претходно наведеног, компаније за транспорт новца и других вредности имају обавезе и у погледу опремања сопственог пословног простора. Па тако, ако у њима складиште, манипулишу или обрађују новац, накит или драгоцене метале компаније за транспорт новца опремају своје просторије на начин да оне буду безбедна зона и безбедно место за вршење тих послова. Објекат (зидови, прозори, кров и врата) компаније у којима се врше послови мора бити заштићен на начин да се онемогући неовлашћени приступ. То се чини помоћу различитих архитектонских (инфраструктурних) решења и против провалних система. Такође, компанија је у обавези да изради (безбедносне) процедуре за приступ објекту овлашћеним лицима и возилима. Актом министра унутрашњих послова се уређује претходно наведено (чл. D613-59).

ЗоУБ су предвиђене и обавезе корисника услуга компанија за транспорт новца. Корисници услуга дужни су да прилагоде своје просторије како би осигурале приступ транспортним возилима и како би ограничиле пешачки транспорт (чл. D613-10). Такође, они су у обавези да опреме своје просторије уређајима који су у функцији безбедног спровођења активности од стране службеника обезбеђења. То су различити технички системи (системи даљинског и видео надзора, алармни системи, системи за контролу приступа објекту и др.), као и архитектонска решења (прилагођавање унутрашњости својих просторија, уређење простора како би се омогућио рестриктивни приступ банкоматима,

освећеност просторија и др.) која омогућавају службеницима обезбеђења и транспортним возилима да несметано депонују или преузимају новац (чл. Д613-60 до Д613-71). Специфичне обавезе се односе на кориснике услуга као што су малопродајни објекти или објекти који су део већег комерцијалног комплекса (чл. Д613-72 до Д613-73), као и на оне објекте и просторије у којима се налазе банкомати и аутомати за уплату новца (чл. Д613-74 и чл. Д613-75). О образложеном захтеву за имплементацију различитих модела уређаја и архитектонских решења од стране корисника услуга мишљење даје Депарتمانска комисија за безбедност транспорта новца. Комисија даје образложено мишљење, а њен састав је такође дефинисан ЗоУБ (чл. Д613-84 и чл. Р613-87).

5. ЗАКЉУЧАК

Тренд раста приватне безбедности захватио је све савремене државе. Потребна заштите лица, имовине и пословања постаје све интензивнија, што пред државе и њене власти ставља задатак изналагања одговарајућих правних решења за њихово регулисање. Делатност приватног обезбеђења данас представља неопходност у свим савременим државама, а одраз је повећаних безбедносних потреба како привреде тако и грађана. Томе свакако треба додати и немогућност државних безбедносних органа (пре свега полиције) да се супротстави све бројнијим и деструктивнијим савременим безбедносним проблемима.

Једна од делатности приватног обезбеђења јесте и транспорт новца и других вредности. Различити безбедносни ризици у погледу транспорта новца намећу потребу за изналагањем адекватних начина супротстављања истим. Како би се то остварило, неопходно је омогућити службеницима обезбеђења могућност ношења оружја и заштитних прслука, а неопходно је предузети и друге мере у виду опремања посебних, специјалних транспортних возила, како би се заштитили и службеници и транспортоване вредности. Како би се претходно наведено остварило, неопходно је усвојити одговарајући правни оквир, односно јасно и прецизно одредити права и обавезе службеника обезбеђења, компанија које пружају услуге обезбеђења транспорта новца, корисника услуга, као и државних органа и агенција који ће пратити и контролисати примену наведених прописа. Једна од тих држава које имају развијен правни оквир у области приватног обезбеђења, а онда и транспорта новца и других вредности јесте Француска.

Француска има сада већ вишедеценијску традицију у погледу постојања правне регулативе која уређује област приватног обезбеђења и делатност транспорта новца и других вредности. Управо кроз развој ове делатности се може и сагледати целокупан развој приватног обезбеђења, почев од краја 70-их година прошлог века па све до данас. Различите друштвене околности и безбедносне потребе друштва су утицале на усвајање новог и јединственог правног оквира. Активну улогу у том процесу је имала држава својим легислативним активностима. Правни оквир обезбеђења транспорта новца и других вредности у Француској је прешао дуг пут од првог Декрета из 1979. године и Закона из 1983. године, када је ова делатност по први пут била регулисана, па све до данас. Све касније легислативне активности од

стране државе су имале за циљ дефинисање јасних норми којима се уређују следећа питања: неопходности лиценцирања компанија и њихових заспослених, задаци и послови који се подводе под транспорт новца и других вредности и њихово јасно разликовање од послова које у том смислу предузимају други субјекти и државни безбедносни органи, врсте транспортних возила и услови које они морају да испуне како би омогућили безбедан транспорт, руте (трасе) кретања возила, ношење униформе од стране службеника обезбеђења (уз јасно наведене изузетке), процедуре поступања службеника обезбеђења у односу на врсту возила и врсту транспортних средстава, њихову обавезу ношења тачно одређене врсте оружја (које се носи са собом и оног које се може носити искључиво у возилу), као и ношење заштитног прслука. Што се тиче техничких система заштите, прописима су прецизно уређена и питања обавезе употребе система за неутрализацију новчаница, односно питања испуњења услова за њихову употребу, добијање одобрења за употребу од стране министра унутрашњих послова, по претходном мишљењу Техничке комисије.

Такође, француски прописи јасно и детаљно уређују обавезе компанија за транспорт новца у погледу уређености својих просторија уколико се транспортована средства налазе у њиховим просторијама. Такође, детаљно су уређене и обавезе корисника услуга компанија за транспорт новца, које се пре свега односе на уређење својих пословних просторија како би омогућиле безбедно одвијање послова од стране службеника обезбеђења. Наведено се чини путем имплементације различитих система техничке заштите и архитектонског уређења простора. Посебне обавезе су предвиђене за малопродајне објекте и објекте који су део већих пословних комплекса, као и оних објеката у којима се налазе банкомати и аутомати за уплату новца.

Постојећа правна регулатива у Француској која уређује делатност транспорта новца и других вредности од стране компанија за транспорт новца у значајној мери омогућава остваривање безбедности људи, имовине и пословања. Јасно, прецизно и детаљно су уређене процедуре и безбедносне мере у погледу одвијања транспорта новца. Омогућена је опремљеност како службеника обезбеђења, тако и транспортних возила која су свакако у функцији заштите како транспортних средстава, тако и самих службеника обезбеђења. Томе свакако доприносе и техничка средства заштите у виду уређаја за неутрализацију новца. Све претходно наведено је праћено контролом коју спроводи посебно тело у виду Националног савета за активности приватне безбедности, као и министар унутрашњих послова.

Наведена решења и искуства свакако могу послужити као пример за будуће новеле у правном оквиру приватног обезбеђења у Републици Србији. Узимајући у обзир да је Република Србија опредељена за улазак у ЕУ, њен интерес је да се упозна са правним решењима и праксом најразвијених држава ЕУ, којима свакако припада Француска. Приказ и критичка анализа правне регулативе у Француској, као и сагледавање стања и могућности у нашој земљи, свакако могу послужити као полазишта за будуће законодавне интервенције у области приватног обезбеђења и делатности транспорта новца и других вредности у нашој земљи.

ИЗВОРИ

- Arrêté du 28 avril 2000 fixant les normes minimales nécessaires à l'agrément prévu par les articles R. 613-36 et R. 613-37 du code de la sécurité intérieure, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000030469251/#LEGIARTI000030469251>, [19.01.2024].
- Arrêté du 9 novembre 2012 fixant les conditions techniques nécessaires à l'agrément prévu aux articles R. 613-47 à R. 613-52 du code de la sécurité intérieure, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000030477364/#LEGIARTI000030477364>, [29.01.2024].
- Arrêté du 28 septembre 2018 relatif aux conditions particulières d'acquisition, de détention et de conservation des armes susceptibles d'être utilisées pour l'exercice de certaines activités privées de sécurité, JORF n°0232 du 7 octobre 2018, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000037473354/#LEGIARTI000037473354>, [29.01.2024].
- Décret n°79-618 du 13 juillet 1979 relatif à la protection des transports de fonds, JORF du 21 juillet 1979, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000696593>, [19.01.2024].
- Décret n° 2000-376 du 28 avril 2000 relatif à la protection des transports de fonds, JORF n°0102 du 30 avril 2000, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000217177>, [19.01.2024].
- Décret n° 2000-1234 du 18 décembre 2000 déterminant les aménagements des locaux desservis par les personnes physiques ou morales exerçant l'activité de transport de fonds, JORF n°293 du 19 décembre 2000, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000755148>, [19.01.2024].
- Décret n° 2005-1122 du 6 septembre 2005 pris pour l'application de la loi n° 83-629 du 12 juillet 1983 réglementant les activités privées de sécurité et relatif à l'aptitude professionnelle des dirigeants et des salariés des entreprises exerçant des activités de surveillance et de gardiennage, de transport de fonds et de protection physique des personnes, JORF n°210 du 9 septembre 2005, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000790313>, [19.01.2024].
- Décret n° 2011-1919 du 22 décembre 2011 relatif au Conseil national des activités privées de sécurité et modifiant certains décrets portant application de la loi n° 83-629 du 12 juillet 1983, JORF n°0297 du 23 décembre 2011, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000025015019/>, [19.01.2024].
- Loi n° 83-629 du 12 juillet 1983 réglementant les activités privées de sécurité, JORF du 13 juillet 1983, www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000320194, [19.01.2024].
- Loi n° 95-73 du 21 janvier 1995 d'orientation et de programmation relative à la sécurité, JORF n°0020 du 24 janvier 1995, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000369046>, [20.01.2024].
- Loi n° 2003-239 du 18 mars 2003 pour la sécurité intérieure, JORF n°66 du 19 mars 2003, www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000412199/, [20.01.2024].
- Loi n° 2011-267 du 14 mars 2011 d'orientation et de programmation pour la performance de la sécurité intérieure, JORF n°0062 du 15 mars 2011, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000023707312>, [20.01.2024].
- Loi n° 2021-646 du 25 mai 2021 pour une sécurité globale préservant les libertés, JORF n°0120 du 26 mai 2021, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000043530276>, [20.01.2024].
- Regulation (EU) No 1024/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 November 2011 on the professional cross-border transport of euro cash by road between euro-area Member States, <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/1214/oj>, [10.01.2024].
- The socio-economic added value of private security services in Europe (2013). CoESS and Aproser, fourth White paper, Madrid, <https://www.coess.org/newsroom.php?page=white-papers>, [15.02.2024].
- Thieves make off with 9 million euros in France money heist (2020), Euronews, <https://www.euronews.com/2020/08/29/thieves-make-off-with-9-million-euros-in-france-money-heist>, [10.03.2024].

- Thieves make off with €9 million in armed cash heist in Lyon (2020). France 24, <https://www.france24.com/en/20200828-thieves-make-off-with-9-million-euros-in-armed-france-cash-heist>, [10.03.2024].
- Facts and Figures - Private Security service in Europe 2013 (2013). CoESS, <https://www.coess.org/newsroom.php?page=facts-and-figures>, [16.02.2024].
- Facts and Figures - Private Security service in Europe 2015 (2017). CoESS, <https://www.coess.org/newsroom.php?page=facts-and-figures>, [16.02.2024].
- Code de la sécurité intérieure, https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LE-GITEXT000025503132/, [16.01.2024].
- Conseil national des activités privées de sécurité, Nos missions, <https://www.cnaps.interieur.gouv.fr/Le-CNAPS/Nos-missions/Nos-missions>, [17.01.2024].

ЛИТЕРАТУРА

- Bonnet, De Maillard, Roche 2015: Francois Bonnet, Jacques de Millard, Sebastian Roche. „Plural Policing of Public Places in France. Between Private and Local Policing.” *European Journal of Policing Studies*, 2(3), 285-303.
- Bresson 2021: Jonathan Bresson. „Private security and the public sector in France: regulatory processes, administrative restructuring and prospects.” *Security Journal*, 34, 541–565.
- Button, Stiernstedt 2017: Mark Button, Peter Stiernstedt. „The evolution of security industry regulation in the European Union.” *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 41(4), 245-257.
- Button, Stiernstedt 2018: Mark Button, Peter Stiernstedt. „Comparing private security regulation in the European Union.” *Policing and Society*, 28(4), 398-414.
- Van Steden-Sarre 2007: Ronald van Steden, Rick Sarre. „The Growth of Private Security: Trends in the European Union.” *Security Journal*, 20, 222-235.
- De Maillard 2005: De Jacques Maillard. „The governance of safety in France.” *Theoretical Criminology*, 9(3), 325-343.
- De Maillard, Zagrodzki 2017: Jacques de Maillard, Mathieu Zagrodzki. „Plural policing in Paris: variations and pitfalls of cooperation between national and municipal police forces.” *Policing and Society*, 27(1), 54-67.
- De Maillard, Skogan 2021: Jacques de Maillard, Wesley G. Skogan. „Policing in France.” In: *Policing in France*. Eds. Jacques de Maillard, Wesley G. Skogan, New York and London: Routledge, 1-18.
- Vuković 2020: Slaviša Vuković. *Prevenција kriminala*. Beograd: Kriminalističko-policijski univerzitet.
- Kesić 2009: Zoran Kesić. *Privatni sektor u kontroli kriminaliteta*, Beograd: Dosije studio.
- Nemeth 2018a: Charles P. Nemeth. *Private Security: An Introduction to Principles and Practice*. New York: CRC Press.
- Nemeth 2018b: Charles P. Nemeth. *Private Security and the Law*. Boca Raton: CRC Press.
- Ocqueteau 1993: Frederic Ocqueteau. „Legitimation of the private security sector in France.” *European Journal on Criminal Policy and Sesearch*, 1(4), 108-122.
- Ocqueteau 1997: Frederic Ocqueteau. „A expansão da segurança privada na França: Privatização submissa da ação policial ou melhor gestão da segurança coletiva?” *Tempo Social*, 9(1), 185-195.
- Pashley, Cools 2012: Veerle Pashley, Marc Cools. „Private Security in Europe: towards a European private security model for the future.” In: *European Criminal Justice and Policy*. Edt. M. Cools et al., (Governance of Security Research Paper Series; Vol. 7), Maklu, 93-114.
- Paulin 2017: Cedric Paulin. *Ver sune politique publique de la sécurité privée? Réguler la sécurité privée (1983-2014)*. Thèse de doctorat. Paris: Science politique, Université Paris Saclay (COMUE).
- Poisat, Mey, Theron 2014: Paul Poisat, Michelle Mey, Anthonie Theron. „Social support key to cash in transit guards' psychological wellbeing.” *Problems and Perspectives in Management*, 12(4-si), 312-319.

- Radivojević 2015: Nenad Radivojević. „Safety Culture in the Private Security Sector. In: *Twenty Years of Human Security: theoretical Foundations and Practical Applications*.” Eds. Ivica Đorđević, Marina Glamotchak, Svetlana Stanarević, Jasmina Gačić. Beograd: Faculty of Security Studies, 129-138.
- Radivojević 2017: Nenad Radivojević. „General Trends and Preconditions in Development of Public-Private Partnership in the Area of Security.” In: Archibald Reiss Days, Thematic conference proceedings of international significance, Editor-in-Chief: Biljana Simeunović-Patić, Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies, 2, 143-150.
- Радивојевић 2019: Ненад Радивојевић. *Јавно-приватно партнерство у области јавне безбедности у развијеним земљама са посебним освртом на Републику Србију*. Докторска дисертација. Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.
- Radojković Ilić 2016: Katarina Radojković. *Francuski jezik u pravu*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Stajić 2008: Ljubomir Stajić. „Pravni okvir privatne bezbednosti u svetlu savremenog shvatanja pojma bezbednosti.” *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 42(1-2), 373-390.
- Стајић, Лукић 2011: Љубомир Стајић, Татјана Лукић. *Право приватне безбедности*. Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.
- Стајић, Мандић 2014: Љубомир Стајић, Горан Мандић. „Неке контроверзе Закона о приватном обезбеђењу.” *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 48(2), 131-150.
- Стајић, Мандић, Радивојевић 2021: Љубомир Стајић, Горан Мандић, Ненад Радивојевић. „Приватна безбедност и јединствен систем прекограничног (обезбеђења) транспорта новца између земаља чланица Еврозоне.” *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 55(1), 47-65.
- Scheerlinck, Buts, Cools, Reniers 2020: Glenn Scheerlinck, Caroline Buts, Marc Cools, Genserik Reniers. „The impact of regulation on private security industry dynamics.” *European Journal of Law and Economics*, 50, 223–240.
- Hardyns, Cools, Maes 2020: Wim Hardyns, Marc Cools, Olivier Maes. „A critical approach of cash-in-transit regulation and organisation from a situational crime prevention perspective.” *Security Journal*, 33, 515–530.
- Hess 2009: Karen M. Hess. *Introduction to Private Security*. Fifth Edition, Wadsworth: Cengage Learning.
- Wyvekens 2009: Anne Wyvekens. „The evolving story of crime prevention in France.” In: *Crime Prevention Policies in Comparative Perspective*. Eds. Adam Crawford, London: Willan Publishing, 110-129.

Nenad P. RADIVOJEVIĆ

PRIVATE SECURITY AND TRANSPORT OF MONEY AND OTHER VALUABLES IN FRANCE – HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

SUMMARY

One of the challenges faced by most countries today is adopting an appropriate legal framework to regulate the most important issues of private security activities. Certainly, one of these issues is the services provided by private security companies, which include the activity of securing the transport of money and other valuables.

France, as a member state of the European Union, has a specific legal framework. The subject of this paper is the analysis of the legal framework regulating private security activities concerning the transport of money and other valuables. In this regard, the historical development of the legal framework will be particularly analyzed. Additionally, the provisions of the current Code of Internal

Security (*Code de la sécurité intérieure*) will be analyzed, which, among others, regulate the following issues: performing tasks of transportation of money and other valuables; conditions that transport vehicles must meet; types of transport vehicles; transport vehicle crew (wearing a uniform, protective vest and weapons) and technical protection systems.

Keywords: private security, transport of money and other valuables, cash-in-transit, legal framework, France.

Драгана Ј. ЈАЊИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Горан М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ**

Православни центар за младе „Свети Петар Сарајевски“ Источно Ново Сарајево

КУЛТ СВЕТИХ НОВОМУЧЕНИКА И ЊИХОВЕ МОШТИ НА ПРИМЕРИМА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Апстракт: Сложеност теме хришћанских мученика заснива се на променљивим околностима њиховог страдања, опет у односу на друштвено-политичке промене и владарске идеологије, као и кроз специфичности раздобља у којима су пострадали, потом у којима су схваћени као свети мученици и коначно према особеностима култа у којем значајно место имају њихове мошти. На тај начин дефинисан агиолошки контекст обухвата различите како мартиролошке тако и литургијске аспекте те је за дубље разумевање појединачних примера али и теме у ширем смислу неопходан један комбиновани метод, који укључује политичку као и историју цркве, богослужбену сферу те уметничке форме (књижевност/химнографију, ликовну уметност/иконографију) у којима су рефлектовани елементи наведеног тематског фокуса. Из тог разлога, опредељење да се у односу на традицију, мартиролошку типологију и култне премисе феномен светих мученика истражи на одређеном простору (Косово и Метохија) кроз раздобља од ране цркве до данашњих дана, засновано је на идеји презентације насловне теме на начин, који омогућава дубље понирање у феномен мартиролошког континуитета.

Кључне речи: свети мученици, мошти/реликвије, култ, православна црква.

УВОД

Мартиролошка повест балканских простора кроз векове бележи како типичне тако и себи својствене појаве светих мученика, те се у агиолошким истраживањима показује као значајно врело података за тумачење наведене теме. Томе је свакако допринео и географски положај између великих и експанзивних царстава (Римско, Ромејско, Османско, Хабзбуршко) те чињеница положаја на размеђи вера и култура. У том смислу Косово и Метохија представљају подручје на којем су антагонизми, кроз време, били још израженији те се поред вероисповести, повремено, спорним показивала и српска националност. Из тог разлога може се сматрати

* Научни саветник, ORCID 0000-0002-8092-9738, dragana.janjicki@gmail.com

** Магистар, ORCID 0009-0004-7883-4061, dgjanicijevic@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

захвалним супстратом за наведено истраживање и то кроз домене како хришћанског универзализма тако и српског православља. Показало се да је на основу неких карактеристичних примера косовско-метохијске мартирологије могуће расветлити феномен у ширем смислу као и неке литургијско-агиолошке недоумице. Осим тога, континуитет појаве на наведеном простору омогућава повесни аспект теме, премда хронолошки принцип није у фокусу истраживања. Разуме се, реч је о релативном континуитету, пре – некаквој цикличности, будући да прогона није било у раздобљима хришћанских православних владара.

МАРТИРОЛОШКЕ ПРЕМИСЕ И ТРАДИЦИЈА

Житија неких косовско-метохијских новомученика, попут светих Григорија Пећког, Василија Пекара и Босиљке Пасјанске из XVII и XVIII века као и преподобномученика косовских Харитона и Стефана из XXI столећа имају своје аналогije у страдању мученика-протомартира ране цркве, пострадалих за Христа у време последњих римских царева. Сâм термин „мучеништво“ односи се на сведоке-мученике (μαρτυς, μαρτίριον, μαρτύρια, μαρτυρεῖν) који су пострадали Христа ради. Овај назив, у дивергираном контексту, употребио је апостол Павле у *Посланици Римљанима* (Римљ. 1, 9): „...μαρτυς γάρ μου ἐστίν ὁ Θεός“¹ (Delehayе 1927: 76). У правом смислу реч *мартир* – сведок, употребљавали су апостоли да у бројним посланицама означи мученике као сведоке Христовог земаљског живота, мисије и Васкрсења, премда овај назив не садржи у себи било какву основу препознатљивости нити догађаја мучеништва нити смрти која му је следила. Назнаке хришћанског мартирijума, са друге стране, уочавају се већ у Јеванђељу по Марку: „А ви се чувајте; јер ће вас предавати у судове и по зборницама биће вас, и пред краљеве и цареve изводиће вас мене ради за сведочанство њима“ (Мк. 13, 9) при чему се под контекстом мучеништва подразумевало и исповедање вере (ὁμολογέω) јасно изложено у *Првој посланици Тимошеју* апостола Павла: „Заповедам ти пред Богом који све оживљује, и Христом Исусом који сведочи (μαρτυρήσαντος) за владања Понтија Пилата добро признање“ (1. Тим 6, 13). На овом месту реч μαρτυρεῖν очевидно представља синоним за ὁμολογεῖν премда је потребно указати на незнатну разлику ако се има у виду да исповедник² вере (ὁμολογητής) у црквеном речнику означава и онога који није поднео мучеништво за веру и изгубио живот (Delehayе 1927: 77–79). Неоспорном чињеницом сматра се да појам *мученика* у правом смислу речи има своје корене у посланици Смирнској цркви светог мученика и тамошњег епископа Поликарпа (69/155). На овом месту реч μαρτυς означава све оне који су погубљени због вере хришћанске, док је појам μαρτύρια представљао мучеништво са смртним исходом, саможртвовање зарад великих хришћанских идеала. Истовремено, како би била избегнута гордељивост црквене заједнице због сопственог мучеништва утврђена је посебна категорија ἀριθμός-а (Ignatii 1857: I, 1, 1029;

1 „Јер ми је сведок Бог“.

2 Мучеништво је за цркву представљало виши степен исповедања вере, мада ће концепт мучеништва бити прошириван и добити нове облике кроз моделе подвига и исповедања вере те подражавања мученика у свакодневици подвижничког живота (Јањић 2018: 91).

XIV, 1040, XV, 1040; XVI, 1041; XVII, 1041; XVIII, 1044; XIX: 1044. Delehayе 1927: 80). Разлику између појмова мученика и исповедника јасно је уочавао Тертулијан (160/240) према којем се епитет *мученик* стиче након смрти тј. проливања сопствене крви Христа ради. За *исповеднике*, са друге стране, тврди да још увек нису мученици, већ они који мучеништво ишчекују. Ова Тертулијанова досетљивост ушла је у свакодневицу црквених заједница из раздобља касноримског царства (Tertulliani 1844: I, 619. Delehayе 1927: 86–87). Значајном се чини и појава термина *τέλειωσις* као еквивалента појму *мартир*, који најављује Климент Александријски (+217). Код Дионисија Александријског (+264/265) појмови *μάρτυς* и *ὁμολογητής* били су прихваћени у најдоследнијем значењу, при чему је епитет *τέλειος* означавао мученика. То се уочава кад Дионисије описује пожртвованост Ђакона Јевсевија. Лионски мученици, са друге стране, првомученика (протомартира) Христовог Стефана оловљавају синтагмом *ὁ τέλειος μάρτυς*. Према Delehayе-у изрази *τέλειον*, *τέλειωσις* чести су у вокабулару светих отаца и у доброј мери односе се на мученике (Clementis Alexandrini: IV, XIV, 1301–1304. Eusebii 1857: V, 456; VII, 672; XXII, 688. Delehayе 1927: 90). Историјски посматрано, око усвајања термина *мартир* у хришћанској употреби постојало је одређено оклевање од самог почетка. Еволуција термина *мартир* има своје корене у грчкој филозофији, најпре код стоика (Епиктет, +138), за које се иначе сматрало да су претече хришћанских мученика те да су Житија мученика устројена на подвижничком моделу посвећених паганских хероја. (Delehayе 1927: 99–100). Из тог разлога потребно је тражити одговор на питање појма *мартир* у Јевађељу: „А кад вас поведу да вас предају не брините се унапред шта ћете говорити, нити мислите; него што вам се да у тај час оно говорите; јер ви нећете говорити него Дух Свети“ (Мт. 10, 18–20; Мар. 13, 11). С тим у вези могло би се рећи да термин *мартир* означава онога који је сведок откровења те да се на првом месту односи на апостоле који су видели ефекте и потврде Васкрсења, што их и чини сведоцима. На основу тога намеће се закључак да термин *μάρτυς*–мученик прелази са апостола на мученике, чиме постаје „епитет части“ оних, који су као сведоци посматрали Христово Васкрсење. Сâм назив *мартир* почиње да се односи не само за хришћане који су дали живот за веру већ и на оне, који су умирали у тамницама, изгнанствима. Тако, мартиролошки контекст у неким тумачењима бива неосетно деградиран, што представља одређену етапу у развоју хришћанске мисли кроз тежње ка изједначавању мученика са врлинским хришћанима, којима није било суђено страдање и мучеништво. Тиме се објашњава повезаност мучеништва у историјско-турбулентним периодима са подвижничким аскета пред Богом а држање Његових заповести у ширем контексту схватано је као еквивалентно мартирологији (Clementis Alexandrini 1857, IV, XIV, 1301–1304; Sozomenus 1864, 1073, 1075, 1083; Delehayе 1927: 114).

Мошти мученика (λείψανα) биле су од непроцењиве вредности за чланове црквене заједнице, што је уочљиво на основу објаве цркве у Смирни: „Οὐτὼ τε ἡμεῖς ὁστέρον ἀνελόμενοι τὰ τιμώτερα λίθων πολυτῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίου καὶ ἀργυρίου“ (Ignatii 1857: XVIII, 1044). Ништа мање нису цењене и мошти исповедника, како је већ утврђено, јер је њихова светост посматрана као равна светости мученика. Поседовање моштију одређених мученика постала је ствар „живота и смрти“

те су се водили „мали ратови“ у том смислу.³ О томе извештавају црквени писци попут Јеронима (347–420), Теодорита Кирског (386–457) и Атанасија Великог (295–373) у *Житију Св. Антонија* (252–357). Да су мошти тј. тела тек преминулих светитеља литургијске заједнице схватане као пожељан иметак⁴ указује пример пустињака Марона у Сиријској пустињи, око којих се водила врло жива препирка међу суседима. Такође у случају пустињака Јакова: када се вест о његовој болести проширила, наоружане банде дотрчале су и узевши његово изнемогло тело однели су га са креветом (Theodoretus 1864, XXI, 1436; XVI, 1420). Подизање цркве у част прослављеног светитеља још за његовог живота био је обичај и у Сирији, како наводи Теодорит, називајући је σῆκὸν μέγιστον. Са друге стране, било је пустињака попут Маркијана који су себи за живота подигли низ мањих капелица са надом да ће његове мошти једног дана бити положене у сваку од њих (Theodoretus 1864: III, 1371; XXI, 1449). Гроб светитеља око кога се верници окупљају на молитву и где се цела заједница на дан његовог прослављања сабира, заправо, представља централно место култа.

Мошти светитеља представљају један вредан документ чија аутентичност може бити схваћена са две тачке гледишта: историјске, што подразумева истраживање и знаменовање одређеног светитељског култа за потребе поштовања (поклоњења) верних и правне на основу које се дефинише мера кулtnих последица таквог знамена. Потребно је разликовати две категорије моштију: целокупно тело светитеља или његове делове који су одвојени од њега за потребе култног дељења (Delehayе 1934: 75–76) при чему се у свакој честици садржи суштина целине.

Прослављање хришћанских мученика као прототипа осталих светитељских култова на првом месту укључује објављивање/проглашење или увођење у ред светих на следећи начин: најпре долази до званичног прослављања мученика у црквеним оквирима, при чему свака литургијска заједница за дан празновања поседује његов мартирологион. Затим се верни редовно сабирају на дан његовог прослављања а убрајање у ред светих започиње саборском одлуком и служењем свете литургије. Такође је било уобичајено сабирање око гроба мученика, који је обично био знаменован неким симболом или орнаментално исписаним именом. Често се гроб мученика налазио у некој капели или је постајало култно средиште у оквирима неке базилике. Потом је месни епископ на помесном сабрању, често уз присуство других оближњих архијереја објављивао панегирик светоме или су читана Дела мученика а након тога збору су објављивана његова чуда. Коначно, у случају потребе

3 „Такав наратив уочава се у Житију светог Симеона Столпника: како се вест о његовој смрти веома брзо раширила, побожни народ појурио је према месту столпниковог престављења како би присвојио његово тело. Догађај је био толико драматичан да је војска морала да интервенише (Delahaye 1923: XXXIII).

4 Свети Јероним наводи податак да је свети Антоније страховао да би један богати човек по имену Пергамиос могао преузети његово тело и схватити га као власништво, како би подигао цркву, која би постала њихов хоспитијум. Из тог разлога у Антонијевом житију наглашено је да су се његови ученици обавезали да неће открити место његове сеполтуре, што је разумљиво ако се има у виду да је у Египту постојао обичај *elevatio* моштију у част исповедника и преноса истих у подигнуту цркву, као што је то, претходно, био случај са мученицима (Hieronymi 1845: 32, 45. Atanasius 1875: 90, 966–97).

верни обично призивају заштиту светитеља, надајући се његовим посредовању и заштити (Delehaue 1927: 124). Тробродна базилика са већим мартријумом на западној страни у нишкој Јагодин мали, откривена приликом изградње Моста младости у Нишу (Ракоција 2013: 131-155; Милошевић 2013: 155-174; Јањић 2018: 90-93) поуздан је показатељ мартиролошког контекста ране цркве.⁵

Истоветан начин слављења светих мученика и празновање дана њиховог спомена повезује сва раздобља црквене историје у јединствени мартиролошки принцип: подразумева се да је култ најпре практикован у кругу савременика а његову потврду представља сукцесивност појаве и онда када непосредни сведоци лично сти, дела и страдања одређеног светог мученика нису више међу живима.

МАРТИРОЛОШКИ КОНТИНУИТЕТ НА ПОДРУЧЈУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Транзитни карактер подручја касноантичког Илирика, поред доприноса у ширењу хришћанства, показао се и као кључан у раздобљима сурових прогона те се може говорити о једном глобалном мартријуму са неколико значајних урбаних центара-мартриополиса. Повратан ефекат гоњења, међутим, препознаје се кроз још интензивније ширење цркве. Што се тиче данашњег подручја Косова и Метохије свакако да је најпознатије хришћанско средиште и урбани центар провинције Дарданије (*Dardania*) представљала Улпијана (*Ulpiana*, данашњи Липљан код Приштине) чији је епископ Македоније учествовао на Сердичком сабору 343. године (Поповић 2004: 77). У мартиролошком контексту Улпијана је позната по својим мученицима, најпре Флору и Лавру⁶ али и њиховим учитељима-чувеним каменорезцима и такође хришћанским мученицима Проклу и Максиму (Поповић 2004: 75. Zeiller 1918: 103).

Када је средњовековно раздобље у питању мартиролошка повест Српске цркве, изгледа, још није „затворена књига“. Најпре, то се односи на неке пећке патријархе нпр. Јована I, око чије канонизације је последњих година расправљано на редовном заседању Светог Архијерејског Сабора и то приликом канонизације Светог Пајсија, патријарха пећког (2017) који је остао упамћен и по личном прегалаштву на успостављању култова светих Срба, што се огледало у састављању бројних служби и житејних списа.⁷ Оно што је у контексту досадашњег излагања

5 Верници су у сваком тренутку могли да приступе земним остацима својих мученика и тај непосредни контакт био је од пресудне важности за њихово стремљење ка Царству небеском. Непосредност односа према мученицима огледала се кроз уверење да су они непосредни заступници чланова локалне литургијске заједнице пред Лицем Господњим што илуструје пример из Житија свете Меланије, која се приликом исхођења своје душе усрдно молила свете мученике и уздала у њих (Јанићијевић 2019: 207-209. Мирковић 1974: 48).

6 „Долазак Флора и Лавра у Дарданију узрокован је њиховом каменорезачком службом док је страдање повезано са одбијањем грађења паганског храма. Њихов култ је био распрострањен у касноантичком и средњовековном раздобљу, на шта указују и прикази у менолошким циклусима зидног сликарства задужбина Немањића (Мијовић 1992: 26-31; Поповић 1997: 312).

7 У његовом фокусу нашли су се благочестиви владари попут светог Симона-Стефана Првовенчаног, краља Уроша и Стефана Штиљановића као и његови претходници на јачком и пећком трону Сава Други, Никодим, Јоаникије и Јефрем (Поповић 2021: 193-195).

најзначајније, патријарх Пајсије је поклонио пажњу и једном од најубличенијих култова свих раздобља, потеклог са подручја Косова и Метохије – великомученику кнезу Лазару. Одрубљивање Лазареве главе не само да га доводи у везу са елементима житија ранохришћанских мученика већ је на тој чињеници заснована и иконографија, проистекла из приказа Светог Јована Крститеља типа *кефалофорос*. То га повезује и са другим благочестивим православним владарем – Светим Јованом Владимиром а перспективно и са преподобномучеником косовским Харитоном, који се већ приказује на овај начин. Светитељство Лазарево обојило је и празник прославања свих са њим пострадалима на Косову пољу те је трајно повезано са простором Косова и Метохије.

КОСОВСКО–МЕТОХИЈСКИ (НОВО)МУЧЕНИЦИ, ЊИХОВИ КУЛТОВИ И МОШТИ

Култ мученика ни током каснијих раздобља није одступао од уобичајених црквених правила. Тако, приликом убрајања нових косовско-метохијских мученика у диптих светих Свети аријерејски сабор Српске православне цркве 15. маја 2018. године уврстио је у ред светих преподобномученика Григорија Пећког, мученика Василија Пекара и мученицу Босиљку Рајичић из Пасјана код Гњилана. Тиме је потврђено њихово давнашње и перманентно молитвено поштовање у народу, најпре на подручју Косова и Метохије. У обзир је нарочито узето чудотворно и исцелитељско својство наведених мученика као заступника оних, који су им се молитвено обраћали (<https://www.hodocasca.rs> > kosovski novomucenici u diptihu svetih). У односу на релативно поклапање времена страдања као и установе култа троје наведених новомученика, а реч је о периоду турског ропства (XVII–XVIII век) уочавају се заједнички мартиролошки топоси, карактеристични за историјске околности и прилике.⁸ Реалитет култова ширег круга новоученика раздобља османске власти у југоисточној Европи, од којих су неки канонизовани још у време турске власти, попут светог Григорија Јањинског (+1838)⁹ обојио је свакодневицу православних хришћана као што је то било изражено у раној Цркви.

Управо пример лика и култа свете новомученице Босиљке Пасјанске, који је дуго опстао и трајао на локалном нивоу, рефлектује процес обликовања цркве као народне установе¹⁰ и истовремено – симбол отпора исламизацији кроз примере страдања за веру (Женарју 2014: 190-191). Новомученици су у том контексту иконографски интерпретирани што их доводи у непосредну везу са старохришћанским мученицима, при чему иконографска концепција одаје читав низ специфичних

8 Знаменовање хришћанских страдалника из наведеног раздобља и установљење њихових култова спонтано су потекли из народа на основу општег трпљења „турског зулума“ са додатним арбанашким насиљем (Женарју 2014: 181).

9 Годину дана након Григоријевог страдања култ је већ био распрострањен широм Балкана те је према одредби цариградског патријарха Георгија VI (1835–1840) обављена канонизација.

10 Однос верних према установи светих мученика током XIX века постепено се мењао услед тадашњег (и потоњег) поистовећивања цркве са националном припадности њене пастве што је за последицу имало извесну сакрализацију нације.

тематских целина, које се односе на наведене елементе њихових житија. Оне су прилагођавање етичким и естетичким узусима свог времена и то карактерише како култове, настале на просторима северне Грчке тако и Пећке патријаршије те деловима Бугарске (Поповић 1972: 552–553; Грозданов 2004: 282, 296–303). Страдање Свете Босиљке Пасјанске прати хагиографски жанр из претходних времена, стим што хронолошки и иконографски сведочи о времену у којем је живела и страдала, па се мариолошки топоси у великој мери подударају са повешћу о страдању свете Злате Мегленске (†1795)¹¹. Повезује их мотив отмице као почетка мучеништва, одбијања вероломства као и тешког страдања (Павловић 1965: 209). Отмица мученице Босиљке Пасјанске има аналогију тј. узор у повести о ктиторки цркве у Пасјану као и са легендом о постанку овог места¹².

Према тексту житија света мученица Босиљака (Рајичић) из села Пасјана код Гњилана, пореклом је била из Крагујевца. Њена породица најпре се у XVIII веку преселила у кумановски крај а у XIX веку коначно настанила у Пасјану код Гњилана. Кроз житејни садржај саопштава се да је Босиљака била кротке нарави, вредна и послушна. Израсла је у праву лепотицу када су је родитељи са навршених седамнаест година повели у Гњилане, на прославу Ивањдана. Својом лепотом привукла је пажњу једног Анаута из Дешца и због тога је била отета и присиљавана на брак и промену вере. Сва убеђивања и мучења нису уродила плодом и Босиљка је остала чврстог става и уверења да је њен једини женик Господ Христос што је додатно разбеснело отмицаре, који су је на крају посекали, а њено тело раскомадали¹³. Тек тада је родбини допуштено да преузму остатке њеног мученичког тела и сахране га поред старе сеоске цркве, да би касније, приликом обнове сакралне грађевине њено тело било узидано у зидове храма Преображења Господњег у Пасјану (Милаш 2004: 1, 608; Јањић 2018: 92–93)¹⁴. За даљи развој култа од пресудне

11 У оба случаја мучењу је претходила отмица и овај архетип заснован је на реалној пракси отимања Српкиња и православних девојака у ширем смислу од стране потурчењака. Сведочење Радета Савелића из Пећи указује на чињеницу да је обичај отимања православних девојака био актуелан и током Другог светског рата Овај архетип забележен је и у књижевности у приповетци С. М. Љубише „Скочидјевојка“. Према овде није реч о инославним отимачима и напаљницима садржај дела веома је убедљиво дочарава православни патријархални етос на основу принципа држања дате речи и очувања девичанства и целомудрија (Јевтић 1987: 787; Љубиша 1969: 137–138).

12 Према локалном предању османлијску отмицу девојке Јане спречио је њен пас којег су Турци због тога убили. Јана је од жалости за псом ударила ногом о земљу, одакле је потекла вода у којој се удавила заједно са отмицарима. Мештани су је сахранили јужно од цркве а место је стекло име од синтагме „пас Јанин“ (Стојиљковић 2013: 47).

13 На примеру свете Злате Мегленске у житијама светих за октобар свети Јустин Поповић управо наглашава да је од Христа добила „двоструки венац: венац девичанства и венац мучеништва“ (Поповић 1998: 237).

14 Село Пасјане помиње се у повећи кнегиње Милице а као коначиште поред пута ка Новом Пазару забележено је у једном документу из XVIII века. Јурисдикција припада Епархији рашко-призренској. Према предању сеоска црква задужбина је Бејаз Хануме, такође отете хришћанке, родом из Алексинца. Њено право име било је Марија и била је ћерка једног свештеника из Зајечара. Заробљену, Турци су је одвели у Гњилане где су је насилно потурчили и удали за Рашид-бега Џинића. Црква је почетком XIX века била порушена те се у време њене обнове актуализује повест о Бејаз-Хануми (Ђоковић 1997; Новаковић 1912: 490; Женарју 2014: 182).

је важности обнова храма са краја XIX века.¹⁵ Тако је и црква у Пасјану обновљена 1890. године, задржавши притом своје главне карактеристике.¹⁶ Унутрашњост цркве осликана је у маниру зографског сликарства.¹⁷ Током радова на обнови цркве чланови породица Рајичић код наведеног зографа 1892. наручили су две иконе са сценама из циклуса мученице Босиљке Пасјанске. Сведочанство о томе, забележено приликом посете цркви у Пасјану, оставио је Григорије Божовић, који помиње насликане сцене на конструкцији у виду трона у чијим оквирима су биле похрањене Босиљкине часне мошти: „Грабление, и мучение свјатија Босилски и Успеније Свјатија мученици Босилки“ (Божовић 1997: 41; Женарју 2014: 183–188). Сликане представе мученице Босиљке рефлетују типичну иконографију мученика тадашњег времена, обучених у беле хаљине и златоткане љубичасте јелеке; са дужом црном косом, црвеном бошчом и ципелама у истој боји, крстом у једној и палминим лишћем у другој руци, овенчане короном мучеништва. На сцени Успења свете мученице Босиљке, уз присуство анђела са венцем, чиме се јасно указује на њено мучеништво на основу којег ће бити сврстана у ред светитеља, учоава се необична иконографска конструкција са приказом тројице мушкараца који посматрају ово *чудо* Успења. Овај детаљ посредно указује на повест о стварању култа новомученице Босиљке Пасјанске. (Женарју 2014: 186–187). Сâмо иконографско решење кроз представљање свете Босиљке са нимбом око главе и приказом Христа, који је благосъила десном руком док у другој држи затворено Јеванђеље, а анђео клечи и левом руком указује на мученицу док је десном овенчава симболом мучеништва, у великој мери подсећа на решења истоименог зографа у детаљима приказа потврђивања светости мучеништва светог Григорија Јањинског (1810–1838) у живопису цркве села Богомила у близини Велеса.¹⁸ Приликом посете цркви у Пасјану

15 Обнова цркве вероватно је повезана са танзиматском реформом у османском царству 1839, када се постепено стварају услови за обнову и развој црквеног живота и уметничких остварења на украшавању храмова. На простору Косова и Метохије танзиматска реформа интензивирана је од друге половине XIX века. Тада су на старим темељима подигнуте нове цркве а очуване су обновљене. Развој црквене уметности огледа се у украшавању унутрашњег простора цркава новим слојем фрескописа или обнављањем старих. Често су израђиване нове олтарске преграде за које су сликане иконе (Женарју 2017: 324–325).

16 Реч је о једнобродној цркви од камена за чије су осликавање били ангажовани зографи, попут оних који су чинили македонске тајфе, које су на иконографском плану дефинисале културни идентитет Епархије рашко–призренске.

17 Тако је током целог века у домену зидног црквеног сликарства доминирао зографски модел. Касније замењен на богословљу утемељеним историцизираним сликарством, преузетим из руских духовних центара. Један од зографа у овом периоду био је Константин Јаковљевић из Галичника, који је био веома тражен у Косовском Поморављу те је управо он радио на украшавању цркве у Пасјану. О тиме сведоче натписи на икони Светог Стефана из 1890. као и запис на царским дверима, које су приложили Пиро Симић Рајичић и његова супруга Велика. На северном крилу стоји податак са именом мајстора а испод њега су записана имена приложника. На јужном крилу царских двери налази се један други, делимично општећен али ипак читљив натпис о Велики као приложници иконе „за здравље и душевно спасење (породице) Рајичић“ (Женарју 2017: 330–334).

18 Лик Босиљке Пасјанске, заправо, интерпретиран је на темељу иконографских приказа нових мученика са развијеним култовима попут Заате Мегленске и Григорија Јањинског, при чему насликана народна ношња, заправо, представља визуелни идентитет и знак распознавања мученика (Женарју 2014: 188).

Г. Божовић био је затечен необичним живописом „какав нигде више не постоји, не по својој уметничкој вредности, но по машти живописца, који су овде у тишини искаљивали своје српске и православне болове“, дајући при томе помесно обележје идентитету својих насликаних јунака (Божовић 1997: 40, 42).

Поред карактеристичних детаља култови светих мученика Григорија Пећког и Василија Пекара, такође канонизованих 2018. указују на опште мартиролошко-хагиографске топосе. За Григорија сматра се да је био сабрат свештене лавре Пећке Патријаршије. Претпоставља се да је и родом био из Пећи или околине те да је мученички пострадао у XVII или XVIII веку. Мартиролошки топоси имају хагиографске карактеристике по угледу на шири круг новомученика из турског периода, што подразумева отмицу, обдареност лепотом, мучеништво за веру и страдање. Према наводима из његових житија преподобномученик Григорије успео је да се са распореним стомаком дотетур до једне српске куће и ослонивши се на капију преда дух свој Господу. Турци су хтели да се његово тело баци негде даље од града али је српски народ успео да га сахрани у близини (данас је то шири центар Пећи) те да место буде обележено каменом плочом без натписа. Недуго након Григоријевог страдања почела су да се дешавају чуда исцелења на његовом гробу, тако да је над гробним местом, попут ранохришћанског мартиријума, подигнута мала црква – параклис (Љубић, Мреновић, Заставниковић 2021, 7–15). Непосредно након тога празновање светог почело је да се врши на дан његовог небеског заштитника Св. Григорија Богослова (7. фебруар /25. јануар), а народ у Пећи је тада строго пазио да ништа не ради (http://www.spc.rs/sr/srpska_pravoslavna_crkva_uvrstila_u_red_sabora_svetitelja_novomucenike_hristove_kosovskometohijske). Л. Павловић извештава да је преподобномученик Григорије сахрањен на српском гробљу тј. на локацији некадашње некрополе. У непосредној близини места на којем се налазила црквица Св. Григорија Пећког, 1927. године изграђен је Пољопривредни Институт. Године 1929 донета је одлука да се она сруши (Павловић 1965: 210). На дубини од 3м пронађене су његове нетљене мошти са згрушаном крви за коју се чинило да је проливена недавно. Првобитни *translatio* моштију највероватније је подразумевао пренос у Пећку Патријаршију у којој су чуване (Павловић 1965: 209–210). Чудотворност моштију и формирање култа Светог Григорија започело је одмах по страдању, док је његово убрајање у дишних светих било подстакнуто исцелењима на месту некадашњег почитања моштију. Његова мученичка кончина опевана је од стране химнографа који упоређује Григоријево страдање са библијским казивањем о страдањима праведнога Јосифа, познатог по својој лепоти и усековањем Светог Јована Крститеља. У оквирима наведеног хагиографског садржаја инсистира се на мотивима одбране части и достојанства, девствености и неприхватања туђе вере. (http://www.spc.rs/sr/srpska_pravoslavna_crkva_uvrstila_u_red_sabora_svetitelja_novomucenike_hristove_kosovskometohijske). Кончаревић 2024, 379–382).

Свети мученик Василије Пекар био је родом из Пећи. Према хагиографским подацима живео је у XVII веку, када је хришћанима на Балкану било веома тешко под османлијском тиранијом. По занимању пекар, био је ожењен и имао одраслу децу, а лепотом је пленила његова ћерка, коју су Турци запазили и отели. Приликом покушаја да одбрани кћер пао је у руке Турцима, који су га приморавали

да промени веру. Будући да је одбио, разјарени Турци распорили су му стомак. Полумртвог су га оставили на излазу из Пећи према Дечанима, на месту званом Раушићка чесма. Некако је успео да допузи до села Ћушке (данас железничка станица у Пећи) где се представио у Господу, а његово мучеништво хагиографски је упоређено са страдањем св. Игњатија Богоносца и евоцира садржај Игњатијеве *Посланице Римљанима* (4, 1) у којој се алегоријски алудира на мотив замене земаљског хлеба Хлебом непропаљивим тј. живота вечног (Љубић, Мреновић, Заставниковић 2021: 39–47; Кончаревић 2024: 382). Сахрањен на старом српском гробљу и над његовим гробом почела су да се догађају исцелена немоћних. Током времена подигнута је мала црква, око које је, према предању, никао невелики манастир као метох Пећке патријаршије. Манастирска здања временом су страдала од Турака, а црква је срушена. Чак и након тога народ је одлазио на гроб светог. Остаци цркве и гроба били су видљиви до 1999. године (http://www.spc.rs/sr/srpska_pравославna_cрква_uvрstila_u_red_sabora_svetitelja_novomucenike_hristove_kosovskometohijske). Павловић 1965, 210). Начин страдања пећког мученика и карактер његовог култа инспирисали су химнографа да се у Служби Светом Василију топоси мучеништва повежу са култовима предходних новомученика, те су уочљиви заједнички хагиографски топоси, попут отмице, девствености, истоветних околности страдања и каснијег прослављања због чудотворења њихових реликвија. Све то, повратно, омогућава слику времена у којем су хришћани живели под тешким бременим, уздајући се у помоћ и заступништво својих мученика.¹⁹ Сеобе православног српског народа током раздобља османске владавине утицале су и на овај култ у смислу да су досељеници из Црне Горе на Косово и Метохију пренели култ Светог Василија Острошког. Тако је на основу аналогije имена дошло до мешања наведених светитеља, премда је у делу пећког краја чије се становништво није иселило, сећање на Светог новомученика Василија Пекара живо до данас (Павловић 1965: 211).

Знатан број убистава Срба на Косову и Метохији након јуна 1999. године догодио се је на очиглед представника међународне војне и цивилне мисије. Међу бројним страдалим цивилима налазили су се монах Харитон из манастира Светих Арханђела код Призрена²⁰ и јеромонах Стефан из манастира Будисавци

19 Постоје записана сведочанства исцелених на основу чудотворења моштију светог Василија Пекара, прикупљана све до 1999. Када су побуњени Албанци са КиМ 1998. по наређењу УЧК покушали да преиначе светитељев гроб, након његовог чудесног приказања окупљенима веома брзо је враћен у првобитно стање. (http://www.spc.rs/sr/srpska_pравославna_cрква_uvрstila_u_red_sabora_svetitelja_novomucenike_hristove_kosovskometohijske). Павловић 1965, 210–211.

20 Новомученик, преподобни Харитон (1960–1999) пострадао је од албанских терориста 15. јуна 1999. а његово обезглављено тело закопано је у месту Тусус на периферији Призрена, на албанском гробљу са више српских лешева. Пронађено је 2000. и на њему су уочени трагови мучења. Имао је велики број поломљених ребара, сломљену леву руку, на кичменом стубу недостајало је више пршљенова а уочене су и рупе на мантији у пределу срца што указује на чињеницу да је био злостављан и, на крају, избоден ножем. Претпоставља се да је тако што га је руља извукла из аутомобила, потом мучила и на концу на свиреп начин уморила (Bojović 2012: 24–25). *Свети и преподобномученик Харитон косовски* 2016, 13–30. <https://jedinstvo.rs/kosovski-novomucenici-otac-hariton-i-otac-stefan/>.

код Клине²¹. Према описима њихових страдања као и узроцима, мартиролошки континуитет на подручју Косова и Метохије потврђује се, а новомученици поистовећују са примерима из ранијих раздобља.

ИЗВОРИ

- Athanasius alexandrinus archiepiscopus 1857: *Vita S. Antonii*. PG XXVI. J.-P. Migne. Parisiis.
- Божовић 1997: Григорије Божовић. *По њиланском крају (џуџојису)*, пр. Јордан Ристић. Скупштина општине Гњилане, Гњилане.
- Велимировић 1928: Николај Велимировић. *Охридски њролој*. Ниш: Штампарија „Св. Цар Константин“.
- Eusebius Pamphili, caesareae palaestinae episcopi 1857: *Historia ecclesiastica*. PG 20. J.-P. Migne.
- Никодим 2004: Милаш Никодим. *Правила њравославне цркве са џумачењима*, 1, Истина, издавачка установе Епархије далматинске, Београд–Шибеник.
- Новаковић 1912: Стојан Новаковић. *Законски сјоменици срџских држава средњеј века*, СКА, Београд.
- Поповић 1966: Сп. Јустин Поповић. *Жиџија свейих за јули*. Издање манастира Св. Ђелије код Ваљева. Манастир Ђелије. Ваљево.
- Поповић 1997: Сп. Јустин Поповић. *Жиџија Свейих за авџусџ*. Издање манастира Св. Ђелије код Ваљева. Ваљево.
- Поповић 1998: Сп. Јустин Поповић. *Жиџија свейих за окџобар*. Издање манастира Св. Ђелије код Ваљева. Ваљево.
- Свейи њрејодобно мученик Харџиџон косовски (2016): *Жиџија, сведочења, служба*. Аутор. Манастир преподобног Јустина Ђелијског. Београд.
- Sozomenus 1864: *Historia ecclesiastica*. PG 67. J.-P. Migne. Parisiis.
- S. P. N. Ignatii, episcopi antiocheni 1857: *Epistolae*, Ecclesiae Smyrnensis de martyrio Sancti Polycarpi. Epistula circularis. PG 5. J.-P. Migne. Parisiis.
- Стјепан Митров 1969: Љубиша Стјепан Митров 1969. *Приџовейке*. Нови Сад и Београд: Матица српска и Српска књижевна задруга.
- S. Hieronymi 1845: *Vita S. Hilarionis eremitaе*. PLXXIII. J.-P. Migne. Parisiis.
- Tertulliani, presbyteri carthaginiensis 1844: *Ad Martyres*. PG 1. J.-P. Migne. Parisiis.
- Theodoretus, Cyrensis episcopus 1864: *Historia religiosa*. PG 82. J.-P. Migne. Parisiis.
- Clementis Alexandrini 1857: *Stromata IV*. PG 8, vol. 1. J.-P. Migne.

ЛИТЕРАТУРА

- Bojović 2012: Boško Bojović. *Kosovo i Zapadni Balkan. Pitanje regionalne stabilnosti i evropske bezbednosti*, Pariz–Beograd.
- Грозданов 2004: Грозданов Цветан „Мачениците од XV-XIX век во живописот на Македонија“. Уметност и културата на XIX век во Западна Македонија, студии и прилози. Фондација Трифун Костовски. МАНУ. Скопје 282–303.
- Delehaye 1912: Hippolyte Delehaye. *Les origines du culte des matyrs*. Bruxelles.
- Delehaye 1923: Hippolyte Delehaye. *Les saints stylites*, Subsidia hagiographica 14. Société des Bollandistes. Bruxelles.

21 У ред новомученика косовских убраја се и јеромонах Стефан Пуљић (1964-1999) који је од стране Албанаца отет на потезу између Истока и Ђураковца. Према сведочењу очевидаца католички Албанци су га ухватили приликом набавке животних намирница за манастир. Нешто касније виђен је на тргу у Истоку: био је сав улеђен крвљу и прашином, будући да га је бесомучна маса тукла и вукала по земљи. Према сведочењу очевидаца тукла га је ко је стигао све док није издахнуо (Bojović 2012: 24; Свейи њрејодобномученик Харџиџон косовски 2016: 22).

- Delehaye 1927: Hippolyte Delehaye. *Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*. Subsidia hagiographica 17. Société des Bollandistes. Bruxelles.
- Delehaye 1934: Hippolyte Delehaye. *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*. Subsidia hagiographica 21. Société des Bollandistes. Bruxelles.
- Женарју Рајовић 2014: Ивана Женарју Рајовић. „Представе и култ мученице Босиљке у Пасјану“. *Зборник Майице, српске за ликовне уметности* 42, 181–195.
- Женарју Рајовић 2017: Ивана Женарју Рајовић. „Замах црквене уметности у последњем веку османске власти“. *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метихији. Историја. Идентитет. Урђеност. Заштити*. САНУ. Београд, 325–339.
- Задужбине Косова; Споменици и знамења српског народа (1987): ур. Јеромонах др Атанасије Јевтић, проф. Богословског факултета. Београд-Призрен: Епархија рашко-призренска, Богословски факултет у Београду и други.
- Илић 2015: Живко Илић. „Исповједништво светог преподобномученика Ђакона Авакума Моштаничког као додатак српском мартирологију“, *Српска теологија данас 2014 – Зборник радова шестог годишњег симпозиона одржаног на Православном Богословском факултету* 30. маја 2014. Ур. Радомир В. Поповић, 145–152.
- Јанићијевић 2019: Горан Јанићијевић. „Мартиролошки карактер црквене уметности из перспективе осликавања цркве Свѣтѣ Беликомученице Марине у Ливну“, *Теолошки ђоѣледи II*, ур. Протођакон др Дамјан С. Божић, 207–228, Београд: Свети Архиепископски Синд СЦЦ.
- Јањић 2018: Драгана Јањић. „Свете мошти и канони помесних и васељенских сабора“. *Византијско-словенска цѣиенија I*. Зборник са научног скупа одржаног 25. новембра 2017. године на Универзитету у Нишу. Центар за византијско-словенске студије у Нишу. Међународни центар за православне студије, Ниш. Центар за црквене студије, Ниш, 87–96.
- Кончаревић 2024: Ксенија Кончаревић. „Косовски химнографски триптих: Службе и Акатисти Светим Новомученицима Григорију монаху, Василију пекару пећком и Босиљки из Пасјана“. *Многослојна ѣисања сабрасмо у једно*, Тематски зборник посвећен професору Драгиши Бојовићу. Центар за Црквене студије, Ниш, 2024, 375–390.
- Љубић, Мреновић, Заставниковић 2021: Лазар Љубић, Јустин Мреновић, Ирина Заставниковић. *Жиѣија и Службе свѣтим ѣећким мученицима Григорију монаху и Василију ѣекару*. Светигора. Цетиње.
- Магловски 2007: Јанко Магловски. „О београдском култу Свете Петке Српске“. *Зборник Народног музеја XVIII-2; историја уметности* ур. Татјана Цвјетићанин, 117149.
- Мијовић 1992: Павле Мијовић. *Тријумфи смрти/Les Triumphe et les mort's*. Подгорица: Црногорска академија наука.
- Милошевић 2013: Гордана Милошевић. „Мартиријум и гробљанска црква у Јагодин мали у Нишу“ у: *Ниш и хришћанско наслеђе*. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна епархија нишка, Нишки културни центар.
- Мирковић 1974: Лазар Мирковић. *Иконографске студије*. Нови Сад: Матица српска.
- Павловић 1954: Леонтије Павловић. „Преглед светих моштију кроз историју у Српској православној цркви“. *Зборник Православне богословског факултета за 1952 Г. III*. Београд: Православни богословски факултет.
- Павловић 1965: Леонтије Павловић. *Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-иконографска расправа)*. Народни музеј Смедерево, Смедерево.
- Поповић 2021: Даница Поповић. „Култ и гроб патријарха Пајсија – нова сазнања и тумачења“ у: *Зограф* 45, 187–208.
- Поповић 2004: Радомир В. Поповић. *Хришћанство на ѣилу источног Илѣрика ѣре досељавања Словена*. Београд: Издање аутора.
- Поповић 2011: Радомир В. Поповић. *Појмовник црквене историје*. Београд: Издање аутора.
- Ракоција 2013: Миша Ракоција. „Paleobyzantine church of Niš – preliminary survey“. *Ниш хришћанско наслеђе*. Ниш. Град Ниш, Универзитет у Нишу, Православна Епархија нишка, Нишки културни центар.

- Стоиљковић 2013: Ратко Стоиљковић. *Лејенде и предања Косовској Поморавља*. Српски културни клуб Србика. Ѓџилане.
- Zeiller 1918: Jacques Zeiller. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*, E. de Boccard, Paris.
- <https://www.hodocasca.rs> > kosovski novomucenici u diptihu svetih
- http://www.spc.rs/sr/srpska_pravopslavna_crkva_uvrstila_u_red_sabora_svetitelja_novomucenike_hristove_kosovskometohijske
- <https://jedinstvo.rs/kosovski-novomucenici-otac-hariton-i-otac-stefan/>

Dragana J. JANJIĆ
Goran M. JANIĆIJEVIĆ

THE CULT OF THE HOLY MARTYRS AND THEIR RELICS ON THE EXAMPLES FROM KOSOVO AND METOHİJA

SUMMARY

Looking at examples of the suffering of Orthodox Christians starting from the early Christian up to the modern period, the same elements of martyrological causes and circumstances as well as the character of martyr cults and, later, miracle-working of relics can be observed. Based on this, common hagiographic topos were defined: emphasis on physical beauty, perseverance in faith, cruel torture, the way of establishing the cult and the story of miracle-working. The fact that the martyrological context based on theology, defined in the early Christian period, directly refers to the cults of the new martyrs, especially from the area of Kosovo and Metohija, precisely indicates the continuity of martyrdom for the faith. In such a discourse, the examples of the Kosovo-Metohija new martyrs Grigorije Pečki, Vasilije Pekar and Bosiljka Pasjanska represent not only a link but also a confirmation of the New Testament announcement that there will be suffering for Christ until His second coming, which is also proven by the latest examples of the venerable martyrs of Kosovo-Metohija Hariton and Stefan.

Keywords: holy martyrs, relics, cult, Orthodox Church.

Гордан Б. БОЈКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КРАЈИШТА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ – ПЕТРУШКО И ЛИПОВАЧКО КРАЈИШТЕ**

Апстракт: О крајиштима у средњовековној Србији већ је писано у нашој историографији. Писани извори садрже податке о појединим од њих. Она су контролисала пограничне пределе и штитила унутрашње области средњовековне српске државе од пљачке и непријатеља. Резултати новијих, пре свега теренских истраживања области Петрушког и Липовачког крајишта, пружају увид у њихово функционисање, чиме се овај рад поглавито бави.

Кључне речи: крајишта, Петрус, Липовац, средњи век, тврђава.

Милош Благојевић је први обрадио тему крајишта у нашој историографији, на основу изворне грађе за поједина од њих. Синиша Мишић допунио је резултате његових истраживања управо на примеру Петрушког крајишта и доказавши несумњиво постојање Липовачког крајишта.

Реч крајина старословенског је порекла. Код Срба је први пут забележена у IX веку, као лично име. Од X века појављује се у изворима као израз за пограничну област. (Благојевић 1987: 29; Мишић 2010: 121). У Законику цара Душана крајишта се помињу као управно територијалне јединице којима управља властелин крајишник (Новаковић 1898: 112, 232, 143, чл. 145, 49). Средином XIV века крајишта се ни у организационом погледу, нити по обиму, не могу изједначавати са жупама. Крајишта се поменути четрдесет петим чланом Душановог законика изричито наводе као засебне територијално-организационе целине. Могла су се састојати од две, или више жупа (Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121). Крајиштем је управљао властелин-крајишник. Он је приликом преузимања дужности крајину добијао у државу, што је обично значило на доживотну управу. Крајине нису биле баштине, али су властела-крајишници у својим крајинама били најмоћнији баштиници (Благојевић 1987: 31, 33; Мишић 2010: 121).

Властела крајишници били су дужни да се старају о реду и закону на крајишту, да прогоне разбојнике и спречавају непријатељску војску да пљени државну територију у унутрашњости државе. За разбојницима су организоване потере-*војичице*, а за борбу

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0001-8338-1758, gordanb7@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

против непријатеља дизала се „војска крајишћина“ (Новаковић 1897: 177, 231, 232; Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121). Од ове обавезе у појединим случајевима нису ослобађани ни манастирски поседи у крајиштима (Атанасијевић 1922: 14; Мишић 2010: 121). Значај обавезе заштите унутрашњости државе од пљачкашких и непријатељских упада истичу и мере које Душанов законик предвиђа уколико неки властелин-крајишник не испуни своју дужност. У случају да непријатељска војска прође кроз крајиште и врати се истим путем, властелин-крајишник је имао надокнадити штету причињену *земљи царевој* у унутрашњости. Уколико би разбојници успели да упадну у унутрашњост државе преко неког крајишта и врате се истим путем, властелин-крајишник је морао да штету причињену унутрашњости надокнади седмоструко (Новаковић 1897: 177, 231, 232; Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121). Крајишта су, према томе, обезбеђивала пограничну област и пружала сигурност територијама у унутрашњости државе (Благојевић 1987: 31; Мишић 2010: 121).

Средњовековна крајишта организована су око тврђаве која је била војни и административни центар крајишта, не нужно и привредни (ЛГТССВ 13; Мишић 2010: 127). Овим тврђавама могао је управљати властелин-крајишник, али је било и случајева да владар за њиховог команданта постави свог кефалију. Кефалија је управљао само тврђавом, док је властелин-крајишник и даље управљао крајином. Кефалије су биле везане за владара, јер их је он смењивао и постављао по својој вољи, без обзира где им је баштина. Властелини-крајишници су били везани за своје баштине, које су се увек налазиле у тим крајинама (Благојевић 1987: 33). Владар се могао умешати и у сређивање прилика на крајишту, попут краља Милутина, који је 1306. године у Врањско крајиште послао свог теучију и казнаца да среде прилике везане за земљишне односе (Благојевић 1987: 32). Командовање крајишким војскама и заштита државе остајали су увек у рукама властелина крајишника. Према изнесеном, заштита унутрашњости државе била је најважнија дужност властелина-крајишника у очима владара, а крајишта су имала наглашену одбрамбену функцију.

Продором српске средњовековне државе у долину Велике Мораве и утврђивањем источне државне границе на Кучајским и Хомољским планинама, у њен састав је ушао и простор од Велепољске реке, преко Ражња и Сталаћа, до Равног. У изворима се у XII и XIII веку на том простору помињу само жупа Поморавље и трг Болван, на Цариградском друму, траси старог римског „Војног друма“ (*Via militaris*). Такво стање чини насељеност овог подручја ушитним (Мишић 2003: 2-3; детаљно о Болвану види: Мишић 2009: 15-19). До промене је дошло услед насељавања ове области, која је изгледа била посебно изражена шездесетих година XIV века. Она је довела и до појаве нових управно-територијалних целина: Петрушког крајишта и Липовачког крајишта. Извори помињу и жупу Дубравницу на десној обали Велике Мораве, између данашње Ђуприје и Сталаћа. Ова жупа је морала бити део Петрушког крајишта (Мишић 2003: 6-7; Исто 2010: 122, 127). Тиме се оно простирало између државне границе на истоку и Велике Мораве на западу, обухватајући путне правце из Бугарске према унутрашњости државе.

Источна граница српске средњовековне државе са Бугарском ослањала се на Кучајске и Хомољске планине, како је већ речено. Ова граница се до 1413. године није значајно мењала. Од Ниша и Велепољске реке, пружала се на север, преко Сврђишких

планина, обронцима планине Девице, обухватајући долину Топличке реке и оставаљајући долину Сврљшког Тимока у Бугарској. Настављала је јужним обронцима Озрена, тако да су Болван и Липовац у Липовачком крајишту били истурене тврђаве са српске стране. Од Моравичке клисуре на северу граница је ишла на јужне и западне обронке планине Ртањ, остављајући превој Честобродницу на српској страни. Ту се у селу Извор, последњем насељу са српске стране, налазила и мимоходна царина у средњем веку. Долина Црне реке остајала је у Бугарској. Даље је граница ишла обронцима планина Малиник и Велики Крш на планину Мироч. На Дунав је избијала источно од ушћа Поречке реке. Поред Липовачког и Петрушког крајишта, ову границу штитиле су и тврђаве Ждрело и Вишеслав, а од доба деспота Стефана Лазаревића и Голубац (Атанасијевић 1922: 14; Мишић 2010: 124, 125, 126; О источној граници Србије са Турском детаљно види: Мишић 1987: 85-86).

Петрушко крајиште формирано је око тврђаве Петрус, која је лежала на брду Бабе, изнад села Лешја које постоји и данас. Остаци једне куле су и данас видљиви изнад тог села (Михаљчић 1968: 264-267; Мишић 2010: 126-127; упореди: Брмболић и други 2011). Крајиште је лежало од државне границе на истоку до десне обале Велике Мораве на југу, обухватајући и жупу Дубравницу. Развође реке Раванице било му је граница на северу а на југ се пружало до савременог Ражања, где се граничило са Липовачким крајиштем (Благојевић 1987: 38; Мишић 2003: 3; Исто 2010: 122, 125). Савремени Ражањ припадао је Петрушком крајишту. Одатле се граница пружала брдом, преко савременог села Црни Као ка савременом селу Рујишту у ражањској општини, где је ударала у планину. У оквиру Петрушког крајишта остављала је територију савременог села Подгорац и, највероватније, савременог села Грабовоц, о чему више речи даље (теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). Мада се ослањало на планине, већи део територије овог крајишта је равничарски. Са положаја на коме се налази тврђава Петрус, значајан део овог крајишта је видљив и голим оком, што је пружало могућност непосредног надзирања прилика из саме тврђаве.

Два до три километара источније од Петруса на улазу у клисуру реке Грзе којом се избија на превој Честобродница, налазило се већ поменуто село Извор са мимоходном царином. Тиме је тврђава контролисала пут ка превоју Честобродница којим се ишло из долине Велике Мораве у долину Тимока, на бугарској страни. Према поменутом селу Извор, тај пут се у средњем веку називао Изворски пут и почињао је у тргу Паракиновом броду (данашњи Параћин), пружајући се правцем запад-исток, ка Честобродници. (Благојевић 1987: 38; Мишић 2010: 125; Бојковић 2010: 141-147). Пут је пролазио између брда Бабе, на коме је лежао Петрус и Чокића брда, које гради кањон реке Црмнице. Ово брдо спречава поглед из Петруса на северни део крајишта, као и на сам кањон Црмнице. На њему су видљиви трагови утврђења са богатим средњовековним слојем, које је било активно у време постојања крајишта. У самом кањону и данас постоје остаци бројних сакралних објеката из средњег века, од монашких испосница, до манастира. Међу њима се истичу остаци утврђеног манастира Намасије, у изворишном делу реке, испод релативног проходног брда према истоку и бугарској граници. Добро очувани остаци утврђења са кулама видљиви су и до више од једног метра висине над тлом. Над самом реком налазила се главна кула

одбране манастира, са ограђеним простором за посаду и озиданим отвором изнад саме реке, за захватање воде, који је посадицима обезбеђивао заштићен извор питке воде (теренска истраживања спроведена 2017. године, под руководством проф. др. Синише Мишића; о археолошким истраживањима овог краја детаљно: Брмболић и други 2011). Заједно са тврђавом на Чокића брду на излазу из клисуре, овај манастир са тврђавом затварао је простор клисуре, унутар кога су се налазиле монашке заједнице. Тиме је пружана стална контрола и заштита овог простора. Утврђење на Чокића брду је обезбеђивало визуелну везу са војним и управним центром крајишта, затварало кањон, чувало превоје ка Црној реци (тада у Бугарској) и служило као осматрачница ка његовим најсевернијим деловима, који из Петруса није био видљив.

Западним ободом Петрушког крајишта, како је већ речено, трасом некадашњег римског „Војног друма“, пролазио је средњовековни пут ка граду Нишу. На територији Петруса пут је скретао ка југоистоку и Болвану. На излазу из савременог села Подгорац на путу према савременом селу Грабовац лежи брдо Градац. На његовом заравњеном врху у густој шуми налазе се остаци тврђаве. Зидана је каменом повезаним кречним малтером, што је смешта у средњи век. Бедеми обухватају површину око 80x100 метара, са видљивим остацима две куле: једном одбрамбеном, према југоистоку и једном кулом-мотриљом, на северној страни бедема. Могуће је да је постојала и трећа кула, али због густине вегетације и лошег стања бедема, то није било могуће утврдити рекогносцирањем терена. У централном делу утврђења и даље су видљиви остаци камене грађевине, али се о њима ништа више не може рећи. Такође се могу видети и остаци камених зграда уз бедеме (теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). Сама тврђава налази се на делу крајишта према унутрашњости државе, у пределу ниских брда, изнад значајног путног правца, свакако на самој граници Петрушког крајишта, са Липовачким крајиштем на југоистоку. Удаљена од самог Петруса, очигледно је на овом делу крајишта била у функцији заштите важног путног правца и одржавања реда и поретка у име властелина-крајишника. Граница самог крајишта према Липовачком крајишту простирала се свакако до ове тврђаве и није могла бити далеко од ње према југоистоку.

Према изнетом стању на терену намеће се закључак да је властелин-крајишник непосредно контролисао значајну област око града Петруса и бранио најважнији гранични прелаз на својој територији. Област кањона реке Црмнице, била је посебно утврђена, како због присуства монашких заједница, тако и због контроле терена који није био доступан из Петруса, мада је лежао у његовој близини. Тврђава на Чокића брду имала је и посебну улогу у надзирању северног дела крајишта. На важном путном правцу на удаљеном југоисточном делу Петрушког крајишта заштиту пута и поретка обављала је тврђава на брду Градац. Путем ових тврђава властелин-крајишник остваривао је непосредан увид у стање на крајишту и запречавао највероватније правце продора непријатеља и пљачкаша.

На југоисток од Петрушког крајишта настављало се Липовачко крајиште. Ово невелико крајиште обухватало је разутјен, пре свега брдски и планински предео на самој граници Србије и Бугарске. С обзиром на конфигурацију терена може се претпоставити да је значајан број становника уживао влашки статус, положај који је играо важну улогу у крајишким војскама. Може се претпоставити да је крајем XIV

и почетком XV века број села и домаћинстава у Липовачком крајишту био сличан броју села и домаћинстава у нахији Болван, коју су османлије основале на тој територији - према првом познатом турском попису износио је 43 села са 2200 домаћинстава. Према истом попису, у Петруској нахији убележено је 95 села са 3 000 домаћинстава (Зиројевић, Ерен 1968: 383, 384, 387, 401; Благојевић 1987: 38; Мишић 2010: 127). Мада мање од Петрушког, Липовачко крајиште је имало готово идентичан број домаћинстава у више од два пута мање села. Својим положајем затварало је горске прелазе према Бугарској и обезбеђивало „Војни друм“, најпроходнији путни правац ка тој земљи. Тиме је оно контролисало важне саобраћајнице према Бугарској, ка Цариграду и Солуну (Мишић 2003: 3, 4, 5). Граница крајишта на северу, према Петрусу већ је описана. На истоку и југу граница му је следила државну границу према Бугарској. На западу граничило се са жупом Заглата, на развођу Јужне Мораве.

Војни и управни центар крајишта био је у тврђави Липовац. Подигнут је као седиште локалног властелина, пре косовског боја, на готово окомитим стенама, на положају од природе утврђеном, према тадашњој граници са Бугарском (Поповић 2002: 157-178; теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). На заравни под градом господари крајишта подигли су задужбинску цркву Светог Стефана, данас манастир. Археолошка ископавања открила су две породице властеле крајишника, обе трагичне судбине. Прва породица је из друге половине XIV века. Ова породица је изумрла прераном смрћу наследника властелина-крајишника, ктитора цркве (Поповић 2002: 157-178). Сам властелин-крајишник могао би се повезати са Витомиром, другим учесником „Цреповог боја“ - боја на Дубравници од 25.12.1380. године, у коме је крајишка војска под командом петрушког крајишника Црепа Вукославића победила османску војску. Уз Црепа, као учесника у овој победи, српски летописи помињу и неког Витомира, свакако зато што је био командант значајног контингента војске. Како је и Липовачко крајиште стајало на путу османског напада, вероватно да је у питању његов властелин-крајишник који је спојио снаге са Петрушким крајишником. Команда је природно припала оном на чијој територији се битка водила, а који је имао и више војника - Петрушком крајишнику Цепу Вукославићу (Стојановић 1927: 113, 214; Благојевић 1987: 37; Мишић 2003: 6, 3, 4; Мишић 2010: 123-124).

Други безимени властелин-крајишник Липовачког крајишта погинуо је приликом напада челеби-Мусе на Србију 1413. године. Липовац се покушао одупрети овом великом нападу на источну српску границу. Османлијске чете су том приликом опселе тврђаву, док су акинџијски одреди напали Петрус, а продрили су чак и до удаљеног Браничева, на Дунаву. Властелин-крајишник и посада борили су се до краја. Град је уништен и више никад није обновљен. Центар крајишта измештен је у оближњи Болван (Мишић 1987: 78; Исто 2010:126; о походу принца Мусе на Србију 1413. године детаљно види: Мишић 1987: 75-88).

Болван је био тврђава, али и трг. Развио се захваљујући трговини сољу која се из Угарске увозила преко Браничева. Из складишта соли у Болвану се со даље дистрибуирала, а могла се наћи и у Приштини. Монахиња Евгенија (кнегиња Милица) је 1395. године са трга у Болвану даровала двојицу својих људи, Доју Балусевића и Рашу Рађевића, као и 500 крушица соли годишње, манастиру Светог Пантелејмона

на Светој Гори (Мчаденовић 2007: 295; Динић 1978: 109-110; Бојковић 2022: 112). Све то указује да је ова трговина била раширена и довољно уносна да заинтересује и владарску породицу Хребелановића да учествује у њој. Сама тврђава Болван лежи на брду, на левој обали реке Моравице, на улазу у Моравичку клисуру, на споју равнице и брда. Простирала се на површини од око једног хектара и имала је бар две куле. Како је брдо зарасло у густу шуму, без рашчишћавања терена и евентуалних сондажних истраживања, ништа се више не може поуздано тврдити (теренска истраживања спроведена 2022. године, под руководством проф. др. Синише Мишића). Болван је затварао пут према Нишу и Бугарској и контролисао путеве и равничарски део крајишта, удаљен од горског Липовца.

У планинском крају, код савременог села Миљковац, на брду Железник, локалитет Градиште, леже и данас јасно видљиви остаци утврђења. Супротно од ње, на путу ка савременом селу Церју, налазе се остаци једне куле, са прилично очуваним зидом. Ова утврђења контролисала су горске прелазе у тадашњу Бугарску. Тврђава на путу према селу Церју вероватно је била гранична српска средњовековна тврђава (теренска истраживања спроведена 2022. године, од руководством проф. др. Синише Мишића). Ова утврђења истовремено су омогућавала и непосредну контролу истурених области. Како је већ речено, мада невелико, Липовачко крајиште врло је разуђено, а планински рељеф онемогућава да се, попут Петруса, осматрањем из главне тврђаве, контролише већи део крајине. С тога је на овом подручју саграђено више мањих утврђења, уз две веће - Липовац и Болван. Мора се приметити да су с обзиром на рељеф крајишта и његову невелику територију већина ових мањих утврђења била заправо утврђене куле-мотрије, а не тврђаве. У сваком случају, функција свих њих била је осматрање и узбуњивање крајишта, заштита путних праваца и контрола територије.

Мада различите топографије и обима Петрушко и Липовачко крајиште показују и неке сличности у унутрашњем распореду сачуваних и лоцираних тврђава. Сами центри крајишта били су оријентисани према државној граници. Према деловима крајишта који се нису могли уочити непосредним осматрањем из седишта властелина-крајишника зидане су мање тврђаве. Њихова функција била је пре свега осматрање и извештавање властелина-крајишника, контрола околине и чување путева. Преко њих су властелини-крајишници контролисали ситуацију и у забаченијим деловима својих крајина.

ИЗВОРИ

- Атанасијевић 1922: Драгутин Атанасијевић. *Српски архив Лавре Айфонске*, Споменик СКА, Београд.
- Младеновић 2007: Александар Младеновић. *Повеље и писма деспоина Стефана Лазаревића*, Београд.
- Новаковић 1898: Стојан Новаковић. *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд.
- Зиројевић, Ерен 1968: Олга Зиројевић, Ерен И. *Пойис области Крушевца, Тојлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)* Врњски часопис 4, Врање.
- Стојановић 1927: Љубодраг Стојановић. *Сџари српски родослови и лејојисци*, Српска Краљевска Академија, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

- ГТССВ – Лекикон градова и градова средњовековних српских земаља: према писаним изворима, За-
вод за уџбенике, Београд 2010.
- Благојевић 1987: Милош Благојевић. *Крајишних средњовековних Србије од 1371-1459 године*, Историј-
ски Гласник: орган Историског друштва Народне републике Србије 1-2, Београд, 29-42.
- Бојковић 2010: Гордан Бојковић. *Параћин у средњем веку*, Весник: орган војних музеја, 37, Бео-
град, 141-147.
- Бојковић 2022: Гордан Бојковић. *Великоморавска долина у средњем веку*, Институт за српску кул-
туру Приштина/Лепосавић, Лепосавић.
- Брмболић и други, 2011: Марин Брмболић, Зоран Пургер, Јосиф Голец и други, *Мала Свешта
Гора у клисури реке Црнице*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.
- Динић 1978: Михаило Динић. *Српске земље у средњем веку, Историјско-географска ситуација*, Срп-
ска књижевна задруга, Култура, Београд, (ирир: Сима Ђирковић).
- Михаљчић 1968: Раде Михаљчић. *Где се налазио град Пејрус*, Прилози КЈИФ 34, 3-4, Београд,
264-267.
- Мишић 2010: Синиша Мишић. *Пејрушко и Липовачко крајишње од половине XV века до 1459 го-
дине*, Историја Поморавља и два века од варвариске битке, Тематски зборник, Исто-
ријски архив Крушевац, 121-128.
- Мишић 2003: Синиша Мишић. *Жује Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка
до независности: 1806-1876. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 2.
септембра 2006. године у Алексинцу, Институт за новију историју Србије, Београд, 2-11.
- Мишић 2009: Синиша Мишић. *Болван у средњем веку*, Караџић: часопис за историју, археологи-
ју, етнологију и уметност, Завичајни музеј Алексинац, 15-19.
- Мишић 1987: Синиша Мишић. *Поход сулмана Мусе на Десотинину 1413. године и источна срп-
ско-турска граница*, Историјски гласник: орган Историског друштва Народне репу-
блике Србије 1-2, Београд, 75-88.
- Поповић 2002: Марко Поповић. *Липовац: Трагови средњовековној власијској брвацини*, Саоп-
штења 34, Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, Београд, 157-178.

Gordan B. BOJKOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF THE KRAJISTA OF THE MEDIEVAL SERBIA – KRAJISTA OF PETRUŠ AND LIPOVAC

SUMMARY

Krajišta, or krajine, were documented in historical sources and already were explored in Serbian historiography. Those territories were situated on border of the Serbian medieval state, with main purpose to protect the innerland of the kingdom. They were formed around one, main fort. Recent research of the krajinas around forts in Petrus (*Petruško krajište*) and Lipovac (*Lipovačko krajište*), shows that those territories and their main routes were controlled by system of the fortifications that allowed surveillance over their territory, and protection over the main roads.

Keywords: krajište, Petrus, Lipovac, Middle Ages, fortress.

Дејан М. БУЛИЋ*

Историјски институт – Београд

ОСМАНСКИ ПОПИС СИТНЕ СТОКЕ ГАЈЕНЕ У КАДИЛУКУ СРЕБРЕНИЦА 1596. ГОДИНЕ

Айсѝракѝ: У раду је саопштен попис села која су се бавила узгојем ситне стоке, оваца и коза, у области која је према османској административној подели чинила кадилук Сребреница у оквиру Смедеревског санџака. Попис је извршен 1596. године и на основу њега могуће је утврдити приближне границе сребреничког кадилука, али и обим развијености овчарства у овој области. Попис је значајан и стога што се у њему наилази на први помен неких села са ове територије. У раду је на основу савремених, историјских и археолошких статистичких података одређена процентуална заступљеност аутохтоних сојева коза и оваца, након чега је на основу њихових продукцијских могућности изведен прорачун произведених количина, млека, вуне и кострети, те броја кожа.

Кључне речи: овчарина (*adet-i âĝnâm*), кадилук Сребреница, 16. век, Османско царство, Смедеревски санџак, Бајина Башта, Љубовија

Захваљујући погодним географским одликама, гајење оваца и коза на територији данашње Србије, досеже дубоко у прошлост. Током средњег века и периода османске власти, у брдско - планинским крајевима, овчарство је била главно и неретко једино занимање становништва. Међутим, и у осталим областима где је земљорадња била главна делатност, породице су често за личне потребе имала извештан број оваца и коза, и у оној мери у којој су то сеоски пашњаци дозвољавали (Благојевић 1999; Спремић 1999; Катић 1978).

На територији данашње Србије Османлије су затекле развијено овчарство и преузеле постојећи систем опорезивања ситне стоке (коза и оваца), док се за крупну стоку порез није плаћао. Овчарина је била у исто време и шеријатом прописана и обичајна дажбина, наслеђена из освојених земаља, о чему сведоче различити називи у турском језику (*'âdet-i âĝnâm; resm-i ganem; koyun resmi*). Основ дажбине заснивао се на чињеници да је ситна стока за испашу користила заједничке пашњаке, који су се налазили на државној земљи чији је врховни господар био султан (Надџибегѝ 1959: 70–71; Бојанић 1985: 107–108). Дажбина је најпре износила од 2,5% до 3,3 % вредности овце, да би касније била преиначен у једну акчу по главу старијем од годину дана. Велики узгајивачи стоке пописивани у пореским књигама

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-6589-7715, dejan.bulic@iib.ac.rs

(*âgnâm defteri*), а подаци о њима вођени на нивоу кадилука.¹ Они који су узгајали мањи број јединки ситне стоке нису били опорезовани или су њихова давања држави била симболична. Тај минималан број ситне стоке који није опорезиван иносио је изгледа 20 грла (Катић 2003: 161–162; Катић 2009: 237.) Овчарина је узимана почетком априла, у виду уговореног одсека за цело село (Hadžibegić 1959: 70–71; Бојанић 1985: 107–108).

У прилогу саопштавамо један овакав попис, чији је оригинал похрањен у Османском архиву Председништва државних архива Председништва Републике Турске у Истанбулу и чини део архивске серије *Kâmil Kereci*, група дефтера *Mevkufat Kalemî Ganem Kitabeti No. 3949*.² Ради се о попису овчарине и торовине кадилука Сребреница у Смедеревском санџаку.³

Предочени попис, осим што представља прилог историји сточарства ове области, омогућава приближно дефинисање граница кадилука Сребреница у последњој деценији 16. века, што је важно с обзиром на то да до сада у литератури срећемо само спорадичне помене овог кадилука.⁴ Такође, иако су подаци о насељима у овом извору врло шутири и ограничени, често представљају и први историјски помен неких од њих.⁵

Ослањајући се на посматрани попис, кадилук Сребреница крајем 16. века, обухватао је територију данашњих општина Бајине Баште и Љубовије, тј. Азбуковице; односно највећег дела некадашње Соколске нахије.⁶ Кадилук се на истоку

1 О развијености система који се старао о овој дајбини говори чињеница да је у време султана Селима I (1512–1520), Сулејмана Законодавца (1520–1566) и Ахмеда I (1603–1617) постојала посебна канцеларија за овчарину (*Adet-i âgnâm kalemî*) која је водила рачуна о дефтерима овчарине (Hadžibegić 1959: 93).

2 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

3 Најтоплије се захваљујем др Драгани Амедоски, вишем научном сараднику Историјског института – Београд на уступљеном преводу извора. Из истог санџака, већ је објављен попис кадилука Мала Пожега (Амедоски – Булић 2019: 7–18) и Кадилука Ужице за исту 1596. годину (Амедоски, Булић 2020: 57–78).

4 У објављеним пописима Азбуковице наилазимо на више села која се бележе у кадилуку Сребреница 1559. године. Оваква ситуација задржала се и 1572. године и вероватно остаје непромењена до пописа који је предмет анализе овог рада (Спахо 1990: 28, 36, 45, 49, 60, 66, 84–85, 91).

5 Када је реч о простору Бајине Баште, Ахмед Аличић даје само податке за прелазе преко Дрине и тек поједина села (1984: 63, 116, 347, 364, 369, 539–540, 614, 617; 1985а: 26, 402, 436, 474; 1985б: 77, 89, 112, 291, 296, 312–313, 335, 407). Из османског доба доступни су нам још једино подаци за манастир Рачу (Зиројевић 1984: 174–175), као и насеља која се наводе у Поменику овог манастира (Поменик 2005). За насеља у Азбуковици, доступни су нам подаци из турских дефтера за периода од 1476. до 1572. година (Спахо 1985: 69–100; Спахо 1990.) Такође, не смемо изоставити етнолошка истраживања (Павловић 1930), историјско–географске списе (Милићевић 1876), податке везане за црквену историју (Радосављевић 2000), те споменичко вредновање и лексикографско представљање појединих цркава, градова, објеката и локалитета (Павловић 1962; Споменичко наслеђе 2006: 121–127; Лексикон *џагова* 2010: 274, 277–281; Узелац 2010: 181–188; Булић 2014). Посебна врста податка су резултати археолошких рекогносцирања и истраживања појединих локалитета овога краја (Археолошки *споменници* 1953; Васиљевић 1998; Зечевић 2005; Мандић – Ђурић и др. 2004; Мандић 2006: 48–64; Мандић, Мандић и др. 2006: 65–71; Праштало 2006: 42–47; Јанковић, Праштало 2008: 143–145; Булић 2020: 307–332).

6 Границе Соколске нахије са пратећом картом видети код Павловића (1930).

и југоистоку граничио са кадилуком Ужице, на западу је граница била река Дрина, све до реке Узовнице и обронака Јагодње на северозападу, док се на северу граничио са кадилуком Ваљево. На северу и североистоку, природну границу чинила је планинска трансферзала: Соколске планине – Медведник – Јабланик – Повлен. Са Повлена граница је на истоку пратила западне границе кадилука Ужице, идући приближно на Кадињачу, па преко Поникава на Јарчево брдо (980 м), Велику стену (985 м) код Равне горе, Градину (930 м) и потом северним обронцима Таре до реке Дервенте.

У саобраћајном смислу овај простор је долином Дрине био повезан са Мачвом и Посавином на северу, док је преко најнижег северозападног превоја Прослопа (623 м) водила готово једина веза са Јадром и Подгорином (Ковачевић 1985: 14). На југозападу, омеђава га превој Кадињача (880 м), којим је и остваривана веза са Ужицем. С јужне стране, био је повезан са оближњом Мокром Гором и Златибором, док је на југозападу затворен планином Таром.

Важно је указати да из нешто старијих пописа Азбуковице знамо за постојање још неких села, која су се налазила у кадилуку Сребреница, а која нису обухваћена овим пописом. Вероватно поједина села нису плаћала овчарину, јер се нису бавила гајењем ситне стоке у тој мери да би била опорезована. Од свих села са повлашћеним статусом на овом простору (дербенције, рудари, мустахфизи...) једино су становници села Ораховица обухваћена овим пописом (Спахо 1985: 77; Спахо 1990: 42, 66, 86, 93, 100, 106). Укључимо ли и ова села у границе кадилука, онда се предложени простор шири на запад, дуж Дрине приближно до ушћа Џулинске реке у њу, а у састав кадилука улазила би тада и поједина села из данашње општине Мали Зворник (Вољевци, Велика Река), те би кадилук био заокружен планином Јагодњом, а на северу би преко Бобије обухватио и три села у данашњој општини Осечина (Ѓуњаци, Драгодол и Царина).

Пописом овчарине обухваћена су 44 села кадилука Сребреница. Висина пореза била је утврђена одсеком, као што је крајем 16. века била пракса на целој територији данашње Србије (Надžibegić 1959: 93). Утврђени број износио је укупно 38. 272 грла. Највећи број ситне стоке узгајан је у селу Заглавак, чак 3754 грла, као и селу Рачи – 2499. Преко 1000 примерака ситне стоке забележено је у још шест села: Храстна – 1499; Лешница – 1555; Гвоздац – 1999; Пиклица – 1999; Горњи Дуб – 1415 и Драгосин – 1355.

Срби су од староседелаца прихватили постојеће врсте домаћих животиња, а о њиховом утицају сведоче и бројни усвојени термини из сточарске производње и организације: катун и катуниште, бач и бачија, планина, струга, шиљег, шиљеже... (Благојевић 1999: 710–714). Од затеченог становништва словенска племена су преузела и термине, можда и начин израде за неке покриваче: черга, гуњ, *feltrum*, вероватно и клашња (Петровић 1976: 361–362).

Читав процес прераде по питању исхране, текстилије, обуће, одеће у оквиру сеоског домаћинства оствариван је сопственим радом и сопственим средствима. Од коза и оваца је коришћено готово све: млеко, месо, кожа, изнутрице, рогови, ђубриво и поједине кости за израду дршки и алатки. У знатној мери трошен је и лој, коришћен у исхрани, али и за израду свећа лојаница и сапуна (Благојевић 1999а:

710–714; Вукосављевић 2012: 119). Од кожа животиња добијани су кожуси и крзна за одевање, прекривање, покривање и застирање подова (Петровић 1999: 592–595).

Сеоска домаћинства су сама обезбеђивала вуну, а све послове око обраде и прања вуне обављале су жене. За мануфактурну производњу сукна, ова вуна није била довољно квалитетна, због чега је мало извозена (Катић 1978: 129; Благојевић 1999: 710–714; Петровић 1999: 592–595). Предене вунене нити су коришћене за плетење различитих одевних предмета, а ткањем од вуне се добијало сукно и најразличитије текстилије – вунени покривачи, покривке, огртачи разних врста, од којих су најпознатије и врло тражене на Приморју биле склавине и раша (Динић – Кнежевић 1999: 657–658; Петровић 1999: 592–595). Технолошки ткању и предењу је претходила обрада неопредеене, неткане и ваљане вуне познате као пуст, коришћене за најразноврсније простирке, покривке и одевне предмете (Петровић 1979: 165–182; Петровић 1999: 593).

Познат је низ простирки и покривки, рађен у домаћој радиности од кострети (Петровић 1999: 593), док су у занатској производњи, мутавције израђивали вреће, покровце, зобнице, бисаге, чараше (калчине), врчанке (повезице) и гуњеве (Вукосављевић 2012: 142; Радић 2004: 31).

У најужој вези са сточарством и прерадом вуне су инсталације за производњу сукна, односно ваљарице или ступе, како их често бележе турски извори. Две ваљарице су пописане у селу Трешњица и једна у Великој Рики, селима којих нема у попису овчарине, али су се налазила у кадилуку Сребреница (Спахо 1990: 46; 104). Можемо да претпоставимо да је њихов број био већи, пошто немамо податке за садашњи простор Бајине Баште, као и због тога што су воденице и ваљарице често заједно збиране. Уосталом тако је учињено и у случају села Велика Рика где су само једном уписана четири млина и једна ваљарица у попису за 1530. годину, да би потом увек било уписивано пет млинова, што само потврђује чињеницу да се често нису посебно бележиле (Спахо 1990: 104–108). О преради вуне најречитије говоре ваљарице у Ужицу којих је 1572. године радило чак 27 (Аличић 1985б: 52, 275).

Главна тржиште за пласман стоке и сточних производа био је рударски центар Сребреница, где је због природе посла потражња за кожама и лојем била велика, а потом и Ужице.⁷ Роба која се продавала на ужичком и сребреничком тргу, била је углавном локалног порекла: сир, стока, животињске коже, масло, чизме, чоја, сукно, ћебад, платно. О значају трговине у привредном животу сведочи постојање посебног закона о царини Сребренице из 16. столећа и закона (кануннаме) за тврђаву Ужице из 1516. и 1528–1530. године, којим је била регулисана и трговина стоком и сточним производима (Војанић 1974: 21–25; 37; Kanuni i Kanun – name 1957: 123–124).

7 На територији кадилука из извора је познати трг у Црнци, али у време пописа одавно није више функционисао (Спахо 1985: 82; Спахо 1990). У непосредној близини Бајине Баште егзистирао је некада и трг Рујно, који је у време овог пописа такође био ван функције (Храбак 1954: 48–50). Трг је вероватно био лоциран негде у близини манастира Рујно, у околини села Врутци, у *йод-крийу йланине Поникве*, мада убикација није потврђена. (Вукадин, Ивковић 1987: 81–89; Булић 2014: 317–321).

Превод пописа овчарине кадилука Сребренице из 1596. године:

Село Заглавка,⁸ одсеком у рукама поменутог села 3745 оваца;
 Горња Рогачица,⁹ одсеком у рукама поменутог села 955 оваца;
 Доња Рогачица,¹⁰ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца;
 Черје,¹¹ одсеком у рукама поменутог села 639 оваца;
 Лештково,¹² одсеком у рукама поменутог села 955 оваца;
 Јакла,¹³ одсеком у рукама поменутог села 455 оваца;
 Халуга,¹⁴ одсеком у рукама поменутог села 367 оваца;
 Храстна,¹⁵ одсеком у рукама поменутог села 1499 оваца;
 Зарожје,¹⁶ одсеком у рукама поменутог села 2999 оваца;
 Горни Церавац,¹⁷ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца;
 Горни Сијерче,¹⁸ одсеком у рукама поменутог села 545 оваца;
 Средна Петача,¹⁹ одсеком у рукама поменутог села 125 оваца;
 Лешница,²⁰ одсеком у рукама поменутог села 1555 оваца;
 Струмова,²¹ одсеком у рукама поменутог села 1355 оваца;
 Округла,²² одсеком у рукама поменутог села 699 оваца;
 Гвоздовац,²³ одсеком у рукама поменутог села 1999 оваца;
 Оклатач,²⁴ одсеком у рукама поменутог села 1199 оваца;
 Огчина,²⁵ одсеком у рукама поменутог села 455 оваца;
 Брестчик,²⁶ одсеком у рукама поменутог села 359 оваца;
 Жабјак,²⁷ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца;
 Рача,²⁸ одсеком у рукама поменутог села 2499 оваца;
 Бихлица,²⁹ одсеком у рукама поменутог села 1999 оваца;
 Плоскова,³⁰ одсеком у рукама поменутог села 599 оваца;

8 Данас село Заглавак, источно од Бајине Баште.

9 Данас село Рогачица, северно од Бајине Баште.

10 Данас село Рогачица, северно од Бајине Баште.

11 Данас село Церје, источно од Бајине Баште.

12 Данас село Љештанско, североисточно од Бајине Баште.

13 Данас село Јакаљ, североисточно од Бајине Баште.

14 Данас Алуге, заселак села Растишта, западно од Бајине Баште.

15 Данас село Растиште на Перућцу, западно од Бајине Баште.

16 Данас села Горње и Доње Зарожје, северно од Бајине Баште.

17 Данас заселак Горња Црвица, део села Црвица код Бајине Баште.

18 Данас село Сијерац, североисточно од Бајине Баште.

19 Могуће узвишење и речица Петрича у Својдугу (Павловић 1930: 402).

20 Данас заселак Љештанци у Стрмову, северно од Бајине Баште.

21 Данас село Стрмово на Дрини, северно од Бајине Баште.

22 Данас потес и речица Округла у селу Оклетцу, северно од Бајине Баште.

23 Данас село Гвоздац, северно од Бајине Баште.

24 Данас село Оклетач, северно од Бајине Баште.

25 Данас село Овчиња, северно од Бајине Баште.

26 Може бити врело Брестовац или брдо Брест у Бесеровини, засеок Брест у Зауглинама али и Бријест, брдо у Злодолу: (Павловић 1930: 375-6, 396; Милошевић, Марковић, Јелић 2001: 80).

27 Раније старо муслиманско насеље Жабљак, данас део Бајине Баште (Павловић 1930: 318, 385).

28 Данас село Рача, јужно од Бајине Баште.

29 Данас село Пилица, на истоименој речици, источно од Бајине Баште.

30 Данас Пљесково, део Бајине Баште (Милошевић, Марковић, Јелић 2001: 76).

Бушине Поље,³¹ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца;
 Горњи Дуб,³² одсеком у рукама поменутог села 1415 оваца;
 Доњи Дуб,³³ одсеком у рукама поменутог села 599 оваца;
 Муласик,³⁴ одсеком у рукама поменутог села 205 оваца;
 Студеник,³⁵ одсеком у рукама поменутог села 495 оваца;
 Доња Црвица,³⁶ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца;
 Својдруг,³⁷ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца;
 Ораховица,³⁸ одсеком у рукама поменутог села 1499 оваца;
 Дубе,³⁹ одсеком у рукама поменутог села 699 оваца;
 Рожаник,⁴⁰ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца;
 Торник,⁴¹ одсеком у рукама поменутог села 379 оваца;
 Драгосин,⁴² одсеком у рукама поменутог села 1355 оваца;
 Градчаница,⁴³ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца;
 Предол,⁴⁴ одсеком у рукама поменутог села 355 оваца;
 Добретин,⁴⁵ одсеком у рукама поменутог села 955 оваца;
 Јеловник,⁴⁶ одсеком у рукама поменутог села 550 оваца;
 Доњи и Горњи Чифтлик,⁴⁷ одсеком у рукама поменутог села 999 оваца, под
 одговорношћу харачлије Мустафе Чауша, становника Ужица;
 Хадумовце,⁴⁸ одсеком у рукама поменутог села 299 оваца;
 Белице,⁴⁹ одсеком у рукама поменутог села 199 оваца;
 Пепељ,⁵⁰ одсеком у рукама поменутог села 499 оваца.
 Укупно: **38272.**

31 Данас Бушинско поље, засеок Раче, јужно од Бајине Баште: (Милошевић, Марковић, Јелић 2001: 84).

32 Данас село Дуб, источно од Бајине Баште.

33 Данас село Дуб, источно од Бајине Баште.

34 Неубицирано, ако није Мочаник у Придољу?

35 Данас највероватније река Студенац која се улива у Дрину код Доње Црвице, на чијем се току вероватно налазило наречено село.

36 Данас само село Црвица на Дрини, северно од Бајине Баште.

37 Данас заселак Својдруг у селу Рогачица, северно од Бајине Баште.

38 Данас Горња и Доња Оровица код Љубовије, које је било дербенцијско село, али је постојала и Оровица, покрај тврђаве Соко, забележена 1559. и 1572. године, чији су становници били радници рудника Сребреница (Спахо 1990: 63–66).

39 Непознато, ако није данашња Дугиња, заселак Доње Црвице.

40 Непознато, ако није врх Рожањ, између Сокола и села Царине, северно од Бајине Баште.

41 Данас село Торник, источно од Љубовије.

42 Данас село Драксин, источно од Бајине Баште.

43 Данас село Грачаница, северно од Љубовије.

44 Данас село Придоли, источно од Бајине Баште.

45 Данас село Добротин, источно од Бајине Баште.

46 Данас село Јеловик, источно од Бајине Баште.

47 Због редоследа набрајања највероватније заселак Читлак у селима Злодол и Драксин, али постоји и село Читлак у Азбуковици.

48 Данас заселак Адимовце у селу Сијерачи, североисточно од Бајине Баште.

49 Неубицирано, ако није Бјелуша у Заовинама, југозападно од Бајине Баште (Милошевић, Марковић, Јелић 2001: 79).

50 Данас село Пепељ, југоисточно од Бајине Баште.

Горње и Доње Постење, Крупина, Грачаница), условило је да овај крај у судском смислу, припадне Сребреничком кадилуку (Спахо 1985: 77; Спахо 1990: 42, 66, 86, 93, 100, 106).

Попис скромних података, ипак омогућава, уз нови методолошки приступ, израчунавање укупних количина појединих сточарских производа. За такав приступ неопходно је познавање биолошких основе посматраног простора, односно познавање расног састава стоке, њихових производних особина и зоохигијенских прилика.

Аутохтоне домаће овце и козе, отпорне на болести, добро подносе климатске прилике, због чега захтевају скромне услове гајења. Прилагођене су брдовитом земљишту и прехрањују се највећи део године травом са ливадско–пашњачких површина, од којих су они најбољи, лежали на знатним надморским висинама (Катић 1978: 51; Благојевић 19996: 504–505).

Од аутохтоних раса оваца на тлу данашње Србије већина припада соју праменке, која је некад била раширена у целој Европи. По својој бројности и географској распрострањености сјеничко–пештерска овца, најзаступљенији је сој праменке на подручју Србије. Узгаја се на ширем подручју западне Србије, источним деловима Босне и Херцеговине и северном делу Црне Горе (Стоچارски приручник 1962: 194). Сјеничка овца је крупан сој праменке, просечне масе од 45 кг, овна око 60 кг. Спада у групу оваца са рудом вуном и годишње даје око 1,4 кг неопране вуне, а ован 2 кг, при чему радман вуне износи 70 %. Просечно од 100 оваца добије се 110–120 јагњади. Количина и квалитет млека су зависили су од паше и соја, али у целом лактационом периоду од 5–6 месеци износи око 30–35 литара, не рачунајући млеко које посише јагње (Живковић, Ђеранић 1959: 74; Стоچارски приручник 1962: 194; Perić 2004: 50; Урошевић и др., 2022: 252). Код једне групе аутора наводе се веће количине помуженог млека, што је свакако последица савремених услова гајења и боље прехране (Poljoprivredni leksikon 2004: 391; Sekić и др, 2021: 504–507).⁵¹

Од коза аутохтона је само балканска коза и самим тим једина која је некада узгајана на подручју данашње Србије. Зависно од места гајења разликују се балканска коза нижих подручја и балканска коза виших подручја. Балканска коза виших подручја даје 30–38 кг меса, као и 0,50 кг кострети, а јари до једно јаре годишње. Млечност се креће од 100 до 130 кг млека (Poljoprivredni leksikon 2004: 479).

Имајући у виду све напред наведено може се проценити приближна годишња производња млека, вуне и кострети, али се најпре мора утврдити удео коза и оваца у забележеном броју грла. Иако су козе релативно лаке за држање, њихов број није никада био велики. Наиме, много се коза није могло гајити, јер се ове не држе на високим планинским површинама, где је мало брста, већ на издробљеним земљишним странама, које нису омогућавале њихов велики број. Са друге стране ни козије месо, млеко и сир није био на високој цени (Вукосављевић 2012: 141–142).

51 http://www.cepib.org.rs/?page_id=163

На бројно стање стоке пресудни фактор представљају расположиве пашњачке површине, али и понуда и потражња стоке и сточарских производа на светском тржишту (Катић 1978: 6–7). Како не располажемо подацима о бројном стању стоке у средњовековној Србији нити о заступљености појединих врста стоке – као основе на коју би се могле ослонити наше процене, те у том случају процену заступљености сточног фонда оваца и коза на простору кадилука Сребреница морамо утврдити на основу постојећих статистичких показатеља.

Три су начина или модела утврђивања процентуалне заступљености оваца и коза. Према подацима Републичког завода за статистику у Републици Србији на дан 1. децембра 2021. године било је 1.695.408 оваца и 195.037 коза, односно изражено у процентима 89,7% оваца и 10,3 % коза.⁵² Свакако су за наш рад релевантнији статистички подацима за територију Србије израчунавани на пет година у периоду од 1890. до 1910. године (Гарић, Петровић 2022: 52–55: 103–105), због негативног односа према козарству и послератне забране узгоја коза у циљу заштите шума, све до 1984. године.

У овом периоду, процентуално присуство коза износи између 12,4 % за 1900. до највише 14,7 % за 1890. годину, односно између 85,3 % и 87,6 % оваца. Добијена просечна процентуална заступљености за посматрани период од 1890. до 1910. године износи 86,08 % оваца и 13,92 % коза. Међутим, узму ли се у обзир регионалне разлике, односно само подаци за Ужички округ – који је највећим делом покривао посматрани кадилук – 1900. године је било 181. 046 оваца и 18. 693 козе, односно 90,64 % оваца и 9,36 % коза (Петровић 2022: 54, 106). Према овој процентуалној заступљености коза и оваца, као и њихових производних особина добијамо број оваца и коза и производње млека, коже и вуне, односно кострети (прва колона табеле).

Други начин за статистичке прорачуне заснива се на једном податку из дубровачког архив о увозу кожа, између 1352. и 1390. године, према коме је у овом периоду било доведено 230 бала овчијих, 27 бала јарећих и 25 бала говећих кожа (Катић 1978: 131). На основу овог податка, проценат увезених овчијих кожа износио је 89,49 %, а козјих 10,51%, али без могућности узимања у обзир регионалних разлика. Процентуални однос на основу овог податка (друга колона табеле), тек незнатно се разликује од прорачуна добијеног првом методом.

Трећи модел утврђивања процентуалне заступљености коза и оваца у прошлости, заснива се на археолошким подацима, односно археозоолошким подацима, науке у замаху, али још увек без веће статистичке базе за средњовековни и османски период данашње Србије. Са простора Западне Србије располажемо скромним археозоолошким узорком са локалитета Градина – Трешевица, код Ивањице, где су дијагностификоване 23 кости овце и пет костију козе, што би процентуално изражено износило 82,14 % оваца и 17,86 % коза (Булатовић, Марковић 2013: 293).

Знатно већи узорак и самим тим поузданији, представљао је материјал фауне са локалитета Градина – Ерчеге, такође у ивањичкој општини, који је на основу покретног археолошких налаза датован у 14–15. век (Булић, Катић 2016: 254).

52 <https://www.stat.gov.rs/sr-atn/vesti/statisticalrelease/?p=8571&a=13&s=1302?s=1302>. [14.02.2022].

Овде су дијагностификована 1793 примерка животињских костију, од чега 90 костију овце и 11 костију козе, што процентуално износи 89,1 % овце и 10,9 % козе (види податке у трећој колони табеле).⁵³

	1900. година	дубровачки архив	археолошки подаци
оваце	34.690	34.250	34.100
козе	3.582	4.022	4.172
вуна у кг.	48.566	47.950	47.740
кострети у кг.	1.791	2.011	2.086
млеко овце: 30–35 л	1.040.700 – 1.214.150	1.027.500 – 1.198.750	1.023.000 – 1.193.500
млеко козе: 100–130 л	358.200 – 465.660	402.200 – 522.860	417.200 – 542.360

На приложеној табели јасно се види да између ова три понуђена модела нема значајније разлике у добијеним резултатима за посматране вредности, а у добијеним оквирима кретале би се и реалне произведене количине. Такође, број годишње произведених овчијих и козијих кожа износио би приближно броју забележених грла. Будући да је плодност код оваца на годишњем нивоу износила 110–120 %, а коза чак до 140 % (Урошевић и др, 2022: 252, 262), то је и приближан број ситне стоке искоришћен за исхрану или трговину.

Треба имати на уму да се добијене вредности израчунате на основу грла стоке обухваћене пописом. Реалан број стоке на посматраном простору био већи, због неопорезованих домаћинства са малим бројем стоке, као и због чињенице да су се сељаци трудили да прикажу њихов мањи број. Добијене бројке заправо представљају минималне произведене количине и треба их увећати за извесне вредности.

АРХИВА

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA): *Mevkufat Kalemî Ganem Kitabeti no 3949*.

ИЗВОРИ

- Аличих 1984: Ахмед Аличих. *Турски каймасџарски њойиси неких њодручја зајадне Србије, 15. и 16. век I*, Чачак: Историјски архив - Краљево, Међуопштински историјски архив - Чачак. Историјски архив - Титово Ужице.
- Аличих 1985а: Ахмед Аличих. *Турски каймасџарски њойиси неких њодручја зајадне Србије, 15. и 16. век II*, Чачак: Историјски архив - Краљево, Међуопштински историјски архив - Чачак. Историјски архив - Титово Ужице.
- Аличих 1985б: Ахмед Аличих. *Турски каймасџарски њойиси неких њодручја зајадне Србије, 15. и 16. век III*, Чачак: Историјски архив - Краљево, Међуопштински историјски архив - Чачак. Историјски архив - Титово Ужице.

53 Захваљујемо се Теодори Младеновић, научном сараднику Лабораторије за биоархеологију на Филозофском факултету у Београду на уступљеним подацима, још увек непубликованог истраживања. Примењена методологија квантификације у оба случаја заснива се на простом бележењу броја костију наведених врста, без покушаја утврђивања броја јединки.

- Амедоски, Булић 2019: Драгана Амедоски, Дејан Булић. „Османски попис овчарине и торовине у кадилуку Мала Пожега из 1596. Године“. *Мешовиџа грађа (Miscellanea)* 40, 7 – 18.
- Амедоски, Булић 2020: Драгана Амедоски, Дејан Булић. „Узгајање ситне стоке у кадилуку Ужице 1596. године“. *Мешовиџа грађа (Miscellanea)* 41, 57 – 78.
- Археолошки сјоменици и налазиштва у Србији I, *Западна Србија*, Београд 1953: Српска академија наука, грађа IX, Археолошки институт књига 2.
- Bojanić 1974: Dušanka Bojanić. *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*. Београд: Историјски институт.
- Kapunii Kapun – name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Сарајево 1957: Оријентални институт у Сарајеву.
- Спахо 1985: Фехим Џ. Спахо. *Турски каймасџарски пописи Азбуковачких насеља из XV и XVI века*, Љубовија: Самоуправна интересна заједница културе и физичке културе Љубовије.
- Катић 2003: Срђан Катић. „Кнежевачко потисје под турском влашћу“. *Историја Новог Кнежевца и околине*, ур. В. Крстић. - Нови Кнежевац: Скупштина општине, 135 – 209.
- Катић 2009: Татјана Катић. „Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века“. *Крушевачки зборник* 14, 237 – 246.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић 1999а: Милош Благојевић. „Сточарство“. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 710-714.
- Благојевић 1999 б: Милош Благојевић. „Паше, пасишта или папишта“. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 504-505.
- Бојанић 1985: Душанка Бојанић. „Јадар у XVI и XVII веку“. *Јадар у прошлости*. Лозница: РО Радио Подриње: СИЗ културе - Лозница, 77–191.
- Булатовић, Марковић 2013: Јелена Б. Булатовић, Немања Д. Марковић. „Остаци животиња из средњовековног утврђења Градина -Трепњевца код Ивањице“. *Зборник Народне Музеја XXI-1/2013*, 291-298
- Булић 2014: Дејан Булић. *Насеља и сјановништво „Земље“ Моравице (XIV - средина XVI века)*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.
- Булић 2020: Дејан Булић. „Две цркве османског доба из западне Србије“. *Гласник Српског археолошког друштва* 36, Београд, 307–332.
- Булић, Катић, 2016: Дејан Булић, Срђан Катић. „Градина – Ерчеге: Средњовековни град на Јавору“, *Сјоменица др Тибора Живковића*, ур. Ирена Р. Џвијановић – Београд: Историјски институт, 2016, 243 – 271.
- Вукосављевић 2012: Сретен Вукосављевић. *Историја сељачког друштва III, Социологија сељачких радова*. Београд: Службени гласник.
- Васиљевић 1998. Миливоје Васиљевић. *Соко - град*. Шабац: Српска православна епархија шавачко - ваљевска у Шапцу.
- Вукадин, Ивковић 1987: Обренија Вукадин, Зорица Ивковић. „Духовни и материјални остаци рујанског манастира“. *Ужички зборник* 16, 81-89;
- Милошевић, Марковић, Јелић 2001: Зоран Милошевић, Новак Марковић, Милован Јелић. „Бајина Башта“, *Географска енциклопедија насеља Србије I А-Ђ*, ур. Србољуба Ђ. Стаменковића, Београд: Географски факултет: Агена: Стручна књига.
- Спасојевић 2001: Божидар Спасојевић „Љубовија“ *Географска енциклопедија насеља Србије II Ж-Љ*, ур. Србољуба Ђ. Стаменковића, Београд: Географски факултет: Агена: Стручна књига.
- Динић - Кнежевић 1999: Душанка Динић - Кнежевић. „Тканине“ *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 657- 658.
- Живковић, Ђеранић 1959: Радмила Живковић, Вукосава Ђеранић. *Савремено овчарство*. Београд: Задружна књига.

- Зечевић 2005: Емина Зечевић. *Мраморје – Ситњаци у западној Србији*. Београд: Српско археолошко друштво.
- Зиројевић 1984: Олга Зиројевић. *Цркве и манастири на одручју Пећке епархије до 1683. године*. Београд: Историјски институт.
- Јанковић, Праштало 2008: Ђорђе Јанковић, Перо Праштало. „Археолошко истраживање на локалитетима Лађевац – Скит Св. Ђорђа и Градина код Бајине Баште“. *Археолошки преглед* 4 н. с., 143–145, Београд.
- Катић 1978: Реља Б. Катић. *Сточарство у средњовековној Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ковачевић 1985: Миодраг Ковачевић. „Географске одлике“. *Азбуковица - земља, људи, животи, Љубовија: Самоуправна интересна заједница културе општине Љубовија*, 9 - 32.
- Лексикон градова и њихова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, ред. Симиша Мишић, Београд: Завод за уџбенике Београд: ИРО народна књига Београд 2010.
- Милићевић 1876: Милан Ђ. Милићевић. *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.
- Мандић, Ђурић, Мандић 2004: Љиљана Мандић, Јармила Ђурић, Милоје Мандић. *Црквина, Бајина Башта*. Бајина Башта: СО Бајина Башта: ТСЦ- Бајина Башта: НМ - Ужице
- Мандић 2006: Милоје Мандић. „Резултати археолошких ископавања на локалитету Црквина - Бајина Башта, 2003-2004“. *Рачански зборник* 10/11, 48-64.
- Мандић, Мандић, Ђурић 2006: Милоје Мандић, Љиљана Мандић, Јармила Ђурић. „Прелиминарни извештај о извршеним археолошким сондажним ископавањима на локалитету Орашац, С. Рача, СО Бајина Башта у 2004. и 2005. години“. *Рачански зборник* 10/11, 65-71.
- Павловић 1930: Љуба Павловић. *Соколска нахија*. Насаља и порекло становништва књ. 26. Београд: Српска краљевска академија, 307-792.
- Павловић 1962: Драгослав Ст. Павловић. *Цркве дрвнаре у Србији*, Саопштења V, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Perić 2004: Tihomir Perić. *Priručnik za stočare*. Beograd: „Neven“ Zemun.
- Петровић 2022: Гордана Гарић - Петровић. *Сточарство Србије од 1878. до 1912. године*, Београд: Историјски институт Београд.
- Петровић 1979: Ђурђица Петровић. „Пуст у градовима на Јадрану у средњем веку“. *Зборник Филозофског факултета XIV-1*, 165-182.
- Петровић 1999: Ђурђица Петровић. Простирке и покривке. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 592-595.
- Poljoprivredni leksikon*. Beograd 2004: Izdavačko preduzeće „Filip Višnjić“ Beograd.
- Поменик манастира Раче, приредио Јовановић Томислав, Бајина Башта 2005: Фондација рачанска баштина Бајина Башта.
- Праштало 2006: Перо Праштало. „Археолошко истраживање на локалитету Лађевац – Ланиште - Скит Св. Ђорђа код Бајине Баште“, *Рачански зборник* 10/11, 42-47.
- Радић 2004: Зоран Радић. *Традиционално посуђе*, каталог изложбе. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Радосављевић 2000: Недељко Радосављевић. *Ужичко-ваљевска митрополија 1739-1804*. Ваљево: Историјски архив.
- Сточарски приручник*, Београд 1962: Задружна књига Београд
- Спахо 1985: Фехим Џ. Спахо. „Период турске власти“. *Азбуковица - земља, људи, животи. Љубовија: Самоуправна интересна заједница културе општине Љубовија*, 69-100.
- Споменичко наслеђе Колударског и мачванског округа*, Ваљево 2006. Завод за заштиту споменика културе Ваљево – Ваљево.
- Спремић 1999: Момчило Спремић. Месо. *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge, 398-399.
- Узелац 2010: Александар Узелац. „Прилози за „Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља“. *Београдски историјски гласник* 1, 181 - 188.

- Урошевић, Мандић, Траиловић, Гритнер, 2022: Миливоје Урошевић, Радомир Мандић, Ружица Траиловић, Наталија Гритнер, *Анимални генетички ресурси Србије*. Београд – Земун: Факултет за примењену екологију “Футура.
- Храбак 1954: Богумил Храбак. „Рујна - трг у области Ужица у XV веку“. *Историјски преглед* 1, Београд, 48-50.
- Hadžibegić 1959: Hamid Hadžibegić. „Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* VIII-IX (1958-59), 63-109.
- Cekić, Ružić Muslić, Maksimović, Caro Petrović, Ćosić, Stamenić, Andreeva 2021: Bogdan Cekić, Dragana Ružić Muslić, Nevena Maksimović, Violeta Caro Petrović, Ivan Ćosić, Tamara Stamenić, Madlena Andreeva. „Importance, productivity and potentials of local serbian sheep breeds.“ *Modern trends in livestock production*, Proceedings of the 13th International Symposium Modern Trends in Livestock Production, October 6 – 8, 2021, Belgrade, 500-508.

Dejan M. BULIĆ

OTTOMAN LIST OF SMALL LIVESTOCK RAISED IN KADILUK SREBRENICA IN 1596

SUMMARY

In this paper was announced a list of villages that were engaged in the breeding of small livestock, in the area, that according to the Ottoman administrative division, was part of the *kazâ* of Srebrenica in the Sanjak of Smederevo. The census was carried out in 1596 and included 44 villages of the mentioned *kazâ*, i. e. the territories of today's municipalities of Bajina Bašta and Ljubovija, i. e. Azbukovica. The determined number of small livestock totaled 38,272 heads.

The census enables the calculation of total quantities of individual livestock products. In the observed area were kept the autochthonous Sjenica-Pešter sheep and the Balkan goat of the higher areas. Bearing in mind their production potential, and after the percentage representation of sheep and goats in the mentioned part of *kazâ* of Srebrenica was established, the approximate annual production of milk, wool and goat's hair was estimated.

Based on three models, the percentage of sheep and goats was determined. The first is based on the statistical data of the former Užice district – which mostly covered the observed part of the *kazâ* of Srebrenica – in 1900. The second calculation method is based on one piece of data from the Dubrovnik archives on imports, and the third model is constructed on archaeozoological data from the site of Gradina – Erčeg (14th–15th century), near Ivanjica (third column of the table).

The number of sheep and goat skins produced annually would be approximately the same as the number of recorded heads, while the approximate number of small livestock was used for food or trade. It should be kept in mind that the obtained values were calculated based on the number of livestock included in the census, while the real number of livestock in the observed area was probably higher.

Keywords: sheep tax (*adet-i âgnâm*), *kazâ* of Srebrenica, 16th century, Ottoman Empire, Sanjak of Smederevo, Bajina Bašta, Ljubovija.

Саша Д. СТАНОЈЕВИЋ*

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет

НИКОЛА ПОПОВИЋ КАО УРЕДНИК ПРВОГ ЦРКВЕНОГ ЧАСОПИСА У СРБИЈИ („ПАСТИР“: ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ ДУХОВНОГ САДРЖАЈА)**

Апстракт: У раду се разматра пионирски подухват Николе (Нестора) Поповића (1833–1884) као уредника првог црквеног периодичног гласила у Србији. Поповић је по повратку из Русије, где је био на школовању, ступио у ред значајних верских и културних радника у Србији. Предавао је као професор гимназије и Богословије у Београду, а једно време био је и вероучитељ малолетног Милана Обреновића, будућег српског краља. Постао је ректор Богословије и коначно епископ Нишки. Разумевајући све већу потребу за покретањем једног црквеног часописа, основао је публикацију *Пастир: лист за науку и књижевност духовног садржаја*, чији је уредник био током његовог постојања између 1868. и 1870. године. Лист је имао читаоце не само у ондашњој Кнежевини Србији, већ и међу заинтересованим свештенством и верницима у Османском царству (по Старој Србији) а посебно на простору Аустро-угарске монархије (Карловачка митрополија). Без обзира на разумљиве недостатке карактеристичне за сваки почетак, значај часописа под Поповићевим уредништвом огледа се у томе што је успео да постави основе и утемељи пут даљем континуираном црквеном периодичком издаваштву у Србији.

Кључне речи: Никола (Нестор) Поповић, српска црква, часопис *Пастир*, 1868–1870.

УВОД

Никола (Нестор) Поповић, нишки епископ и уредник првог црквеног часописа у Србији, рођен је 17. фебруара 1833. године¹ у селу Шуме у крагујевачкој Лешници. Основну школу завршио је у селу Павловцу, два разреда гимназије у Крагујевцу, а богословију у Београду. По завршетку школовања најпре је 1849. године постављен за учитеља у павловачкој школи, коју је и сам раније похађао. Учитељски позив напустио је 1852. године, пошто је постављен за свештеника

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-1074-3548, sasa.stanojevic@pr.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-66/2024-03/200184).

1 Датуми у тексту наведени су изворно, по старом календару.

у сепачкој парохији у истом округу. Након што је 1854. године остао удовац, и пошто му је убрзо преминуло и једино дете, запао је у велико очајање. После неког времена одлучио је да 1856. године оде у Русију на даље школовање,² у чему му је помогао ондашњи митрополит Петар. По повратку у Србију у јесен 1863. године постао је најпре писар београдске конзисторије. У наредним годинама је напредовао, тако да је 1864. године постао професор београдске полугимназије, 1865. професор велике гимназије, а 1868. године и професор Богословије у Београду. Исте године постао је и прота, с тим што је чин добио ради почести, без протопопства. У исто време постављен је за ректора Богословије. Неко време провео је и као вероучитељ малолетног Милана Обреновића, будућег српског краља. Закалуђерио се у манастиру Раковица 1873. године, када је добио име Нестор, а убрзо је од стране митрополита Михаила произведен за архимандрита. У годинама након стицања српске државне (1878) и црквене независности (1879),³ Поповић је 1883. године постављен за нишког епископа. Преминуо је већ наредне године, а сахрањен је у нишком саборном храму. Између осталог остао је упамћен као човек посвећен раду и као добар проповедник (Станојевић 1928: 491–492; Милићевић 1888: 417–418).

Поповић је по одласку за Русију био на школовању у Кијеву, што је за његов даљи стручни ангажман имало несумњиво велики значај. У овом граду је током наредних седам година завршио семинарију и Духовну академију. Ова установа била је иначе међу најзначајнијима у образовању тадашње српске богословске елите. Кроз последње три деценије XIX века академију је похађало преко седамдесет Срба, од којих су многи касније имали значајну улогу у српској цркви и држави (Пузовић 2012: 152, 155). Овде је будући уредник првог српског црквеног часописа одбранио докторску дисертацију на тему „О суштини и карактеру проповеди Апостолских“, након чега се вратио у Србију (Станојевић 1928: 492; Милићевић 1888: 417; Мидић 2019: 134).

Поповић је био врло активан човек (Слијепчевић 1991: 272). Своју релативно кратку дужност епископа, коју је обављао тек непуних годину дана, од 3. априла 1883. до 19. марта 1884. године (Мидић 2019: 133–135), вршио је у време када су односи између српске државе и цркве у значајној мери били нарушени. Будући да се оваква врста односа јавља као производ историјског развоја одређених друштвених заједница (Pržić 1933: 3), тако су и прилике у ондашњој Србији довеле до извесних промена у том смислу. Од првог српског закона о црквеним властима из 1836. године много се тога променило (Митровић 1909: 5–7). Деловање митрополита Михаила директно се одражавало и на свеукупни положај српске цркве пред световном влашћу, која је по стицању државне независности била решена да цркву стави под што јачу контролу (Новаковић 2013: 154). Процес секуларизације била је неминовна појава новог доба при чему су се створили услови који су довели до жестоке борбе између две стране.

2 Руске духовне академије биле су најважнији инострани центри образовања за српско свештенство током XVIII, XIX и почетком XX века (Пузовић 2019: 319).

3 О обнови српске црквене независности 1879. године, по коначном ослобођењу од Османског царства и обнове независне српске државе на Берлинском конгресу 1878. године, видети више код Војводића (2003: 87–98).

Ствари су дошле дотле да је митрополит Михаило био уклоњен са положаја. Надаље је био у емиграцији, највише у Русији,⁴ док су на његово место власти именовале новог митрополита Теодосија Мраовића (Рајић 2013: 781–783). Владика Нестор није дочекао расплет прилика и повратак Михаила на место митрополита (1889), будући да је умро релативно млад (1884) у својој 51 години живота.

РАЗВОЈНИ ПУТ И ЗНАЧАЈ ЧАСОПИСА

Одлучујући утицај на токове српске богословске мисли у ово време имао је руски духовно–просветни систем. Питомци руских духовних академија, међу којима је био и Поповић, на разне начине давали су доприноса развоју верских установа на бројним пољима, па тако и у српској богословској књижевности (Пузовић 2017: 7). Позитиван утицај даљег унапређења прилика у српској цркви са те стране очигледно је дошао до изражаја и у покретању њеног првог периодичног гласила. Поповић је важио за личност која се зналачки разумела у разна верска и црквена питања, а нарочито у Свето писмо старог и новог завета, што је при будућем уређивању часописа имало велики значај. Дуго очекивани црквени лист покренуо је у време док је предавао и био ректор на Богословији, пре него што се закалуђерио (Станојевић 1928: 303, 492; Милићевић 1888: 418).

Потреба за једним оваквим часописом на простору Кнежевине Србије иначе је расла у годинама пред појаву *Пасџира*. О томе се говорило међу свештеницима који су разумевали потенцијални значај присуства таквог листа. И поред неколико покушаја да се ова замисао реализује, у томе се успело тек Поповићевом заслугом почетком 1868. године. Издавање часописа и поред уредничког великог ентузијазма није текло без проблема, иако је већ при крају прве године лист имао и до 600 претплатника. Поједини бројеви су се због потражње понекад и доштампавали. Међутим, после треће године излажења, часопис је због нередовног плаћања од стране корисника и недовољне финансијске подршке у дотадашњем формату ипак био угашен. Поповић је као главни уредник даље издавање једног таквог листа препустио свом сараднику, свештенику и професору Богословије Никодиму Петровићу, који је гласилу променио име у *Православље* и издавао га наредне три године (1871–1873). После гашења и овог листа Поповић се још једном прихватио задатка уредништва. Часопис је поново преименио назив и сада је излазио као лист *Сион* током наредне две године (1874–1875) (Џисарж 1986: 21–22).

Током свог присуства међу читалачком публиком *Пасџир* је публикован једном недељно, а касније три пута месечно. Први број био је објављен 7. јануара 1868, а последњи 24. децембра 1870. године. Током прве године (1868) из штампе је изашло 47 бројева, наредне (1869) 32 броја и у последњој (1870) 35 бројева,

4 Митрополит српски и београдски Михаило (у световном животу Милоје Јовановић, 1826–1898) још као двадесетогодишњак је отишао за Русију, где је у Кијеву такође завршио Духовну академију и одбранио дисертацију. По свом убеђењу био је дубоки и доживотни русофил, што је у доба српске спољнополитичке оријентације према Аустроугарској у годинама након Берлинског конгреса такође представљало сметњу. Политичке и културне везе са „једнокрвном и једноверном Русијом“ сматрао је неопходним условом за опстанак Србије (Шемјакин 2003: 219–221).

укупно 114. Часопис је штампан у штампарији Николе Стефановића у Београду, углавном на једном табаку (16 страна). Прегледом листа стиче се утисак о томе да га је Поповић уз велики лични труд и напоре дистрибуирао читаоцима на простору ондашње Србије, али и шире међу Србима у Аустроугарској монархији и Османском царству. У односу на редовну цену годишње претплате (60 гроша у Србији и Турској, односно 6 форинти у Аустроугарској) попуст упола цене давао је богословима, кадетима и гимназијалцима.

Пасџир у почетку није имао много оригиналних радова. Често су то били преводи, док се касније тај однос мењао у корист изворних чланака. О разним питањима се расправљало често на популаран начин, без већих научних претензија. Иако је још и раније претила опасност од престанка издажења услед финансијских потешкоћа, опстанак му је био неко време обезбеђен услед помоћи од стране митрополита Михаила. Лист је и поред свих проблема с којима се суочавао „дубоко заорао бразду“, како наводи Цисарж, будући да осим пар краћих случајева надаље више није било прекида у публикавању овакве врсте периодике у Србији (Цисарж 1986: 50–51). Прегледом чланака може се утврдити да је учешће у раду на часопису кроз објављивање текстова узело око четрдесетак аутора и преводиоца. Осим самог уредника, за *Пасџир* су најчешће писала црквена лица са простора ондашње Кнежевине Србије, као и поједини српски свештеници под надлежношћу Карловачке митрополије у Аустроугарској.

Уредник часописа очигледно је настојао да прилозима различитог карактера заинтересује и привуче што већи број читалаца. Из тог разлога су се у њему нашле: догматичке и моралне поуке, пригодни преводи иностраних текстова (најчешће руских), прилози из историје хришћанске вере и цркве, писма од значаја,⁵ беседе истакнутијих црквених великодостојника (држане при већим празницима, јубилејима, опелима, освећењу храмова и другим значајнијим приликама),⁶ књижевне критике, биографије светитеља и других значајних личности из историје, описи манастира и цркава, прилози о другим религијама и верским обичајима код других народа, о односу религије и науке, о катихези и слично. Уз то су повремено штампане и молитве, песме, стихире.

У једнократним прилозима или у наставцима анализиране су теме из старог и новог завета, о значају очувања и поштовања правила вере, о верским празницима, значају поста, исповести, васпитања деце и омладине у складу са хришћанским начелима, подизању храмова, верској просвети, актуелном стању код српског свештенства и тако даље. Није изостало ни објављивање полемика заинтересованих учесника који су преко часописа јавно сучељавали мишљења према одређеној теми.

5 У броју 30 од 28. јула 1868. године, стр. 477–478, објављено је писмо истакнутог руског слависте Павла Ровинског под насловом „Писмо једног брата Руса послато г. Митрополиту Михаилу“. Ровински је у њему надахнуто писао о свом тадашњем боравку у Србији и позитивном односу српског народа у „братском одношају“ према њему лично, како је истакао. О путописним есејима П. Ровинског из боравка у Србији током 1868–1869. године детаљније видети код Хлебникове (2017: 471–480).

6 Међу првим објављеним беседама наша се она изговорена од стране митрополита Михаила на парастосу настрадалог кнеза Михаила Обреновића од 8. јуна 1868. године (*Пасџир*, 09.06.1868: 351–352).

На крају сваког броја временом су се усталиле кратке рубрике (*На знање, Гласник, Некролози, Коренсјонденција, Јавна благодарност, Чишћаоцима Пасџира, Да се разумемо, Новостји, Ојласи*) у којима су се читаоци могли информисати о разним питањима. У њима су давана обавештења о рукоположењу и постављању свештеника, манастирских игумана, огласи о публиковању књига, даривању цркве од стране верника, преминулим свештеницима и остале вести од значаја. Иако скромног садржаја, ове рубрике због детаљнијих података које садрже представљају користан историјски извор за црквене прилике с краја седме деценије XIX века.

Поповић је препуштао другима да суде о вредности и значају часописа. Критика је разумљиво било и долазиле су са разних страна, на шта је уредник редовно реаговао. Сводећи рад на листу крајем прве године публиковања, у своју одбрану морао је навести две ствари које се по њему нису могле игнорисати и које је често и надаље наглашавао: најпре, чињеницу да је *Пасџир* био први периодични лист у српској духовној књижевности („а зна се да је сваки предмет овоземаљски у почетку своје несавршен“, како је Поповић образлагао постојеће мањкавости) и друго, да је *Пасџир* редовно трпео оскудице у новцу, и то не због мало читалаца, већ због њиховог нередовног плаћања (*Пасџир*, 10.12.1868: 751).

Било је још техничких проблема везаних за часопис, попут дистрибуције у околностима које онда нису биле нимало лаке. Лист је често слат преко границе у Аустроугарску, међу тамошње српске читаоце. Па ипак, проблема око његовог допремања било је и по самој Кнежевини Србији. Као својеврсна анегдота може послужити жалба једног читаоца (Поповић из разумљивих разлога није навео име и место) који каже: „Код нас капетан не пушта ни једне новине па ни „Пастира“ пре, док сам не прочита; а кад се он трефи у селима, ми чекамо по неколико дана листове!“ (*Пасџир*, 30.01.1869: 3).

Поповић је својим укупним радом оставио трага као посвећени црквени, културни и издавачки делатник. У складу са својим заслугама постао је носиоц високих српских и руских одликовања: Таковског крста, Ордена Светог саве III реда и Ордена белог орла V реда (одликован од српског краља Милана) и Крста Свете Ане II реда (од руског цара Александра II) (Милићевић 1888: 418).

ИЗВОРИ

Пастир 1868–1870: *Пасџир: лист за науку и књижевност духовној садржаја*. Ур. Никола Поповић. Београд: Штампарија Николе Стефановића.

ЛИТЕРАТУРА

- Војводић 2003: Михаило Војводић. „Како је српска црква добила независност 1879. године“. *Историјски часопис*, књ. I, 87–98.
- Мидић 2019: Далибор Мидић. *Историја Православне епархије нишке*. Ниш: Православна Епархија нишка.
- Милићевић 1888: Милан Ђ. Милићевић. *Поменик знаменијих људи у српској народа новијега доба*. Београд: Српска краљевска штампарија.
- Митровић 1909: Чedomил Митровић. *Први српски закон о црквеним власицима (Начертаніе о духовной власици у Србији)*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

- Новаковић 2013: Драган Новаковић. „Од Начертанија о духовним властима до Закона о црквама и верским заједницама – 170 година законодавства о православној цркви у Србији“. *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 14. Зборник радова. Прир. Богољуб Шијаковић. Београд: Православни богословски факултет, 148–165.
- Pržić 1933: Ilija A. Pržić. „Odnos crkve i države u slovenskim državama“. *Pravosuđe: časopis za sudsku praksu*, br. 17–18, 3–6.
- Пузовић 2012: Владислав Пузовић. „Завршни радови Срба на Кијевској духовној академији (1869–1899)“. *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 11. Зборник радова. Прир. Богољуб Шијаковић. Београд: Православни богословски факултет, 152–173.
- Пузовић 2017: Владислав Пузовић. *Руски ђушеви српској догословља: школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Институт за теолошка истраживања, ЈП Службени гласник.
- Пузовић 2019: Владислав Пузовић. „Образовање српског свештенства у Русији (XVIII – почетак XX века)“. *Црквене студије*, год. XVI, бр. 16/2, 319–342.
- Rajić 2013: Suzana Rajić. „Država i crkva u Kraljevini Srbiji za vreme poslednjeg Obrenovića“. *1700 godina Milanskog edikta. Zbornik radova*. Ured. Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević i Miljana Todorović. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 781–797.
- Слијепчевић 1991: Ђоко Слијепчевић. *Историја српске православне цркве*, књ. 2: *Од почетка XIX века до краја Друге светске ратне*. Београд: БИГЗ.
- Станојевић 1928: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. III: *H–P*. Ред. Станојевић. Загреб: Библиографски завод.
- Хлебникова 2017: Варвара Б. Хлебникова. „Путописне и новинарске белешке П. А. Ровинског о Србији“. *Есеј, есејисти и есејизација у српској књижевности – форме приповедања у српској књижевности*, књ. 2. Зборник радова. Уред. Бошко Сувајлић и др. Београд: Међународни славистички центар, 471–480.
- Цисарж 1986: Бранко А. Цисарж. *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са прилогом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970)*, књ. I: *A–M*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Шемјакин 2003: Андреј А. Шемјакин. „Митрополит Михаило у емиграцији (Заједно са Николом Пашићем против Милана Обреновића)“. *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 31, 219–238.

Saša D. STANOJEVIĆ

NIKOLA POPOVIĆ AS THE EDITOR OF THE FIRST CHURCH MAGAZINE
IN SERBIA („PASTIR“: A MAGAZINE FOR SCIENCE AND LITERATURE
WITH RELIGIOUS CONTENT)

SUMMARY

The paper discusses the pioneering endeavor of Nikola (Nestor) Popović (1833–1884) as the editor of the first church magazine in Serbia. After returning from Russia, where he was studying, he made progress and became the important religious and cultural worker in Serbia. He taught as a professor at the Gymnasium and Theological College in Belgrade, and for a time he was the religious teacher of the minor Milan Obrenović, the future king of Serbia. He became the rector of the seminary and finally the bishop of Nish. Understanding the growing need to start a religious magazine, he found the publication *Pastir [Shepherd]: a magazine for science and literature with religious*

content, whose editor he was during its existence between 1868 and 1870. Magazine had readers not only in the then Principality of Serbia, but also among the interested clergy and believers in the Ottoman Empire (in Old Serbia) and especially in the area of the Austro-Hungarian Monarchy (the Metropolitanate of Karlovci). Regardless of the understandable lack characteristic for every beginning, the importance of the magazine under Popović's editorship is reflected in the fact that he managed to lay the foundations and pave the way for further continuous church periodical publishing in Serbia.

Keywords: Nikola (Nestor) Popović, Serbian Church, Magazine *Pastir* [*Shepherd*], 1868–1870.

Весна С. ЗАРКОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗВЕШТАЈ КОНЗУЛА БОХУМИЛА ПАРЕ ИЗ АВГУСТА 1901. ГОДИНЕ О СТАЊУ У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ – ЛИЦЕ И НАЛИЧЈЕ АУСТРОУГАРСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ**

Айсѝракѝ: У раду се анализира извештај аустроугарског конзула из Скопља Бохумила Паре упућен грофу Голуховском, министру иностраних дела Двојне монархије. Извештај је прилично обиман, али је то била уобичајена пракса конзула Паре. Он је, на тај начин, свакодневно и детаљно извештавао Министарство иностраних дела и посланика у Цариграду о догађањима у делокругу конзулата у Скопљу. Детаљном анализом уочава се да је Пара суштину извештаја посветио главним политичким факторима, а не конкретним дешавањима на терену.

Кључне речи: Бохумил Пара, конзул, Аустроугарска, Скопље, Косовски вилајет, извештај.

Аустроугарска држава је са повећаном пажњом пратила развој Источног питања и активно учествовала у његовом решавању. Разлог за такво деловање је лежао у плановима Двојне монархије оличеним у максими *Drang nach Osten* и жељи германске експанзије на исток.¹ Посустало и онемоћало Османско царство је пружало довољно повода да његову власт на европској територији замени аустроугарска држава као непосредни и моћни сусед са јасно зацртаним плановима. У самој Двојној монархији су на тај процес гледали као на своје легитимно право, нарочито стога што се у оквиру њених граница налазило бројно становништво разних словенских народа, слично као и на територији у европском делу Османског царства.

Иако се Источно питање директно односило на опстанак Османског царства, главни супарник Аустроугарској у његовом „решавању“ није био „Болесник на Босфору“, како су га називали, већ једна друга држава из концерта великих сила. Била је то царска Русија, која је дуго – од Кучук-кајнарџијског мира 1774. године, наступала као заштитник балканских хришћана. То право јој је оспорено после Кримског рата и Париског мира 1856. године, када се у питање положаја хришћана

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0003-3206-4992, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

1 Иако делом застарела, још увек је незаобилазна студија Е. Lewin, *The German Road to The East: An Account of the "Drang nach Osten" and Teutonic Aims in the Near and Middle East*, William Heinemann, London 1916. Нарочито поглавље X 231–249.

све више укључивала Аустроугарска. Њена позиција и присуство на Балкану су коначно учвршћени одлукама Берлинског конгреса 1878. године и окупацијом Босне и Херцеговине. На тај начин је супарништво са Русијом, присутно већ дуже време, ушло у очигледну фазу, а поступци једне државе праћени су истоветним понашањем друге.

Ипак, позиција супротстављених сила није била иста. Русија је била у знатној предности над Аустроугарском због блискости са балканским Словенима, проистекле из истоветне припадности православном хришћанству, сличности језика и дуготрајном патронатском односу који је Царство показивало према малим балканским народима. Ситуација се променила крајем XIX и почетком XX века због заузетости Русије на Далеком истоку и агресивног наступа и пропаганде Аустроугарске, која је настојала да искористи настале прилике.

И поред јасно планираних задатака и акција, Аустроугарска није стекла чврсто упориште међу балканским Словенима, па се окренула Арбанасима. Да би наступ и пропаганда међу балканским народима били што успешнији, Аустроугарска је отворила на Балкану дипломатска представништва као центре пропаганде у које је слала најприврженије и најагилније дипломате. Међутим, и ту је била у заостатку за Русијом, која је своје дипломатско представништво у Призрену отворила 1867. године. Одмах је уследила акција Аустроугарске која је конзулат или вицеконзулат у Призрену отворила 1870. године (Schmitt, Frantz 2020a: 37). Слична ситуација је била и са конзулатом у Косовској Митровици. Русија је одобрење за установљење конзулата у овом граду добила маја 1902, али га је, после већих проблема, отворила тек јануара 1903. године (Секулић 2005: 139–153). Аустроугарски конзулат у Митровици је, уз свечани дочек конзула Цамбаура, отворен 21. јануара 1904. године (Зарковић 2024: 105–106). У међувремену, Двојна монархија је, следећи премештај седишта Косовског вилајета, отворила конзулат у Скопљу 1889. године (Schmitt, Frantz 2020a: 37).

Сваки од ових конзулата је имао свој делокруг рада, а значајно место до отварања представништва у Митровици, припадало је конзулату у Скопљу, чија се надлежност протезала на северозапад Косовског вилајета, тј. према областима под директним утицајем Аустроугарске. Увиђајући значај Скопља, бечка влада је у овај конзулат слала проверене и агилне дипломате. Значајан траг је оставио Бохумил Пара, који је службовао у Скопљу од децембра 1898. до 1906. године. Пара је због привржености Аустроугарској своје име Бохумил, добијено на рођењу превео на немачки језик и у конзулским извештајима се потписивао као Готлиб.

Рођен је 17. октобра 1861. године у селу Чижовка у Чешкој, од оца Јохана, власника мањег предузећа у Младој Болеслави. У периоду од 1881. до 1887. године студирао је и завршио Оријенталну академију, а од 1883. је био стипендиста владе. Првог јануара 1886. године је постао резервни поручник, а 14. јула 1887. је положио конзуларни испит, на основу којег и конзуларну заклетву. Службовао је у судовима у Бечу, а затим у Трговинско-индустријским коморама у Будимпешти и Прагу. Дипломатску каријеру је започео у конзулату у Букурешту 22. фебруара 1890. године, где је остао до 11. маја 1891. године, након чега је именован за Грађанског комесара и политичког саветника у Команди окупационих трупа Аустроугарске у Пљевљима, где је стигао 7. јуна 1891. године. На овој позицији је остао до разрешења, 30. октобра 1898, када је именован за конзула у Скопљу, где је стигао

23. децембра исте године. У Скопљу је остао до јануара 1906. године и именовања за генералног конзула у Солуну. Од 1911. до 1913. године обављао је функцију првог тумача у драгоманату Аустроугарске амбасаде у Цариграду. Од децембра 1913. до 1915. године је био генерални конзул на Крфу. Оженио се Маријом Терезијом де Стефанис 21. марта 1912. године у Прагу. Почетком те године тешко се разболео, па је често одсуствовао са дужности. Ратне 1914. је проглашен за витеза од Жлунова, али је диплому примила његова удовица наредне године, јер је, у међувремену, 23. августа 1915. у Бечу, Бохумил Пара умро. Био је носилац је више ордена.

Већ на почетку дипломатске каријере је, према његовим исказима, говорио чешки, немачки, мађарски, француски, италијански, енглески, српски, руски, турски и новогрчки језик. Поред тога, познавао је и пољски, бугарски, румунски, арапски, персијски, шпански и португалски језик, што му је помагало у вршењу дипломатских дужности. Као конзул у Скопљу настојао је да се организовањем заједничких путовања приближи руском колеги и да на тај начин умањи неповерење између две супротстављене стране (Deutsch 2017: 489–490). У сукобу око Македоније подржавао је бугарско становиште, насупротив српском. Уопштено гледајући, његов став је био антисрпски, упркос чешком пореклу и што му је отац припадао словенофилским круговима у Аустроугарској (Стојанчевић 1994: 180–181).

Обављајући функцију конзула у Скопљу, Пара је посланику у Цариграду и министру иностраних дела у Бечу слао веома исцрпне извештаје о стању у Косовском вилајету, а водио је и преписку са колегама дипломатама. Његови извештаји су често били обојени субјективном нотом, али и поред тога садрже важне податке о стању у том делу Османског царства и представљају важан историјски извор. Развијена агентура му је пружала могућност брзог доласка до података, које је допуњавао разговорима са колегама, пре свега са руским конзулима. Таква сазнања је слао претпостављенима. Увиђајући њихов значај извештаји Бохумила Паре су већ били предмет обраде у српској историографији.² Предмет овог рада је само један од бројних Париних извештаја, насталих почетком XX века.

Поменути извештај је написан 6. августа 1901. године, чува се у Haus – Hof – und Staatsarchiv у Бечу и објављен је 2020. године у збирци аустроугарских докумената о Косовском вилајету (Schmitt, Frantz 2020b: 91–100, nr. 34). Конзул Пара га је упутио грофу Голуховском, министру иностраних дела Аустроугарске. Прилично је обиман, што није редак случај када се ради о Париним извештајима.

Извештај започиње констатацијом да је „епизода турбулентних дана Приштина, Митровице, Колашина и Новог Пазара окончана повратком војног команданта ферика Нури-паше“. Овим речима Пара је описао завршетак тзв. афере у Ибарском Колашину (Зарковић 2008; Батаковић 1990: 269–284). Иако су се догађаји одиграли у Ибарском Колашину и на Рогозни, у казама Митровица и Нови Пазар, Пара помиње да су „турбулентни дани“ завршени за Приштину, Митровицу, Колашин и Нови Пазар, чиме догађају, који је неретко сматран локалним, даје један шири карактер. Аустроугарски конзул није поменуо Скопље, иако је знао да је у догађаје био укључен и валија.

Да је афера у Ибарском Колашину попримила шири аспект говори и учешће руске дипломатије и конзула из Скопља Виктора Машкова. Његов боравак у области где се одигравао прогон Срба, Пара је окарактерисао као „тронедељну екскурзију“.³ Овај руски дипломата имао је велике заслуге што се афера у Ибарском Колашину завршила без великих последица, које су се могле наслутити на њеном почетку.⁴

Боравак Машкова у Колашину и Новом Пазару је засметао аустроугарском конзулу који је искористио ситуацију и истакао: „да руска влада још једном није пропустила прилику да се умеша у унутрашње турске ствари, полажући право на заштиту целокупне словенске православне хришћанске заједнице“. Овакав Парин став је одраз аустроугарске политике која је у Русији видела супарницу на Балканском полуострву, што је истицано увек када је то било могуће. Желећи да преузме примат, а да не улази у сукоб са Русијом, Аустроугарска је потписала два споразума 1897. и 1903. године којима је предвиђено очување status quo-а (Зарковић 2019: 299–320). И поред тога, Двојна монархија је наставила да активно ради на својој пропаганди којом је истицала опасност од Русије, Србије и Црне Горе, као и неспособност Османског царства да заведе ред, чиме је наговештавала могућност окупације делова Косовског вилајета. Таква политика Аустроугарске је примењена и од стране Турске (Стојанчевић 1994: 181, нап. 8).

Интересантно је да Пара у извештају користи термин „slavisch-orthodoxe Christenheit“ иако му је познато да су хришћани на овим просторима припадали српском народу. Таква терминологија је доследно коришћена у извештају, и то не само у овом, већ и у другим. Примере за такво изјашњавање налазимо на више места, а овом приликом ћемо поменути само неколико. Објашњавајући положај Колашина у којем се Машков „најдуже задржао“, Пара каже „да је то област претежно насељена хришћанима“. На другом месту становништво ове области зове „christlichen Bevölkerung von Kolaschin“. Други примери употребе овакве конструкције биће наведени даље у тексту.

Описујући догађаје у Колашину, Пара је наглашавао да је пре Машкова по овом питању интервенисао српски конзул из Приштине, Сима Аврамовић.⁵ Интервенција је изазвана „одузимањем оружја од хришћана које су спроводили мухамеданци“. Ова тврдња се уклапа у пропаганду Аустроугарске, ширену међу Арбанасима, да је Колашин магацин оружја са 7.000 пушака. Да је тврдња из извештаја на нивоу пропаганде показала је количина пронађеног оружја, чији број и поред великих репресалија и претњи није био велики. Пронађено је свега 115 пушака (по другом сазнању 120) и то већином старије производње (Зарковић 2008: 62, 85).

Још једна Парина тврдња, која следи за претходном, била је нетачна. Тврдио је да су српски и руски конзул путовали за Митровицу заједно, иако се из извештаја Машкова и Аврамовића види да су ишли одвојено. Двојица конзула су се на овакав

3 „Dreiwöchentlichen Excursion“ (Schmitt, Frantz 2020b: 91).

4 Виктор Федорович Машков (1859/1860–1932), руски дипломата. Учествовао је у Руско-турском рату 1877/78, затим је радио у руској конзуларној служби у Етиопији, у Призрену и од 1898. у Скопљу. Првобитно вицеконзул, именован за конзула 1900/1901. Касније је радио у Багдаду. Умро је 1932. године као емигрант у Београду.

5 Сима Аврамовић је службовао у Приштини од априла 1900. до маја 1903. године. Заслужан је за укидање пољака Арбанаса у српским селима.

поступак договорили, сматрајући да би се на тај начин избегле могуће инсинуације. Оне се управо срећу у извештају, у којем је Пара хтео да истакне сарадњу српске и руске дипломатије, која је, свакако, била на високом нивоу.

Иако је први део извештаја посвећен збивањима у Колашину, Митровичкој и Новопазарској кази, Пара се није бавио конкретним догађајима и стањем на терену, већ је пажњу усмерио на рад руске дипломатије и конзула Машкова. Од конкретних догађаја навео је само да је село Брњак са свих страна било опкољено мухамеданцима, изложено опасности да ће сваког тренутка бити нападнуто, због чега је затражена војна заштита. Насупрот томе, осврћући се на рад руског конзула, Пара каже како је Машков имао могућност да „слободно комуницира“ са „orthodoxen Bevölkerungsjener Region“ и да „саставља протоколе испитивања у вези са наводним утјетавањем и малтретирањем од стране муслиманског становништва“.⁶

Бохумил Пара не наводи страдања Срба, али се из извештаја може посредно закључити. Каже да је „Машков ...успео да открије неколико трагова злостављања и мучења хришћана од стране муслимана“, али се у извештају не наводе конкретни примери нити мере „Spuren von Misshandlungen und Marterungen“. Из извештаја се такође може закључити о правима српског становништва и уопште спровођењу закона у Османском царству. Наиме, Пара наводи да је Машков стигао у Нови Пазар 30. јула и да је претрага оружја међу Србима била и даље у току, иако је још 23. јула издата царска ирада о прекиду те активности.

Конзул Двојне монархије из Скопља је извештавао и о избеглицама због постојеће акције, односно „хришћана [који су] у последња три месеца напустили своје домове и избегли у Србију“, али наводи и да је српска штампа преувеличавала њихов број. Према обавештењу које је имао, број избеглица је био мали и чинио га је имућнији слој, међу којима су се налазили свештеници. Парин извештај ни по овом питању није прецизан. Број избеглих у Србију није био велики из простог разлога јер је граница била удаљена од многих нападнутих села и становништво се у жељу акције није могло пробити до ње. У Србију је бежало становништво из пограничних села, углавном оних која су припадала Новопазарској и Митровичкој кази. Становништво Ибарског Колашина, претежно мушка популација, склањала се у планине и чекала је повлачење зулумћара. Било је примера да су се комплетне породице, па и читава села, скривали по шумама. Навођење податка да је бежало имућније становништво, пре свега свештеници, такође није тачно. Свештеници нападнутих села су били уз народ и заступали су га пред законом и зулумћарима. О томе има више примера у извештајима Машкова. Идеју о бежању свештеника, Пара је добио из поступка проте Вукајла Божовића који је после трећег атентата, сматрајући да му је живот угрожен, избегао у Србију са још шездесетак Колашинаца, годину дана раније, септембра 1900. године а не током акције претреса (Зарковић 2008: 44–45; Поповић [s.a.]). Постоји податак да је пре проте Вукајла, дакле још раније, један свештеник – поп Никола пребегao у Србију (Стојанчевић 1994: 191).

Пара није пропустио прилику да и овог пута критикује рад руске дипломатије који је био усмерен против Аустроугарске и њених планова. Истакао је да је Машков

6 „Angeblichen Bedrückungen und Misshandlungen seitens der mohammedanischen Bevölkerung verfassen“ (Schmitt, Frantz: 2020b: 92).

своје контакте са „den christlichen Raja“ користио за подстрекивање против Аустроугарске и њених планова за изградњу „die bosnischen Eisenbahnen bis Mitrovica“.

Посебну пажњу Пара је посветио питању наоружавања хришћана, које, по њему, нису порицале „ни српска страна ни господин Машков“. У извештају се наводи и изјава која је долазила из Србије да су поједини Арбанаси кријумчарили оружје и продавали га „хришћанима“, што је по Пари било нетачно. Цена једне „мартинке“ је износила 40 до 50 гулдена и била је прилично висока и недоступна за сиромашну рају. Конзул Двојне монархије је навео признање појединаца да су оружје добили бесплатно у Куршумлији од колашинског попа Михаила (Schmitt, Frantz 2020b: 92). И у овом случају конзул Пара је грешио – у питању је био већ поменути прота Вукајло Божовић, а не неки „поп Михаил“.

Питање наоружавања српског становништва Косовског вилајета је било актуелно и повремено се сретало у предлозима српских дипломата као начин поправљања изузетно тешког положаја Срба. Био је то радикалан предлог до којег су долазили појединци кад друге мере нису давале резултате. У предлозима српске и руске дипломатије често се могао наћи захтев за разоружавањем Арбанаса или одобрење да и хришћани, тј. Срби могу поседовати оружје. Захтеви Срба упућени Влади у Београду често су садржали молбу за наоружавањем као потребом за одбраном од напада Арбанаса. Неретко се могло чути да Арбанаси „заобилазе“ оне куће за које знају да имају оружја. У вапају Срба често се наглашавало „дајте нам оружје, па да видите да ли ће нас онда убијати“. Ипак, и поред свега, званична акција наоружавања Срба, није спроведена управо из оних разлога које је Пара покушавао да наметне и увуче Србију у неку међународну аферу (Зарковић 2008: 34–41).

Међу Србима је за догађаје у Ибарском Колашину кружила прича да су „оркестрирани“ од стране Аустроугарске, а Пара није пропустио прилику да и то истакне у извештају. За такав став Срба је поново оптужио руску страну, нарочито штампу, у којој су предњачили листови „Новоје времја“ и „Народни лист“. Навео је и да је лист „Новоје времја“ као главног подстрекача колашинских догађаја означио управо њега – Бохумила Пару и да је затражио смену и премештај „негде у Јужну Америку“. Потврду овакве тврдње да ови руски листови подстичу пропаганду против Двојне монархије и њеног конзула, Пара је поткрепио чињеницом да је Всеволод Свјатковски („који је користио псеудоним Нестор“), дописник листа „Новое время“ боравио у Колашину, као члан делегације конзула Машкова.⁷ У делегацији се поред њих налазио и капетан руске војске фон Ритих. Пари су те чињенице биле довољне за оптужбу да је боравак искористио и за друге сврхе, пре свега упознавање терена, тј. „војно-географска“ запажања која су била поткрепљена „бројним фотографским снимцима“.

7 Дипломац Петербуршког универзитета, правник по образовању, учитељ Реформатске цркве у Санкт Петербургу, касније писац и новинар (псеудоним: Нестор), дописник листа „Новое время“, један од суоснивача најстарије руске десничарске конзервативне друштвено-политичке организације „Руски митинг“, специјалиста за украјинска, пољска и аустријска питања (неко време је заступао интересе Санктпетербуршке телеграфске агенције у Бечу) - <https://www.geni.com/people/B9/6000000097151700938> (приступљено 20. 05. 2024). У извештајима које је слао као представник Санктпетербуршке телеграфске агенције анализирао је друштвено-политичке прилике у Аустроугарској и дошао до закључка да постоји могућност избијања великог рата на Балкану (о томе вид. Крючков 2017: 88–105).

Свјатковском и Ритиху је, за Пару, додатна отежавајућа околност био претходни боравак у селима на обронцима Скопске Црне горе, Тетову, Велесу и Прилепу, где су настојали да утврде националну припадност зараћених јужних Словена, тј. Срба и Бугара. Ако изузмемо Србију и њене институције, ово је био први помен Срба, иако је читав извештај посвећен њима (Schmitt, Frantz 2020b: 93). У свим претходним случајевима наводи се нејасна формулација: хришћани, православни хришћани и томе слично. То јасно оцртава став који је Аустроугарска имала према Србима у Османском царству, од којих је, као и у Босни, намеравала да направи нови идентитет.

Конзул Пара се у извештају посебно осврнуо на новинара Свјатковског са којим се лично сусрео, Иако се о Свјатковском као новинару позитивно изјаснио (*begabte und ziemlich gebildete Journalist*), Пара је нагласио да је ревносни пропагатор пансловенских идеја и противник Аустроугарске због њеног унитарног система који не признаје Словене као равноправне народе у држави. Свјатковски је, такође, имао негативан став према политици коју је Двојна монархија водила на окупираним територијама. Пара је настојао да сазна став Свјатковског о сукобу Срба и Бугара у Македонији. Иако се новинар листа Новое времја изјашњавао као неутралан по овом питању, Пара је сматрао да је ревносни присталица Срба (*ein eifriger Parteigänger der Serben*). Такав став Свјатковског је стварао противника Аустроугарске.

Говорећи о потрази за оружјем, које су предводили Иса Бољетинац и Адем Чауш (*Isso Buletinac und Adem Čauš*) уз одобрење приштинског мутесарифа Џемал бега, Пара је име главног виновника навео као Бољетинац (у облику Булетинац). То је презиме које се за овог арбанашког првака среће и у другим документима у различитим варијацијама, као и у текстовима на другим језицима. Рецимо, на италијанском језику његово име се бележи као Issa Boletinaz (*Il Giornale d'Italia*, 04. 04. 1913). Истоветност забележеног презимена говори да је у том облику егзистирало и било опште познато, како у локалу, тако и шире, међу дипломатама и политичарима. Иса је презиме узео по селу Бољетин у које се његова породица преселила из Истинића код Дечана.⁸ Село Бољетин је добило име по властелину Војтеху Бољетину и забележено је у Светостефанској хрисовуљи краља Милутина из 1316/17. године (Ковачевић 1890: 4). Под истим именом се налази и у турским пописима. У питању је топоним словенског порекла, који се среће и код Доњег Милановца, у Пољској, Русији и Чешкој (Лома 2013: 33). Важно је напоменути да забележени облик презимена има словенски наставак *ац* који долази од *вац* < *вас* < *вѣсь* = село и среће се у многим српским именима насталим као сложеница, где први део представља лично име, а други именицу *вац* или њен дериват.⁹

Овакав облик имена са словенским наставком и његово значење је познато и савременим ауторима који би да врше ревизију историје и самих историјских извора, па албанизују презиме овог арбанашког првака и бележе га у облику Болетини или Бољетини. Слична ситуација је и са приређивачима анализираних докумената који у изворном тексту бележе исправан облик Булетинац, али га у подножној напомени пишу као Болетини, додајући му и турску титулу беј (*Isa Bey Boletini*) (Schmitt, Frantz 2020b: 94, нап. 225). Појава и употреба српског (словенског) облика међу

8 Прилично поједностављена и романсирана биографија Исе Бољетинца (Elsie 20102: 56–57).

9 Крагујевац, Милановац, Петровац, Ђурђевац, Александровац и др.

Арбанасима за време турске владавине и употребе турског језика, као и арбанашких зулума, када су српски језик и име били забрањени, говори да се ради о придошлицама на српски животни простор, где су попримили те облике или о конвертитима у историографији познатим под називом Арнауташи. Поред тога, ова ситуација говори и о Арбанасима као о конгломерату без јасно уобличених националних особина, подељених верски, језички, племенски и културолошки. На њихово уобличавање као народа и државе је знатно утицала управо Аустроугарска (Толева 2018; Зарковић 2024: 117–118). Савремена тенденција мењања топонима и уопште имена не може да промени историјске чињенице, већ само да их фалсификује.

После опширног пасажа о руским учесницима збивања, Пара се поново вратио на проблем наоружавања. Навео је и саопштење српског конзула из Скопља Милосава Куртовића да су поједини учитељи из Битољског вилајета због угрожености тражили оружје. Конзул Куртовић је захтев пренео Министарству иностраних дела, али је од Владе Краљевине Србије добио укор, уз одлучно одбијање да у томе учествује. Конзул Двојне монархије није поверовао у ову изјаву Куртовића, тврдећи да га је она још више учврстила у уверењу о преносу оружја из Србије.

Питање преноса и потраге оружја није било једноставно што потврђује и различит став турских званичника. Валија Решад бег је за ескалацију проблема оптуживао приштинског мутесарифа Неџад бега, познатог као противника Срба. Пара је овакав валијин став правдао жељом да избегне било какве импликације које би му могле угрозити „уносну позицију“. Поред тога, валијин просрпски став је био изазван добијањем медаље од краља Александра. Мутесариф Неџад бег се после акције у Ибарском Колашину, предузете уз његову сагласност и без очекиваних резултата нашао у незавидној ситуацији. У намери да ојача свој положај почео је да прогања Србе, међу којима се нашао и учитељ Богољуб Пајантић, што је код мухамеданаца у Приштини дочекано са одушевљењем и одобравањем (Зарковић 2008: 151).

Овакво понашање мутесарифа није се нашло у извештају, али се Пара осврнуо на деловање других турских чиновника, нарочито оних за које је сматрао да су наклоњени Србији и Србима. Један од њих био је Хамди паша, инспектор пограничних трупа и тајни члан ратног већа у Јилдизу (Зарковић 2008б: 203–217). Мутесариф Џемал бег је за овог високог официра централне власти сматрао да му је пријатељски наклоњен и да га подржава у сукобу са валијом. Такво мишљење није делио конзул Пара који је у Хамдијевом понашању видео дволичност с циљем да задобије ново одликовање из Србије. Замерао му је јавно целивање руке митрополиту Нићифору, које, по Пари, није ништа друго до додворавање Србима. За такве услуге је, према Парином мишљењу, очекивао Орден Белог орла, пошто је већ имао Орден Светог Саве 2. реда и Орден Таковског крста 1. реда. Пажњу је побуђивало и путовање Хамди паше у Србију планирано за 21. јули и неизјашњавање о плановима посете. Ово је додатно изазивало подозрење аустроугарског конзула, који је сумњао да Хамди паша иде у Србију по наредби султана са задатком да српском краљу пренесе уверавања да „српско-хришћанско“ становништво нема чега да се плаши услед проналаска оружја.

Оваква Парина сазнања су долазила од валије и додатно су поткрепљена неметаним путовањем Хамди паше, упркос затвореној српској граници за путнике

из Турске. Очекивало се да оде у Цариград и о резултатима своје мисије обавести султана. Истовремено се појавила гласина да је положај Хамди паше пољуљан због сукоба са министром војним Риза пашом и да ће бити смењен. Очигледно је било да су сукоби и интриге међу турским званичницима појачани збивањима у Митровици, Колашину и Новом Пазару. Поред постојећих, појавили су се и нови, попут сукоба између валије Решад бега и војног команданта Нури паше, који је извештаје из Митровице слао директно у Цариград, мимоилазећи Скопље.

Негативна улога Нури паше је наведена и у извештају конзула Машкова, који га је оптуживао да је и поред донете ираде о престанку потраге за оружјем дозволио Иси Бољетинцу да и даље врши претрагу и малтретира српско становништво. Ове оптужбе Машкова настајао је да искористи Решад бег, али се Нури паша удружио са мутесарифом Џемал бегом. Подршку су имали и у Цариграду од сераскера¹⁰ гази¹¹ Едхем Паше¹² и Ахмед Афиф Паше. Паша је сматрао да ће због става према Србима, Нури пашу и Џемал бега подржати и мухамеданско становништво Приштине.

Догађаји који су се десили у Митровици, Колашину и Новом Пазару нимало нису допринели миру између муслимана и хришћана, већ су само продубили постојеће разлике. Војни командант Нури паша је бранио став муслимана тврдећи да нису против наоружавања хришћана, али да оно не сме бити из иностранства. Овај изговор је представљао само игру речи, јер Турска на бројна инсистирања Србије да се разоружа целокупно становништво или да се дозволи и Србима да поседују и носе оружје никад није одговорила позитивно. Догађаји из Колашина су показали и међусобну нетрпељивост виших турских чиновника, што се у крајњој линији преламао преко раје. И сама помисао на наоружавање хришћана изазивала је реакцију Арбанаса који су запретили окупљањем код Лучког моста с циљем склапања бесе.

Конзул Паша се на крају извештаја осврнуо и на прилике међу предводницима Срба у Косовском вилајету: конзула Симу Аврамовића и митрополита рашко-призренског Нићифора (Перића). Конзул Аврамовић је службовао у Приштини од 1899. до 1903. године и поред извесних пропуста у раду, имао је и значајан допринос, пре свега заслужан је за укидање пољака Арбанаса у српским селима (Поповић 2007: 304–307). Бохумил Паша је изнео лично мишљење без образложења да Аврамовић није дорастао задатку и да су неке новине наговештавале његову смену.

За митрополита рашко-призренског, Паша је навео да је променљивог понашања које га је доводило у бројне сукобе. У извештају се помиње и физички сукоб између митрополита и вучитрнског свештеника „попа Дапчета“ (sic!). Очигледно је да је конзул Паша имао неке податке, углавном непроверене и некомплетне. Име вучитрнског свештеника је погрешно навео, али се не одбацује ни могућност да су га неправилно исчитали приређиваћи документа. У питању је био прота хаџи Данило Фртунић, којег је становништво звало поп Данче. Припадао је познатој

10 Сераскер (Османско-турски) – звање главнокомандујућег османске војске, који је био и министар рата од 1839. године. Од 1879. до 1890. и после 1908. године канцеларија сераскера се звала Министар(ство) рата.

11 Гази (Османско-турски) – победник, почасна војна титула.

12 Едхем паша (1842/1844–1909), османски генерал. Учествовао је у руско-турском рату 1877/78. године. Кратко је био косовски валија (1892–1893) и министар рата (1909).

трговачко-свештеничкој породици Фртунић из Вучитрна. Његов син Живко Фртунић је као представник Вучитрна учествовао на Скупштини отоманских Срба у Скопљу. Други син Јевђа је био учитељ и ухапшен је 1903. године у тзв. Вучитрнској учитељској афери. Са њим је била ухапшена и жена му Томка, такође учитељица и у поодмаклој трудноћи. Јевђа је умро 1903. у 26. години, три месеца по ослобођењу, а Томка 1907. године, обоје од последица робијања. Данило – Данче је такође робијао: због помагања српској војсци у српско-турским ратовима 1876–1878. године и осуђен је од Преког војног суда (Урфије) на робију у трајању од 101 године (Николић 1996: 187; Поповић 2007: 248). Најпре је заточен у Канли кули у Солуну, а затим на острву Родосу. Ослобођен је после десет година робијања, 1892, на интервенцију српске владе и посланика у Цариграду Саве Грујића. Његова породица је, покушавајући да га ослободи, распродала готово читаво имање (Секулић 2001: 181–182). Сукоб са попом Данчетом није био једини који се везује за митрополита Нићифора. Зна се да је био у лошим односима са појединим професорима Богословије у Призрену. Такође је долазио у сукоб и са српским конзулом из Приштине. Радом и понашањем конзула Аврамовића и митрополита Нићифора није био задовољан ни валија Решад бег који је тражио њихову смену.

На крају извештаја, након потписа и обавештења министру иностраних дела да идентичан шаље и посланику у Цариград, Пара се поново вратио на потрагу за оружјем. Тврдио је да ни Машков није порицао да је оружје пореклом из Србије. Руски конзул се жалио да су мухамеданци након заробљавања појединих Срба, пронађено оружје углавном присвојили и нису га предали властима. На самом крају, Пара се позива на евиденцију Машкова по којој је те 1901. године у поменутим областима било 300 зулума више у односу на претходну годину. Починиоци злочина су били мухамеданци, а жртве хришћани.

Детаљна анализа извештаја показала је неколико важних чињеница које су од интереса истраживачима. Један извештај сам за себе не даје довољно широку слику за разумевање општих прилика, али зато пружа могућности за уочавање неких других, ситнијих детаља, који, обично промакну истраживачима приликом проучавања крупнијих догађаја. Такве чињенице, додатно појачане подацима из других извора и литературе омогућавају да се стекне знатно комплекснија слика.

Извештај аустроугарског конзула Бохумила Паре својим обимом сутерише да се ради о детаљнијем реферату о одређеном проблему. Увидом у садржину извештаја уочава се да се Пара много мање бавио збивањима на терену и актерима, а знатно више људима који су, на неки начин, индиректно укључени. Знатну пажњу је посветио руској делегацији која је боравила у Митровици, Колашину и Новом Пазару и њиховој активности, а врло мало важним догађајима. Иако није имао директан увид у рад Машкова и његових пратилаца, Пара је слободно изнео тврдње о њима да подстичу српско становништво против Аустроугарске и изградње железнице Увац – Митровица. У једном другом извештају Пара је пренео „признање“ ухапшених да је оружје требало бити употребљено једино у случају надирања Аустроугарске (Стојанчевић 1994: 191; Зарковић 2008: 62). Овакве произвољне интерпретације и инсинуације нису у складу са професионалним донетима аустроугарске дипломатије и могу се схватити једино као дугорочни план Двојне монархије.

Срби у Косовском вилајету су оружје набављали с циљем да се одбране од свакодневних и сталних насртаја арбанашких зулумћара. То је знао и Шемси паша који је први извршио претрагу и из Колашина се вратио без оружја. На питање упућено колашинском прваку попу Арсенију добио је одговор да оружја има, али само за одбрану од „вука и хајдука“ и ништа друго (Зарковић 2008: 51).

Управо је оружје, на којем је Пара инсистирао и на које се у извештају више пута враћао, проблем који је потенцирао. Оружје само по себи није проблем, већ Срби као народ, у чијим би се рукама нашло. То се види из чињенице да су Арбанаси поседовали и јавно носили оружје, али се није тражило њихово разоружање. Зато је прича о наоружавању Срба од стране Србије с циљем да подигну устанак против турске власти стално понављана међу Арбанасима. Они су на тај начин подстицани да чине зулуме над Србима, од којих је двоструку корист имала Аустроугарска: иселавање Срба као традиционално непријатељског елемента и стварање несигурних прилика што је Двојној монархији отварало пут за интервенцију и напредовање ка истоку.

И други делови извештаја су у том духу. Пара се бавио међусобним односом највиших турских чиновника у Косовском вилајету, потенцирајући оне који би могли бити под утицајем Србије. Овакав Парин извештај говори о усмерености аустроугарске политике у Косовском вилајету и европском делу Османског царства.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Поповић [s.a.]: Милан Поповић. *Сећање њројие Милана Појовића* (у поседу аутора).

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Ковачевић 1890: Љубомир Ковачевић. „Светостефанска хрисовула“. Споменик Српске Краљевске академије IV. Београд: Српска краљевска академија.
- Schmitt, Frantz 2020a: Oliver Jens Schmitt, Eva Anne Frantz. *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der osterreich-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*, Band 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Schmitt, Frantz 2020b: Oliver Jens Schmitt, Eva Anne Frantz, *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der osterreich-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*, Band 3. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаковић 1990: Душан. Т. Батаковић. „Истрага оружја у Ибарском Колашину 1901. године“. *Косовско-мешохијски зборник I*, Београд: Српска академија наука и уметности, 269–285.
- Deusch 2017: Engelbert Deusch. *Die effektiven Konsuln Österreich (-Ungarns) von 1825–1918. Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*. Köln – Weimar – Wien: Böhlauverlag.
- Lewin 1916: Evans Lewin. *The German Road to The East: An Account of the “Drang nach Osten” and Teutonic Aims in the Near and Middle East*. London: William Heinemann.
- Elsie 2010²: Robert Elsie. *Historical Dictionary of Albania*. Lanham, Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press.
- Зарковић 2008: Весна Зарковић. *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу.

- Зарковић 20086: Весна Зарковић. „Улоја Хамди-џаше у збивањима у Сјарој Србији њоцейком ХХ века“. *Башићина*, св. 28. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 203–217.
- Зарковић 2019: Весна Зарковић. „Велике силе, Стара Србија и Споразум у Миршштегу 1903. године“. *Српска њолийчичка мисао*, бр. 1. Београд: Институт за политичке студије, 299–320.
- Зарковић 2024: Весна Зарковић. *Мийџровица у Сјарој Срдији*. Лепосавић: Институт за српску културу.
- Крючков 2017: Игорь В. Крючков. „Внутриполитические и внешнеполитические факторы развития Австро-Венгрии в донесениях В. П. Сватковского (1910–1914 гг.). *Славянский альманах*, выпуск 3–4. Москва: Институт Славяноведения РАН, 88–105.
- Лома 2013: Александар Лома. *Тойонимија Бањске хрисовуље. Ка осмишљењу сјаросрпској њојо-номасийчичкој речника и бољем њознавању њийшесловенских именословних образаца*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Секулић 2005: Весна Секулић. „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици“. *Башићина*, св. 19. Приштина / Лепосавић: Институт за српску културу, 139–153.
- Николић 1996: Олга Николић. *Српске школе у Вучиџрну 1828–1912. њодине*. Приштина: Културна манифестација Глигорије Глиша Елезовић.
- Стојанчевић 1994: Владимир Стојанчевић. „Прилике у западној половини Косовског вилајета према извештајима аустроугарског конзула у Скопљу 1900. и 1901. године“. *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад: Прометеј, 207–244.
- Толева 2018: Теодора Толева. *Уџицај Аустироујарске њмјерије на сјиварање албанске нације 1896–1908*. Београд: Филип Вишњић, Институт за европске студије.

ШТАМПА

Il Giornale d'Italia, 1913.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<https://www.geni.com/people/B9/6000000097151700938> (приступљено 20. 05. 2024).

Vesna S. ZARKOVIĆ

CONSUL BOHUMIL PARA'S REPORT FROM AUGUST 1901 ON THE SITUATION IN THE KOSOVO VILAYET - THE FACE AND THE REVERSE OF AUSTRO-HUNGARIAN DIPLOMACY

SUMMARY

Bohumil Para (1861–1915) was an Austro-Hungarian consul who spent most of his diplomatic service in the Ottoman Empire, primarily in the Kosovo Vilayet. He was first employed in Pljevlja, in the Command of the occupation troops (1891–1898), and then in the Consulate in Skopje (1898–1906). Long-term presence in these areas and dedication to work made him a good connoisseur of the situation, so his reports are indispensable material in the reconstruction of the past. Apart from dedication to work, Para was characterized by loyalty and exceptional attachment to the Austro-Hungarian state, which was reflected, among other things, in the translation of his name into German. Due to these facts, his reports should be approached with a degree of caution, and subjectivity can be observed through detailed analysis and comparison with other correspondence. It should be noted that Para served as a consul in Skopje, which, before the opening of the consulate in Mitrovica, was extremely important for Austria-Hungary's further plans and penetration to the east.

The analyzed report is dated August 6, 1901 and was created after the events in Mitrovica and Novi Pazar, known in historiography as the Kolašin Affair. In Para's report, which is quite voluminous, very little attention is paid to specific events on the ground. His attention is more aroused by the presence of the Russian consul Mashkov and the companions of Captain Ritich and Vsevolod Sviatkovsky, a correspondent of the *Novoe vremja* newspaper. He accuses Captain Ritich of getting familiar with the terrain, i.e. »military-geographical« recordings, while the well-known journalist Sviatkovski is held responsible for the campaign that was conducted in the press of Serbia and Russia against Austria-Hungary and him personally as the instigator of the weapons investigation among the Serbs. Regarding Consul Maskov, Para says that he did not miss the opportunity to agitate among the Christian population against Austria-Hungary and the construction of the so-called Bosnian Railways.

In addition to following the activities of Russian diplomacy, Bohumil Para in the report dealt with the personal relationships of certain officials of the Ottoman Empire, looking for those susceptible to Serbian influence.

Attention should also be drawn to the vocabulary used by Para in the report. It is a standard terminology found in his reports, as well as in the reports of other Austro-Hungarian consuls. He consistently used the term Christians in different variations to denote the non-Muslim population in the Kosovo Vilayet, although he was well aware that they were Serbs, especially in the area north of the Šara Mountain. In this way, we would say, the Austro-Hungarian propaganda tried to create a new entity. Para used the terms Serbia and Serbian to denote the Kingdom of Serbia and its institutions. The Serbs in the Ottoman Empire are mentioned only as part of the South Slavs, opposed to the Bulgarians around Macedonia.

Also interesting is the use of the name of the Albanian leader Isa, whose surname Boljetinac is used in the Serbian / Slavic variant, and not Albanianized, as historians claim today. That variant of the (sur)name, then generally accepted, indicates that it is a newcomer to the Serbian living space.

Even a partial review of this report by Para indicates that it is a rather subjective approach, with a clearly prescribed terminological use. This indicates that the Austro-Hungarian diplomacy worked according to precisely established rules, in order to achieve the set tasks.

Keywords: Bohumil Para, consul, Austria-Hungary, Skopje, Kosovo vilayet, report.

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЛОЖАЈ ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ
У МОРАВСКОЈ БАНОВИНИ**

Апстракт: У раду се обрађује положај Исламске заједнице на територији Моравске бановине у периоду 1929-1941. године, посматран преко деловања нишког вакуфско меарифског повереништва. Ова заједница, иако малобројна, своје активности спроводила је углавном у већим градовима, где је и постојао одређен проценат муслиманског становништва. Рад заједнице базирао се на културно-просветној делатности, али и финансијске помоћи угроженим породицама. Рад је настао на основу архивске грађе, пре свега похрањене у Архиву Ниша, у фонду Среско вакуфског меарифског повереништва, као и релевантне литературе.

Кључне речи: Исламска заједница, муслимани, Моравска бановина, Ниш, Краљевина Југославија.

Након завођења диктатуре 1929. године, Краљевина Југославије подељена је на девет бановина (Дравска, Дунавска, Дринска, Моравска, Зетска, Вардарска, Савска, Приморска Врбаска) и Управу града Београда, као засебну административну јединицу (Велојић 2023, 42-43). Већи део централне Србије, територије од пре балканских ратова, ушао је у састав Моравске бановине. Са центром у Нишу и са 40 округа, Моравска бановина заузимаала је површину од 25.466 км² са 1.435.844 становника.¹

У Краљевини Југославији настојало се да се црква одвоји од државе, што је и учињено Октроисаним уставом из 1931. године.² По уставу, нико није био дужан да учествује у верским обредима, али је учешће налагано малолетним лицима и војсци (Радић 2007: 646). У школама је прописано да чисто ученичка удружења не могу бити на верској или племенској основи, али да ван школе ученици могу бити чланови верских удружења своје верске заједнице. Такође је настава из веронауке спадала у надлежност Министарства просвете, али у координацији са надлежним верским властима.³

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

1 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I, IX.

2 Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, прир. *Југословенски федерализам, идеје и стварност* (Београд: Просвета, 1987), I, 307.

3 АЈ-66-653-1111. Правилник о извршењу одредаба о верској настави по Закону о средњим школама и Закону о учитељским школама, с. н. бр. 1119 од 14. јануара 1930.

Већинско становништво бановине чинили су Срби православне вероисповести (око 95%), док је муслимана било нешто преко 58.000 становника (око 4%). У поређењу са осталим бановинама проценат становништва муслиманске вероисповести био је међу најнижима (испед Дравске 0,08% и Дринске 0,11%). Далеко већи проценат муслимана био је у Зетској (34%), Вардарској (31%) и Врбаској бановини (24%).⁴

Према попису из 1931. године, верска структура становништва Моравске бановине може се представити табелом:⁵

Срез	Правосл.	Римокат.	Евангел.	Остали хришћани	Муслим.	Остале религије
1	2	3	4	5	6	7
Алексинач	29.706	251	4	6	389	9
Бања	28.573	14	-	-	1	-
Бела Паланка	23.291	15	-	-	450	-
Белица	48.473	304	-	23	34	32
Бољевац	35.285	872	23	5	27	3
Брза Паланка	19.599	24	3	2	1	-
Цариград	21.565	144	-	1	55	-
Деспотовац	24.990	600	5	14	31	-
Добрич	44.313	50	-	-	1.134	-
Голубац	15.979	95	4	1	14	-
Хомоље	23.285	18	-	1	2	-
Кључ	20.669	63	-	7	34	1
Копаоник	19.105	6	-	-	3	-
Косаница	24.853	16	2	2	103	-
Крајина	20.323	23	-	4	-	1
Лаб	7.604	19	-	-	27.174	-
Левач	29.032	8	1	-	1	-
Лужница	33.171	205	2	-	50	-
Млава	52.459	80	5	-	4	1
Морава	30.457	12	-	-	102	-
Неготин	40.959	168	6	38	86	4
Ниш	102.970	2.486	50	54	3.043	379
Нишава	71.459	295	3	-	887	115
Параћин	33.975	857	40	13	38	8
Пореч	15.496	30	1	3	18	1
Прокупље	59.919	94	-	1	549	-
Расина	80.731	567	24	13	477	13
Раваница	22.776	846	8	28	57	28

4 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, II, VII.

5 Исио, II, 8.

1	2	3	4	5	6	7
Ражањ	25.727	20	1	-	31	1
Ресава	36.390	58	1	-	-	6
Сврљиг	28.824	28	-	-	18	-
Темнић	27.645	12	1	-	35	2
Тимок	16.656	8	-	-	2	-
Трстеник	46.079	117	6	4	19	1
Вучитрн	8.698	174	15	8	23.353	-
Заглавак	40.413	410	9	6	179	-
Зајечар	56.202	1.265	40	46	269	28
Звижд	23.386	40	1	2	3	1
Жича	52.478	748	13	15	118	30
Жупа	22.975	19	-	2	2	-
Укупно Моравска бановина	1.364.490	11.061	268	299	58.802	664

У табелу нису унети припадници израелитске вероисповести, којих је на територији читаве бановине било 586, а највише су насељавали веће градове, као Ниш и Пирот. Православно становништво имало је апсолутну већину у бановини, око 95%. Значајнији проценат имали су припадници исламске вероисповести око 4% (са већином у срезovima Лаб и Вучитрн и одређеним процентом у срезovima Добрич и Ниш), док су римокатолици имали 0,77% (Велојић 2023: 119).

Исламска верска заједница, као друга по броју верника у Моравској бановини, распрострањена је била углавном на територији срезова Лаб и Вучитрн, у којима је албанско становништво чинило већину. Приликом поделе земље 1929. године,⁶ у састав Моравске бановине ушао је и Дренички срез са седам општина и 25.811 становника, од чега 21.517 исламске вероисповести.⁷ Приликом измена граница из августа 1931. године, Дренички срез припојен је Зетској бановини, тако да је број муслимана знатно смањен. Албанци у Југославији административно су били расцепкани на територије три бановине: Вардарске, Моравске и Зетске.

Муслимана је било и у већим местима, пре свега у Нишу, као бановинском центру (2.356 муслимана према попису из 1931. године), Прокупљу (391), Белој Паланци (237), Пироту (443), Крушевцу (220) и Зајечару (199).⁸ Одређен проценат муслимана налазимо и у мањим местима, за шта је пример Пуковац у срезу Добричком, где је у попису евидентирано њих 285.⁹

Према Уставу исламске верске заједнице, исламска вера равноправна је са свим осталим верама на територији краљевине. На територији Моравске бановине постојала су муфтијства у Нишу и Подујеву, самостални имамати у Нишу и Прокупљу,

6 Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 232, 04.03.1929, 1.

7 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I, 117.

8 *Исџо*, II, 71.

9 *Исџо*, 66.

као и среско факуфско меарифско повереништво у Нишу, подређено Улема меџ-лису у Скопљу. У самом Нишу, како је напред наведено, муслимана је било преко 2.300, иако је, према извештају среског шеријатског судије, у граду постојао велики број Рома муслиманске вероисповести:

„...и како се сви њобожњи муслимани сасијоје скоро једино од цијана, њо разним и небројеним оишћинама, који се једино као муслимани воде њо маићиним књијама, а у сишћину већином нису никакве вере, нишћи су њојом кришћени, нишћи хоџом ѡтурчени, нишћи се они уошћише ни у шћиа разумеју, нишћи хоће да разуме, неџо једино када их ѡполиција ѡшћера за венчање, онда се као ѡбобожњи муслимани венчају код овој суда, ѡа ѡред оваквој и јединој у држави сћиања сћвари ѡошћисани уошћише не може зна-ишћи како и на оји начин да се међу њима избори ѡроведу, ко да их ѡроведе и ко да се ѡосћави у ѡим срезовима. Цијани су ѡознаишћи и у оним месћима ѡде се још ѡравих муслимана налази, а камо ли овде, ѡде су ѡре 60 ѡдина сами, овако у мањини ошћали, ѡа је лако ѡјомишћи какви су ѡо муслимани. И овде у Нишу ѡде су најѡрисћишћуачнији исламу највише их је ѡод кришћанским именима и све скоро кришћанске верске обреде врше као славе, ѡарасћосе ишћд.“¹⁰

Након ослобођења Ниша 1878. године и исељавања муслимана, велики број џамија у граду је срушен, осим џамије Ислам аге Хадревиха, у центру града (Андрејевић 1995: 331). Током времена и услед небриге, џамија је постала склона паду и забрњен је улазак верницима. Општина нишка донела је одлуку о рушењу, услед лошег стања џамије, али и након доношења новог генералног регулационог плана, који је на том месту предвиђао женску гимназију. Повереништво се енергично успротивило тој одлуци наводећи:

„...ако шћај суд ѡо својој ранијој наредби.....буде рушио једину џамију у Лишћја-ниновој улици уложиће се ѡрошћесћи од сћирани савесћника овој ѡверенсћива највишћој власћи у земљи, јер се само ѡо мишћењу сћиручне комисије не може рушишћи једина бо-ѡомоља, неџо је ѡошћредно дубоко уверење дошћичне комисије, неџо је ѡошћредно да шћај суд ѡрисћиане на услове овој ѡверенсћива, који су означени у ѡоре наведеним одлукама, шће се ѡодишће једна леѡа друѡа нова џамија, ѡошћио је Ниш седишћише Моравска бановине у којој бановини живи ѡреко 70.000 исламској сћиановнишћива срћске нације.

Када би се у оваквим околносћима једина џамија у седишћишу Моравске бановине без икаква сћоразума од сћирани шћоѡа суда ѡорушила и на ѡрисилан начин одузео оѡромни џамијски ѡлац и на исћиом ѡлацу саѡрадила се женска ѡимназија шћо би било неѡошћишћовање Усћшава Исламске верске заједнице Краљевине Јуѡославје.“¹¹

Предлог среског вакуфског меарифског повереништва био је да се одреди плац граду, као и да се откупе околне зграде, ради подизања нове џамије. Алтернатива је била подизање џамије на другом месту, у Београд махали, где је било доста муслиманских кућа, како се наводи:

10 ИАН, Среско вакуфско меарифско повереништво Ниш, к. 2, 68. Среско вакуфско меарифско повереништво Ниш вакуфској дирекцији у Скопљу бр. 638 од 30. августа 1932.

11 ИАН, Среско вакуфско меарифско повереништво Ниш, к. 1, 49. Среско вакуфско меарифско повереништво суду општине нишке бр. 49 од 2. марта 1931.

„...а у којој се махали од пре 30 година налазила џамија која је услед великих поплава срушена, а џаџ од старе џамије, као и минаре и данас постоји у Београд махали. Дочим се је пре две године од старе овдашње суда оштинине џамија са џаџом у Лешјаниној улици предлагало, да се истиа по регулационом плану мора рушити и на месту исте џамије подићи женску гимназију, стога доле поштинисаи саветници једногласно закључују: Да суд оштинине града Ниша обавезе се да ће цели грађевински материјал од старе џамије пренети на свој терет у Београд махалу, где са истим материјалом, а ако не би исти материјал био довољан, да има за свој новац прибавити и подићи у Београд махали нову џамију, у величини старе, а која мора имати своје двориште, а пошто је џаџ у Београд махали негодан, суд оштинине нишке биће дужан да откупи једну суседну кућу, а то је кућа Д. М., јеврејке, која је кућа у исто време изложена на продају и вреди по данашњим месним ценима 25-30.000 динара. Пошто је садања џамија са старим џамијским џаџом на центру вароши Ниша, по данашњим месним ценима вреди преко 250.000 динара, ово поверенство закључује да овдашњи суд донесе своју одлуку да у замену џамије и џамијској старој џаџи у Лешјаниној улици, предаје овом поверенству на слободно управљање једну половину биоскопа званог Велика Србија са џаџом и једним православног дућаном, који се налази на џаџи истог биоскопа у Вождовој улици у Нишу од које је биоскоп друкче половина вакуфска својина и тако да би цели биоскоп са џаџом и са два дућана постојао вакуфска својина.“¹²

Џамија је и даље остала на свом месту, а судећи по одлукама скупштине повереништва, уложено је око 50.000 динара у њену оправку.¹³

Иначе, повереништво је у граду располагало некретностима, између осталог у Лешјаниној улици плацем вредним 150.000 динара, дућанима у Вождовој исте вредности и плацем око кога се спорило са бановином у вредности од 500.000 динара.¹⁴ Предмет спора, али са државним властима, представљало је и муслиманско гробље које се нашло на месту будуће железничке пруге. Наиме, плац за муслиманско гробље је још 1925. године уступљен повереништву, да би његов већи део предат Дирекцији државних железница. У одлуци, саопштеној члановима повереништва на редовној скупштини, наведено је да је од исламске верске заједнице држава већ одузела плац у вредности од око 5.000.000 динара, на коме су изграђене касарна и основна школа. У захтеву, упућеном Дирекцији државних железница, тражена је компензација, односно, уступање адекватног плаца за подизање новог гробља.¹⁵

Повереништво у Нишу активно је помагало школовање омладине и ван граница бановине. Иницијатива потекла из овог повереништва, да се прикупи одређена сума новца за подизање ђачког дома и џамије у Београду, одобрена је од стране управног одбора београдског Гајрета. Поред прилога чланова, у Београд је послата и сума новца у износу од 3.000 динара из касе повереништва.¹⁶ Такође је из повереништва у Нишу иницирана акција сакупљања добровољних прилога за изградњу

12 Исто, 129. Записник са редовне седнице од 29. маја 1930.

13 Исто. Записник од 5. априла 1932.

14 Исто. Списак непокретног иметка из 1931.

15 Исто, Записник са седнице од 9. марта 1930.

16 Исто, Записник од 11. марта 1930.

цамије у Пироту. Како су тамошњи имами били доста инертни по том питању, замерка је изнета пред вакуфску дирекцију у Скопљу.¹⁷

С обзиром на чињеницу да су муслимани представљали далеко мању верску заједницу у односу на православне хришћане, једна од брига бановинских власти била је усклађивање обележавања верских празника у државним институцијама. Већ 1931. године, након доношења Устава исламске верске заједнице, повереништво из Ниша упутило је замерку, а након случаја у Нишавском срезу, да припадници муслиманске вероисповести не могу присуствовати свечаностима других верских заједница. Пре свега, замерка се односила на присуство муслиманске деце из основних школа православним верским обредима:

„.....йоишйо чл. 108 Устйава исламске верске заједнице йласи: Прийадници Ислама не моју се йринуђиваиши да сарађују или йрисусйвују којем чину или свечаносйи која носи обележје искључиво друје вере. Према йоме, муслиманска деца која йохађају основне школе, као и средње школе, морају се одвојиши од йравославне вере када им се йредаје веронаука, ниши се моју водиши у цркву у оним данима када се воде ђаци у цркву, ниши им се може дозволиши да иду у цркву из дружељубђа йо својој вољи, ниши им се може дозволиши да иду у цркву из радозналости, да иду са својим друјовима.“¹⁸

Бановинске власти су реаговале, подсећајући да устав даје подједнака права свим религијама. Саветовано је повереништву да строго води рачуна о томе колико се школске власти придржавају наређења и да у случају одступања сваки случај пријаве надлежном среском начелству позивајући се истовремено на цитирано наређење и захтевајући да се виновници казне. Уколико таква интервенција не успе, повереништво ће случај пријавити муфтијству које је дужно предузети потребне кораке код надлежних власти. У случају неуспеха, муфтијство ће предмет препустити Улема-меџлису са претходним извештајем и предлогом за предузимање даљих мера.¹⁹

Сама банска управа скретала је пажњу приликом сваког хришћанског празника, да присуство муслимана није обавезно.²⁰ И поред ових упутстава, долазило је неспоразума, нарочито у погледу верске наставе у школама. Изнета је примедба Исламске верске заједнице на израду школских уџбеника, затим на одређивање тема писмених задатака, а до скандала је дошло приликом држања предавања о Светом Сави. Улема меџлис у Скопљу пренео је нишком вакуфско меарифском повереништву одлуку министра просвете да се у свим стручним и верским школама римокатоличке цркве, исламске верске заједнице и јеврејских вероисповедних општина на празник Светог Саве обустави рад и одржи предавање. Улема меџлис је отворено позвао на непослушност,

17 *Исййо*, к. 11, 573. Исламска верска заједница Улема меџлис у Скопљу бр. 2322/39 од 21. маја 1939.

18 *Исййо*, к.1. Среско вакуфско меарифско повереништво у Нишу бр. 92 од 10.априла 1931.

19 *Исййо*, к. 2. Допис муфтијства из Скопља повереништву из Ниша бр. 476 из 1932.

20 ИАНг-Б, Рудник бакра Бор, к. 12, ф. 4. Упутство Краљевске банске управе Моравске бановине срезу зајечарском за прославу Видовдана од 26. јуна 1939; ИАН, Среско вакуфско меарифско повереништво Ниш, к. 2, 576.

скрећући пажњу на устав.²¹ Ова наредба из Скопља односила се, пре свега, на Ниш, Прокупље и Пирот, с обзиром на то да су у овим градовима постојале верске школе.²² Други пример је захтев да се муслиманска деца не приморавају да присуствују прославама Црвеног крста нити да носе заставе овог друштва. Министарство просвете одговорило је да знак Црвеног крста не представља верско обележје, већ је то међународно усвојен знак за обележавање установа и појединаца који обављају хуманитарни рад и који уживају поштовање и неутралност и од непријатеља у рату.²³

Држање верске наставе у основним школама итекако је ишло на штету националних и верских мањина, с обзиром на ингеренције општина. Наиме, према пројекту Закона о верској настави општине су саме одлучивале о финансирању вероучитеља. Исламска верска заједница није била у законској обавези нити у финансијској могућности да плаћа хонорарни рад вероучитеља у државним школама. Упозорени су родитељи и тражено је од њих да се заинтересују за овај проблем, тако што ће код школских власти настојати да обезбеде редовну наставу из веронауке. Ово је, међутим, наишло на слаб одзив од стране родитеља, а вероучитељи су се и даље обраћали представкама и малбама Улема-меџлису да им регулише и исплати хонораре. Намера Улема-меџлиса била је да у сваком случају обезбеди верску наставу у основним школама, тако да је кривица свађена на родитеље, пошто нису у својим општинама издејствовали буџетска средства за веронауку. Занимљив је позив грађанима исламске вероисповести пред изборе да поведу рачуна не само о моралним особинама кандидата, патриотизму и верности краљу и отаџбини, већ и о њиховим религиозним начелима.²⁴

По питању уџбеника у државним школама такође је изнета примедба, пошто је, по мишљењу Исламске верске заједнице било доста неподесног градива, које је вређало верска осећања муслимана. Министарство просвете одобрило је уџбенике за школе у којима има муслиманске деце, по препоруци Улема-меџлиса. Договорено је да уџбенике штампа Државна штампарија у Сарајеву, пошто су „само они рађени у духу верске *тирџеливоси* и нема у њима *ирадива* кје би вређало било чија верска осећања“. Улема-меџлис је отишао корак даље и именовао конкретне уџбенике које би требало избацити из наставе.²⁵

Положај муслимана у гарнизонима на територији Моравске бановине такође је узрокован њиховим процентом. У вези са тим, изнета је и примедба на положај муслимана у војсци, с обзиром на њихове посебне потребе:

„Будући да у нашој војсци служи знатан број војника исламске вере чији су верски назори различити од оних осталих судругова, а и начин живота у неким питањима опредељен верским прописима, дешава се у војсци ради помањкања међусобног разумевања случајева, који без нужде даје поводе незадовољству и тужакању, о чему сам и пре узимао прилике извести на вишим местима. Понукан са

21 ИАН, Среско вакуфско меарифско повереништво Ниш, к. 11, 1. Исламска верска заједница бр. 2/39 од 25. јануара 1939.

22 У Нишу је, према подацима из 1933. године, верску школу похађао 141 ученик. *Исџо*, к. 2, 26/183. Списак верских школа на територији нишког повереништва из 1933.

23 *Исџо*, к. 5. Распис скопског муфтијства бр. 1697 од 24. децембра 1934.

24 *Исџо*, к. 3. Распис Улема-меџлиса у Скопљу бр. 3307 од 20. септембра 1933.

25 *Исџо*, к. 5. Распис скопског муфтијства бр. 287 од 7. марта 1935.

сличним узроцима поднашам високом Министарству следеће потребе, којима би у овој ствари требало на првом месту удовољити.

1. Трђбало би да више војничке формације имају своје имање особито у оним местима где није могуће наћи хонорарној имама и да имама имају могућности у одређеном рејону долазити у чешћи додир са војницима.
2. Да се омогући војницима дневно клањање, одредивши за то довољно просторија и да им се омогући верски прописано кљчање.
3. Да се од муслимана не тражи да присусјествују заједничкој молитви пре јела, јер код исламских нема ири томо молитве, него само стомен боја; исто да се не тражи од исламских у овој и другим приликама скидање кљча, јер овај знак поштовања није познат код муслимана, те и његов изостанак нишомнио нейоштовање према којем чину или особи.
4. Да се муслиманима не честитијају свечаности других вера.
5. Пошребно би било да правила службе за војску предедају особе које познају исламске прописе и верско мишљење муслимана, те да се на евентуалне разликости узме обзира.
6. Да се у смртним случајевима чим пре додрави исламски свештеник и довољан број особа ради сахране.²⁶

Напоредо са тим изнета је и примедба референата за вероисповест при Министарству војске и морнарице, у вези са нерешеним статусом војних свештеника (Милкић 2009: 20). Интервенција је уследила, тако да је подједнака пажња посвећивана свим верским празницима и у складу са тим планирана и настава, али и начин исхране у гарнизону што је подразумевало додатно ангажовање особља у војничким кухињама од припреме посне хране па до ноћног дежурства приликом прославе Рамазана (Велојић 2014: 209). Јединице гарнизона израћивале су прорачуне за требовање артикала људске хране по националности и верској припадности војника у којима су засебно требоване намирнице за хришћане и муслимане.²⁷ Што се извођења верске наставе тиче, држана је истовремено за све војнике од стране тројице свештеника: православне, католичке и исламске вероисповести.²⁸ Приликом прославе верских празника, у џамијама су у обавези била да присуствују по један официр православне и католичке вероисповести из свих команди и штабова.²⁹

Живот и понашање муслимана одвијали су се у духу верских правила. Такође су и бракови слагани према прописима шеријатских судова. Шеријатски судови забрањивали су начелно мешовите бракове. Изузетно је прописивано да се

„муслиманима који живе у крајевима осељиво мање насељеним муслиманима, може одобрити венчање са немуслиманком пред шеријатским судом Реис-ул-улема по предлоу надлежној шеријатској суда, сављеној иушем Врховној шеријатској суда.

26 АЈ-69-158. Допис Министарства војске и морнарице Министарству вера.

27 За муслимане су посебно рачунате намирнице за безмасне дане: прорачун хране за 16. пешадијски пук јануар-септембар 1940. (ВА, II 17, к. 626, ф. 3, 31/2), за 10. самостални артиљеријски дивизион (Исјо, 34/3), за 5. ваздухопловну базу (Исјо, 29/3), за 1. пионирски пук (Исјо, 37/2).

28 Исјо, к. 912, ф. 9, 18/1. Наредба команданта нишког гарнизона бр. 71 за 24. мај 1940.

29 Исјо, 9/1. наредба бр. 55 за 27. новембар 1939.

*Овако склопљен брак по шеријату, као и сви они мешовити бракови који су досад склопљени по шеријатским прописима, сматрају се важним и све њихове последице просуђиваће се по шеријатским прописима.*³⁰

Очигледно је да су закони детаљно прописивали поступке приликом уласка у брак и односа са немуслиманима. Међутим, случајеве ванбрачне заједнице исламска заједница није била у стању да контролише. Долазак одређеног броја радника из других крајева земље у индустријске области Моравске бановине, подразумевао је и нове облике понашања, недоличне патријархалном свету. Ванбрачне заједнице, у које су муслимански радници улазили са хришћанкама првенствено су иритирале православно свештенство. Таква појава распространила се нарочито у околини Бора, након пријема у службу већег броја рудара муслимана. Епархија тимочка апеловала је код дирекције Борских рудника да поведе рачуна о понашању својих радника и намештеника, пошто су улазили у односе и са удатим женама. Како је таква појава била у супротности са хришћанским моралом, захтевано је да се починиоци најстроже казне и да се отпусте из службе.³¹ Одговор дирекције био је да нису у могућности, али и да не желе да своје раднике контролишу у ванрадно време, а што се тиче отпуштања припадника муслиманске вероисповести, таква одлука могла би се протумачити као пример верске нетолеранције, што је противно законима.³² У сваком случају, за овакве поступке надлежна је била грађанска власт, тачније, полиција и судови.

Иако малобројна, исламска вероисповест на територији Моравске бановине држала се компактном и неговала чврсте везе са муслиманима у осталим крајевима Југославије. Проблеми који су решавани у овом периоду тицали су се верске наставе и изградње џамија. Неподесно градиво, које је, према оцени Исламске верске заједнице, вређало осећања муслимана, избацивано је и одобрени су нови уџбеници. Бановинске власти настојале су да изађу у сусрет захтевима муслиманске заједнице, по питању наставе, верских празника, док су се на државном нивоу ти проблеми рефлектовали преко војне организације. Сами гарнизони на територији Моравске бановине трудили су се да посвете подједнаку пажу свим верским свечаностима, тако да су на основу тога планирали и обуку. Већих активности међу муслиманима није било с обзиром на њихову малобројност.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АЈ: Архив Југославије
фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије
фонд 69 Министарство вера Краљевине Југославије

ВА: Војни архив
Пописник 17, фонд Војске Краљевине Југославије

30 ИАН, Среско вакуфско меарифско повереништво Ниш, к. 11, 1/44. Исламска верска заједница бр. 4727/38 од 5. јануара 1939.

31 ИАНг-Б, Рудник бакра Бор, к. 12, ф. 4. Епархија Тимочка дирекцији Борских рудника бр. 1107 од 30. августа 1931.

32 ИСИО. Одговор дирекције Борских рудника.

ИАН: Историјски архив Ниш
фонд Среског вакуфског меарифског повереништва Ниш

ИАНГ-Б: Историјски архив Неготин, одељење Бор
фонд Рудника бакра Бор

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine (Београд: Државна штампарија, 1938.).
Закон о називу и подели Краљевине на ујравна подручја
Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, прир. *Југословенски федерализам, идеје и стварности*
(Београд: Просвета, 1987), I.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 1995: Борислав Андрејевић, „Џамија Ислам аге Хадревиха“, у: *Енциклопедина Ниша*, Историја.
Велојић 2014: Далибор Велојић, *Војска у Нишу 1918-1941*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2014.
Велојић 2023: Далибор Велојић, *Моравска бановина 1929-1941*, Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 2023.
Миакић 2009: Миљан Миакић, *Униформа војних свештеника у српској и југословенској војсци, Војно историјски гласник*, 2/2009, 9-30.
Радић, 2007: Радмила Радић, „Српско друштво у 20. веку између две вере, приватно и јавно“, у: *Приватни животи код Срба у двадесетом веку*, уредник: Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007).

Dalibor Z. VELOJIĆ

THE POSITION OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN MORAVIAN BANOVINA

SUMMARY

Although small in number, the Islamic religion in the territory of the Moravian Banovina remained compact and maintained strong ties with Muslims in other parts of Yugoslavia. Most of the Muslim population was concentrated in Lab and Vučitrn counties, but given the administrative division of the country, it was isolated from other Albanians. The problems that were solved in this period concerned religious teaching and the construction of mosques. In terms of teaching, the Islamic community financed religious schools, the most important of which is in Nis, with, according to data, 141 students. Religious teaching in primary schools was a problem, since the Islamic community had no authority over the delivery of religious education, so it had to intervene *ad hoc* in case of possible benefits for Muslim children. There were no major activities among Muslims considering their small number.

Keywords: Islamic community, Muslims, Moravian Banovina, Niš, Kingdom of Yugoslavia.

Вукашин Д. ДЕДОВИЋ*

ОШ „Светозар Марковић“, Краљево

ГОСПОЋИНДАНСКИ САБОР И „БЕРАНСКА АФЕРА“ (1909–1911)

Апстракт: У раду је реч о дешавањима у Доњим Васојевићима у периоду владавине младотурског режима која су позната под именом „беранска афера“. Рад је написан на основу архивске грађе која се налази у Државном архиву Србије и Државном архиву Црне Горе, релевантне литературе и извештаја са терена који су објављени у оновременој штампи. Српско становништво у Доњим Васојевићима је очекивало да ће се успостављањем младотурског режима 1908. године и завођењем истинске уставности њихов положај изменити и поправити. Међутим, младотурски режим је све више ограничавао права српског становништва у Доњим Васојевићима. Да би оправдао сувереност власти и војске у току спровођења разних мера берански кајмакам Нури-бег искористио је један инцидент (пуцање из ватреног оружја) који се десио на Госпођинданском сабору код манастира Ђурђеви ступови 15(28) августа 1909. године. Грађане који су били присутни на сабору прогласио је за асије (одметнике), с образложењем да су тога дана намеравали да изведу анектирање беранске казе Црној Гори. Насиља турских власти и војске која су следила након овог догађаја довели су до нових и још већих таласа емиграције, тако да се број избеглих уз границу на црногорској територији стално повећавао. Црногорска влада је будно пратила шта се догађа у Доњим Васојевићима. Сматрајући да главну одговорност за догађаје има локална власт у Беранама, упућивала је протесте турској влади са захтевима да „учини све оно што јој дужност налаже“ ради сређивања прилика и заштите српског становништва на кризном подручју и да казни све оне који су пролили невину крв Срба у беранској кази. Преко пограничног комесаријата у Андријевици и Морачко-васојевићког обласног управитеља који је боравио у Андријевици, ангажовала се на решавању основних права емиграната. На састанцима пограничног комесара Р. Вешовића и беранског кајмекама у Виницкој 17. маја и у Беранама 22. маја 1911. године договорено је да се емигранти могу вратити на своја имања. Тако се коначно завршила „беранска афера“, која је православном становништву Доњих Васојевића донела велике патње, разарања и страдања.

Кључне речи: Беране, Србија, Црна Гора, младотурски режим, Доњи Васојевићи, кајмакам, мутесариф, насиља, емиграције, „беранска афера“.

Док су велике силе покушавале доћи до коначног споразума о реформама у Македонији, у Турској је изведена од 20. јуна до 11. јула/3. до 24. јула 1908. године Младотурска револуција (Ђорђевић, 1995:28; Вучетић, 2018:176-178). Младотурци су почели радити на уређивању унутрашњег политичког живота у Турској.

* Научни сарадник, ORCID 0009-0002-5229-2503, v.dedovic@hotmail.com

Враћен је на снагу Устав из 1876. године. Најавили су обиман реформски програм који би подједнако задовољио све поданике Царства, без разлике према верској и националној противности. Расписали су парламентарне, регионалне и локалне изборе који су одржани у периоду од септембра до новембра 1908. године, након којих су формиран Цариградски парламент, вилајетске скупштине, младотурски клубови и организације у које су делимично улазили и Срби с наодом да ће бити више реда, поштовања и толеранције (*Цариградски гласник* бр. 31, 1. август 1908: 1; *Цариградски гласник* бр. 32, 9. август 1908:1; *Цариградски гласник* бр. 33, 15. август 1908: 1; Јовановић 1909: 70-71; Храбак 1976: 326; Екмечић 2007: 329; Микић 1994: 330-335; Зарковић 2013: 135-152).

Међутим, период политичких слобода у Османском царству није дуго трајао. Убрзо се нова турска власт окренула немилосрдној самовољи, доносећи тешка разочарења православном становништву. Уместо да, својим радом, „улије народу потпуну веру у уставност, братство и једнакост“ нови режим је својим поступцима изазвао још већу несигурност и анархију (*Цетињски вјесник*, бр. 62, 12. август 1909: 2). Уместо проширења демократских слобода, укинута су многа права која су до тада православци имали и привилегије у неким пределима (Ђилас 1969: 124; Терзић 1992: 313; Јовановић (б.г.): 69; Перић 1900: 179-183; Чановић 1968: 285).

Младотурски режим је све више ограничавао права српског становништва и у Беранској кази, чиме је изазивао његово разочарење.¹ Из Берана су у Цариградском гласнику, листу отоманских Срба, објављени написи који говоре о приликама насталим тада у овом крају (*Цариградски гласник* од: бр. 38, 11. септембар 1909. до бр. 41, од 2. октобар 1909). Однос државе и муслимана² према хришћанима, а посебно према Србима, показивао је да је разлика између старог и новог режима у Турској сваки дан била све мања. „Стари Турци, који су у душама потпуни реакционари, а само на свом лицу имају нову маску и усиљени осмејак на уснама, канда још не појимају смисао уставности, те тјерају свој стари занат. Ни интелигенција није измакла, нити чиновници наших судова овдје. И умјесто да гоњени нађу заштиту, бар код оних, који су прокламовали слободу, они и тамо наилазе на опору, горку заштиту, која баца мрљу на нову ријеч у турском ријечнику ‘хуријет’ – слободу“ (*Цетињски вјесник* бр. 62, 12. август 1909: 2). Представници младотурске власти задржали су све особине старијих. „Само се још код њих све више испољава једна црта, која код бившијех власника није била тако јасно изражена, а то је шовинизам.

1 Срби у Беранској нахији су почетком јула 1908. године изабрали две црквено-школске општинске управе. Једна је радила код манастира Ђурђеви ступови а за председника је изабран Авро Цемовић, док је друга радила у вароши Беране а за председника је изабран Александар Поповић (*Цетињски вјесник* бр. 55, 18. јул 1909: 2). Међутим, младотурска власт је од 1909. године спречавала њихов рад (*Цетињски вјесник* бр. 78, 7. октобар 1909: 3).

2 „Муслимани српског језика и етничког порекла сматрали су себе Турцима, односно, поистовећивали су верску припадност са етничком, мада су осећали сопствену различитост и анимозитет у односу на етничке Турке, које су називали Туркешама. Православне Србе сматрали су потчињеном рајом са којом нису желели да имају додирних тачака у етничком смислу“ (Јагодић 2009: 248). Милош Јагодић је у својим студијама разматрао етничку и верску структуру становништва у европском делу Турске, али не на нивоу насеља, већ се задржао на нивоу већих административно територијалних области санџака, епархија и вилајета (Јагодић 2008: 343; Јагодић 2009: 241-304; Јагодић 2010: 62-68; Шешум 2014: 79-135).

Шовинизам је основна црта младотурског програма. Младотурци нису либерална, реформаторска странка. Њихова појава је само једна муслиманска реакција на утицаје Европе“ (*Цетињски вјесник* бр. 78, 7. октобар 1909: 3).

Уочавајући значај и улогу српских школа, турске власти су настојале да школе подреде својој администрацији и тако их донекле омету у њиховом националном раду. Порта је намеравала да српске школе у Рашко-призренској епархији подвргне закону о меарифу на основу тескере турског министра правде и вера из 1897. године. Циљ турских власти био је да онемогуће даљи развој српских школа, од учитеља су тражене дозволе и дипломе које су потврђивали меарифи (вилајетски школски управници).³ Иако су српски дипломатски представници у Турској више пута тражили од младотурских власти да се укину незаконити захтеви ранијих турских власти и да српске школе могу наставити рад по старим правилима, оне су се на то оглушавале.⁴

И школе у Беранској нахији, које су биле под контролом Рашко-призренске митрополије, а материјално су их помагале владе Србије и Црне Горе, дошле су под удар турске политике (*Невесинје* 1898, бр. 9 и 15 (од 1. јула и 12. августа 1898; Делетић 1995: 262; Ракочевић 1962: 495). Младотурски притисак на школе у Беранама кулминирао је средином маја 1910. године затварањем школа. Због „велеиздајничке“ афере у Беранама српски учитељи су растерани, а школе затворене (*Цетињски вјесник* бр. 40, 19. мај 1910: 3; *Цетињски вјесник* бр. 11, 6. фебруара 1910: 1; *Цетињски вјесник* бр. 75, 18. септембар 1910: 2; *Цетињски вјесник* бр. 77, 25. септембар 1910: 2; Делетић 1995: 265; Ракочевић 1962: 495). Тако је младотурски режим доказао да се само формално залагао за равноправност свих народа у Турској, а да му је прави циљ био да се наметне турски језик и један национални осећај свим народима у држави (*Цетињски вјесник* бр. 11, 6. фебруар 1910: 1).

Покушај младотурског режима да забрани оснивање националних удружења и организација и на тај начин изврши денационализацију није био више могућ, јер су многи народи већ сувише далеко отишли у организовању народне свести и енергије. „У Турској се развијају прилике да сваки час могу избити на површину судбоносни догађаји. ... Понајприје видимо подмуклу али циновску борбу између Младотурака и Старотурака. Па онда отворену буну Арнаута, која није без страног утицаја. Најпослије и нагло рашћење незадовољства међу свима осталим народностима због назадног закона о слободи удружења. Разочарење с Младотурцима постаје опште. Кад све те неприлике скупите у једно, добијете пред очи слику једнога народног вријења, који не обећава ништа доброг“ пише у уводном тексту *Цетињског вјесника* (*Цетињски вјесник* бр. 40, 19. мај 1910: 3).

3 ДАС, МИД, ПП, 1892, док. бр. 191, цариник у Рашки, Петар Дрваревић-Министарству иностраних дела Србије, Рашка, 5. октобар 1892.

4 ДАС, МИД, ППО, 1908, ред 12/ХП, док. бр. 4922, Конзул Краљевине Србије у Приштини Милан Пећанац-Министру иностраних дела Миловану. Ђ. Миловановићу, Приштина 21. јул/3. август 1908; ДАС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, док. бр. 4666, Милан Пећанац-М. Миловановићу, Приштина 16/29. август 1908; ДАС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, док. бр. 4719, М. Пећанац-М. Миловановићу, Приштина 21. јул/3. август 1908; ДАС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, док. бр. 4719, М. Пећанац-М. Миловановићу, Приштина 1/14. септембар 1908; АС, МИД, ППО, 1908, И ред 12/ХП, док. бр. 4938, М. Пећанац-М. Миловановићу, Приштина 3/16. септембар 1908.

Средином јула 1909. године у Беране је дошао нови кајмекам Нури-бег. Он је био пореклом Бугарин, а у Цариграду је завршио правни факултет. Одмах по доласку у Беране позвао је народне прваке и саопштио им да се свако његово наређење мора провести у року од шест дана. „Свака моја наредба за непокорне новом закону османлијске империје имаће рока шест дана, а седми се предаје кривац војном суду па он ће био у нашу царевину, војска са њим посла има, он је већ пресуђен на смрт. Цијена му је живота 18 пара, тј. онолико колико кошта фишек у фабрици. Ми смо Турци доста досад пролили наше крви, да и код нас дође европски закон, а та крв што је проливена, то је узрок бивши султан Хамид и његови приврженици, а сад наша Младотурска странка и народни посланици у Цариграду у заједници без вјере и народности сасатавили су закон, да је за свакога равноправност а противник да се ломи и сатире.“⁵

Том приликом он је издао неколико наређења. Забрањено је ношење капа са иницијалима НН (Никола Први) и одредио веома кратак рок да се ови знаци замене са иницијалима СМ (Султан Мехмед) или знаком месеца са звездом. Такође је наредио да је сваки поданик Османлијске царевине дужан да узме нуфуз, тј. листу потраживања од стране османлијске власти. На основу тог наређења одмах се почело са прикупљањем заосталих пореза и других дажбина.⁶ Једна од новина које је увео кајмекам Нури-бег била је ограничење могућности да се уђе и изађе из Беранске нахије у Црну Гору. Уместо три, уведен је један гранични прелаз и то са пасошима.⁷ Црногорски грађани убудуће неће моћи прелазити границу носећи са собом оружје, како је до тада било.⁸

Берански кајмакам Нури-бег био је врло суров у спровођењу својих намера да се обрачуна са православним становништвом у Беранској кази. Искористио је један инцидент (пуцање из ватреног оружја) који се десио на Госпођинданском сабору код манастира Ђурђеви ступови 15(28) августа 1909. године да око 800 присутних грађана на сабору прогласи за асије (одметнике), с образложењем да је тога дана доњовасојевићко становништво намеравало да изведе анектирање беранске казе Црној Гори (*Цетињски вјесник* бр. 71, 12. септембра 1909: 4; *Цетињски вјесник* бр. 72, 16. септембра 1909: 2; *Цетињски вјесник* бр. 86, 7. новембра 1909: 3).⁹

На Госпођиндан код Манастира Ђурђеви Ступови се традиционално одржава народни сабор. Тако је било и 15/28. августа 1909. године. Велика маса народа окупила се око Манастира. На сабору су, поред Срба, били присутни и представници турске власти, официри, чиновници на челу са беранским кајмакамом.

5 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 872, Авро Цемовић-обласном управитељу Морачко-васојевићке обласне управе у Андријевици, Лакићу Војводићу, 12. јуна 1909.

6 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 435, погранични комесаријат у Андријевици-МИД Црне Горе, 1. јун 1909.

7 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 872, председник црквено-школске општине у Беранама, Авро Цемовић-Л. Војводићу у Андријевици, 12. јун 1909. и док. бр. 1210, Лакић Војводић-МИД Црне Горе, 18. јун 1909.

8 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 963, МИД Црне Горе-црногорској легацији у Цариграду, 4. јул 1909. ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 872, Авро Цемовић-обласном управитељу Л. Војводићу у Андријевици, 12. јун 1909.

9 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3659, Л. Војводић-МИД Црне Горе, 31. август 1909.

После црквеног обреда и културно-забавног програма који је одржан у школи која је радила у близини манастира следило је, кроз игру и песму (и уз звук гусала), весеље окупљеног народа из околних села, при чему се, по традицији, и пуцало из ватреног оружја. У празничном расположењу народ је занемарио чињеницу да је берански кајмекам раније издао строгу наредбу о забрани ношења оружја. Знајући како се по традицији одвијају овакви сабори, турска војска и заштије били су у приправности, тако да су одмах по првим пуцњима стигли међу окупљени народ. Приметили су Радисава и Васа Дошљака, убице заштија у Велиђанској буни 24. маја 1906. године (Дедовић, 2004, 81-82), и одмах опколили групу њихових братственика. Без провере ко је од Дошљака пуцао из пиштоља, а можда и из страха, одмах су убили Радисава и Васа Дошљака, који су у покушају одбране ранили једног турског војника. Народ се дао у бекство, јер су војници и жандарми пуцали у окупљену масу. Том приликом рањена је и једна жена, чије је презиме Пипер (*Цешињски вјесник*, бр. 71, 12. септембар 1909: 4; *Цешињски вјесник*, бр. 72, 16. септембар 1909: 2; *Цешињски вјесник*, бр. 86, 7. новембар 1909: 3; *Цешињски вјесник* бр. 11, 6. фебруар 1910: 1; *Цариградски гласник* бр. 38, 11. септембар 1909: 1).¹⁰

Турским властима у Беранама је овај инцидент послужио као повод да око 800 присутних грађана на сабору прогласе за асије (одметнике). Уведено је опсадно стање и покушано да се оснује преки суд, с образложењем да је тога дана доњовасојевићко становништво намеравало да изведе анектирање Беранске казе Црној Гори, чиме је берански кајмекам хтео да нађе разлог за обрачун са православним становништвом. Главари Авро Цемовић и Маријан Вуковић и учитељ Миљан Поповић посетили су беранског кајмекама и покушали да га убеди да ту није било никакве завере против Турске, већ да је то био само један обичан преступ. Кајмекам је и даље остао при својој тврдњи да је у сукобу учествовало око 800 људи и да је пуцано са свих страна на војску и заштије, па чак и са звоника Манастира. Највећу кривицу свађивао је на свештенике, главаре и учитеље. Оптужени су одбијали да се одазову позиву, али је њих 33 ухваћено и смештено у затвор: свештеници Јосиф Бојовић, Максим Поповић, Драгиша Поповић, Радивоје Поповић; главари Маријан Вуковић, Вукосав Јоксимовић, Мирко Добрашиновић, Милован Кастратовић; учитељи Зарија Јоксимовић, Миљан Поповић, Милан Цемовић, Ђукан Јоксимовић, Мираш Дабетић; студент Симо Кастратовић; Милован Губеринић, Јован Машић, Саво Дошљак, Милош Чукић, Милован Цемовић, Мијајло Пешић, Ново Мањић, Јеврем Никић, Анто Цемовић, Томо Дабетић и Ристо Пешић, Тома и Саво Спасојевић, Радош Филиповић и Јанићије Јосифовић, Милоња Дубак, Ново Томовић, Периша Пајковић и Милован Бетовић (*Цешињски вјесник* бр. 72, 16. септембар 1909: 2; *Полијтика* бр. 2147, 9. јануар 1910: 3; Јоксимовић 1999: 203).¹¹ Ђорђе Пејовић наводи да је ухваћено и оковано 34 доњовасојевића (Пејовић 1973: 118). Исти број наводи и Цариградски гласник (*Цариградски гласник* бр. 38, 11. септембар 1909: 3). У извештају директора гимназије у Пљевљима, Главном школском туторству, наводи се да је „у Беранама ухапшено, и, како се чује, спроведено у Сјеницу 29 које учитеља, које свештеника, које народних првака. Још се овде није

10 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3659, Л. Војводић-МИД Црне Горе, 31. август 1909.

11 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3955, Л. Војводић-МИД Црне Горе, 4. септембар 1909.

могло сазнати због чега. Тврди се да је власт, при претресу стана тамошњег управитеља Цемовића нашла некакав акт Црногорске владе, о постављењу неких учитеља у Турској“ (Петровић 1995: 242-243, док. бр. 154). Међу ухапшенима били су чак и сарадник младотурског листа „Земан“, Илија Јовановић, његова сестра Дивна Вековић и њена другарица, францускиња Мари Табито, који су се налазили на пропутавању преко Беранске нахије (*Цетињски вјесник* бр. 71, 12. септембар 1909: 4). Осморица истакнутих доњовасојевића успели су да се склопе у Црну Гору: Авро Цемовић, Вуко Дабетић, Вукота Пантовић, Томаш Пешић, и учитељи Милић Дабетић, Тома Јоксимовић, Радоња Пешић и Богдан Обрадовић (*Цетињски вјесник*, бр. 69, 5. септембар 1909: 3; *Цетињски вјесник* бр. 72, 16. септембар 1909: 2; *Цетињски вјесник* бр. 11, 6. фебруар 1910: 1; Марјановић, 1929: 3).

Да би проширио одговорност на цело српско становништво Беранске нахије он је забранио десечарима, агама, таксидарима и заптијама да иду у села, јер би наводно били убијени.¹² У сва српска села у околини Берана поставио је јаке војничке страже које су спроводиле терор над српским становништвом. Берански кајмекам је био врло суров у спровођењу својих мера. Наведеним образложењем кајмакам Нури-бег је хтео да нађе разлог за формирање преког војног суда у Беранама, али му надлежни органи турске нису тај предлог прихватили. Неколико народних првака из Беранске нахије поднело је жалбу косовском валији у Скопљу против оваквог понашања кајмакама Нури-бега, захтевајући да се ухапшени грађани ослободе. Међутим, и поред валијиног обећања да ће ухапшени бити ослобођени (*Цетињски вјесник* бр. 71, 12. септембар 1909: 4), они су, после кратког саслушања пред једном комисијом састављеном од официра, кадије и самог кајмакама, без вођења записника, одведени у Сјеницу (*Цетињски вјесник* бр. 69, 5. септембар 1909: 3; *Цетињски вјесник* бр. 72, 16. септембар 1909: 2; *Цетињски вјесник* бр. 11, 6. фебруар 1910: 1; *Полиџика* бр. 2147, 9. јануар 1910: 3; Јоксимовић 1999: 203).¹³ Видевши да их редовни суд нема за шта казнити, или их може казнити само као преступнике, а никако као велеиздајнике или злочинце, кајмекам их је послао у Сјеницу под изговором да нема поверења у редовни берански суд.¹⁴ Како је све ово одавало намере обесног кајмакама, неколико српских првака из Берана отишли су у Цариград „да од врховне власти траже заштите пошто од домаћих власти нијесу против ових силах зулума могли наћи заштите“ (*Цетињски вјесник* бр. 71, 12. септембар 1909: 4).

Поред оптужбе на рачун грађана окупљених на сабору код Манастира, кајмекам је покренуо поступак и против црногорских тајних чиновника, за које је тврдио да деле оружје српском становништву. Издао је наређење да се они пријављују ућумату и запретио да уколико буду примећени по селима а ко их не буде пријавио сносиће велику кривицу.¹⁵

12 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3659, Л. Војводић-МИД Црне Горе, 31. август 1909.

13 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1382/1, вилајетски посланик из Берана, Александар Поповић-политичком пограничном комесаријату у Андријевици, 6. септембар 1909; ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3659, Л. Војводић-МИД Црне Горе, 31. август 1909.

14 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1382/1, Александар Поповић-политичком пограничном комесару у Андријевици, Гавру Протићу, 6. септембар 1909.

15 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1382/3, учитељ Тома Јоксимовић-Гавру Протићу, 14. септембар 1909.

Догађај на Госпођиндан 1909. године, а нарочито његове последице, тешко су пали доњовасојевићком становништву, али и Црној Гори као држави. Црна Гора, као и друге балканске државе, није могла остати пасивна према немирима који су тада потресали Турску. Непосредно заинтересована за судбину хришћанског становништва у суседству, она је била решена да се директно умеша у догађаје. На вест о догађају, Министарство иностраних дела издало је наређење управитељу Обласне морачко-васојевићке управе у Колашину да одмах пође у Андријевицу, испита целокупно ствар и о томе детаљно пошаље извештај.¹⁶ Црногорска влада је преко обласног управитеља слала савете доњовасојевићким главарима и народу како да се опходе у овим тешким тренуцима. „Зато се даје прекограничним Србима најстрожији савет да се у смислу горе наведеног потпуно покоравају Турским властима у свему, а особито у погледу обезоружања, јер ће једино тим начином моћи очекивати нужну помоћ и уточиште од стране Црне Горе.“¹⁷

Обласни управитељ Л. Војводић је тајно ступио у контакт са неким доњовасојевићким главарима, најпре са Авром Цемовићем а преко њега и са још неким. Многи од њих нису о томе могли бити обавештени или нису могли доћи, јер је Војводић састанке са главарима држао тајно уз границу изнад села Трепча.¹⁸

Док су доњовасојевићки затвореници чамии у сјеничком затвору, чекајући да им се суди за наводну велеиздају, берански кајмекам је прикупао податке и „сведоке“ које је слао суду у Сјеници. Међу његовим лажним сведоцима било је и Срба, који су зарад личних интереса пристајали да потврде кајмекамове тврдње о „беранској велеиздаји“.¹⁹ Ипак, више је било Срба који су уз подршку Србије и Црне Горе радили на ослобођењу затвореника. Посебно се истицао Александар Поповић, вилајетски посланик из Берана, који је захваљујући личним познанствима са истакнутим турским личностима, као и новцу који је за те сврхе добијао од црногорске владе, успео да спречи одвођење затвореника пред преки суд у Цариграду.²⁰ За положај невино похапшених беранских првака интересовао се и посланик у Цариградском парламенту Јанићије Димитријевић који је захтевао од Александра Поповића да му достави конкретне податке како би могао да интервенише код турског министра унутрашњих дела (*Цариградски гласник* бр. 38, од 11. септембар 1909: 1).²¹ Влада Србије наредила је свом поверенику за Сјенички санџак да се повеже са угледним трговцем Васом Карамарковићем и да помоћу новца ослободе затворене Васојевиће. Карамарковић је успео да поткупи председника турског војног суда у Сјеници, који је у недостатку доказа пустио затворенике на слободу (*Политика* бр. 2147,

16 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3659/1, МИД Црне Горе-Обласној управи у Колашину, 31. август 1909, и док. бр. 3659/6, МИД Црне Горе-Обласној управи у Колашину, 6. септембар 1909.

17 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3659/6, заступник МИД Црне Горе, бригадир Митар Матановић-обласном управитељу у Колашину, 31. август 1909.

18 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1382/3, учитељ Тома Јоксимовић-Гавру Протићу, 14. септембар 1909.

19 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1382/2, Александар Поповић-Гавру Протићу, 14. септембар 1909.

20 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1382/2, Александар Поповић-Гавру Протићу, 6. септембар 1909.

21 У овом тексту Цариградског гласника наводи се да је Александар Поповић на ово питање дао „кукавички одговор“ да му није познато и да „то власти знају“ и тако се „оградио са једним полтронским одговором“.

9. јануар 1910; 3; Јоксимовић 1997: 204; Ракочевић 1962: 502).²² Група народних првака (А. Цемовић, Вуко и Милић Дабетић, Т. Јоксимовић) успела је да умакне турским властима и да се, заједно са још неколико уплашених људи, склони из црногорске границе. Турске власти окривиле су А. Цемовића да он буни и наговара српски народ на непослушност према турској држави. Турске власти су извршиле претрес његове куће и том приликом запленили сабљу његовог оца која се чувала у кући као реликвија (*Цетињски вјесник* бр. 76, 30. септембар 1909: 3; Јоксимовић 1999: 203; Ракочевић 1962: 499). Два дана пре него што ће извршити претрес у кући Авра Цемовића турске власти су извршиле преметачину у селу Бучу 21. септембра 1909. године (*Цетињски вјесник* бр. 76, 30. септембар 1909: 3; *Цетињски вјесник* бр. 81, 19. октобар 1909: 2-3).

Председник црногорске владе наредио је Л. Војводићу да код турских власти извиди могу ли се избегли вратити и ако одговор буде позитиван да их саветује да се врате. Међутим, избегли нису прихватили предлог да се предају турским властима, јер су сматрали да им је тако неизбежна пропаст, „пошто турске власти иду на то да све нас истерају осим шијуна и аминаша и да утицај Црне Горе за свагда одстране док је њихова власт у овом крају“ (Ракочевић 1962: 500).

Црна Гора је будно мотрила на догађаје који су се дешавали у скадарској Малесији, Доњим Васојевићима, у околини плава и Гусиња и Метохији (*Цетињски вјесник* бр. 64, 19. август 1909: 2; *Цетињски вјесник* бр. 65, 22. август 1909: 2; *Цетињски вјесник* бр. 66, 26. август 1909: 1; *Цетињски вјесник* бр. 71, 12. септембар 1909: 1; Зарковић, Савић 2018: 287-311; Зарковић 2018: 213-230) и настојала је да искористи сваку повољну прилику да на њих утиче и обрне их у своју корист.²³ Незадовољан ставом црногорске владе, Авро Цемовић је за тешко стање емиграната и затвореника оптужио Црну Гору, изразивши мишљење да су они жртве њене политике. У писму Политичком пограничном комесаријату у Андријевици он даље наглашава да њима нема повратка под турску власт и захтева да им се омогући опстанак на црногорској територији (*Цетињски вјесник* бр. 38, 11. септембар 1909: 2; *Цетињски вјесник* бр. 38, 11. септембар 1909: 2).²⁴ Цемовић је истрајао на својим ставовима и није се предао турским властима. Он и други емигранти нису мировали, већ су повремено нападали на турску војску и полицију уз границу, што је доводило до нових репресалија турских власти над православним становништвом.

22 У једном извештају за Цариградски гласник пише да је „Јанићије Димитријевић народни посланик добио из Сенице телеграм да су сви похапшени Срби Беранци ослобођени“ (*Цариградски гласник* бр. 39, од 18. септембар 1909: 4). Ову вест доноси и Цетињски вјесник (*Цетињски вјесник* бр. 73, 23. септембар 1909: 4). Међутим, у једном каснијем извештају из Берана за Цетињски вјесник стоји да су двојица затвореника (Саво Дошљак из Велића и Јован Малишић из Вилицице) и даље задржани у затвору (*Цетињски вјесник* бр. 77, 3. октобар 1909: 2), док у другом извештају пише да још шесторица затвореника није ослобођено (*Цетињски вјесник* бр. 80, 14. октобар 1909: 2).

23 Директним мешањем у албанска питања, потпомагањем, а често и изазивањем побуна, Црна Гора је успела озбиљно да ослаби, па чак у извесној мери и истисне до тада веома јак аустроугарски утицај у скадарској Малесији, а уздигне свој углед и престиж код албанског живља више него икад раније. (*Цетињски вјесник* бр. 69, 28. август 1912: 2; Милошевић 1975: 74; Павловић 1926: 53-54; Зарковић, Савић 2018: 287-311; Зарковић 2018: 213-230).

24 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 3955, писмо А. Цемовића од 17. септембар 1909.

Према породицама емиграната турске власти су почеле да примењују „Закон о четама“, по коме се протерују жене и деца старија од две године кад се четник не ухвати. На кућу А. Цемовића напала је турска војска и одвела његову жену. Захваљујући интервенцији руског амбасадора Чарикова она је убрзо враћена (*Цетињски вјесник* бр. 10, 3. фебруар 1910: 3; *Полиџика* бр. 2164, 26. јануар 1910: 3).

Наставак насиља турских власти довео је до новог таласа емиграције, тако да се број избеглих уз границу на црногорској територији стално повећавао, у фебруару 1910. године било их је око 80.²⁵

Заједно са црногорском владом, на повратку избеглих радио је и рашко-призренски митрополит Нићифор. Тако је сердар Милош Томовић позвао представнике емиграната (главаре и учитеље) у Андријевицу 19. јануара 1910. године и прочитао им писма митрополита и председника црногорске владе, у којима они саветују емигрантима да се покоравају турским властима, а да ће они са своје стране учинити све да им се загарантује лична и имовинска безбедност. И овога пута представници избеглих изразили су сумњу да ће црногорске власти и митрополит Нићифор моћи било шта да ураде за њихов безбедан повратак. Свој став према питању њиховог повратка изнели су у писму које су упутили председнику црногорске владе.²⁶

На инсистирање црногорске владе, марта 1910. огласио се по овом питању и турски посланик на Цетињу, који је саопштио да они емигранти који су побегли искључиво из страха, а нису ништа учинили, могу слободно да се врате кућама, а остали се могу вратити само под условом да се прво јаве суду у Приштини.²⁷ Неколико дана касније турска влада је дала и званичну изјаву да 64 емигранта морају прво да одговарају пред судом, а остали се могу слободно вратити кућама без икаквих последица (Ракочевић 1962: 501).

Погранични комесар у Андријевици (Гавро Протић), плашећи се нових заплета на граници, вршио је стално притисак на емигранте да се што већи број њих врати кућама, барем они који нису на списку за суд. Чак је запретио да ће они који се не буду хтели вратити бити интернирани на Приморје. Међу избеглима није било јединственог става по питању повратка на своја имања, једни су били против а други за повратак, уз услов да се сви врате. И поред инсистирања и условљавања од стране црногорске владе да се избегли врате, она им је и даље давала новчану и материјалну помоћ. Најпре је по школском надзорнику Милану Цемовићу послала 2.000 перпера, а онда у два маха пограничном комесару Протићу 3.198 перпера за период до 1. марта, затим још 5.000 до 1. маја. Комесар Протић је заједно са попом Јосифом Бојовићем поделио овај новац. Приликом друге поделе А. Цемовић је

25 Само у ноћи између 2. и 3./15. и 16. фебруара Турци су у Беранама без икаквих повода убили Мирка Кастратовића из села Полице и Косту Пећанина из Горњих Села, а покушали да убију дванаестогодишњег дечака Павла Масловарића (*Полиџика* бр. 2181, 12. фебруар 1910: 3; *Полиџика* бр. 2201, 4. март 1910: 3; *Полиџика* бр. 2201, 4. март 1910: 2; *Цетињски вјесник* бр. 11, 6. фебруар 1910: 1; *Цетињски вјесник* бр. 15, 20. фебруар 1910: 2; *Вардар* бр. 10 (77), 3. фебруар 1910: 3).

26 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 117, главари и учитељи Лазару Томановићу, 20. јануар 1910.

27 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 570, турски посланик на Цетињу-МИД Црне Горе, Цетиње, 10. март 1910.

добило 240 перпера, главари и учитељи (њих 21) по 120 перпера, а остали по 60. Тада је на списку било 74 емигранта (Ракочевић 1962: 501). У грађи нема објашњења за исказане разлике у висини новчане помоћи, можда и ту има главарских привилегија.

Напори црногорске владе да се избегли врате и положај српског живља у Доњим Васојевићима нормализује нису дали очекиване резултате. Напротив, стање се током лета 1910. године погоршало. Турске власти у Беранама издале су наређење муфтарима села да не дозволе породицама емиграната да прелазе у Црну Гору, одлучиле су да конфискују имовину емиграната, строго је наређено муфтарима и бакчијама (уварима) да пазе да се имовина емигранта не преноси преко границе (*Полиџика* бр. 2306, 21. јун 1910: 2).²⁸

Јуна 1910. године у Беране је дошао пећки мутесариф Исмаил Хаки-бег. Пошто се упознао са приликама у Беранској нахији, после неколико дана је прогласио урфију (преки суд) и наредио да свако донесе шта има од оружја. Запретио је да ће они који не буду предали оружје бити тако кажњени како се до тада не памти. Но, и ова претња није имала великог ефекта, насупрот, изазвала је само решеност српског становништва на отпор. Мутесариф Исмаил Хаки-бег наредио је да се изврши претрес српских кућа у вароши и да се похапсе сви они код којих се пронађе оружје. Након тога почео је са хапшењем виђенијих Срба у вароши. Ухапсио је митрополитовог намесника, протосинђела Прокопија Вековића, кмета Вукоту Бојовића, чланове црквено-школске општине и неколико виђенијих Срба: Антонија, Лаза и Ђорђа Димића, Пера, Јосифа и Филипа Војиновића, Спира Матковића, Зака Весковића, Јована Гликовића, Лека Куча, Ива Нешовића, Пера Гезовића, Милуна Премовића, Јанићија Лончара, Радомира Аковића, Јована Јоксимовића и Зарију Поповића (укупно 18 људи). Онда је наредио да сутрадан (16. јуна) цело становништво вароши изађе на главну улицу. Војска је извела похапшене Србе и тукла их. Њихове породице и рођаци морали су то гледати, јер је кордон војске опколио окупљени народ. Свих осамнаест ухапшених тучени су толико да су пропљували крв, а кмет Вукота Бојовић је умро од задобијених удараца (*Цейињски вјесник* бр. 53, од 3. јул 1910: 3; *Цейињски вјесник* бр. 61, 31. јул 1910: 2-3; *Полиџика* бр. 2327, 12. јул 1910: 2; Петровић 1995: 283-285, док. бр. 191).

Да би показао да је одлучан да спроведе своје наређење, мутесариф је већ сутрадан наредио да се изврши претрес и у околним селима и да се похапсе сви они код којих се пронађе оружје. Тако је турска војска у Горњим Селима похватала једну групу људи код којих је пронашла оружје и претукла их, а онда их одвела у берански затвор. Када је за ово сазнао Александар Поповић, вилајетски посланик и повереник Црне Горе за Доње Васојевиће, отишао је код мутесарифа да би интервенисао. Пошто се уверио да је ово све урађено по наређењу мутесарифа он је о томе известио Црну Гору. После интервенције црногорске владе Хаки-бег је напустио Беране (Марјановић 1929: 3).

Када је народ из околних села чуо шта се догодило у Беранама разбежао се. Слабо наоружан застарелим пушкама, није се могао супроставити и пружити озбиљнији отпор турском башибозуку и редовној војсци. Становници села Веницка,

28 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 956, писмо главара Сима Чукћа-МИД Црне Горе, 5. мај 1910.

Буче, Доња Ржаница и Петњик у великом броју напустили су своје куће и прешли преко границе или се примакли уз границу. На територију Црне Горе, на планину Бјеласицу, близу црногорске границе, прешло је око 1.500 нових емиграната (*Цетињски вјесник* бр. 61, 31. јул 1910: 2-3; Ракочевић 1962: 503; Пејовић 1973: 122; Микић 1994: 341). Кад је пећки мутесариф дошао у Виницку нашао је само три жене, остало становништво било је избегло. Војска је наставила да заузима и остала села. Преостали народ, малобројан и слабо наоружан, није могао пружити озбиљан отпор башибозуку и војсци. Тако је без већих тешкоћа заузето село Луге и ухапшено више од 30 људи (*Полијшика* бр. 2397, 20. септембар 1910: 2; *Полијшика* бр. 2398, 21. септембар 1910: 2; Ракочевић 1962: 502).

После Луга на ред је дошло суседно село Доња Ржаница, чији је првак Симо Чукић емигрирао са својом браћом. Турске власти не могавши да га ухвате наспрнули су на његове рођаке, решени да их раселе. Прво су позвали Симовог брата од стрица Миљана, који је имао 70 година. Као најстаријем у селу, наредили су му да обавести братственике и сељане да донесу и предају оружје. Неколико сељана је предало оружје турским властима у Беранама, али они нису биле задовољне количином предатог оружја, па су почели приводити по 3-4 Чукића и тражити од њих да предају још оружја. Уплашени овим поступцима, неколико сељана побегло је из села у планину. Турци су узнемиравали породице избеглих, „претећи им да ће их протерати у Азију ако се ови не врате и предају оружје“ (*Цетињски вјесник* бр. 71, 4. септембар 1910: 3; *Цетињски вјесник* бр. 61, 31. јул 1910: 2-3; *Полијшика* бр. 2397, 20. септембар 1910: 2; *Полијшика* бр. 2398, 21. септембар 1910: 2).

Стање у Беранској нахији сваког дана се погоршавало. Турци „хапсе, бију, и све могуће злочине чине“. Све већи број становника доњовасојевићких села Буча, Виницке, Доње Ржанице, Петњика и других прибијао се уз границу или прелазио на црногорску територију. „Стање је грозно. Писка жена, дјеце и људи је на сваку страну“ јавио је 18. јуна 1910. године андријевички комесар Протић црногорској влади (*Цетињски вјесник* бр. 53, од 3. јул 1910: 3).²⁹ Узнемирени страдањем народа, доњовасојевићки прваци поп Максим Поповић, Авро Цемовић, Голуб Добрашиновић и Тома Јоксимовић обратили су се књазу Николи за помоћ. „Твој народ у беранској нахији савршено пропада, ако му се у што краћем времену не пружи помоћ. Што је пало у руке Турцима изгубило је живот, а остало је побегло у гору. Турци прегли да све предају огњу. Проиштало мало и велико“ (Пејовић 1973: 502-503).

Овакве вести су узнемириле владу Црне Горе па је она упорно радила на смривању стања у Беранској нахији. Наредила је пограничном комесару у Андријевици да позове емигранте и да их још једном саветује да уз потврду предају оружје бригадној команди у Андријевици, а онда да се масовно врате својим кућама. Комесар Протић је извршио наређење, али су емигранти остали упорни у својој одлуци да се не враћају кућама.³⁰ Црногорска влада је наставила преговоре са Портотом о условима повратка избеглих. Постигнута је сагласност да се сви могу вратити под условом да предају оружје до 27. јул 1910. године. Турске власти су поставиле услов да уколико емигранти не предају оружје и не врате се на своја имања она ће

29 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1024, Гавро Протић-МИД Црне Горе, 18. јун 1910.

30 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1029, Гавро Протић-МИД Црне Горе, 21. јун 1910.

им бити конфискована и на њих насељени мухаџири (*Цейињски вјесник* бр. 61, 31. јул 1910: 2-3; *Цейињски вјесник* бр. 71, 4. септембар 1910: 3; *Цейињски вјесник* бр. 81, 13. октобар 1910: 3; Ракочевић 1962: 503-504; Пејовић 1973: 122).

Ипак, ни нове иницијативе Црне Горе ни претње и условљавања турских власти нису довели до решења проблема. На своја имања вратио се мали број избеглица, док је на црногорској територији остало њих око 1 000. Тако је питање емиграната и даље остало нерешено и Црној Гори правило трошкове, политичке и социјалне проблеме. Амнестију избеглих од стране Порте локалне власти су тумачиле на свој начин, наставиле су са реваншизмом, претњама затвором и судом, што је утицало на одлуку већине избеглих да се не враћају кућама (*Полиџика* бр. 2397, 20. септембар 1910: 2; *Полиџика* бр. 2398, 21. септембар 1910: 2).³¹ Један од емиграната који је проводио невољан живот у Црној Гори, док му је турска војска непрестано претресала кућу и малтретирала и злостављала чланове породице био је народни првак Голуб Добрашиновић. Добрашиновићу је званично јављено од стране турских пограничних власти да је „султановом милошћу помилован и да се слободно може вратити кући... Али тек што је прешао границу турска погранична стража и војници оспу на њега плотуном и Добрашиновић падне сав прорешетан метцима. Па ни то није било доста Турцима, но дохвате ножеве и сав леш искасапе тако да је од њега остала само крвава маса“ (*Полиџика* бр. 2398, 21. септембар 1910: 2). Разумљиво је што после „овог дивљачког убиства“ ни један од беранских емиграната се није смео усудити на повратак, што је свакако и била намера турским властима у Беранама.

Турска војска је и даље вршила разне злоупотребе над недужним становништвом. На реду су се нашла села на десној обали Лима. До јачих сукоба војске и православног становништва дошло је на Полици и у Дасићима, због чега се разбежало и становништво околних села: Калудре, Загорја, Петњика и Будимље. Око 600 становника поменутих села напустило је своје куће и склонило се у планине или прешло црногорску границу (*Цейињски вјесник* бр. 89, 10. новембар 1910: 1; *Цейињски вјесник* бр. 91, 17. новембар 1910: 2).³² Тако се у околини Андријевице у новембару 1910. године налазило 987 емиграната (Микић 1994: 341).

Иако су турске власти инсистирале на повратку избеглих, границу према Црној Гори држале су затворену. На караули изнад Веничке налазиле су се јаке турске снаге, које су строго контролисале прелазак преко границе, истовремено су држале под контролом села Веничка и Буче. Присуство великог броја турских војника изазивало је страх код становника ових села. Једног дана, септембра 1910. војници су пресрели и претукли Станисаву (Нола) Лалић, која је пролазила поред карауле. Кад је њен син Вукајло сазнао за то, договорио се са побратимом Новицом Зечевићем да се освети. Поред пута који кроз село води до карауле сачекали су два турска војника и косијерима их искасапили. Лешеве су сакрили у грмље а сељанима казали шта су урадили. Из страха од турске освете, сви сељани су са стоком прешли преко границе у село Трепча, само у неколико кућа остали су стари (*Браник* бр. 202,

31 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1029, Гавро Протић-МИД Црне Горе, 21. јун 1910.

32 ДАЦГ, МИД 1909, док. бр. 1029, Гавро Протић-МИД Црне Горе, 21. јун 1910.

21. септембар/4. октобар 1910: 2; *Словенски јуџ* бр. 43 (1910): 341-342; *Полиџика* бр. 2398, 21. септембар 1910: 2; Јоксимовић 1964: 4).

Кад су сазнали за догађај, турске власти у Беранама послале су Авра Цемовића да утиче на пребегле Винићане да се врате у напуштене куће, а да убице изруче. Пошто Цемовић није успео да убеди одбегле сељане да се врате, Турци су у току једне ноћи спалили око 140 кућа у којима нису нашли породице, после чега је уследила пљачка напуштене и непопаљене имовине од стране „неодговорних елемената из Берана“ (Јоксимовић 1964: 4). Паљење Виницке и разношење њене имовине навело је Авра Цемовића да, уз сагласност црногорског комесара Гавра Протића, нареди Јеврему Делевићу, Нову Мићовићу, Максиму Јоксимовићу и Голубу Цемовићу да сруше мост на Бистрици и тако спрече даље пљачкање имовине попаљене Виницке, која је колима и коњима одвожена преко тог моста. Берански кајмекам наредио је да се сви осумњичени за рушење моста ухапсе. Уследила су саслушања и мучења, после чега су на робију осуђени Радоје Бојичић, Новица Јоксимовић, Милан Голубовић и Јован Бојовић. Они су на издржавање казне одведени у Пећ, одакле су пуштени после годину дана робовања (*Вардар* бр. 1, 1. јануар 1912: 3; Јоксимовић 1964:4).

После догађаја у лето и јесен 1910. године повећао се број избеглих у Црну Гору, због чега је црногорска влада децембра те године одредила бригадира Јанка Вукотића да са турским властима у Беранама реши питање емиграната. Турске власти су позвале Винићане којима куће нису спаљене да се одмах врате, а остали да причекају одређено време. Избеглице су захтевале да се прво формира комисија која би прегледала њихове куће и утврдила штете које су војници починили, па онда да се врате. Пошто су избегли били у тешкој ситуацији, а и због честих сукоба на граници, бригадир Вукотић је поднео захтев црногорској влади да се избегли преселе дубље у унутрашњост Црне Горе и да им се пружи помоћ. Влада је то одобрила и већ 14. децембра почело је пресељавање емиграната у Забрђе, Слатину и Краље (*Вардар* бр. 10, 3. фебруар 1911: 2; Ракочевић 1962: 505-506).

Тиме питање емиграната није решено, остало је као један од великих проблема Црне Горе и у наредној години. Црногорска влада је овластила пограничног комесара у Андријевици да води преговоре са турским властима око повратка емиграната. Тако је 17. маја 1911. године дошло до састанка Р. Вешовића и беранског кајмекама у Виницкој, а 22. маја у Беранама. Договорено је да се емигранти могу вратити на своја имања, изузев њих 83 који су били теже окривљени, међу њима народни првак Авро Цемовић и учитељ Милић Дабетић. За повратак је одређен рок до 29. јула, а турске власти су обећале да ће им обезбедити најнужнији смештај. Што се тиче спаљених кућа у Виницкој берански кајмекам је обећао помоћ, али је захтевао да се куће не обнављају на ранијим местима, већ да се граде груписане на месту које власти одреде.³³

33 ДАЦГ, МУД 1911, док. бр. 1471 и 1553, Погранични комесар Р. Вешовић-МУД Црне Горе, 18. и 22. мај 1911. Договор између двеју страна постигнут је је на бази Портине прокламације од 19. октобра/1. новембра 1910. године. Прокламација је предвиђала продужење рока за повратак емиграната одређеног од стране преког суда, одлагање наплате пореза на овце све док повратници не буду у стању да изврше ову обавезу, као и ослобађање од одговорности свих повратника

Да би упознао избеглице са споразумом који је постигао са беранским кајме-камом, Р. Вешовић је 28. маја сазвао збор емиграната у Андријевици. Том приликом их је саветовао да се врате на своја имања, изузев оних које турске власти траже да иду на суд. Избегли су послушали Вешовића и вратили се кућама. Међутим, турске власти се нису држале утврђеног споразума, српски живаљ у Беранама и даље је био изложен репресалијама. Тако је турска патрола 24. априла 1910. године у селу Доња Ржаница бајонетима раскомадала Вукајла Лакушића, Рада Куча и његовог оца Божа и још једну жену, код њихових кућа и на њиховим имањима. У ноћи између 25. и 26. априла у самој вароши на зверски и немилосрдан начин удављена је у својој кући Перуника Шебек са своје двоје деце (мушко од 14 и женско од 12 година). Свима су нађени коношци око врата (*Цейињски вјесник* бр. 35, 7. мај 1911: 3; *Цейињски вјесник* бр. 66, 21. август 1911: 2). Ноћу између 10. и 11. јула 1910. године турска патрола напала је на кућу Ивана Вељића на Полици и том приликом тешко ранила његову десетогодишњу кћерку и његовог слугу, који су касније од задобијених рана умрли. У исто време на Кршу Фемића из куће су одвели Милију Фемића, наводно на саслушање у бјелополски суд. Међутим одмах су га почели тући а затим су му ископали очи и одсекли уши, тако да је он искрварио и умро (*Цейињски вјесник* бр. 59, 3. август 1911: 2). У селу Долац убијен је двадесетогодишњи младић Мијат Миљевић, а 5. августа убијени су Ђукан Анђић и његов син Радомир из села Калудра од стране Руговаца (*Цейињски вјесник* бр. 66, 21. август 1911: 2). Враћени емигранти су били позивани у ућумат на саслушања, што је изазивало додатна узнемирења. Војска је крстарила по селима, због чега се народ плашио нових репресалија и поново бежао у планине (*Цейињски вјесник* бр. 35, 7. мај 1911: 3; *Цейињски вјесник*, бр. 59, 3. август 1911: 2; *Цейињски вјесник* бр. 66, 21. август 1911: 2; Ракочевић, 1962: 506-507). Турске власти су покушале да натерају Виноћане да у збијеном насељу граде куће на Градинском пољу, да би их лакше контролисали. Међутим, Виноћани на то нису пристајали, јер је то било доста далеко од њихових имања, већ су куће обнављали на згариштима.³⁴

Тако се коначно завршила „беранска афера“, која је православном становништву Доњих Васојевића донела велике патње, разарања и страдања. У Црној Гори је схваћено да је описану ситуацију створио берански кајмак Нури-бег. После дуже времена се сазнало да је кајмак Нури-бег радио за интерес аустроугарске политике. Средином 1910. године ухваћено је више његових писама упућених једном аустријском конзулу у Турској и крајем исте године он је повучен из Берана. Из садржаја писама утврђено је да је био у служби Аустро-Угарске, због чега је осуђен на 10 година прогонства у Малу Азију (*Цейињски вјесник* бр. 55, 10. јул 1910: 3; *Полиџика* бр. 2331, 16. јул 1910: 3). И уместо да Младотурцима ова Нури-бејова афера буде најбољи доказ како се у Турској стварају „велеиздајничке“ афере,

и њихово слободно располагање са имовином коју поседују. У задњој тачки, која се односила на војну обавезу стајало је: „регрути, који су позвани на одслужење свог трогодишњег рока у војсци, одслужиће своју војну обавезу у вилајету почињући од 22 и 23 године и то само три месеца; а једино регрути од 21 годину ићи ће за једну годину изван вилајета“ (*Глас Црнојорца* бр. 25, 30. октобар 1910:1).

34 ДАЦГ, МУД 1911, док. бр. 1471 и 1553, Погранични комесар Р. Вешовић-МУД Црне Горе, 18. мај 1911.

Нури-бег није кажњен због прогона православног становништва и произвођења „велеиздаје“, већ само због тога што је радио за супарничку страну силу, а младотурци су наставили са прогонима православног становништва и после његовог одласка (*Политика* бр. 2331, 16. јул 1910: 3).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних (=МИД), Просветно-политичко одељење (=ППО), 1892, 1908.
 Државни архив Црне Горе (=ДАЦГ), Министарство иностраних дјела (=МИД), 1908, 1909, 1910-1911.
 Државни архив Црне Горе (=ДАЦГ), Министарство унутрашњих дјела (=МУД) 1908, 1909, 1911.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Петровић, 1995: Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области: 1900-1912*, Београд: Архив Србије.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вучетић, 2018: Биљана Вучетић, *Бојдан Раденковић (1874–1917) – судбина једној српској националистике*, Београд: Историјски институт.
 Дедовић, 2004: Вукашин Дедовић, *Буне у Васојевићима крајем 19. и почетком 20. века*, необјављена магистарска теза, одбрањена 24. јануара 2004. године на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица.
 Делетић, 1995: Здравко Делетић, *Насијава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године*, Подгорица.
 Ђилас, 1969: Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина.
 Ђорђевић, 1995: Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804-1914)*, Београд.
 Екмечић, 2007: Милорад Екмечић, *Дуго крейшање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд.
 Зарковић, 2013: Весна Зарковић, „Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века“, *Башинина*, св. 34, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу: 135-152.
 Зарковић, 2018: Весна Зарковић, „Побуна Арбанаса у Косовском вилајету 1911. године“, *Башинина*, св. 46, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу: 213-230.
 Зарковић, Савић, 2018: Весна Зарковић, Александар Савић, „Арбанашке побуне у Косовском вилајету 1910. године“, *Башинина*, св. 45, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу: 291-314.
 Јагодић, 2008: Милош Јагодић, „Нуфуско питање: Проблем званичног признања српске нације у Турској 1894-1910“, *Историјски часопис*, 57 (2008): 343-352.
 Јагодић, 2009: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд.
 Јагодић, 2010: Милош Јагодић, „Процена броја Срба (1880-1910)“, *Српске студије* 1/2010: 39-80.
 Јовановић, (б.г.): Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Београд: Геца Кон, А. Д. Београд.
 Јовановић, 1909: Јован М. Јовановић, „Нови турски устав“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXII, 70-71.

- Јоксимовић, (1964, 30. IX): Ђукан Јоксимовић, „Паљење Виночке“, *Слобода* (Иванград), бр. 69: 4.
- Јоксимовић, 1997: Миодраг Јоксимовић, *Народна војска Васојевића (1858-1918)*, Београд-Андријевица: Ступови.
- Јоксимовић, 1999: Миодраг Јоксимовић, *Село Буче са родословом Јоксимовића*, Одбир САНУ за проучавање села. Београд; Културно просветна заједница Републике Србије, Београд.
- Кораћ, 1968: Милорад Кораћ, „Сукоби на црногорско-турској граници у Санџаку почетком XX вијека“, *Историјски записи*, књ. 25, св. 2: 283-305.
- Марјановић, (1939, 31. VIII), 1939: Батрић Марјановић, „Беранска голгота 1909.“, *Слободна мисао* (Никшић). бр. 33: 5-6.
- Микић, 1994: Ђорђе Микић, „Под Младотурцима“, У: *Историја српског народа*, књ. VI-1, Београд: Српска књижевна задруга, 330-348.
- Милошевић, 1975: Павле Милошевић, „Ослобођење Берана испод турске власти 1912. године“, *Токови* (Иванград), бр. 10-11, 73-102;
- Новаковић, 1896: Стојан Новаковић, *Цариградска њаџиријарија и њавославље. Размајрања у њрилој расјрави црквено-њросвейној њијања у евройској Турској*, Београд: 440-441;
- Павловић, 1926: Живко Г. Павловић, *Ојсада Скадра 1912-1913*, Београд.
- Пејовић, 1973: Ђорђе Пејовић, *Полијика Црне Горе у Зајарју и Горњем Полимљу 1878-1912*, Титоград.
- Перић, 1900: Архимандрит Нићифор Перић, *Оишије одредбе о ујрави црквених и народних њослова, њавославних хришћана, њоданика Њ.Ц. Величансјива Сулјана њод ујравом Васељенској њресјола*, (1888), *Њаџиријаријска и Синодална окружница*, Београд 1900;
- Ракочевић, 1962: Новица Ракочевић, „Стање на црногорско-турској граници уочи Балканског рата (1908-1912)“, *Историјски записи*, књ. 25, св. 3-4;
- Новаковић, 1896: Стојан Новаковић, *Цариградска њаџиријарија и њавославље. Размајрања у њрилој расјрави црквено-њросвейној њијања у евройској Турској*, Београд.
- Терзић, 1992: Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан*, Београд: Историјски институт САНУ.
- Томовић, (1934, 2. IX), Вуле Томовић, „Догађаји који су претходили балканском рату“, *Слободна мисао* (Никшић), бр. 32: 4-5.
- Ђоровић, 1937: Владимир Ђоровић, *Борба за независносј Балкана*, Београд.
- Ђулафић, (1985, 29. IX), Вукман Ђулафић, „Погибија кајмакама Поповића“, *Слобода* (Иванград), бр. 559: 11.
- Храбак, 1976: Богумил Храбак, „Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године“, *Симџозијум Сеоски дани Срејена Вукосављевића (Пријепље)*, III, 321-340.
- Храбак, 1974: Богумил Храбак, „Косово према Младотурској револуцији 1908. године“, *Обележја*, бр. 5/1974, Приштина: Јединство, стр. 107-151.
- Чановић, 1968: Светозар Чановић, „Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми“, *Зборник Филозофској Факултетеа у Приштини*, V, свеска А, Приштина.
- Шешум, 2014: Урош Шешум, „Утицај сеобе мухаџира на промену етничке и верске структуре насеља северне и западне Старе Србије (1878-1910)“, *Српске сјудује*, 6/2015: 79-135.

ШТАМПА

Браник (Нови Сад)
 Вардар (Скопље)
 Глас Црнојорца (Цетиње)
 Невесиње (Никшић)
 Полијика (Београд)
 Словенски јуџ (Београд);
 Цариградски џласник (Цариград)
 Цетињски вјесник (Цетиње)

Vukašin D. DEDOVIĆ

ASSUMPTION PARLIAMENT AND „BERAN AFFAIR“ (1909-1911)

SUMMARY

In 1908, in Turkey, Young Turk revolution was carried out. Young Turk revolution won and it seemed that it will lead to the transformation of society and that liberal thoughts will be adopted. However, the Young Turk regime restricted even more and more the rights of Serbian population in Beran casa which caused great disappointment.

In the middle of July in 1909 a new vice vizier Nuri-bey, who issued several orders. came to Berane. He forbidden wearing caps with initials NI (Nikola I), he ordered that every citizen of Turkish Empire is obligated to take nufuz, in fact, it is a list of demands by the Turkish Empire in order to start collecting lagged taxes, he also limited the possibilities of getting in and getting out from Beran nahija to Montenegro in such a way that there was only one border crossing instead of three and that one demanded passports. Carrying weapons was forbidden for Montenegro citizens who enter the territory of Turkey, as it was before. Schools in Beran nahija which were under control of Rasko – Prizren archbishop, but were financed by governments of Serbia and Montenegro, came to blow of Turkish politics.

In order to settle accounts with orthodox population in Beran casa, vice vizier used an incident (shooting from fire weapon) that happened at Assumption parliament at Djurdjevi stupovi monastery on 15(28) August 1909. About 800 of those present citizens at the parliament were announced as asijs (renegades). The explanation for this was that Lower Vasojevic population had intention to lead out the annex of Beran casa to Montenegro. In all Serbian villages he put military guards that terrorized Serbian population.

In June 1910 mutesarif Ismail Haki-bey came to Berane. Since he became familiar with the situation in Beran nahija, a few days later he announced urfija (court martial). He ordered Serbian houses to be searched and to be arrested all those people who had weapons. He arrested 18 people in total. He also ordered that tomorrow on 16 June whole population came out in the street. Army took out arrested Serbs and hit them. Their families and relatives had to watch because the cordon of army surrounded the people.

In order to show how determined he was, mutesarif ordered the search in all the houses and the arrest of all those who had weapons. When people heard what had happened in Berane, they ran away. This terror of Turkish authorities led to new emigrations, so the number of refugees on Montenegrinian territory kept rising.

Montenegrinian government authorised border commissar in Andrijeva Radomir Vesović to take over negotiations with Turkish authorities on emigration returnees. On 17 May Radomir Vesović and Beran vice vizier first met in Vinickoj, and on 22 May in Berane. It is agreed that emigrants could go back to their properties, except for those 83 who were accused. That was the ending of “Beran affair” which brought great suffering and destruction.

Keywords: Berane, Serbia, Montenegro, Young Turk regime, Donji Vasojevići, vice vizier, mutesarif, violence, emigrations, “Beran affair”.

Иван М. БЕЦИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КУМАНОВСКА ИЗВОЗНА И ПРОМЕТНА БАНКА 1928–1941.**

Апстракт: Попут многих места у источном делу Краљевине СХС/Југославије и у Куманову су постојали локални новчани заводи. Величина вароши и привредна живост привукли су банке и из околних места да отворе своје филијале или да учествују у финансијском животу преко домаћих завода. У 1928. години почео је са радом други локални новчани завод, *Кумановска извозна и прометна банка*, чији су главни оснивачи били значајни акционари већ постојеће *Кумановске трговачко-индустријске банке*. Мотиви за отварање новог новчаног завода су, осим могућности веће зараде, били и политичке природе, што је у пословању банака на простору Србије била уобичајена појава. Полет ове финансијске установе био је прекинут избијањем банкарске кризе на простору Југославије 1931. године, а још више доношењем Закона о заштити земљорадника 1932. године, будући да је највећи број њених клијената био са села. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказана не само историја ове установе већ је она послужила као својеврсна „студија случаја“ о законској примени мораторијума и тихој ликвидацији установе која у условима пословања током тридесетих година XX века није могла да опстане.

Кључне речи: *Кумановска извозна и прометна банка*, Илија Вукотић, Стеван Јовановић, заштита земљорадника, отплата штедних улога.

Варош Куманово смештена је у старој области Жеглигово, на јужном крају прешевско-кумановске долине, испод корита Којнарске и Опајске реке, од којих настаје Кумановска река, десна притока Пчиње, на граници Скопског и Овчег поља. Иако млада варош која се почела развијати у XVII веку, Куманово је у XIX веку лагано прерасло у град озбиљније величине за балканске појмове, који је до 1858. године имао 650 кућа, да би по харачким списковима десет година касније била пописана 721 кућа (Станојевић 1928: 494).

Од великог утицаја на даљи демографски и привредни развој Куманова било је добијање железничке станице 1888. године, што је између осталог утицало да варош од почетка XX века добије сталне трговачке и занатске радње (*Enciklopedija Jugoslavije* 1962: 449). До краја века Куманово је нарасло на 14.530 становника,

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-9527-8325, becic89@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

међу којима је највише било хришћана (7.700), затим Турака (5.800), Арнаута мухамеданаца (600), Цигана (360), Влаха (50) и Јевреја (30). Већ 1907. године град је бројао око 15.000 становника, са 2.300 кућа и 900 дућана (Станојевић 1928: 495).

По завршетку балканских и Првог светског рата, број становника је опао, како због одређеног броја жртава, тако у већој мери због исељавања Турака. Куманово је 1921. године имало 2.950 кућа са 13.400 становника, док је округ бројао 147.184 становника (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год* 1932: 100; Бецић 2023: 331).¹ Величина и значај Куманова за југоисточни део Краљевине СХС видљиви су по томе што је ова варош постала седиште Округа кумановског и Среза жеглиговског, пуковске окружне команде, окружне грађевинске секције, првостепеног суда, средње финансијске управе, осморазредне мешовите гимназије, надзорника народних школа за Срез жеглиговски, соколане и ПТТ станице са непрекидном службом (Станојевић 1928: 495; Бецић 2023: 330).

Може се рећи да је развој банкарства на простору Јужне Србије у најтешњој вези са завршетком Првог светског рата и са стварањем Краљевине СХС. У периоду османске власти институција локалне приватне банке није постојала. Разлози томе били су ти да је оснивање новчаног завода било отежано тиме што је осим великих материјалних издатака, неопходно било и специјално одобрење султана. Осим тога, постојање новчаног завода носило је у себи бојазан да би турске власти могле једној таквој установи да припишу политички карактер и на тај начин конфискују њену имовину, а њене осниваче лише слободе. Ипак, Одређено решење пронађено је у извесној аутономији православне цркве и у томе што је била под заштитом извесних пријатељских конзулата. На тај начин приступило се оснивању финансијских установа које су имале карактер црквених фондова (Бецић 2014: 417).

У периоду од 1901. до 1908. године основани су: Фонд „Цркве светог Ђорђа“ у Призрену, Фонд „Свете Богоматере чудотворне иконе Пећске“, Фонд „Цркве светог цара Уроша у Феризовићу“ (Урошевцу), Фонд „Цркве Светог Николе“ у Приштини и Фонд „Цркве Светог Спаса“ у Скопљу (Гавриловић 1931: 9–15). Иако су готово сви фондови прерасли у новчане заводе по уласку у састав Краљевине Србије 1913. године, њихов мали број и слаба финансијска снага нису омогућавали значајнији интензивнији развој привреде тако да је било неопходно оснивање банака широм покрајине, чему се интензивно приступило већ од 1920. године.

Почетак банкарског пословања у Куманову датира се од 1921. године када је приступљено оснивању *Кумановске трговачко-индустријске банке*. Банка је отпочела са радом 1. новембра 1921. године, али вероватно због тога што је њен биланс у потпуности био предат тек за наредну годину, ушла је у статистику свих релевантних чиниоца као установа која је основана 1922. године (Бецић 2023: 332). Пословање ове установе у наредним годинама било је стабилно и дивиденде акционарима, у периоду од 1922. до 1929. године, су се кретале од 5% до 10%, док је основни капитал од милион динара повећан 1924. године на два милиона динара (Бецић 2023: 333).

1 Станојевић (1928: 494) наводи незнатну разлику у броју становника (13.372).

Привредна живост у Куманову била је осетно већа у односу на околину, па су се за пословање у овом граду заинтересовале и две врањске банке и стога у њему отвориле своја представништва. *Врањска њривредна банка* одлучила је 30. априла 1927. године да своју филијалу у Бујановцу премести у Куманово. Разлог за ову одлуку није била немогућност пласмана кредита који су до тада достигли суму од 2,5 милиона динара, већ то да је износ улога на штедњу износио свега 350.000 динара, тако да су овој банци недостајала средства за даља улагања. Становништво Бујановца и околине није било навикнуто на штедњу новца у банкама, а поготово се то односило на Албанце, чије је друштво било затворено за новине, стављање новца на штедњу у банке изазивало је сумњу, а постојало је и неповерење према папирном новцу уопште (Беџић 2018а: 315–316). Осим тога, треба узети у обзир и то да је током 1927. године почела са радом *Бујановачка њрџовачко-кредџијна банка* са основним капиталом од милион динара, што је свакако смањивало могућност *Врањској њривредној банци* не само за прикупљање улога на штедњу, већ и сам пласман капитала у овом месту (Беџић 2018б: 231).

Испостава *Врањске њривредне банке* под именом *Филијала Врањске њривредне банке у Куманову* отпочела је своје пословање 25. јула 1927. године. До отварања филијале Банка је заинтересованима у овом крају већ била пласирала зајмове у висини од милион и по динара, а отварање представништва била је прилика да банчини представници боље упознају клијенте, ради сигурнијег пласмана капитала. Са друге стране, за шест месеци пословања прикупљено је 1.222.309 динара улога на штедњу, чиме је премештање филијале из Бујановца у Куманово оправдано (Беџић и Антић 2021: 152).

Своје представништво у Куманову *Врањска кредџијна банка* отворила је из потпуно супротних разлога у односу на *Врањску њривредну банку*. Наиме, како је *Кредџијна банка* имала пуно непласираног новца за којим је тражња у врањском крају била слаба, започела је са давањем кредита на робу и зато је у Куманову подигла магацине у којима је најчешће на подлози жита, опијума (афиона) и афионског семена пласирала скоро два милиона динара, поред исто толике суме по есконту меница (Беџић 2018в:).

Интензивни послови у Куманову обављани су од 1927. године и из тих разлога *Кредџијна банка* формирала је цензурни одбор који су чинили: Тома Стајић, апотекар, Ефрем Соларевић, трговац и Никола Тасић, трговац. Овај одбор сачињен је из тих разлога што су наведени били познаваоци локалног тржишта и тиме били неопходни зарад сигурности пословања, будући да је Банка давала кредите на основу две трећине вредности робе, а они су били покривени меницом на читаву суму кредита. *Засџујинишџво Врањске кредџијне банке у Куманову* пријављено је 28. августа 1928. године и образовано је као биро за примање клијентеле којој је за регулисање послова било далеко да долазе у Врање (Беџић, Антић 2021: 146–147).

У 1928. години, када је основана *Кумановска извозна и њромейна банка*, Куманово је било варошка општина у Срезу жеглиговском у Области скопској. Било је седиште Начелства округа, са првостепеним судом, финансијском управом, болницом, гимназијом, две православне цркве и једном џамијом. Имало је 16.974

становника и било једно од већих места у југоисточном делу државе (*Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 1928: 714).

Град је имао осам лекара, бабицу, четири стоматолога, ветеринара, десет адвоката, четири инжењера, четири апотеке и дрогерију. Услуге је пружало четрдесет осам ћурчија, двадесет један абација, седам бачвара, десет берберина, два бравара, четири часовничара, два фотографа, четири грађевинара, пет казанџија, десет кола-ра, деветнаест ковача, осамнаест кројача, четрнаест лимара, шест лончара, петнаест месара, тридесет пет обућара, једанаест опанчара, двадесет два пекара, тринаест самарџија, четрнаест столара и четири златара.

Пословале су три бојацијске радње, комисиона радња, седам трговина дрв-том, електрична централа Живка Стојиљковића,² тридесет четири гостионице, стовариште грађевинског материјала, шест гвозђарских радњи, дванаест хотела, тринаест трговина за увоз и извоз робе, кафана, пет књижара, четири трговине кожом, тридесет седам трговина мануфактурном робом, четири мењачнице, педесет две трговине мешовитом робом, пет предузећа за извоз опијума, аутоматски млин Живка Стојиљковића, моторни млин Стојана Јовчевића и Јована Бејтовића,³ стовариште пива, трговина стакларијом и порцеланском робом, предузеће за производњу шећерне робе, трговина шиваћим машинама, две фабрике биљног уља, тринаест трговина вином, три трговине вуном, тридесет две трговине пољо-привредним производима, две земљорадничке задруге. Осим поменутих новчаних завода, у граду је постојала и *Кумановска занайска задруга за кредит и штедњу*, која је давала повољне кредите својим члановима (*Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 1928: 714–717).

Послератни полет у оснивању новчаних завода у највећој мери је спласнуо тако да је осим *Кумановске извозне и њромешне банке* у 1928. години на простору Јужне Србије основан још само један новчани завод, *Кредитна банка „Косово“* у Гњилану.⁴ Са овом годином банкарски апарат у овој покрајини чинило је 37 новчаних завода са основним капиталом од 85 милиона динара (Гавриловић 1933: 157). За разлику од почетка двадесетих година двадесетог века, у овој покрајини је уместо оснивања нових новчаних завода и тиме повећања новчаних средстава која би на тај начин била стављена на располагање привреди и грађанству, од 1925. године приметно осетније повећање основног капитала већ постојећих банака, које су на тај начин обезбеђивале потребна средства за финансирање.

Оснивачки капитал *Кумановске извозне и њромешне банке* износио је два милиона динара и био је подељен у 4.000 акција од по 500 динара. Предвиђено је да се Банка бави следећим пословима:

- 2 Живко Стојиљковић био је магнат из Лесковца који је био председник Управног одбора *Нишке задруге за међусобно њромање и штедњу* и власник више млинова на југу Србије. Стојиљковић је 1925. подигао млин у Куманову капацитета прераде пет вагона дневно, који је пуштен у рад наредне године, а уз који је подигнута и електрична централа (Беџић и Антић 2023: 121).
- 3 Гавриловић 1933: 108.
- 4 *Кредитна банка „Косово“* А. Д. са главницом од милион динара био је трећи новчани завод у Гњилану. С обзиром да је то место 1928. године имало 1.403 куће са 4.990 становника, јасно је колика је уситњеност капитала била на простору југоисточног дела државе (*Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah* 1929, 681; Беџић 2013: 179).

- есконтовањем и реесконтовањем меница;
- отварањем кредита по текућим рачунима;
- давањем зајмова на државне вредносне папире;
- вршењем наплате и исплате за рачун трећих лица;
- примањем новца на штедњу по уложним књижицама и текућим рачунима и
- примањем у комисиону продају свих индустријских и занатских израђевина и свих осталих које су јој се нудиле (*Правила Кумановске извозне и њромејне банке 1928: 2–4*).

Управни одбор Банке састојао се од седам чланова, док су Надзорни одбор чинила три члана. Подела добити предвиђена је на следећи начин: 10% резервном фонду, 10% на име тантијеме члановима Управног одбора, 2% на име тантијеме члановима Надзорног одбора, 3% на име тантијеме банчином особљу, док се остатак од 75% стављао на располагање збору акционара (*Правила Кумановске извозне и њромејне банке 1928: 10, 14*).

Оснивачи Кумановске извозне и њромејне банке били су: Илија М. Вукотић, дворски апотекар и народни посланик; Стојко Ц. Соларевић, трговац; Ефрем Ц. Соларевић, трговац; Петруш Димковић, трговац; Милан Цартић, трговац; Коста Цакић, трговац; Тома Петровић, трговац; Милан Крстић, трговац; Стојан Ђорђевић, трговац; Ђира Анђеловић, обућар; Младен Јанчић, мењач; Теодос Цартић, трговац; Јован Радовић, пензионер и Леонидас Д. Зордумис, трговац (*Правила Кумановске извозне и њромејне банке 1928: 18*).

Рад Банке одобрен је решењем министра трговине и индустрије од 3. априла 1928. године, а сви уписници акција правовремено су обавештени о оснивачком збору (*Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца 1. јун 1928: 8*). Банка је протоколисана код Првостепеног суда у Куманову 18. јуна 1928. године, а чланови првог Управног одбора били су: Илија Вукотић, Петруш Димковић, Ђорђе Тасковић, Јованча Поп Нацеевић, Лазар Пешић, Стеван Јовановић и Младен Јанчић, сви из Куманова. У Надзорни одбор изабрани су: Леонидас Зордумис, Стојча Павловић и Милан Цартић.⁵

До Претходног збора акционара у целости је уписан основни капитал, а извршена је уплата половине предвиђеног капитала од милион динара. Појединачно су највише акција уписали: Јован Димковић (500), Илија Вукотић, Наталија М. Вукотић, Стеван Јовановић (по 300), Ђорђе Тасковић (250), Славко Зордумис, Младен Јанчић, Десанка Јовановић, Ефрем Соларевић (по 200), Петруш Димковић и ћерке Илије Вукотића: Вукосава, Владанка, Олгица и Војислава (по 100).⁶

Може се приметити да се већи број акција нашао у поседу три породице. Илија Вукотић контролисао је највећи број, њих 1.000, Јован Димковић и његов син Петруш имали су 600 акција, док су супружници Стеван и Десанка Јовановић имали 500 акција. На овај начин ове породице располагале су са 2.100 акција, односно 42% од укупног броја акција.

5 АЈ, 65–1317–2301, Записник Претходног збора акционара Кумановске извозне и прометне банке на дан 17. јуна 1928.

6 АЈ, 65–1317–2301, Списак дошавших акционара Кумановске извозне и прометне банке на Претходни збор акционара 17. јуна 1928.

Дворски апотекар и народни посланик Илија Вукотић имао је искуства како са политиком тако и са функционисањем новчаних завода. Вукотић је био један од оснивача *Кумановске шпрџовачко-индустријске банке* и један од крупнијих акционара и члан Управног одбора, будући да је приликом оснивања овог завода поседовао 450 акција и по њиховом броју био одмах иза дугогодишњег председника ове установе, Тире Маневића, који је поседовао 500 акција (Бецић 2023: 332).

На изборима одржаним 18. марта 1923. године Илија Вукотић био је носилац изборне листе Народне радикалне странке. На овим изборима у изборном округу Кумановском убедљиво је победила Демократска странка, чији је представник Младен Д. Николић освојио 48,8% гласова, односно двоструко више од Вуковића, који је освојио 23,9% гласова (*Сјатајисџика избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године* 1924: 32–33). Поново на листи Народне радикалне странке, Вукотић је постао народни посланик после избора 1927. године.

Вукотић је поново био носилац листе на изборима 1935. године нашавши се на листи Богољуба Јевтића. Ова листа освојила је 18,07% гласова и била је убедљиво поражена од листе Удружене опозиције, која је освојила 81,86% гласова (*Сјатајисџика избора народних посланика за Народну скупшћину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. године* 1938: 196.).

И други крупни акционар *Кумановске извозне и шромејне банке*, Стеван Јовановић, био је један од оснивача *Кумановске шпрџовачко-индустријске банке*, тако да је оснивање сопствене финансијске установе поменуте двојице осим економских могло имати и политичке циљеве јер су новчани заводи на простору Србије често више имали политички него економски циљ и били су својеврсна места за врбовање гласача зарад добијања кредита. У прилогу тој могућности иде то да се и Тира Маневић опробао у политици на изборима 1931. године, али је освојио убедљиво најмањи број гласова од сва четири кандидата (*Сјатајисџика избора народних посланика за Прву југословенску Народну скупшћину одржаних 8. новембра 1931. год.* 1935: 150.).

Као оснивач *Извозне и шромејне банке* са 200 акција био је и Ефрем Соларевић, који је у томе учествовао са својим братом Стојком. Ефрем је био акционар *Врањске кредитне банке* и члан њеног цензурног одбора у Куманову и представља још један пример привредника који су били акционари више банака.

Акционари *Кумановске извозне и шромејне банке* до краја 1928. године уплатили су прву траншу предвиђеног капитала од милион динара, а током јануара и фебруара 1929. године довршена је уплата целокупне главнице, тако да је она износила 2 милиона динара. Банка је нормално радила до краја 1928. године, а управа и акционари били су задовољни постигнутим резултатима. Иако је економска криза која се на простору Краљевине СХС осећала од 1925. године била појачана изузетно хладном зимом 1928/1929. године и која је спречавала нормално обављање трговине и промета, ликвидност банчиног капитала није довођена у питање.⁷

7 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске извозне и прометне банке поднесен Првом редовном збору акционара одржаном 24. марта 1929.

У 1929. години Кумановској извозној и прометној банци одобрен је кредит код Поштанске штедионице у висини од 500.000 динара, а у 1930. години одобрен им је редовни кредит и код Народне банке од 600.000 динара и 400.000 сезонски, док су код Државне хипотекарне банке уживали кредит од 300.000 динара.⁸ Поред солидне висине основног капитала и улога на штедњу, јасно је да је пословање ове финансијске установе било успешно у прве три године јер је потреба за коришћењем повољних кредита код највећих финансијских установа у држави јасно наговештавала обилно пласирање новца у кредитирање по меницама. Такав успех једне младе установе утолико је био већи јер конкуренција у Куманову не само да је постојала већ се радило о новчаним заводима који су дуже пословали и већ имали своју клијентелу.

Банка је своје успешно пословање наставила и у 1930. години, мада је управа приметила да су економске прилике биле све теже и теже из године у годину. Проблем у пословању банака односио се првенствено на састав њихових клијентата. Јужна Србија била је изразито пољопривредно подручје на коме се према резултатима пописа из 1931. године претежно пољопривредом, шумарством и рибарством бавило 78% становништва, док се индустријом и занатством бавило свега 9,4% становништва (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931* 1940: 292–293). Учешће жена у пољопривреди било је чак 92% тако да су приходи основног слоја становништва Краљевине Југославије зависили првенствено од добрих или лоших година и цена пољопривредних производа на светском и домаћем тржишту.

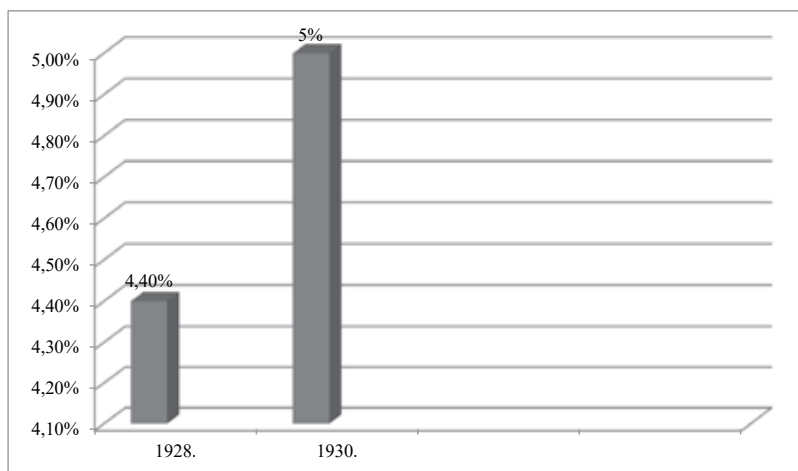
Род у 1930. години подбацио је и у квалитету и у квантитету, а у кумановском крају била је и осетно слабија жетва афиона и дувана, што је изазвало слабији и несигурнији трговачки промет. Све ниже цене житарица утицале су на солвентност клијентата, али реноме Банке био је све већи и она је пословала успешно. Иако је новчани промет био слабији него протеклих година, захваљујући томе што је Банка исплаћивала штедне улоге одмах и без отказног рока, висина штедних улога повећана је у односу на 1929. годину.⁹ Део средстава Банка је обезбеђивала и на тај начин што је давала менице у реесконт код Извозне и прометне банке у Скопљу.

У овој години дошло је до измена правила Банке у смислу права на број гласова. До ове године право на број гласова било је у складу са Законом о акционарским друштвима Краљевине Србије из 1896. године по коме су сваке три акције давале право један глас, а један акционар могао је имати право на највише десет гласова, без обзира колико акција поседовао (*Трговачки законик и степенски законик Краљевине Србије* 1914: ССХХII). Измена правила била је у складу са новим законом који је допуштао могућност да акционарска друштва усвоје правило да свака акција доноси право на један глас.¹⁰

8 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске извозне и прометне банке поднесен Трећем редовном збору акционара одржаном 9. фебруара 1931.

9 АЈ, 65–1317–2301, Извештај Управног одбора Кумановске извозне и прометне банке поднесен Трећем редовном збору акционара одржаном 9. фебруара 1931.

10 АЈ, 65–1317–2301, Записник са Трећег редовног збора акционара Кумановске извозне и прометне банке одржаног 8. фебруара 1931.

Графикон 1. Дивиденда акционара Кумановске извозне и прометне банке¹¹

На основу закона о радњама од 5. новембра 1931. године, Банка је добила право да есконтује и реесконтује менице и даје зајмове на:

- а) хартије од вредности;
- б) на текуће рачуне;
- в) на залог покретних добара; прима новац на штедњу и врши наплате и исплате за другога.¹²

Чланови Управног одбора у 1932. години били су: Илија Вукотић, председник; Петруш Димковић, потпредседник; Лазар Т. Пешић, трговац; Ђорђе Тасковић, трговац; Јован Поп Нацевић, трговац; Стеван Јовановић и Милан Џартић. У Надзорни одбор изабрани су: Леонидас Д. Зордумис, Стојко Павловић, трговац и Теодос Џартић. Седиште Банка налазило се у Глишићевој улици на броју 2.¹³ Уочљиво је да није било великих разлика у односу на прву банчину управу, а доминација трговца у управама новчаних завода је настављена, што је била једна од карактеристика локалног приватног банкарства на читавом простору југоисточног дела Краљевине СХС/Југославије.

Банкарска криза у Краљевини Југославији избила је септембра 1931. године и њен почетак огледао се у паничном повлачењу штедних улога од стране грађана. Иако изазвана догађајима споља, на простору Југославије криза је носила печат аграрне кризе која је била приметна од 1925. године падом цена пољопривредних производа. У односу на предатни период, производи које је нудио земљорадник у другој половини двадесетих година XX века могли су се продати по осетно нижим ценама. Иако се током 1930. године осетио кратак опоравак, цене су током наредних година падале осетно брже и током 1933. и 1934. године у просеку биле

11 АЈ, 65–1317–2301, Рачуни изравнања Кумановске извозне и прометне банке за 1928. и 1930.

12 АЈ, 65–1317–2301, Дозвола за рад Кумановске извозне и прометне банке од 10. јула 1933.

13 АЈ, 65–1317–2301, Допис Кумановске извозне и прометне банке среском начелству у Куманову од 21. маја 1932.

око 40% ниже у односу на индустријске производе. Саме цене пољопривредних производа пале су још више и довеле су у питање саму егзистенцију пољопривредника и њихових породица јер „у време када се користио кредитима, жито је било 300 динара за квинтал, а сад кад је требало да врати зајам, пшеница је пала на 100, а кукуруз на 80 динара” (Stojadinović 1970: 495).

Влади су свакодневно стизале жалбе земљорадника на захтеве банака да врате подигнуте кредите у којима се износила чињеница да они то нису у могућности. У Вардарској бановини дугови сеоских газдинстава 1932. године износили су 209.420.182 динара и представљали су огромно оптерећење за земљораднике (Комадинић 1934: 59),¹⁴ с обзиром на уситењене поседе, некавалитетну земљу и низак степен примењености агротехничких мера. Да би заштитила земљораднике, Влада је донела Закон о мораторијуму на исплату сељачких дугова 19. априла 1932. године. На овај начин сељаштво је заштићено од продаје имовине за исплату дугова, а новчаним заводима којима је овим поступком била угрожена ликвидност такође је дата могућност да се на одређени начин могу заштитити овим законом. У реалности, мораторијум је паралисао рад свих оних банака чији су клијенти добрим или већим делом били земљорадници.

Табела 1. Главне позиције Кумановске извозне и њромейне банке (у динарима)¹⁵

Година	Главница	Улози на штедњу	Есконт меница	Резервни фонд
1928.	1.000.000	796.184,72	4.049.072	6.050,00
1929.	2.000.000	2.228.000,00	–	–
1930.	2.000.000	2.980.795,50	2.886.800	79.858,50
1935.	2.000.000	1.557.533,22	2.782.257	6.648.00
22. 4. 1936.	2.000.000	1.521.364,26	2.730.150	6.648.00

До априла 1936. године Кумановска извозна и њромейна банка успевала је да у солидној мери одговори захтевима штедиша, али је наплата њених потраживања била слаба, тако да се нашла у ситуацији да није била у могућности да одговори својим обавезама. Стога се Банка обратила Министарству трговине и индустрије и затражила заштиту јер није могла да наплати своја потраживања како од земљорадника јер су били под заштитом, тако и од трговаца, занатлија и грађана, услед несређених економских прилика и тешкоћа за отплату дугова, али и зато што државне и самоуправне дажбине не само да нису биле смањене, већ су поједине и повећане. Банка је предложила да уколико би им ресорно министарство одобрило валоризацију непокретне имовине, она би се овом мером користила, као и отписивањем основног капитала, уколико би то било потребно.¹⁶

14 Милан Ј. Комадинић, *Проблем сељачких дугова*, Београд 1934, 59.

15 АЈ, 65–1317–2301, Рачуни изравнања Кумановске извозне и прометне банке од 1928. до 1936; *Compass, Finanzielles Jahrbuch* 1930, 339; *Compass, Finanzielles Jahrbuch* 1931, 368; *Compass, Finanzielles Jahrbuch* 1932, 365.

16 АЈ, 65–1317–2301, Молба Кумановске извозне и прометне банке од 23. априла 1936.

На основу Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника од 23. новембра 1934. и Уредбе о измени Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника од 5. октобра 1935. године, *Извозна и њромейна банка* стављена је под заштиту 24. априла 1936. године. За Банку је то значило да јој је одложено плаћање на шест година, да је каматна стопа на стару штедњу и по текућим рачунима износила 2% бруто годишње и да се могла користити финансијским олакшицама на основу поменутих уредби.¹⁷

Банка је поседовала некретнине које је добила уместо отплате кредита бивших комитената. Процена вредности некретнина извршена је 12. маја 1936. године и из ње се види да су у банчином власништву у Куманову биле следеће некретнине: плац са зградом од тврдог материјала у Клемановој улици број 186, плац са зградом од слабог материјала у улици Сарајевској број 69, плац са зградом од мешовитог материјала у улици Добровачкој број 1, дућан од тврдог материјала у улици Светониколској број 11, једносратна зграда са дућаном од тврдог материјала у Улици Шумадијској број 27, празан плац у улици Сквер краља Петра број 18, једносратна зграда од тврдог материјала у улици Проте Ташка број 6, плац са зградом од слабог и мешовитог материјала у улици Војводе Мишића број 8, половина дућана од слабог материјала у Глишићевој улици број 17 и плац са зградом од тврдог материјала у селу Доње Коњаре. Укупна вредност некретнина процењена је на 216.000 динара.¹⁸

Осим плацева и зграда, у власништву *Кумановске извозне и њромейне банке* налазиле су се и њиве. Њихова процена извршена је два дана касније. У власништву Банке налазиле су се њиве у атару села Доње Коњаре. У питању су њиве зване: „Чесма“, „Црно поље“, „Османов рид“, „Река“ и три њиве зване „Трлиште“. Вредност ових некретнина утврђена је на 70.000 динара.¹⁹

Мораторна потраживања *Кумановске извозне и њромейне банке* износила су 1.612.559 динара, што је чинило око 44% укупних потраживања Банке. Банчина дуговања износила су 1.776.000 динара, док су укупна потраживања износила 2.016.000 динара. Штедни улози били су крупни и махом су износили преко 10.000 динара. Банка је дуговала *Пошћанској шћедоници* 239.000 динара и није имала дуговања према *Народној банци* и *Државној хийоћкарној банци* и била је активна.²⁰

Попут већине новчаних завода који су стављени под заштиту и *Кумановска извозна и њромейна банка* имала је за циљ да прво исплати штедише чије суме новца нису биле толико велике и тиме смањи укупан број потраживања. По пријему предвиђених сума од *Привилејоване аїрарне банке* за одређено шестомесечје, Банка је вршила исплату тако што је, по одбијању режијских трошкова, улагачима

17 АЈ, 65–1317–2301, Решење министра трговине и индустрије од 14. маја 1936.

18 АЈ, 65–1317–2301, Протокол процене непокретног имања Кумановске извозне и прометне банке од 12. маја 1936.

19 АЈ, 65–1317–2301, Протокол процене непокретног имања Кумановске извозне и прометне банке од 14. маја 1936.

20 АЈ, 65–1317–2301, Мишљење Банкарског одсека Министарства трговине и индустрије (без датума).

сума до 20.000 динара исплаћивала 35% од преостале добијене суме, улагачима до 50.000 динара 28%, улагачима до 100.000 динара 22%, а улагачима преко 100.000 динара 15%.²¹

Да би убрзала исплату потраживања, Банка је 1937. године смањила основни капитал на милион динара и до половине 1938. године исплатила је све улоге на штедњу који су били до 10.000 динара.²² Одређену уштеду Банка је остварила и тиме што је након престанка рада благајника 1. августа 1939. године овај посао обављао члан Управног одбора Ђорђе Тасковић који је тек од 1. фебруара 1940. године добијао накнаду за свој рад.²³

Од момента добијања заштите, Банка је уредно и на време вршила шестомесечне распореде исплате штедних улога. Уколико се њен рад критички осмотри види се да је Банка у ствари вршила тиху ванстечајну ликвидацију. Није примала нове улоге, није имала нова пословања и њено целокупно пословање свела је на то да постепено исплати своје улагаче. Ситнији улагачи били су исплаћени, а крупнији су исплаћивани на време и са припадајућом каматом. Улози који су до половине 1940. године остали неисплаћени били су улози самих акционара Банке, који су при томе били и чланови Управног и Надзорног одбора Банке.²⁴ Банка је у целости обављала посао у складу са уредбама по којима је стављена под заштиту. Да у потпуности оствари свој циљ Кумановску извозну и прометну банку омело је избијање Другог светског рата на простору Краљевине Југославије.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1928.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1931. godine, IV, Beograd 1938.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah 1929: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb 1929.

Правила Кумановске извозне и прометне банке, Куманово 1928.

Списак избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. године, Београд 1938.

Списак избора народних посланика за Прву југословенску Народну скупштину одржаних 8. новембра 1931. год., Београд 1935.

Списак избора народних посланика Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца одржаних 18. марта 1923. године, Београд 1924.

21 AJ, 65–1317–2301, Распоред расположивих средстава за подмирење старих дуговања Кумановске извозне и прометне банке за прво тромесечје 1937. године.

22 AJ, 65–1317–2301, Одобрење промене правила Кумановске извозне и прометне банке на основу предлога Управног одбора дана 28. марта 1937; Извештај Кумановске извозне и прометне банке министру трговине и индустрије од 8. јула 1938.

23 AJ, 65–1317–2301, Решење Кумановске извозне и прометне банке од 31. јануара 1940.

24 AJ, 65–1317–2301, Извештај комесара Министарства трговине и индустрије при Кумановској извозној и прометној банци од 9. априла 1940.

Трговачки законик и специјални послови Краљевине Србије, пројумачени одлукама ошних седнице и одељења касационог суда, Београд 1914.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien, Wien 1930.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien, Wien 1931.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien, Wien 1932.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца, Београд 1928.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2013: Иван М. Бецић, „Локалне финансијске установе у Гњилану“, *Башићина*, 34, 171–187.

Бецић 2014: Иван М. Бецић, „Значај Српске православне цркве за очување српског живота у Старој Србији почетком XX века“, *Црквене студије*, 11, 415–424.

Бецић 2018а: Иван М. Бецић, „Врањска привредна банка А. Д.“, *Башићина*, 46, 337–360.

Бецић 2018б: Иван М. Бецић, „Новчани заводи у Бујановцу између два светска рата“, *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспекти*, ур: Дејан Д. Антић, Иван М. Бецић: Народни музеј Врање – Народни музеј Лесковац, 227–242.

Бецић 2018в: Иван М. Бецић, „Врањска кредитна банка“, *Башићина*, 45, 323–342.

Бецић и Антић: 2021: Иван М. Бецић и Дејан Д. Антић. *Врањске банке у Краљевини Југославији 1918–1941*, Врање: Народни музеј Врање – Филозофски факултет Ниш – Институт за српску културу Приштина.

Бецић 2023: Иван М. Бецић, „Кумановска трговачко-индустријска банка 1921–1939“, *Башићина*, 60, 329–343.

Бецић и Антић 2023: Иван М. Бецић и Дејан Д. Антић, *Нишки новчани заводи и банкарство 1885–1947*, Лесковац: Народни музеј Лесковац – Филозофски факултет у Нишу.

Гавриловић 1931: Мил Р. Гавриловић. *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље: Крајничанац.

Гавриловић 1933: Мил. Р. Гавриловић. *Привреда Јужне Србије*, Скопље: „Немања“ – Задужбинска штампарија Вардарске бановине.

Enciklopedija Jugoslavije 1962: *Enciklopedija Jugoslavije*. 5, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.

Комадинић 1934: Милан Ј. Комадинић, *Проблем сељачких дугова*, Београд: Привредни преглед.

Станојевић 1928: Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, II, Загреб: Библиографски завод А. Д.

Stojadinović: Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka: Otakar Keršovani.

Ivan M. BEČIĆ

KUMANOVO COMMERCIAL AND INDUSTRIAL BANK

SUMMARY

As a large town in the southeastern part of the Kingdom of SHS, Kumanovo was suitable for the work of financial institutions, especially since no bank operated there until 1921 when at the end of the year Kumanovo Commercial and Industrial Bank was founded. Over time, two banks from Vranje opened branches in this city, and from 1928, the Kumanovo Export and Traffic Bank also operated. The founders of this bank were persons who were already shareholders of the Kumanovo Commercial

and Industrial Bank, among whom the most famous was Ilija Vukotić, the national representative. The political involvement of Vukotić and Ćira Manević, the president of the Board of Directors of the Kumanovo Commercial and Industrial Bank on opposite sides, hints at the political background of the establishment of this financial institution.

The bank operated successfully until the outbreak of the banking crisis in the Kingdom of Yugoslavia in 1931, and its position was further complicated by the adoption of the Law on the Protection of Farmers in 1932. The bank paid its obligations until 1936, when it was forced to put itself under protection. In the following years, this institution was an example of the legal application of the moratorium and reduction of its obligations to investors. Through its operations, the bank carried out a silent liquidation, and its management took upon itself the burden of unfavorable conditions for the work of banks in the Kingdom of Yugoslavia during the thirties of the twentieth century.

Keywords: Kumanovo Export and traffic Bank, Ilija Vukotić, Stevan Jovanović, protection of farmers, repayment of savins deposits.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 316.752(=163.41)(497.115)
725.94:930(=163.41)(497.115)

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina34-51338>

Оригинални научни рад

Nenad N. PERIĆ*

Institute for Serbian Culture Priština-Leposavić and Faculty of Business Studies and Law,
Belgrade

Ana Z. JEVTOVIĆ**

Institute for Political Studies, Belgrade

“KOSOVIZATION” OF SERBIAN MONUMENTAL CULTURE AND CREATION OF NEW IDENTITIES***

Abstract: Starting from the sociological understanding of culture as a set of determinants that channel social movements, the authors analyze the complex Kosovo-Metohija reality with a focus on material monumental heritage and its destruction with the aim of political revision of the past and falsification of Albanian identity. The vandalism of ethnic-religious instrumentalized Albanian groups is concealed by the construction of a media memory of collective memories, which aims at a manipulative strategy of gradually gaining the political support of world opinion. The analysis of characteristic case studies proved the destructiveness of the devastation of the monumental heritage for the Serbian identity, because without the symbolic bearers of the past, the national community that created also disappears. Demolished cemeteries, burned monasteries and churches, with expelled Serbs as bearers of symbolic meaning, opened up space for Albanian nationalists who, by “Kosovizing” Serbian cultural heritage, create their own identity, with the intention of showing that they have always lived in these areas. The theoretical framework is based on British cultural studies that use numerous forms of memorial culture to replace identity and change the culture of memory.

Keywords: Monumental heritage, media memory, “Kosovization” of identity, tradition, memory culture.

1. INTRODUCTION

In this paper, through an interdisciplinary study of the state of the Serbian monumental heritage in Kosovo and Metohija, we specifically investigate the process of its physical destruction and symbolic appropriation by the Albanian community, in order to prove through the prism of British cultural studies that a false cultural identity is being created in these areas with the help of the media and pseudoscience with

* Full Professor of Social Sciences and Full Professor of Arts, ORCID 0000-0002-8332-0805, nesaperic@hotmail.com

** PhD student and Research Associate, ORCID 0009-0003-3837-225X, jevtovic.ana@gmail.com

*** The paper was created within the scientific research work of scientific-research organization (NIO) under the contract with the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia number: 451-03-66/2024-03 оА 26.01.2024.

a long-term change in the culture of memory. The basic starting point is the assumption that the permanent destruction and devastation of the Serbian cultural heritage suppresses the Serbian collective identity, whereby changing the nature, form and degree of cultural, religious and political integration adapts and reshapes the idea of the Albanian community. Observing identity as a dynamic whole in which different elements merge into a coherent picture of the entire nation, we investigate how the Albanian minority, tacitly supported by the international community (first of all the USA, but also Germany, Great Britain and Turkey) by creating new patterns of memory, culture and belief artificially creates image of oneself and the nation-state. Despotović and Glišin, considering the geopolitical characteristics of Serbia and the Serbian people, single out: “contact, bordering, knottiness and fragmentation.”¹ Origin (blood), language, religion and history are the connective tissue of the change of cultural patterns as structural elements of ethnicity, with the aspiration to be institutionally presented as part of the cultural processes that have lasted for centuries in these areas and which belong to them analogously. The violent change in the relationship of political power after the NATO aggression and the withdrawal of the Yugoslav army and police from these areas (1999) enabled a symbolic change in the concepts of communication between the two opposing communities, but also in the flow of international communication. With visions focused on common family and tribal origins, Kosovo Albanians avoid acknowledging the existence of different cultures and nations, trying to build their own paths to the future. Their strategy can best be understood in Lewin’s theory of groups based on the principles of form theory: the whole is something other than its parts and is characterized by the way the parts fit and shape each other, not by their intrinsic characteristics (Lewin 1948). In practice, this means that individuals and groups commit crimes against Others, ethnically cleansing space and destroying material traces of their existence, while at the same time shaping a new identity, history and value system.

British cultural studies were the first in the world to deal with the problems of creating national identities within the framework of social production and reproduction, analyzing how forms of culture are used to promote dominance in the community or to fight against that dominance, and this is the main reason for our decision to compare it with the phenomena observed here. David Chaney (Chaney, D.) wrote about the invention of tradition, underlining that the process of transforming institutional symbolism takes place within space and time by “using ceremonial repetition to dramatize and formalize the necessarily nebulous and abstract values and identities of imagined new communities.” (Chaney 1993: 18). Changes in cultural forms in the example of the British monarchy are demonstrated through three phases, with the last one fully relying on the support of the mass media, which impresses the global audience with a fictional tradition. In the case of the Serbian heritage in Kosovo and Metohija, we also observe three characteristic phases, where it is no longer enough to destroy the Serbian traces of existence, but also that the remains that survive despite the vandalism of the demolishers

1 “Contact is a consequence of the intersection of three traditional religions (Orthodoxy, Roman Catholicism and Islam) and three civilizational and cultural circles (Western, Orthodox and Islamic civilizations) in the Balkans”. See more in: Despotović, Lj. and Glišin, V.: Geopolitički identitet Republike Srbije i Strategija nacionalne bezbednosti, *Politika nacionalne bezbednosti*, No 1/2021. p 21-35.

must be renamed and socially recognized as part of the "Kosovo" legacy that rests on Albanian tradition. Then there is the formation of pseudo-churches, the appropriation of cultural heritage, the growth of ethnic radicalism, the creation of a new identity and the strengthening of contradictions within society. Religious extremism is gradually turning into political extremism, with all the unpredictable consequences for society. Marija Đorić especially emphasizes the problem of "cultural-religious differences" and violence as a method of action, which is why "a political extremist always strives for a group because it is a confirmation of his identity (Đorić 2012: 45-62).

2. RECOMPOSING OF CULTURAL HERITAGE

The French mediologist Régis Debray was one of the first to single out the importance of stone as a carrier of a message in a certain space and time. Communication is impossible without words, but without stone there is no transmission, material records of the existence of the culture of which it is an integral part. "Our earliest memory belongs to architecture, and the earliest architecture is created for memory" because the material carriers of transmission "enable the transition of what belongs to sound and time to what is visual and spatial and thus deliver the message to the archive" (Debre, 2000: 37). By physically erasing the traces of Serbian existence in these areas, the physical evidence of the right of a people to live there disappears, while the complete and irreversible destruction of the monumental heritage opens up space for different interpretations of history and identity. Thus, in the first demolition phase (the period from the summer of 1999 to 2004 and the March pogrom) in Kosovo and Metohija, monuments of Serbian culture, especially churches and monasteries as bearers of religious representation, were intensively and continuously demolished. For Albanians, they are a symbol of ethnic gathering that are characteristic cultural forms that reflect the national spirit and protect Serbian identity. The changes we point to are not only of an ideological nature, because media narratives that show violence against the entire ethnic community demonstrate a new power relationship in the public space. The Serbian Orthodox Church reports that in less than five months (June-October 1999) 76 holy places² were destroyed or desecrated, while some were permanently erased from the map of existence. We singled out the example of the burning of the Church of St. Petka in the cemetery in Drsnik when the church was filled with branches, and while it was still burning, gasoline was added so that the fire would turn everything into an incinerator. The thoroughness of the "cleaning" of cultural traces is also evidenced by the example of the destruction of the church of St. Nicholas in Čabići, where today we have a pit covered with garbage in the place of its former existence (Radovanović, Đekić, 2017: 393). The churches of St. George in Rudnik, St. Nicholas in Banja Rudnička, St. Elijah in Pomazatin, the Kiev church of St. Nicholas, the church of St. Ilije in Cernica, the church of the same name in Žegra, the church in Mušutište, the monastery in Zočište. "The remains of the church with the old cemetery in Belica, the church in Gojbulja,

2 Catalog of Destroyed and Desecrated Churches in Kosovo and Metohia (June-October 1999), <http://rastko.rs/kosovo/crucified/default.htm>, accessed: 23.12.2023.

the church in Kruševo, the hermitage caves in the Rugovska gorge, the church of St. Nicholas in the village of Popovljane, three churches in the Nerodimlje monument complex, the church of the Presentation of the Virgin in Doljevac were burned and then mined. ... (*Spomenička baština*, 2002). A significant fund of movable material - more than tens of thousands of icons, vessels, clothes, books and archives - disappeared (was looted) during the burnings and demolition of religious buildings, which is an irreparable loss not only for Orthodox sanctuaries, but also for Christian cultural monuments. The image of an Albanian extremist breaking a cross on the roof of a church and throwing it into an exalted crowd has gone around the world. Because of this, Albanian propagandists realized that visible physical destruction is harmful to the image of the new society, so they switched to a more sophisticated strategy of dealing with the heritage of Serbian citizens.

The second phase coincides with the unilateral declaration of independence of Kosovo* in 2008, and since then the methods and actions of Albanian extremists have become more subtle, but also more radical. Losing its institutionalized status, Serbian heritage becomes the target of a transformed discourse shaped by a media-political narrative in which it is claimed that they are part of the Albanian tradition. Rituals and ceremonies are given new clothes, and by stimulating interest through social networks and mainstream media, the audience anticipates new meanings, quickly accepting them. So on November 28, 2023, in the church of St. Archangel Mihailo in the village of Rakitnici, Podujevo municipality, was broken into by a group of people led by the fake priest Nikola Džufka, a citizen of the Republic of Albania, in order to allegedly perform a sacred rite.³ The aim of the group was to rename the building to the “Church of Fan Noli” as part of the self-proclaimed Albanian National Orthodox Church from Elbasan. Emphasis on media deception would lead to the conclusion that a “food technologist” dressed as a priest in the competition for clicks and likes deceives the public, but the presence of political officials shows that the actors are sending ideologically much more serious messages.

That the theft of the spiritual and cultural heritage of the Serbian Orthodox Church, i.e. the “Albanization” or “Kosovization” of our monumental heritage is being carried out systematically and organized is shown by the silent renaming in media coverage, as well as political rhetoric. For example, *Radio Free Europe* (June 6, 2022) reporting on the Visoki Dečani monastery speaks of it as part of *Kosovo's heritage*; German diplomat Jern Rode wrote on social media after visiting the monastery: “We ended the conference of German ambassadors from the region with an unforgettable visit to the *Kosovo monastery*, which is on the UNESCO list.” “Kosovo’s monumental heritage” does not exist for a simple reason - it is not created by the state, but people, rulers, dynasties, benefactors, elite... The territorialization of the cultural heritage obscures the historical essence, while the ideologized mediatization temporarily

3 For many centuries, Rakitnica was a Serbian village from which the last Serbian families moved out after the Serbian-Turkish war in 1878. The old church dedicated to the Summer St. Archangel Michael. Albanians who settled in the meantime call it “Kiša Lazarit”. Representatives of the municipality of Podujevo also participated in the burglary and desecration of the Orthodox church, which dates back to the 15th century, as reported by the website kosovapost.net, accessed: 23.12.2023.

satisfies the needs of the simulated state-building identity of the Albanians. The imposed narratives create the effect of canceling the Serbian identity, with all historical meanings, values and traces, while the pseudoscientific discourse mythologizes the ancient past of the Illyrians, Dardanians and related proto-Albanians to whom this area is supposedly their ancestral home.

The media memory of "Kosovization" is created by a series of planned texts that establish a new identity with pseudo-scientific evidence.⁴ It is no longer based only on the geographical characteristics of a national or religious group, but implies a certain cultural-civilizational code, which, in the absence of material evidence, should be constructed by the media. Thus, on Christmas 2024, Pristina's *Koha* publishes a text with the title: "The Church of Saint Petka in Prizren, the universal cultural heritage of Kosovo," by Agon Rrezja. To the general public, an anonymous student of medieval history claims that the church was not built in Serbian or Byzantine times, but "on the foundations of the pagan Dardanian sanctuary" - for which he offers no evidence. In order to give the story a scientific foundation, the author begins with the apostle Paul and the spread of Christianity, as well as "the acceptance of religion by the Dardanians" who build a church in Prizren.⁵ The center of interest is the church of the Virgin of Ljeviška, with claims that it was the seat of the high orthodox church representatives that "developed religious activity" from the 5th to the 13th century - "when Kosovo was finally conquered by Stefan Milutin." The historical sources are rich and precise - the church of the Virgin of Ljeviška, originally a late Eastern Roman, Byzantine church from the 11th century, it was built in honor of the Mother of God of Mercy. It was reconstructed in the 14th century by the Serbian king Stefan Milutin, who added the current structure with five domes. During the Middle Ages, the church served as the main episcopal seat for high orthodox representatives, who spoke the Serbian language and were connected to the Nemanjić dynasty, which had its capital in Prizren. During the period of Ottoman rule in the 17th century, it was turned into a mosque, and since it was used for prayers on Fridays for the needs of Muslim believers, it got the name - *Petka mosque* (Church of Saint Petka among the Orthodox or Shentje Prempte in Albanian). This confirms that the name has nothing to do with the first name of the church, but with the period when it was used as a mosque. The Albanian pseudo-historian's point is simple: the Serbs were the invaders who arrived in these areas and are still carrying out the "political and cultural instrumentalization of the churches in Kosovo".⁶

4 Albanian media, scientists, politicians, but also European diplomats avoid the phrase Kosovo and Metohija, since the word Metoh (Greek: μετοχή [metokhé] = community; common property, which means the land or property of a church or monastery, whether it is a gift or In other words, even in medieval Serbia, this land belonged to the Serbs.

5 Dardania, later Mesia, which are mentioned in Roman Christian sources, were administrative regions of the Empire and have no relation to the local religious heritage.

6 In the tourist guide *Prizren, Kosovo - Visitor* from 2012, there is the following explanation: "Church of Holy Friday" (VI-VIX century). For a long time before the arrival of the Slavs in Prizren, this church served as a sanctuary for its citizens, the Dardans. This pagan sanctuary was dedicated to the Illyrian god Prem, i.e. the God of fertility. Later, the Christian-Slavic-Orthodox occupiers renamed the church 'Shën Premta' to 'Sveti petak', which in translation means the same as 'Holy Friday'. In the second half of the 18th century, when Prizren was occupied by the Ottomans, the church was converted into

In the light of recent events, we can assume that the Banjska monastery, the endowment of King Milutin, which was first turned into a mosque, then into a military fortress, is also threatened, so that at a time when the Serbian cultural identity is threatened, it would revive again and continue to testify to the continuity of the Serbian culture in Kosovo and Metohija (Jevtović, Perić 2023), which is one of the few, i.e. isolated examples of the process we are describing.

In efforts to encode the geopolitical identity of the Albanian population in Kosovo, the authorities locate the geographical position and emphasize the centuries-old intertwining of religions and cultures in order to more strongly present their own status. The term “Kosovo cultural heritage” cannot be found in professional and scientific literature, but the media and politicians deliberately abuse it in order to help create a new identity, because in these areas there is Serbian cultural heritage as the oldest, then with the Turkish conquests, Ottoman cultural heritage, so that only about 150 years ago the Albanian cultural heritage was created. It definitely cannot be marked as common. The idea is to use artificial and unfounded narratives of the past to shape a new statehood, a current identity that would be different from the Albanian one (from Albania) and that would prove how the Serbs stole the past from the local Albanians. Nemanjići are marked by this paradigm as conquerors who built cultural monuments of universal value and which today are the centers of Christian life on the foundations of previously existing Albanian churches?!

Even in British cultural studies, the importance of knowledge about the past is understood, which is preserved, transmitted, changed and used to draw lessons in relation to the state. In the case of the identity transformation that takes place in the Albanian community in Kosovo and Metohija, memory turns into an institutionalized memory, which makes it the result of the action of culture and politics and a conscious attitude towards the past that is interpreted according to the goals of the present. Communication professor John Korner sees television as a “knowledge machine” that centrifugally “projects its own mixture of original and reworked cultural experience (attitudes, jokes, styles, characters, looks, situations, types, ways of speaking) to the widest limits.” (2003: 262). Even more important is its centripetal effect, thanks to which it selectively appropriates the ingredients of the spread of culture, transforming it into a social appearance that changes the audience. In Britain, the Liverpool University professor claims, “only a few weeks are enough for some “new” people, programs, language twists, great success and complete failure to find a reflection in a large part of national life...”.

With digitization processes, collective memory increasingly turns to the media as locations for the creation of new memories (Kitch, 2008: 311-320), developing the concept of “media memory”. The term is ambiguous, so theorists usually consider it from several perspectives, namely: 1) multidirectional disposition - from the present to the past and vice versa; 2) concretization in media contents; 3) the functionality of the role it has towards his community; 4) socio-political aspects; 5) technological qualities

a mosque (1756), adding a minaret and calling it ‘Juma Jami’, which translates as ‘Friday Mosque’. Later, with the change of occupier, the minaret was removed from the ‘Juma Mosque’ and a church bell was installed in its place, and it was again renamed to ‘Holy Friday’...” (according to Pavličić, 2017: 500).

of the mediatization process and 6) its narratological characteristics (Neiger, 2020). Each of the mentioned perspectives in the ideological-propaganda interpretation enables a different view of reality, highlighting the importance of the media's role in building cultural memory and shared memories in the digital environment. In combination with the political-ideological agenda, the third, most dangerous phase is emerging, which we are currently witnessing. Temporarily, the question of the origin of cultural monuments is moved to the margins, and the concern for the entire cultural heritage of the "state of Kosovo" is placed in the center. The goal is to demonstrate the readiness of the new authorities to restore the monumental heritage at the level of modern civilizational values, which should produce a strong propaganda effect on world public opinion.

We show how the concept of media memory is realized in practice through the example of "the restoration of a church near Kosovska Mitrovica, in the village of Gornje Vinarce, north of the Ibar", which the Albanian authorities presented as a model that should demonstrate the readiness of the new society and the will to coexist with Others. However, with a shrewd revision of the past, the Serbian Orthodox temple, which according to preserved records dates back to the 15th century, and which was damaged by Albanian extremists in the 1970s and permanently destroyed in 1999, is being restored by the interim authorities in Pristina, but now as a Catholic temple, albeit of Catholic believers there is none in the village and its surroundings. The strategy of the new authorities has been recognized because it relies on unfounded theses in historical sources according to which the Albanian population in Kosovo in the distant past, before the Turkish conquests, professed Catholicism, which would empirically prove the continuous Albanian majority presence in these areas.⁷ The territorialization of the church heritage and the »Kosovization« of the monumental heritage in the area of Kosovo and Metohija speaks of the direct intention of the strategist of seizing this territory to create the impression in the world public that the so-called Kosovo is something special, because it has not only its own history but also an autonomous cultural heritage. This further means that with the confirmation of Kosovo's statehood and membership in UNESCO, the status of the Serbian Orthodox Church and its cultural heritage would be called into question.

3. THE IMPORTANCE OF CEMETERIES IN THE CULTURE OF NEW MEANINGS

In the mediological conceptual matrix, cemeteries can be equated with the oldest archives, they are the first bearers of memory, while "funerals represent the first mnemonic experiences" and overcoming the physical existence of man (Debre, 2000: 35). Tradition, memory, artifacts and organized social matter constitute transmission,

7 In the vicinity of Kosovska Mitrovica (in the Middle Ages) there were Catholic temples around the mines where there were colonies of Saxon miners and traders from Dubrovnik and Kotor. The Latin or Saska church in the village of Stari Trg is known, which was studied and protected as a cultural monument since 1958, but it was not subject to restoration, which clearly shows that the goal of the Albanian authorities is not to preserve historical cultural monuments and protect the Christian spiritual heritage, as the media portrays, but revisionism and the policy of provoking Orthodox Serbs.

without which there is no cultural identity. Albanian strategists know that three key elements of the culture of memory are: 1) the dynamics of the process - selection and changes in the content of memory; 2) narration - the way in which the selected contents are designed, and 3) social conditions that determine the entire process (Kuljić, 2006). Cultural identity is created by preserving and transmitting content significant for the survival of the community, whereby evidence of the existence of Others is denied and physically destroyed or taken over. Then the demolition of Orthodox cemeteries in the areas of Kosovo and Metohija becomes clearer to us, including their plowing and conversion of land. Grave sites are the oldest evidence of Serbian monumental heritage, keepers of memories of real events and times with inestimable symbolic value. A cemetery is a message in space and time about a people, era, religion and culture, a testimony about the society and relationships that existed in it.

The memorial place of cemeteries in the identities of peoples is also confirmed by the etymology of the word monument (lat. monumentum, from the verb monere - to remind) or the Serbian word spomenik - in the meaning of memory. In Serbian heritage, cemeteries are considered sacred places, and the grave is the last material evidence of existence and a guarantee of duration (in the memories of others). Out of about 400 Orthodox cemeteries in the researched period (1999 to the present), more than 350 were targeted by vandals, and their systematic destruction takes place every day. First, the cemeteries in the cities from which the Serbs were expelled were demolished, so in Đakovica the cemetery was turned into a garbage dump, and then it was paved over, erasing traces of their existence forever. The cemetery in Rečani was plowed over, and in Velika Reka near Vučitrn it was filled with sand. Professor Mitra Reljić in her book "Serbian Cemeteries in Kosovo and Metohija" claims that more than fifty cemeteries have been "covered up and their location cannot be established".⁸ The cemeteries in the villages of Siga and Brestovik also had a terrible fate, where the population who returned to their homes found unearthened graves and scattered bones of their ancestors. Similar scenes were registered in other Serbian villages (Žakovo, Belo Polje, Vrnica). It was confirmed in 2010 that these were not individual acts of violence or short-term mass outbursts of hatred (June 1999 and March 2004) when for the first time after the war a Serb buried in the cemetery in Gnjilan. The very next day, the grave was desecrated, the coffin dug up and damaged. The second cemetery in the same city, in addition to most of the destroyed monuments, also serves as a garbage dump, and the local population also uses it as a shortcut - passing and transporting through the cemetery (for these and other examples, see: Reljić, 2020; Katalog, 2011). A new road and a roundabout were built on the area of the former cemetery in the village of Koriša.

The organized erasure of the Serbian cultural, historical and spiritual heritage was intensified with the process of building a self-proclaimed Albanian state. It is an illusion that the beginning of this treatment towards Serbs and the Serbian Orthodox Church dates back to the nineties of the last century. It is a silent and invisible process

8 The monograph itself is a monument to the suffering of the Serbs in Kosovo and Metohija because it provides evidence (with photos and documents) about the disappearance of memorial inscriptions - specific and valuable linguistic material about religion and customs, values and moral principles, but also social position, cultural habits, in a word, mentality and identity of the Serbian people.

that lasted the entire previous century, but was intensified by the constitution of the FNRJ of Yugoslavia, which, by the Parliamentary decision of March 6, 1945, officially forbade the return of Kosovo-Metohija Serbs exiled by Shqiptars during the occupation. The damaged ethnic relations were skillfully hidden from the public, and few individuals dared to speak about the emigration of the non-Albanian population, which was becoming more and more noticeable, only to explode after the NATO bombing with over 250,000 refugees of Serbian origin. The bishop Raško-Prizrenski Pavle (later the patriarch) pointed out even then the "problem concerning the renaming of church properties, for example a mosque was written on the site of a church, a house or building was written on another site, no church site remained behind the ruins after the Second World War, registered as ecclesiastical, but as universal, and some restored or new churches are not registered in the cadastral books at all" (Patriarch Pavle 2013: 428-429).⁹

There are numerous forms and techniques of destruction, from physical breaking and knocking down of tombstones, demolition with explosives, burning of cemetery churches, theft of marble parts of monuments to cattle grazing and throwing garbage. International observers in charge of monitoring the situation in this region, not knowing enough about the religious context and spiritual heritage of the local people, overlook the depth of the problem, lightly concluding that the emphasis is on economic motives. Thus, the OEBS Report for the period from January 2014 to December 2020 states that a total of 247 incidents of cultural heritage and religious objects were reported, of which "112 were thefts of money or property." This category includes the theft of donations and contribution boxes, the theft of movable objects, such as speakers, cables and microphones, from religious sites and the theft of fences at cemeteries. This means that less than half of all recorded incidents indicate an economic motive for the perpetrator. Thefts of art and heritage items were reported in 17 cases. However, even purely monetary thefts can cause collateral damage to religious and secular sites. For example, a sharp increase in this type of crime was observed in the period from 2016 (five cases) to 2017 (15 cases)" (OEBS, 2022: 62).

Tombstones and mounds sometimes tell historians and culturologists about what the official policy has kept silent, so many social processes can be analyzed by their reconstruction. In addition to Serbs, Allied soldiers from the First and Second World Wars were also buried in some cemeteries, but even when they are dead, they do not have the same status. Thus, on November 11, 2023, on the eve of the First World War Armistice Day, at the initiative of the French and German embassies in Pristina, the monument to the fighters from the Balkans and the First World War was moved, which caused fierce reactions and condemnations from the Serbian public and institutions. At the place of the monument to the Serbian soldiers, a plaque was placed with an inscription

9 "It doesn't take a lot of imagination to conclude that these actions belong to the plan of the representatives of the principle of ethnically pure Kosovo, to show with official acts that there are neither Serbs nor their churches in Kosovo, and what they hold are the mosques that the government in the old Yugoslavia took away violently from the Muslims and gave to the Serbian Church. Or that mosques were built here as early as the 14th century, when the Turks had not even crossed over to the Balkans." (Patriarch Pavle 2013: 429).

in French, Serbian and Albanian: "To the French soldiers who fell in Kosovo". Unlike the anonymous and phantom-masked extremists who usually demolish cemeteries at night, this time the high diplomats of the European countries allowed the gravestone to be moved from the place where it stood for decades, so that after fierce reactions and condemnations from different sides, everything was returned to its original state.

There are many examples of vandalism, so due to the limitation of the scope of this paper we cannot list them all, but as an illustration, here is an example from Kosovska Mitrovica, a city that is divided into two ethnically opposed communities. The preserved Muslim (Albanian) cemetery "testifies to the current Serbian community that inhabits the northern part of that city, just as the ruined and devastated Serbian cemetery in its southern part testifies to the current generation of Kosovo Albanians and their intentions" (Vučković 2021). The position of ideological power is important for determining in relation to the past in order to determine the present social, cultural and even affective identity. Forgetting has a central place in the conversation with the past, because this is how it builds its own existence. That is why the Albanian self-proclaimed elite destroys every trace of the existence of the Others, developing a new kind of collective heritage whose owner wants to become in the absence of its own heritage.

The information that the old Serbian cemetery near the temple of St. Dimitrije in Kosovska Mitrovica was excavated in the places where the monuments were located, which is why even the remains of the buried deceased can be seen in some parts, shocked the public. Although it is a cemetery that dates back to the period from 1912 to 1945, the surprise of the Serbian locals was great because there were several other solutions that were more financially acceptable. The symbolic and material heritage of the Serbs is being canceled because, demonstrating political strength and voluntarism, the self-proclaimed authorities are establishing permanent forms of social and political organization.

In transmission, the monument is a medium that prolongs man's life, which means that without cemeteries there are no testimonies of the existence of Others. The changed cultural memory spreads further through the education system, and is popularized through media images that enable national revival. The process of "Kosovization" of cultural heritage changes with the emergence of a national principle that establishes a higher right of an ethnic group to re-qualify ownership of artifacts by revising the past and interpreting traditions. The Albanian "struggle for freedom" is systematically glorified, the memory of the fighters of the Kosovo Liberation Army (KLA) who contributed to it is promoted, memorials are built throughout the province, new monuments are erected in mausoleums in cities and in busy places. In the collisions of old identity markers incompatible with the new reality of the Albanian strategists, space is opened for the construction of the Kosovar identity, which Petrović and Kamčevski (2019) call post-historical and for which they need to be filled with some content. The process of creating a new history, the construction of a new memory and remembrance cannot end with the destruction of the existing Serbian one, but requires artifacts, material carriers, symbolic coding and institutional support that must be created, even at the cost of falsifying the past. The new memory is communicative and cultural, which is why it is scarce in terms of time, so recent historical events are

placed in the context of myths about the Illyrian origin of Albanians and the sacrifices they made in order to reach their state with the help of "democratic countries".

Bernard Debarbieux perceived the territory as a social construct that combines a physical/material/geographical space with a specific order/system of values, in a way that attributes multiple and combined meanings to each of its elements (places) or discontinuities (Del Biaggio 2015: 40). The Albanian community applies exactly that at every step of establishing a new statehood. The world theory of memory culture has long been dominated by Halbwachs' (Halbwachs, 1992: 183) concept of "collective memory" as selective memory, according to which different groups of people have different collective memories, which in practice results in different patterns of behavior. "Memory is a collective function," he argued, describing collective memory as "a reconstruction of the past that adapts the image of ancient facts to the beliefs and spiritual needs of the present." The lack of this kind of vision lies in the misunderstanding of the separation of communicative and cultural memory, because everyone has their own way of interpreting. Media cultural memory is more powerful and durable in terms of propaganda, with long-term consequences promoting new memories and images of the past.

Numerous theoreticians pointed to the dialectical connection between collective memory and remembrance, as well as their dependence on the media (Kansteiner, 2002: 179–197; Zelizer, 2008: 75–83). By analyzing the change of the cultural matrix in the areas of Kosovo and Metohija, we see how the bearers of memory are changing, not only through physical destruction, but also through the use of digital photo and film processing techniques to form a romanticized image of the past, which proves the persistence of the Albanian population on this land. This is very important to the British theorists of the culture of memory, because the media are not ordinary storages of memory, but are increasingly bearers of meaning, thus also interpreters of cultural, historical and communicative memory. Online communication is becoming more and more important for public opinion, because with the growth of technological possibilities, we can more easily indicate the identity of actors, without worrying that by popularizing them, we are changing the wider environment.¹⁰

Albanian falsification of the past is spreading to other nations. A characteristic example was registered on the Macedonian website denesen.mk (accessed: 19.11.2023). In the authentic video, which was created on Šar Mountain back in 1930, reality was replaced by photoshop: the bottom video is original and shows the children's game of Macedonian and Serbian shepherds, but the meaning of the photo was changed by manipulation and adding white mittens. With a symbolic message, it is »proved« that Albanians are natives of this area, so fake pictures of the past have started to be shared and liked on social networks and digital platforms. Albanian propaganda addresses young generations who do not want to delve into the depth of the problem. That is why by spreading fake news (disinformation) they are creating a history of memory, but at

10 Ernesto Laclau warns us: "...at the core of the process of representation is that those who represent contribute to the identity of those they represent." Ernesto Laclau. *Emancipation(s)*, Verso, London, 1996, p. 87

the same time shaping a new political and social reality.¹¹ “Narratives that are based on the mythology of a nation become a medium for “telling stories” and promoting national culture,” the researchers claim, warning that the hybridization of narrative and visual iconography creates new identities that are gullibly accepted by people around the world (Baltezarević and Baltezarević 2023). The polarization of the population is absolute: ethnic differences become insurmountable barriers, religious affiliations become fortresses of intolerance towards Others, and the cultural past that had common points of convergence is revised so much that the mobilization of the public is carried out on the basis of newly produced identities, which are based on political passion and national revanchism.

4. CONCLUSION

In Kosovo and Metohija today there are three dominant cultural heritages - Serbian, Albanian and Ottoman, but the Albanian administrative authority in Prishtina wants to artificially create “Kosovo cultural heritage” through the “idea of creating a state nation”. Hence the reckoning with the monumental heritage of the Serbs, the assets of the Serbian Orthodox Church and the roots of the Serbian state, because with their destruction or appropriation, the evidence of Serbian existence in these areas disappears. New forms of public communication are changing the position of Serbian cultural heritage, whereby the competition for social and symbolic authority is increasingly moving to social networks and global mainstream media. Our results confirm the conclusions of a similar study by Milena Šljivić that “in the specific Kosovo-Metohija context, it is important to keep in mind that religion is precisely the element that has maintained the Serbs as a national group in this territory”, so it is no coincidence that the attacks of Albanian fundamentalists are mostly directed towards church heritage as an important part of cultural heritage (Šljivić, 2021: 339).

The basis of every democratic society is respect for different religious and cultural identities, which in their universal meaning belong to all peoples of Kosovo and Metohija, Europe and the whole world. In a virtual space where different cultures, religions and ethnic groups mix there is not enough interaction, which is used for numerous attempts to falsify and manipulate the past. The construction of national and cultural identity is most successful when it relies on traditions, so communities that do not have them endeavour to construct them by simulating them. Narratives of different stories collide, intertwine, continue, deconstruct and are being built on, determining the character of the community, but also of each individual who makes it up. In artificially constructed communities there is no place for Others, cultural heritage moves from the periphery to the center of development priorities, but instead of cooperation it leads to further divisions and differences.

The growing interest of the social sciences in memory studies is significant for us because of the current and observable processes of change in action in practice.

11 Research by the Oxford Internet Institute shows that, during the US mid-term elections in November 2018, the number of links to “fake news” exceeded the number of links to professional media for the first time. (See more in: Surčulija; Kulić: „Lažne vesti ili dezinformacije – (samo) regulatorni okvir i izazovi u praksi, *Srpska politička misao*, 2020: 177-204.

For example, the so-called Pristina authorities no longer insist on the speed of admission to UNESCO as a form of recognition of statehood. Now the emphasis is on the media image of the "state" which covers the entire cultural heritage in the territory, so by "Kosovization" they are trying to change the identity status of Serbian monuments in order to nationalize valuable cultural assets. The monasteries of Visoki Dečani, Gračanica and Peć Patriarchate and the Church of Bogorodica Ljeviška are on the list of endangered cultural heritage of UNESCO, but with the media image of »common heritage« and lobbying, Pristina is doing everything to politically promote a new identity and affirm its own statehood. At the same time, with the creation of a new national history, new monuments to Albanian liberators are being created as an autochthonous form of cultural heritage. The six stars on the flag of Kosovo* symbolically indicate six ethnic groups (Albanians, Serbs, Turks, Roma, Gorani and Bosniaks), but the impression is that only one is important.

Serbia must fight against the mentioned process with all its forces, political, diplomatic and cultural, because the erasure of the Serbs in Kosovo and Metohija is a significant step towards the destruction of the Serbs on a general level, because »every kind of cultural property, movable or immovable, is the treasure of a country and all its inhabitants. Therefore, its preservation represents the highest state interest« (Janković, Perić, 2019: 381)

REFERENCES

- Балтазаревић, Балтезаревић 2023: Боривоје Балтазаревић-Весна Балтазаревић. „Митолошки наратив у видео играма као облик медијске промоције културе“. *Башићина*, св. 59, Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.
- Вучковић 2021: Бранислава Вучковић. „Медијска трансмисија и очување српској културној идентитетима на подручју Косова и Метохије 1999.-2015.“. докторска дисертација, Филозофски факултет у Приштини са измештеним седиштем у Косовској Митровици, Универзитет у Косовској Митровици.
- Дебре 2000: Дебре Режис. „Увод у медиологију“ (превела са француског Маријана Ивановић). Клио, Београд.
- Деспотовић, Глишин 2021: Љубиша Деспотовић-Вања Глишин. Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности. *Политика националне безбедности*, год. XII, vol. 20. бр. 1/2021. стр. 21-35. Институт за политичке студије, Београд.
- Ђорић 2012: Марија Ђорић. „Теоријско одређење екстремизма“. *Култура пописа*, год. IX, бр.17, стр. 45-62, Култура – Попис, Нови Сад.
- Епископ Павле 2013: Епископ рашко-призренски Павле. „Извештаји са расправе о Косову“. Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке, Фондација Патријарх Павле, Београд.
- Zaštita kulturnog nasleđa na Kosovu*, jul 2022. Misija OEBS-a na Kosovu, Priština.
- Zelizer 2008: Barbie Zelizer. „Why Memory’s Work on Journalism Does Not Refect Journalism’s Work on Memory“. *Memory Studies*, 1, 75–83. Routledge, New York and London.
- Јанковић, Перић 2019: Немања Јанковић-Ненад Перић. „Калемегдан – очување и усавршавање“. Баштина, 49: 371-384.
- Јевтовић, Перић 2022: Ана Јевтовић-Ненад Перић. „Заштита српске споменичне културе на Косову и Метохији кроз модел британских студија културе“, Зборник радова конференције: *Изазови савременог истраживања – куда даље?*, стр. 60-77., ШумАрт Београд и Висока школа BLC College, Бања Лука.

- Kansteiner 2002: Wulf Kansteiner. „Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies”. *History & Theory*, 41 (2), 179–197.
- Kitch 2008: Carolyn Kitch. „Placing Journalism Inside Memory – and Memory Studies. *Memory Studies*”. 1, 311–320, Routledge, New York and London.
- Кулић 2006: Тодор Кулић. „Култура сећања: историјска објашњења уједињене прошлости”. Чигоја штампа, Београд.
- Laclau 1996: Ernesto Laclau. *Emancipation(s)*, London: Verso.
- Lewin 1945: Kurt Lewin. „Resolving Social Conflicts – Selected Papers on Group dynamics”. Harper & Row, New York.
- Neiger 2020: Motti Neiger. „Theorizing Media Memory: Six Elements Defining the Role of the Media in Shaping Collective Memory in the Digital Age”. *Sociology Compass*, 14(5): e12782
- Павлић 2017: Јелена Павлић. „Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини”. у Д. Војводић, М. Марковић (ур.): *Умјеничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији: историја, идентитет, уједињеност, заједница*, стр: 485-505. Београд: САНУ.
- Петровић, Камчевски: 2019 Александар Петровић-Данко Камчевски. „Косово на крају историје: сажета анализа привида”. Нови Сад: Матица српска.
- Радовановић, Ђекић 2017: Дејан Радовановић-Мирјана Ђекић. „После усвајања Резолуције 1244 (1999-2017)”. у: Д. Војводић, М. Марковић (ур.) *Умјеничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији: историја, идентитет, уједињеност, заједница*, стр: 393-414. САНУ, Београд.
- Рељић 2020: Митра Рељић. „Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина”, Београд: САНУ.
- Сурчулија Милојевић, Кулић 2020: Јелена Сурчулија Милојевић-Милица кулић. „Лажне вести” или дезинформације – (само)регулаторни оквир и изазови у пракси, *Српска историјска мисао*, год. 27. vol. 67, број 1/2020, стр. 177-204., Институт за политичке студије, Београд.
- Halbwachs 1992: Maurice Halbwachs: „On Collective Memory”, Chicago: University of Chicago Press.
- Chaney 1993: David Chaney. „Fictions of Collective Life Public drama in late modern culture”. Routledge Revivals.
- Шљивић 2021: Милена Шљивић. „Улога религије у формирању националног идентитета Срба са Косова и Метохије”, *Баштина*, св. 53, стр. 329-339., Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.

НЕНАД Н. ПЕРИЋ
АНА З. ЈЕВТОВИЋ

„КОСОВИЗАЦИЈА“ СРПСКЕ СПОМЕНИЧНЕ КУЛТУРЕ И КРЕИРАЊЕ НОВИХ ИДЕНТИТЕТА

РЕЗИМЕ

Полазећи од социолошког поимања културе као скупа детерминанти које каналишу друштвена кретања, аутори анализирају сложену косовско-метохијску стварност са фокусом на материјално споменично наслеђе и његово уништавање са циљем политичке ревизије прошлости и фалсификовања албанског идентитета. Вандалско деловање етничко-религијски инструментализованих албанских група прикривено је изградњом медијске меморије колективних сећања која за циљ има манипулативну стратегију постепеног придобијања политичке подршке светског мњења.

Анализа карактеристичних студија случаја доказала је погубност девастирања споменичне баштине за српски идентитет јер без симболичких носилаца прошлости нестаје и национална заједница која га је стварала. Срушена гробља, запаљени манастири и цркве, са протераним Србима као носиоцима симболичког значења отворили су простор албанским националистима који „косовизацијом“ српског културног наслеђа креирају сопствени идентитет, с намером да прикажу како су одувек живели на овим просторима. Теоријски оквир заснован је британским студијама културе које бројне облике споменичне културе користе за замену идентитета и промену културе сећања.

Кључне речи: споменично наслеђе, насиље, медијска меморија, политичка ревизија прошлости, „косовизација“ идентитета, измишљена традиција, култура сећања.

Данијела Н. ВАСИЛИЈЕВИЋ*

Данијела М. СУДЗИЛОВСКИ**

Педагошки факултет Ужице, Универзитет у Крагујевцу

СРПСКА НАРОДНА НОШЊА У УЏБЕНИЦИМА ПРВОГ ЦИКЛУСА ОБРАЗОВАЊА***

Апстракт: У условима сложених геополитичких промена у свету, питање националних наратива је незаобилазна истраживачка тема различитих научних области. Уз уважавање разноврсних системских, сложених, међусобно условљених приступа развојности, као и комплексности појма национални идентитет, са педагошког аспекта сагледана је заступљеност, карактер појавности и развојност појма српска народна ношња, који је опсервиран као незаобилазан егземплар српског националног хабитуса. Овим радом се актуелизују питања: на који начин је српска народна ношња представљена у уџбеницима првог циклуса образовања, те да ли реч о формалном или суштинском приступу изградњи обухватног појма национални идентитет. Истраживачка пажња аутора усмерена је на 24 уџбеника о природи и друштву и музичкој култури (три издавача) прва четири разреда основне школе. Налази су показали да је српска народна ношња недовољно, несистемски, формално, неретко и погрешно представљена у анализираним уџбеницима и то на представном нивоу; доминирају визуелни прикази у односу на текстуалну дескрипцију, питања, задатке и налоге; није уочена садржајна димензионираност и развојност појма у погледу интензитета и екстензитета; показало се да нема хоризонталне и вертикалне системске садржајне корелације.

Кључне речи: национални идентитет, образовање, нематеријално културно наслеђе, Природа и друштво, Музичка култура.

УВОД

Национални идентитет је вишедимензионалан динамичан друштвени појам који се може сагледавати са различитих синтетичких становишта: социјално-психолошких, историографских, културолошких, политиколошких (Пешић 2023), као и становишта педагошке науке и струке (Василијевић 2023). Као друштвено-историјски конструкт је променљивог карактера, склон је преобликовању које може

* Редовни професор, ORCID 0000-0003-4572-0397, d.vasilijevic123@gmail.com

** Редовни професор, ORCID 0000-0003-3772-9455, sudzilovski@pfu.kg.ac.rs

*** Истраживање је реализовано у оквиру пројектних активности на Педагошком факултету у Ужицу Универзитета у Крагујевцу, које подржава Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, Уговор број 451-03-65/2024-03 од 26. 01. 2024. године.

бити развојног, али и регресивног типа. Социо-културни, политичко-идеолошки контекст бивствовања појединца умногоме одређује правац трансформације националног идентитета. Отуда интенционалност и карактер образовних политика системски, са озбиљном рефлексијом на велику популацију деце и младих, опредељују, не само карактер и степен развојности колективног идентитета у актуелном тренутку, већ одговорно креирају однос према националном себству у будућности (Anderson 1998).

Будући да је национални идентитет каузално условљен историјско, друштвено-политичким факторима (инструменталистички приступ), да је повезан и са појавама модерности и доминантним пројектним улогама државних и политичких елита (Bodrožić 2023; Hobsbawm 1996; Gellner 1983), он је истовремено путем колективно стеченог искуства и њене интерептације и подршка спецификуму колективног идентитета – осећај припадности, солидарности и заједништва (Tijes 2009; Renan 2018).

Однос према себи, у великој мери опредељује и разумевање других и другачијих идентитета. Истовремено уважавање различитости и промоција заједништва, не би требало да буду супростављени снажењу националних вредности. Изградњу и јачање националних вредности треба тумачити у контексту поштовања, разумевања и подршке мултикултурализма, што је нашим васпитнообразовним системом и претпостављено. Тако на пример, интенцијама Закона о основама система васпитања и образовања (2021) су обухваћени „развој личног и националног идентитета, развијање свести и осећања припадности Републици Србији, поштовање и неговање српског језика и матерњег језика, традиције и културе српског народа и националних мањина, развијање интеркултуралности, поштовање и очување националне и светске културне баштине“. Међутим, потребно је актуелизовати питање функционалности образовних садржаја, студиозније анализирати заступљеност, развојност, опсег и досег свих макро и микро елемената националног идентитета како би фокус био на његовим квалитативним, а не искључиво квантитативним показатељима.

Елементи националног идентитета су језик, писмо, религија, историја, култура (Мијалковић 2011), али и обичај и традиција, национална осећања, симболи и обележја, солидарност и заједништво, културна баштина, важне личности, национални географски појмови, породица и породичне вредности (Василијевић, Семиз и др. 2021а; Василијевић, Семиз и др. 2021б). Дакле, когнитивни, афективни и конативни аспект чине овај појам вишедимензионалним, који се као такав, у педагошкој струци посматра кроз призму: знања, емоционалног односа и деловања.

Српска народна ношња као етнографски конструкт националног идентитета представља важан дидактички ресурс, кључан за поимање националне културе, симбола, културног наслеђа, традиције и обичаја, географске пропадности, солидарности и заједништва и то у вишедимензионалној перспективи. Сазнања о богатству, разноликости, специфичности српске народне ношње, указују на кључна идентитетска обележја и истовремено шире дискурс критичко-конструктивног сагледавања колективног себства у актуелном тренутку. Плурализам симболичког

значања српске народне ношње отвара могућност примене овог значајног дидактичког средства у различитим предметним областима на свим нивоима образовања: од друштвених наука (језика, демографске географије, историје, социологије...), преко природних наука (физика, хемија), уметности (музичке културе, ликовне културе), све до физичког васпитања и слободних активности (фолклор, мода, новинарство...). Српска народна ношња је погодан садржајни егземплар за свеукупно сагледавање простора које је насељавало и насељава српско становништво, указује на специфичност неког поднебља, технологију производње тканина, расположиве ресурсе, важно је социо-статусно обележје, има историјску развојну конотацију, обредно значење, естетску симболику, указује на родне, породичне односе, занимања и сл.

Међутим, вишеструки аспекти примене српске народне ношње, као битан васпитнообразовни потенцијал и незаобилазан симбол националног идентитета нису били у центру истраживачке пажње наших аутора. Претражујући српски цитатни индекс проналазимо само две научно-стручне референце које (ин)директно третирају појам српске ношње: „Утицај инкорпорираних архетипова на естетска својства народних ношњи Косова и Метохије“ (Вујачић 2014) и „Визуелно-емотивни елементи фолклорне игре у структури ученичког писаног састава – припремање ученика шестог разреда основне школе за описивање одгледаног концерта“ (Јовановић 2016). Будући да су обухватна истраживања заступљености српске народне ношње у уџбеницима првог циклуса образовања изостала, теоријско полазиште ће се градити на тангентним истраживањима.

ТАНГЕНТНА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживања заступљености елемената националног идентитета у уџбеницима указују на недовољну заступљеност, недостатак дисперзије, континуитета и развојности појма *национални идентитет*. Запажена је „дисонантност у третирању и димензионирању националног идентитета“ (Василијевић, Семиз и др. 2021а; Василијевић, Семиз и др. 2021б; Vasiljević, Semiz 2023, Судзиловски, Бојовић и др. 2023; Судзиловски, Танасковић 2022), што је умногоме условљено инвентивношћу и вредносним оријентацијама аутора уџбеника.

Када је реч о уџбеницима о природи и друштву у млађим разредима основне школе, анализирајући основни текст и сликовне елементе уџбеника, Банђур и Благданић (2014) уочавају да узорковани историјски садржаји нису у функцији разумевања глобалних и националних историјских догађаја, те да су историјски садржаји опсервирани искључиво као след историјских догађаја. Дакле, национални идентитет са историјског становишта се гради кроз историјску призму протока времена, без сагледавања комплексних међуодноса. Међутим, програмски концепт наставног предмета природа и друштво подразумева хронолошки приступ националним садржајима, где је акценат претежно на чињеничној историографској грађи. Стварање *историјских слика* (Bezić 1974) који укључују визуелно-емоционалну димензију контекста историјског догађаја је у другом плану. Српска народна ношња би могла да да буде средство стварања потпунијих идентитетских представа назначеног

историјског периода код ученика четвртог разреда основне школе и један од важних предиктора емоционалног доживљаја историјске стварности.

На узорку од 12 уџбеника о природи и друштву за прва четири разреда основне школе, Василијевић и сарадници (Василијевић, Семиз и др. 2021а) су утврдили мали удео садржаја о националном идентитету, који у првом разреду износи у просеку 5,49%; у другом разреду 6,37%; у трећем разреду од 2,69% до 15,21% (у зависности од издавача); у четвртом разреду 38,67%. Запажено је да у уџбеницима првог разреда нема садржаја који буде национална осећања, нема информација о националним симболима и обележјима, садржаја о културној баштини, важним личностима итд, те да су обичаји и традиција евидентирани само код једног од узоркованих издавача уџбеника. Аутори изражавају забринутост због изостанка развојности елемената националног идентитета; код неких је чак забележен и опадајући тренд. По оцени аутора, акценат је на изградњи демократских вредности, отвореног и солидарног односа према другима у мултикултурној заједници, тако да нема ни назнака етноцентричних предрасуда које карактеришу неке иностране школске уџбенике (Ahnonen 2001; Qazi-Shah 2019). „Стиче се утисак да аутори избегавају наглашавање емоционалног односа према националном идентитету, да љубав и развој позитивних осећања према домовини и властитом идентитету стављају у други план“ (Василијевић, Семиз и др. 2021:37). И анализа дидактичко-методичке апаратуре наведених уџбеника (Василијевић, Семиз 2023) резултирала је идентичним импликацијама. Слични налази добијени и другим тангентним истраживањима уџбеника о природи и друштву (Ботић, Миленовић 2023). Искуства земаља региона су диферентна и занимљиво је да добри уџбенички модели односа према неким елементима националног идентитета се могу пронаћи у земаљама Европске уније, попут Словеније и Хрватске (Vasiljević, Milenović и др. 2023).

Слични налази забележени су приликом анализе уџбеника музичке културе. Када је реч о српским уџбеницима првог циклуса образовања, уочена је недовољна заступљеност садржаја традиционалне народне музике (Судзиловски, Ђалић и др. 2012). У прилог овим налазима је и истраживање Биљане Павловић (2012) које потврђује да је народно музичко стваралаштво Косова и Метохије запостављено у настави музичке културе, те да их ни наставници, ни ученици недовољно познају.

Анализирајући основни текст, дидактичко-методичку апаратуру, илустрације и информативне прилоге уџбеника музичке културе више издавача, ауторке Судзиловски и Танасковић (2022) закључују да узорковани уџбенички садржаји оскудевају садржајима од националног значаја, да су сликовни садржаји и опште информације које упућују на традиционалне и националне вредности заступљени у недовољној мери.

Резултати истраживања које је имало задатак да да одговор на то колико су заступљени садржаји националног васпитања у наставним програмима у уџбеницима музичке културе наводе на закључак да је неопходно извршити одређене промене: „наставни програм музичке културе је неопходно обогатити примерима традиционалних песама и игара из свих делова Србије“, са знацима које тумаче порекло (Павловић, Сарајлић 2018:181). Такође, потребно је уџбенике музичке културе

допунити садржајима националног васпитања. Евидентно је помањкање народних и патриотских песама, српске уметничке музике у уџбеницима музичке културе (Павловић, Цицивић Сарајлић 2015), а „познавање народних песама, игара, обичаја и целокупне музичке традиције важно је колико и познавање језика или писма“ (Павловић, Сарајлић 2018:65).

Анализа уџбеника (чеетири издавача) за наставни предмет музичка култура за старије разреде основне школе показала је да су садржаји као што су: народне песме и игре, химне, духовна музика, патриотске песме и композиције које су за инспирацију имале народну музику, а везани за очување националног идентитета недовољно заступљени (Судзиловски, Бојовић и др. 2023).

МЕТОД

Сведоци смо да је српска народна ношња, као важно визуелно идентитско обележје, неизоставан елемент многобројних пригодних свечаности различитог типа. Међутим, одговор на питање: да ли је њена функција декоративна, дескриптивна, афективна или суштинска, можемо добити само из угла конзумента њене симболике. У том смислу, образовни систем је (ин)директно одговоран за карактер назначене перцепције и интериоризације од стране ученика. Дакле, образовање треба схватити као суштински фактор очувања и развоја националног(их) и културног(их) идентитета чије обликовање, конструкција и артикулација су детерминисани наставним програмима и уџбеничким садржајима.

Важност, актуелност изучавања националног идентитета у условима сложених глобализацијских промена, сагледавање доприноса уџбеника за самоспознају и самоактуализацију ученика млађег школског узраста, били су полазна основа за постављање истраживачке дилеме: да ли уџбеници који садржајним концептом кореспондирају идеји очувања, неговања и развоја националног идентитета, доприносе унапређивању његових појединачних симбиличних структуралних елеманата? Као садржајни идентитетски егземплар изабрана је српска народна ношња. У складу са наведеним, дефинисан је циљ истраживања: *испийтаиџи засиуиљеносиџи, каракџиџер љојавносџиџи и развојносџи љојма српска народна ношња у уџбеницима о љрипориџи и друшџиџву и музичке кулџиџуре намењениџ млађем школском узрасџиџу ученика*. Интенционалност истраживања детерминисана је следећим истраживачким задацима: 1) испитати у којим садржајним областима је третиран појам српска народна ношња у уџбеницима о природи и друштву; 2) установити у којој форми је представљена српска народна ношња у уџбеницима о природи и друштву (визуелна, текстуална – дескрипција, форма питања задатака, налога); 3) испитати развојност појма српска народна ношња у уџбеницима о природи и друштву прва четири разреда основне школе; 4) испитати у којим тематским областима је третиран појам српска народна ношња у уџбеницима музичке културе; 5) установити у којој форми је представљена српска народна ношња у уџбеницима музичке културе (визуелна, текстуална – дескрипција, форма питања, налога и инструкција); 6) испитати развојност појма српска народна ношња у уџбеницима музичке културе прва четири разреда основне школе.

У истраживању је примењена дескриптивна метода и квалитативна анализа уџбеничких садржаја. Независне варијабле истраживања чинили су: текст лекције, сликовни прикази, дидактичко–методичка апаратура и информативни прилози уџбеника. Зависну варијаблу представљали су: визуелни, текстуални приказ српске народне ношње укључујући и питања, налоге и инструкције усмерене на додатна сазнања и активности у вези српске народне ношње.

Узорак уџбеника представља укупно 24 уџбеника за основну школу, и то по 12 за сваку предметну област. Сваки разред је анализиран на узорку уџбеника три најтиражније издавачке куће – Нови Логос, Klett и БИГЗ школство.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

а) Српска народна ношња у уџбеницима о природи и друштву

Прва етапа анализе садржаја односила се утврђивање заступљености српске народне ношње¹ у 12 уџбеника о природи и друштву сва три издавача. Налази показују да свега 5 уџбеника (мање од половине) третира питање СНН, и то: Свет око нас за други разред (Нови Логос), Природа и друштво за трећи разред (Klett, Нови Логос), Природа и друштво за четврти разред (Klett, Нови Логос). У уџбеницима првог разреда није евидентирана нити једна јединица анализе.

У Логосовом уџбенку за други разред у оквиру лекције *С вршњацима ван школе*, аутори упућују ученике на ваншколске активности, међу којима је и фолклорна секција. У трећем разреду СНН је представљена лекцијама у којима се приказује становништво Србије, његово одежје, сличности и разлике, права и обавезе (*Сџановници и народи нашег краја* – Klett, *Сџановници и народи краја* – Нови Логос). Будући да је програмски концепт предмета природе и друштва заснован на моделу концентричних кругова, у истој садржајној области је приказана СНН у уџбеницима четвртог разреда основне школе (*Грађани Србије* – Klett, *Културна баштина Србије* – Нови Логос).

Следећи корак квалитативне анализе подразумевао је идентификацију појавних форми СНН, а потом и класификацију елемената анализе (визуелни приказ, текстуална дескрипција, форма питања, налога, инструкција).

Сликовни приказ СНН забележен је у свега 5 уџбеника. Дакле, у преосталих 7 се нигде не појављује визуелни приказ СНН. У поменутом Логосовом уџбенку за други разред, сликовним приказом рада фолклорне дечје секције, представљена је поједностављена шумадијска народна ношња која није именована, нити је назначена њена национална припадност. Не може се тврдити да је у функцији изградње националног идентитета, пошто аутори не упућују на појашњење сврсисходности ове ваннаставне активности. Ученицима другог разреда који користе уџбенике друга два издавача, није остављена могућност да се упознају са овим важним националним обележјем.

1 У интерпретацији резултата истраживања и дискусији користиће се скраћеница СНН за српску народну ношњу.

Слике шумадијске мушке и женске народне ношње послужиле су као репрезент СНН у уџбеницима трећег разреда чији су издавачи Klett и Нови Логос, с тим што је прва потписана као *Српска народна ношња у Шумадији* (Klett), а друга као *Традиционална српска ношња* (Нови Логос). И једна, и друга без знаке краја из кога потиче. У Логосовом уџбенику се налазе још два непотписана сликовна приказа шумадијске сеоске и градске ношње.

Слика 1: Косовски вез
(4. разреда, стр. 53, Нови Логос)

Традиционална народна ношња представљена је на фотографији *српског кола* СНН и једној неименованој фотографији на којој је народна ношња Јужне Србије (Klett); приложене су и две фотографије опанака кљунаша у Логосовом уџбенику. Остали елементи СНН (јелек, зубун, појас, шубара, вез на кошуљи, хаљини, вуненим чарапама, кецаља, оглавља, пафте, накит...), нису били интересантни ауторима уџбеника.

Поново је шумадијска народна ношња приказана ученицима четвртог разреда (Клет), с тим што је додатак и фотографија *врањанске (српске) народне ношње*. У истом уџбенику је и визуелни приказ српског кола без назнаке порекла, али је и као добар пример, приложена фотографија српског косовског веза.

Што се тиче формирања визуелних представа, евидентно је да ученици који користе Бигзове уџбенике неће уопште бити у прилици да се упознају изглед СНН. Нови Логос пружа ту могућност ученицима од другог до четвртог разреда стављајући акценат на шумадијски тип народне ношње, додајући у четвртом разреду и врањанску народну ношњу и једну фотографију кола без назнаке порекла. Као појединачни визуелни репрезент СНН је послужио српски опанак кљунаш и традиционални аутентични косовски вез.

Ученици трећег и четвртог разреда у Клетовим уџбеницима могу пронаћи две фотографије шумадијске народне ношње и једну слику народне ношње која није потписана (Јужна Србија), која самим тим није у функцији неговања и грађења националног идентитета.

Гледано у целини визуелни опсег и досег појма СНН је недопустиво мали. Аутори не указују на богатство, разноврсност, аутентичност СНН различитих крајева Србије; Градска народна ношња је приказана само код једног издавача без геопрдикције. Изостало је обухватно приказивање аутентичне СНН различитих крајева Републике Србије.

Текстуална дескрипција СНН није евидентирана у уџбеницима првог и другог разреда. У уџбенику трећег разреда чији је издавач Нови Логос, није експлиците описана, али је дата поред сликовних приказа сеоске (шумадијске) и градске народне ношње; аутори дају уопштен опис одеће некада, од чега се и како израђивала, која се обућа носила; указују на разлике у одевању на селу и граду некада. Делови одеће нису именовани, нити је указано на њихову специфичност и разноврсност. Међутим, у информативним прилозима уџбеника дат је опис сеоског опанка.

У Клетовом уџбенику трећег и четвртог разреда нису забележене текстуалне јединице квалитативне анализе. У Лосовом уџбенику за четврти разред евидентирана је само једна реченица којом се појашњава поменути сликовни приказ косовског веза: „Традиционални вез на српској народној ношњи“ (Кандић, Субаков Симић и др. 2021: 53).

Гледано у целини, примећено је да текстуална нарација углавном не прати сликовне приказе. Текстуална нарација није уопште забележена у Бигзовим и Клетовим уџбеницима, док је уџбеницима чији је издавач Нови Логос симболично евидентирана и то у уџбенику четвртог и нешто детаљније у уџбенику трећег разреда. Дакле, ни у овом случају нема садржајне, дескриптивне развојности појма СНН.

Питања, налози и инструкције везани за СНН забележени су само у 2 од 12 анализираних уџбеника из природе и друштва и оба су намењена ученицима трећег разреда. Интересантни примери дати су у Клетовом уџбенику у форми два налога: „Ако имаш, пронађи стару фотографију свог претка у народној ношњи. Донеси је у школу и разговарај о њој у одељењу“ и „Направите на панолу изложбу фотографија народа који живе у Србији – ношња, обичаји, храна, одећа и окачите на панолу“ (Гаврић, Павловић 2021: 49). Први налог се може довести у везу са српским националним идентитетом, опредељен је идентитетом породице ученика, док је други, свакако пожељан и неопходан, усмерен и на друге националне мањине. У Логосовом уџбенику трећег разреда од ученика се очекује да одабере једну народну ношњу, да је нацрта, именује и образложи свој избор. Дакле, није идентитетски назначена.

Општа је оцена да се не може говорити о развојности појма СНН у уџбеницима о природи и друштву будући да не постоји садржајни континуитет од првог до четвртог разреда; садржајни концентар се не шири у погледу опсега, досега и интензитета појма СНН; аутори уџбеника не приказују системски, прегледно, обухватно на различитим примерима елементе мушке и женске српске народне ношње; не указују на њихову разноврсност, богатство, аутентичност, порекло, значења, симболику. СНН се доминатно представља на примеру народне ношње шумадијског типа (једини други пример се односи на врањанску народну ношњу). Добри примери су спорадични и на жалост усмерени само на кориснике уџбеника једне издавачке куће. Визуелни, текстуални садржаји, питања, задаци и налози би морали одговорити дидактичким принципима очигледности, систематичности, поступности и научне заснованости интерпретације садржаја.

б) Српска народна ношња у уџбеницима музичке културе

Тематске области у којима су евидентирани визуелни елементи СНН су већином везани усвајање појмова музичке писмености: темпо, поставка тонова, трајање нота и сл, а мањи део се односи на тематске области као што су „Србијо, наша најлепша песмо“ (Нови Логос – трећи разред), „Кроз Србију, најмилију“ (Klett – други разред). С обзиром на то да је предмет музичка култура специфичан, било је очекивано да садржајни ресурси и потенцијали предмета буду боље искоришћени за вишедимензионално инкорпорирање СНН у различите тематске области.

Интересантно је да је сликовни приказ СНН забележен скоро у свим анализираним уџбеницима музичке културе, осим Бигзовог и Клетовог уџбеника за први разред.

Визуелни идентитет СНН у првом разреду је представљен поједностављеним сликовним приказима ношње из Шумадије: Нови Логос (једна) и Klett (пет – посматрано сценски), с тим што се идентични визуелни елементи понављају четири пута. Ни једна од приказаних слика није именована и не упућује на идентитетско обележје. Међутим, у Клетовом уџбенику је, поред народне песме из Срема и песме из ерског краја, приказана нетипична народна ношња ужичког краја. Забележена је и материјална грешка која ће се касније понављати у осталим Клетовим уџбеницима (види Сliku 4). У уџбеницима другог разреда поново је представљена шумадијска народна ношња. У форми поједностављене илустрације, у Клетовом уџбенику, је дата као подршка слушању „Моравца“; док је сликовна подршка за „Банатско коло“ изостала. Шумадијска народна ношња у Бигзовом уџбенику је у функцији приказа елемената СНН. Једино је у Логосовом уџбенику другог разреда приказана и српска сремска народна ношња која је у служби илустрације народне песме из Срема „Дуђе ранке“.

Континуитет приказа шумадијске народне ношње се наставља и у уџбеницима трећег разреда (Нови Логос – 2; Бигз – 3; Klett – 2). У Логосовом уџбенику су и сликовни прикази СНН са југа Србије и из Војводине који су послужили као најава тематске области „Србија, наша најлепша песмо“. Народна ношња Шумадије је послужила за илустрацију песме „Игра коло“. Варијације исте визуелне форме ношње шумадијског типа послужиле су у Бигзовом уџбенику као подршка песмама „У ливади под јасеном“, „Девојчица платно бели“ и „Ерско коло“. Дакле, народна ношња становника ужичког краја је опет погрешно илустрована (иста примедба је и за уџбеник Бигза). Грешка је уочена у приказу врањанске ношње (женски кошуљи немају крагну и брош како је сликом представљено).

Материјална грешка уочена је и у Логосовом уџбенику четвртог разреда где се на карти Србије погрешно приказује географска припаданост узоркованог националног идентитетског обележја.

Слика 2: Илустрација географске припаданости СНН (4. разред, стр. 107, Нови Логос)

Уз песму „Хајд на рогаљ, момче“ приказана је и народна ношња Јужног Баната. У четвртном разреду ученици који користе Бигзов уџбеник могу се поново подсетити изгледа шумадијске народне ношње приликом слушања народних дечијих игара из централне Србије, али ће упознати и народну ношњу Баната истовремено се упознајући са „Банаћанским колом“ и песмом „Ајд' на рогаљ момче“. У овом уџбенику се налази и неспретна илустрација црногорског народног кола (мушке и женске капе које више подсећају на фес, спорна је расплетена коса девојака) приказаног уз црногорску народну песму „Тита, тита, лобода“.

Слика 3: Црногорско народно коло
(4. разред, Бигз, стр. 61)

Материјалне грешке су пронађене и у Клетовом уџбенику за четврти разред (шумадијска народна ношња приказана је са 3 илустрације). На једној слици је мушкарац у шумадијском народном оделу који у руци држи даире – нетишчан инструмент за централну Србију, а друга илустрација шумадијске народне ношње је приказана уз песму „Банаћанско коло“.

Визуелни прикази СНН у уџбеницима музичке културе нису именовани, тако да ученици не знају да ли је реч о СНН или не. Основна намена им је илустрација порекла народних песама. Забележено је понављање сличних (Бигз), чак и идентичних илустрација из разреда разред (Klett) које као такве не могу допринети развојности представа о СНН.

Вербална, текстуална дескрипција народне ношње скоро да није евидентирана у уџбеницима музичке културе. Ипак, добри примери су дати у Бигзовом уџбенику за други разред, где је појашњено да се народна ношња односи на традиционалну обућу и одећу, уз назнаку да сваки крај има своју народну ношњу. Аутори овог уџбеника су се побринули да ученике упознају са неким елементима женске

Слика 4: Шумадијска народна ношња (4. разред, стр. 46, Klett)

(јелек, кецеља и опанци) и мушке (шајкача, кошуља, појас) шумадијске народне ношње. У уџбенику трећег разреда истог издавача дато је и појашњење речи: „*џоке* – мушки *накић*, *ланци* са *џочицама* чији су крајеви *џрикачени* за рамена, а *ланац* се *џушиша* низ *џруди*“ (Марковић, Хршак 2019: 44), с тим што је реч о појмовном појашњењу ученицима непознатог термина из стихова „Банаћанског кола“. Појашњења неких елемената народне ношње (јелек, прегача, опанци, шајкача) дата су у Клетовом уџбенику за први разред уз инструкцију за рад. Ни један наведени пример се експлиците не повезује са српским националним идентитетом.

Једини налог који упућује на спознају СНН је евидентиран у Клетовом уџбенику првог разреда. Аутори дају инструкцију да ученици погледају приказану српску (шумадијску) народну ношњу и да уз помоћ учитеља/ице повежу делове мушке и женске народне ношње (јелек, опанци, дукати, прегача, појас, кошуља, шајкача).

Општи осврт на уџбенике музичке културе даје нам увид у оцену њиховог доприноса развојности појма СНН. На жалост, налази кореспондирају са резултатима добијеним приликом анализе уџбеника о природи и друштву, с тим што су у уџбеницима музичке културе доминатнији и разноврснији (али не прецизнији и колоритнији сликовни прикази), што је условљено селекцијом народних песама за слушање и извођење. Њихова сврсиходност је у илустрацији порекла изабраних песама. Отуда осим најчешће присутне шумадијске ношње, има и примера СНН из Војводине (Срем и Банат). Евидентиран је и пример СНН из Црне Горе, док то није случај са уџбеницима из природе и друштва у којима су изостали примери СНН ван граница Републике Србије.

У уџбеницима од другог до четвртог разреда чији је издавач Бигз приказано је више једнозначних сликовних форми СНН из Шумадије и само једна из Баната. Иако је код овог издавача највише текстуалних јединица анализе, не може се констатовати да је стање задовољавајуће; евидентирана је и материјална грешка, а питања, налога и инструкција у вези СНН нема. У Клетовим уџбеницима (од првог до четвртог разреда) као егземплар СНН је узета народна ношња Шумадије; идентични сликовни прикази се понављају из разреда у разред; материјална грешка је уочена у сликовним приказима; текстуалних садржаја нема; један налог се односи на упознавање СНН; Логосови уџбеници у сва четири разреда имају сликовне приказе СНН и поред шумадијске, илуструју и народну ношњу врањанског, банатског и сремског краја; текстуалних садржаја, питања, налога и инструкција нема, али је зато уочена материјална грешка.

Дакле, не може се говорити о развојности појма СНН у уџбеницима музичке културе намењених ученицима млађег школског узраста.

ЗАКЉУЧАК

Плуралност и конструисаност националног идентитета заснива се на специфичном схватању националне културе (Hall 1996). Хетерогеност националних идентификација, обједињена заједничким суштинским конструктима и репрезентацијама, јесте истовремено и идентитетско богатство и спецификум. Тачније, културно наслеђе, традиција, као важни елементи сложеног дискурса националног идентитета, опредељују и суштину, опесег и досег националних наратива, али и националног хабитуса у целини (Wodak 2011).

Стратегијом образовања до 2030 године Србија се обавезала на јачање капацитета васпитнообразовних установа у погледу стварања услова за формирање, неговање и развој вредности националног и културног идентитета као кључног полазишта активног и конструктивног су (са)живота чланова његог друштва. Оваква вредносна оријентација младих представља темељ изградње правилних интра, интер и мултикултурних односа. Квалитет оваквих идентитетских наратива,

когнитивно, конативно и афективно сагледавање квалитета њихове интерпетације представља важан допринос суштини, а не спољашњој датости националног идентитета. Отуда је, анализа квалитативне и квантитативне заступљености елемената националног идентитета у уџбеницима образовног система Србије (Василијевић, Семиз и др. 2021; Vasilijević, Semiz 2023; Павловић, Сарајлић 2018; Судзиловски, Бојовић и др. 2023; Судзиловски, Танасковић 2022) сагледана кроз комплексан хоризонтални и вертикални дискурс, од посебног значаја. У том смислу би требало да буду сагледани сви коелементи националног идентитета, њихова појавност, опсег, досег и развојност, систематика, појмовна хијерархија. Српска народна ношња као национални идентитетски егземплар је важан поливалентан и вишедимензионални садржајни уџбенички ресурс. У нашем истраживању сагледана је на узорку од 24 уџбеника (12 о природи и друштву и 12 из музичке културе) намењених ученицима млађег школског узраста. Узорак квалитативне анализе представљао је само 16 уџбеника, јер у преосталих 8 нису пронађене јединице анализе. Квалитативна анализа обухватила је: 5 уџбеника о природи и друштву и 11 уџбеника музичке културе за основну школу. У Бигзовим уџбеницима нису забележене јединице анализе ни у једном уџбенику о природи и друштву од првог до четвртог разреда, у Новом Логосу недостају садржаји о СНН за први и Клетовим уџбеницима за први и други разред. Повољнији налаз је у уџбеницима музичке културе, осим у Бигзовом уџбенику првог разреда.

Квалитативна анализа садржаја је показала да није уочена развојност појма СНН у погледу екстензитета и интензитета садржаја, изостао је систем, појмовна хијерархија, приказ и тумачење подређених и надређених појмова. Садржајна дихотомија је утицала на непостојање вертикалне и хоризонталне повезаности и развојности садржаја. Дакле, уџбеници истог издавача од првог до четвртог разреда немају разноврстан садржајни континуитет развоја представа и појмова СНН по моделу концентричних кругова. Није уочена хоризонтална повезаност међуупремених садржаја. Представа о српској народној ношњи у националним уџбеницима се углавном ствара на једном примеру – народне ношње која припада централној Србији. Опсег егземпларних садржаја, ако се узму у обзир збирно сви издавачи, се креће у просторном дискурсу централне Србије, Војводине и Јужне Србије, и то у свега четири примера: шумадијска народна ношња, Срем, Банат, Бачка и Врање; а када су у питању уџбеници о природи и друштву само егземплари Шумадија и Врање. Није приказана српска народна ношња крајева ван граница Србије, осим у једном уџбенику где слика није именована. Овим се код ученика млађег школског узраста стварају једностране представе. Они на основу ученог могу закључити да је СНН искључиво ношња шумадијског типа и лако могу претпоставити да остали репрезенти припадају другим народима и националним мањима, што води идентитетском самопорицању. Скоро да нема појашњења елемената СНН, нити појашњења ученицима мање познатих речи, попут: шајкача, прегача, јелек, појас, пафте, гуњ, копоран..., те разноликости наведених елемената у различитим крајевима Србије и просторима које је насељавало или насељава српско становништво. Јасно је да је реч о формалном, декларативном, а не суштинском приступу назначеној теми, што за последицу има неразумевање симолике и хабитуса властитог идентитета.

Гледано у целини, пројектовано знање ученика иницирано расположивим уџбеничким садржајима је на нивоу пуког препознавања, где се самоидентификација своди на најмању могућу меру. На жалост, не може се говорити ни о репродукцији са разумевањем, што је полазна основа за примену оперативних и стваралачких знања ученика. Остаје упитно да ли учитељи имају одговарајуће компетенције које ће надоместити евидентне слабости уџбеника када је СНН у питању; да ли ће бити у могућности да открију и уклоне материјалне грешке у уџбеницима, да укажу на важност познавања, аутентичност, вредност, разноврсност, порекло, вишеструку симболику СНН.

Резултати нашег истраживања су у складу са резултатима наведених тангентних истраживања и показују да је потребно уџбенике основних школа обогатити разноврснијим примерима СНН из различитих крајева у и ван граница Републике Србије; фокус са представног трансформисати на развојно појмовни ниво приказа садржаја (изглед, разноврсност, богатство, важност, порекло, значење, симболика), како у визуелној, текстуалној, тако и у форми задатака, налога, инструкција. Учители и васпитачи би требало да развијају одговарајуће компетенције које ће омогућити ефикасну интерпретацију, корекцију и снажење уџбеничких садржаја. У том смислу, формални, неформални и информални програми стручног усавршавања учитеља би требало да буду разноврснији и релевантнији.

Овим радом желимо да укажемо на актуелно стање у српским уџбеницима када је реч о националним интересима, да дамо смернице и препоруке ауторима уџбеника да се систематичније и студиозније посвете питању заступљености и развојности појма СНН у уџбеницима млађих разреда основне школе. Такође, желимо да скренемо пажњу креаторима образовних политика на неопходност темељнијег, одговорнијег приступа националној издавачкој политици. Даља истраживања би требало да буду усмерена на испитивање назначених компетенција, али и ставова, судова, уверења учитеља и васпитача, као и студената факултета просветне оријентације, о националном идентитету.

ИЗВОРИ

- Гаврић, Павловић 2021: Зоран Гаврић, Данијела Павловић. *Природа и друштво, Уџбеник за шестог разред основне школе – I. део*. Београд: Klett.
- Гаврић, Павловић 2021: Зоран Гаврић, Данијела Павловић. *Природа и друштво, Уџбеник за четврти разред основне школе – I. део*. Београд: Klett.
- Грујић, Соколовић Игњачевић 2019: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Маша и Раша, Музичка култура, Уџбеник за први разред основне школе*. Београд: Klett.
- Грујић, Соколовић Игњачевић 2019: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Музичка култура, Уџбеник за други разред основне школе*. Београд: Klett.
- Грујић, Соколовић Игњачевић 2020: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Музичка култура, Уџбеник за трећи разред основне школе*. Београд: Klett.
- Грујић, Соколовић Игњачевић 2021: Габријела Грујић, Маја Соколовић Игњачевић. *Музичка култура, Уџбеник за четврти разред основне школе*. Београд: Klett.
- Ђачић 2020: Мила Ђачић. *Музичка култура, Уџбеник за трећи разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство д.о.о.
- Ђачић 2021: Мила Ђачић. *Музичка култура, Уџбеник за четврти разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство д.о.о.

- Кандић, Субаков Симић, Васић, Петровић, Матејић 2021: Александар Кандић, Гордана Субаков Симић, Жељко Васић, Ивана Петровић, Иван Матејић. *Природа и друштво, Уџбеник за четврти разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Марковић, Хршак 2019: Весна Марковић, Вања Хршак. *Музичка култура 2, Уџбеник за други разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство д.о.о.
- Михајловић Бокан, Ињац 2019: Драгана Михајловић Бокан, Марина Ињац. *Музичка култура 1, Уџбеник за први разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Михајловић Бокан–Ињац 2019: Драгана Михајловић Бокан–Марина Ињац. *Музичка култура 2, Уџбеник за други разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Михајловић Бокан, Ињац 2021: Драгана Михајловић Бокан, Марина Ињац. *Музичка култура 3, Уџбеник за трећи разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Михајловић Бокан, Ињац 2021: Драгана Михајловић Бокан, Марина Ињац. *Музичка култура 4, Уџбеник за четврти разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Стокановић, Лукић, Субаков Симић 2019: Ђиља Стокановић, Гордана Лукић, Гордана Субаков Симић. *Свет око нас 2, Уџбеник за други разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Шика Ерски, Мунитлак 2021: Андријана Шика Ерски, Марина Мунитлак. *Природа и друштво, Уџбеник за трећи разред основне школе*. Београд: Нови Логос.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson 1998: Benedikt Anderson. *Nacija, zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Anhonen 2021: Sirkka Anhonen. „Politics of identity thought history curriculum: narratives of the past for social exclusion – or inclusion?“ *Jurnal of Curriculum Studies*, 33(2), 179–194.
- Bandur, Blagdanić 2014: Veljko Bandur, Sanja Blagdanić. „Odnos globalnih i nacionalnih istorijskih događaja i razvoj istorijskog mišljenja u nastavi prorode i društva“. *Nauka i globalizacija*. Zbornik radova. Ur. Vladimir Milisavljević. Pale: Filozofski fakultet, 809–820.
- Bezić 1975: Krešimir Bezić. *Metodika nastave prirode i društva*. Zagreb: Školska knjiga.
- Белоица Павловић, Цицковић Сарајлић, 2018: Биљана Белоица Павловић, Драгана Цицковић Сарајлић. *Национално васпитање у настави музичке културе*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини. Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену. Звечан: Факултет уметности у Приштини.
- Bodrožić 2023: Đuro Bodrožić. „Uloga države u oblikovanju i zaštiti nacionalnog identiteta“. *Srpska politička misao*, 80(2), 97–113.
- Ботић, Миленовић 2023: Младен Ботић, Хаџи Живорад Миленовић. „Садржаји о националном идентитету у уџбеницима наставе о природи и друштву на нивоу иницијалног образовања“. *Улога васпитања и образовања у очувању националног идентитета*. Зборник радова. Ур. Далиборка Поповић. Лепосавић: Учитељски факултет, 205–212.
- Василијевић, Семиз, Бојовић 2021а: Данијела Василијевић, Марина Семиз, Жана Бојовић. „Национални идентитет у уџбеницима о природи и друштву“. *Иновације у настави*, 34(2), 27–43.
- Василијевић, Семиз, Аџић 2021б: Данијела Василијевић, Марина Семиз, Бранка Аџић. „Национални идентитет у уџбеницима енглеског као страног језика. Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, 51(3). Косовска Митровица: Филозофски факултет, стр. 35–53.
- Василијевић, Миленовић–Аџић 2022: Данијела Василијевић, Хаџи Живорад Миленовић, Бранка Аџић. „Национални идентитет у уџбеницима енглеског као страног језика у старијим разредима основне школе“. *Уданица, XX (2)*, стр. 181–196.
- Vasilijević, Alavanja, Milenović 2023: Danijela Vasilijević, Biljana Alavanja, Hadži Živorad Milenović. „National Symbols and Marks in Textbooks on Nature and Society of the First Education Cycle of the Countries of the Western Balkan/ Nacionalni simboli i obeležja u udžbenicima o prirodi i društvu prvog ciklusa obrazovanja zemalja zapadnog Balkana“. *Društvene i humanističke studije*, 8(23), 601–623.

- Василијевић 2023: Данијела Василијевић. „Национални идентитет у образовању“. *Улога васпитања и образовања у очувању националној идентичности*. Зборник радова. Ур. Далиборка Поповић. Лепосавић: Учитељски факултет, 59–81.
- Vasiljević, Semiz 2023: Danijela Vasiljević, Marina Semiz. „Representations of National Identity in the Methodological Apparatus/Structure of Science & Social Studies Textbooks in the Lower Grades of Primary School“. *Croatian Journal of Education*, 25(1), 285–322.
- Вујачић 2014: Мила Вујачић. „Утицај инкорпорираних архитипова на естетска својства народних ношњи Косова и Метохије“. *Текстилна индустрија*, 62 (3), 12–17.
- Gellner 1983: Ernest Gellner. *Nations and nationalism*. New York: Cornell University Press.
- „Закон о основама система образовања и васпитања“, 2021: „Сл. гласник РС“, бр. 129/2021).
- Jovanović 2016: Aleksandar Jovanović. „Vizuelno-emotivni elementi folklorne igre u strukturi učeničkog pisanog sastava – pripremanje učenika šestog razreda osnovne škole za opisivanje odgledanog koncerta folklornog ansambla“. *Sinteze*, 5(10), 87–96.
- Мијалковић 2009: Саша Мијалковић. „О корелацији културе и националне безбедности“. *Култура пописа*, 11 (12), 601–617.
- Павловић 2013: Биљана Павловић. „Традиционална народна музика Косова и Метохије у уметничкој музици“. *Башњина*, 34, 419–430.
- Павловић, Цицковић Сарајлић, 2015: Биљана Павловић, Драгана Цицковић Сарајлић. „Заступљеност и значај патриотских песама у настави музичке културе“. *Наука и слобода*. Зборник радова. Ур. Вера Вујевић. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски факултет, 1143–1154.
- Павловић, Цицковић Сарајлић, 2016: Биљана Павловић, Драгана Цицковић Сарајлић. „Српска уметничка музика током Великог рата и њена заступљеност у савременој настави музичке културе и историје“. *Век српске јојости 1915–2015*. Зборник радова. Ур. Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 359–376.
- Пешић 2023: Милена Пешић. „Национални идентитет из оптике његовог дискурзивног конструисања“. *Национални интерес – Часопис за национална и државна питања*, 46(3), 23–46.
- Hall 1996: Stuart Hall. „The Question of Cultural Identity“. *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Eds. Stuart Hall, David Held, Don and Thompson Hubert and Mass Kenneth. Oxford: Blackwell Publishers, 595–634.
- Hobsbawm 1996: Eric Hobsbawm. „Ethnicity and nationalism in Europe today“. *Mapping the nation*. Ed. Gopal Balakrishnan. London, New York: Verso, 255–266.
- Renan 2018: Ernest Renan *What is a Nation and other political writings?* New York: Columbia University Press.
- Стратегија развоја образовања у Србији до 2030, 2024: https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2024/6/6-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf
- Судзиловски, Ђалић, Ивановић 2012: Данијела Судзиловски, Маја Ђалић, Марија Ивановић. „Музика и народна традиција у наставним предметима у млађим разредима основне школе“. *Зборник радова*, 14(15). Ужице: Учитељски факултет, 255–266.
- Судзиловски, Танасковић 2022: Данијела Судзиловски, Марија Танасковић. „Национални идентитет у уџбеницима музичке културе“. *Башњина*, Св. 58, 319–430.
- Судзиловски, Бојовић, Василијевић 2023: Данијела Судзиловски, Жана Бојовић, Данијела Василијевић. „Народна музичка традиција у уџбеницима музичке културе за старије разреде основне школе“, *Улога васпитања и образовања у очувању националној идентичности*. Зборник радова. Ур. Далиборка Поповић. Лепосавић: Учитељски факултет, 285–298.
- Tijes 2009: Ana Mari Tijes. „Kultura proizvodnja evropskih nacija“. *Identitet(i)*. Ур. Katrin Halpern, Žan–Klod Ruano-Borbalan, Beograd: Clio, 298–309.
- Qazi–Shah 2019: Habib Qazi–Saeeda Shah. „Discursive construction of Pakistan’s national identity through curriculum textbooks discourses in Pakistani school in Dubai, the United Arab Emirates“. *British Educational Research Journal*, 45 (2), 275–297.
- Wodak 2011: Ruth Wodak. *The Discourse of Politics in Action*. New York: Palgrave Macmillan.

Danijela N. VASILJEVIĆ
Danijela M. SUDZILOVSKI

SERBIAN FOLK COSTUMES IN TEXTBOOKS
OF THE FIRST CYCLE OF EDUCATION

SUMMARY

In the conditions of complex geopolitical changes in the world, the issue of national narratives is an indispensable research topic in various scientific fields. Appreciating various systemic, complex, mutually conditioned approaches to development, in addition to the complexity of the concept of national identity, the representation, appearance character and development of the concept of Serbian national costume, which is observed as an indispensable example of the Serbian national habitus, was observed from the aspect of pedagogy.

This paper discusses the following issues: the way Serbian national costume is presented in the textbooks of the first cycle of education, and whether it is a formal or essential approach to the construction of the comprehensive idea of national identity. The author's research attention is focused on 24 textbooks of Science and social studies and Music (three publishers) for the first four grades of primary school.

The findings have shown that the Serbian national costume is insufficiently, unsystematically, formally, often incorrectly presented in the analyzed textbooks, at the representative level; visual representations dominate over textual description, questions, tasks and requests; the content dimensionality and development of the concept in terms of intensity and extent were not noticed; it has been shown that there is no horizontal and vertical systemic content correlation.

Keywords: national identity, education, intangible cultural heritage, Science and social studies, Music.

ПЕДАГОГИЈА И ПСИХОЛОГИЈА

Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БУДУЋНОСТ ОБРАЗОВАЊА: ВАЖНОСТ ЕТИЧКИХ ОКВИРА И КУЛТУРНЕ ОСЕЋЛИВОСТИ**

Айсѝраќиј: Са појавом вештачке интелигенције (АИ) и напредних платформи као што је ChatGPT, постајемо сведоци дубоких промена образовног контекста које све више долазе у фокус актуелних научних истраживања и дискурса. Ове технологије поседују потенцијал да у потпуности редефинишу будућност образовања, уводећи могућности персонализованог учења и прилагођавања наставног материјала специфичним потребама и способностима сваког ученика. Такође се отвара могућност превазилажења баријера у образовању у случајевима када не постоји приступ традиционалном образовању. Међутим, да би се потпуности искористиле могућности ових иновација, неопходно је унапредити степен техничке писмености и развити кореспондирајуће вештине и компетенције. Културолошки контексти могу значајно утицати на то како ученици из различитих средина разумеју и користе АИ системе. Постојеће предрасуде у вештачкој интелигенцији, које произилазе из претежно западноцентричних скупова података, могу индиректно да промовишу стереотипе и доведу до необјективности у исходима учења. Употреба вештачке интелигенције у образовању отвара широк спектар могућности за унапређење наставног процеса, али њена примена захтева детаљну анализу и разматрање етичких аспеката, као и питања безбедности и приватности корисника, као и проверу на пристрасност која може бити уграђена у (АИ) алгоритме. Стратегија која укључује обазриво усвајање и етичко коришћење вештачке интелигенције може донети значајан напредак у методама обучавања и учења, те позитивно утицати на развој образовних стандарда и повећање квалитета образовања. Само путем информисаног и пажљиво праћеног развоја, заснованог на различитости, културној осетљивости и једнаким глобалним могућностима, постоји нада у истинску еволуцију образовања уз помоћ нових технологија.

Кључне речи: вештачка интелигенција, ChatGPT, културна осетљивост, етички оквири, унапређење образовања.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Питање вештачке интелигенције и њеног утицаја на различите аспекте друштва, поготово образовање, открива се као тема од значајног интереса у савременом академском дискурсу. „Епоха дигиталног доба обележена је беспрекорном

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-6798-6981, baltezb@yahoo.co.uk

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

интеграцијом вештачке интелигенције (АИ) у различите аспекте људске комуникације и представљања“ (Baltezarević 2023:146).

Вештачка интелигенција, која се темељи на напредним алгоритмима и обимним базама података, је још у својим скромнијим зачецима од пре скоро 30 година, показивала потенцијал за темељитим преобликовањем свих сектора друштва, од посла, преко забаве до образовања (Mitchell 1997). Савремени примери као што је ChatGPT, који представљају напредне конверзацијске платформе, илуструју револуционарне могућности вештачке интелигенције у комуникацији и образовању.

Традиционално образовање, укорењено у вековима старим методама, налази се пред значајним преображајем услед утицаја нових технологија. Ове промене могу увести иновативна решења за персонализовано учење, активније укључивање ученика у наставу и дубље когнитивно ангажовање, како то указују (Vaswani et al. 2017). Вештачка интелигенција нуди одговоре на нека од најупорнијих питања у образовању (Brown et al. 2020), укључујући персонализацију наставе и превазилажење досадашњих педагошких ограничења. С друге стране, примена вештачке интелигенције у образовним системима није само технички и логистички изазов, већ подразумева и комплексна филозофска и етичка питања. Кључни изазов представља обезбеђивање културне осетљивости и едукативне једнакости у окружењу где у дигиталном образовном простору често преовлађују доминантни наративи, чиме се потенцијално маргинализују гласови мањинских и незападних заједница (Kukulska-Hulme 2019).

Ризик од промоције и неговања предрасуда кроз алгоритме вештачке интелигенције, обучене на подацима са интернета, није занемарљив и захтева пажљиву анализу и корективне мере. Поред тога, постоји озбиљна опасност од продубљивања „дигиталног јаза“, што може додатно појачати социо-економске разлике између економски и технолошки привилегованијих заједница и оних којима је напредна технологија недоступна (Henze et al. 2011). С тим у виду, неопходно је да приступ интеграцији вештачке интелигенције у образовање буде системски и да интегрише широк спектар аспеката - од технолошких до културолошких и етичких. Изазови које поставља ова технологија захтевају мултидисциплинарну сарадњу образовних кадрова, креатора радних политика, доносиоца одлука и програмера, са крајњим циљем стварања образовног окружења које је истински инклузивно, праведно и доступно свима на глобалном нивоу.

ОБРАЗОВАЊЕ: АИ И КУЛТУРОЛОШКА ПРИСТРАСНОСТ

Употреба вештачке интелигенције у образовном сектору носи са собом велики оптимизам због могућности персонализације процеса учења и повећања ефикасности у трансферу знања. Ипак, поставља се питање универзалности оваквог образовног искуства. Један од највећих изазова с којим се суочавају алати попут ChatGPT-а јесте обезбеђивање културне осетљивости (Bostrom 2016). Природа АИ подразумева учење из обимних скупова података, који су често базирани на интернет ресурсима, носећи са собом културне, историјске и социолошке особености својих извора, углавном западно оријентисане (O’Neil 2016). У образовном контексту, ова пристрасност може представљати ризик; на пример, АИ виртуелни наставник књижевности може дати много већи значај Шекспиру у односу на Тагореа, и такво

вредновање неће бити засновано на објективној педагошкој одлуци, већ већој заступљености Шекспирових дела у подацима за обуку платформе. Осим тога, растуће интересовање за персонализовану искуства учења која води АИ може довести до занемаривања важности заједничког и колективног учења. Различите културе имају различите приступе образовању, неке наглашавају учење напамет, док друге вреднују заједничке дискусије и стицање знања у заједници (West et al. 2019). Да би се АИ успешно интегрисала у глобалне образовне оквири, системи попут ChatGPT-а морају бити способни да разумеју и прилагоде се овим културним различитостима. С друге стране, постоји значајна етичка дилема повезана са потенцијалном културном пристрасношћу АИ. Ова проблематика није само академске природе, већ се тиче и представљања различитих култура, историје и вредности ученика из различитих средина. Изостављање незападних или маргинализованих наратива може довести до искривљене слике света, чиме се ојачавају стереотипи и пристрасности (Castells 2013). „Жеља за припадањем заједници није ограничена само на област образовања. Последњих деценија сведоци смо повећаног интересовања за концепт заједнице уопште” (Милутиновић, Балтезаревић 2021:479). Замислимо ситуацију у којој АИ алат константно приказује одређене расне или етничке групе у стереотипним улогама, док друге групе систематски истиче у позитивном контексту. Такви прикази могу појачати расне и етничке предрасуде, утичући на перцепцију ученика и потенцијално доприносећи очувању друштвених предрасуда (Daniels 2013).

СУОЧАВАЊЕ СА „ДИГИТАЛНИМ ЈАЗОМ” И КУЛТУРНА ОСЕЋЛИВОСТ

У савременом друштву, интернет и вештачка интелигенција носе обећање о универзализацији квалитетног образовања, доступног свима. Ипак, стварност сугерише да се дигитални јаз не само да не смањује, већ се и шири. Овај јаз није ограничен само на приступ интернету, већ укључује и квалитет садржаја, алата и образовних ресурса који су на располагању различитим социоекономским групама (Selwyn 2016). Ширење АИ у образовању могло би додатно продубити ову разлику, јер школе у богатијим подручјима имају могућност да користе напредне АИ системе за персонализовано учење, док образовне институције у мање привилегованим регионима заостају због недостатка основних дигиталних ресурса. Оваква неједнакост може резултовати стварањем генерације ученика са значајно различитим образовним искуствима, што доприноси социоекономским разликама и учвршћивању друштвених неједнакости. Суочавање са сложенom реалношћу образовања вођеног вештачком интелигенцијом захтева свестран приступ. Први корак у овом процесу јесте признавање постојећих предрасуда и потенцијалних опасности које неограничена употреба АИ у образовању може донети. Постојање сталног дијалога са различитим заједницама омогућава увид у културолошке нијансе и педагошке преференције, што може обликовати развој АИ алата тако да буду подједнако технолошки напредни и културно прилагодљиви (Weller 2011). Један од највећих потенцијала АИ лежи у њеној адаптивности и способности да се учи и развија у окружењу богатом повратним информацијама. Употребом културно

разноликих података и фокусом на инклузивност, следећа генерација АИ алата могла би бити не само културолошки неутрална, већ и културолошки афирмативна (Banks 2016). Међутим, ово захтева значајан заједнички напор. Обука АИ система да буду културно осетљиви подразумева више од самог укључивања разноликих скупова података; потребно је и разумевање културолошких суштиности, вредности и начина мишљења. На пример, оно што је у једној култури прихваћено као позитивни утицај, у другој може бити схваћено као неутрални или чак негативни (Siemens 2004). Поред тога, лингвистичке нијансе, идиоматски изрази, историјски контексти и друштвене норме играју значајну улогу у обликовању образовне културне динамике. АИ систем који је осетљив на ове суштиности може креирати образовни садржај и приступ који је не само ефикасан, већ и поштује и потврђује културни идентитет и вредности корисника.

ПРЕМА ДИГИТАЛНИХ БУДУЋНОСТИ ЈЕДНАКИХ ШАНСИ

У дигиталној ери, вештачка интелигенција, посебно кроз примере као што је ChatGPT, нуди увид у богат ресурс могућности за образовање. Овај језички модел истиче се способношћу да разуме и генерише људски језик, али је важно напоменути да језик носи културолошке дубине које превазилазе само значење речи (Rainie, Wellman 2012). Ефикасност ChatGPT-а и сличних алата у разноликим културним контекстима захтева осетљивост на различите начине коришћења језика, контекста и интерпретација. На пример, у настави историје, неопходно је освестити да историјски догађаји могу имати различити значај у различитим културама (Jenkins, Mizuko 2015). Такође, педагошке стратегије унутар ових алата треба да буду флексибилне и прилагодљиве, избегавајући јединствени приступ који фаворизује западне образовне моделе. Омогућавање дигиталне једнакости представља основни циљ у разматрању улоге АИ у образовању, културној осетљивости и премोшћавању дигиталног јаза.

Идеал будућности је свет без географских баријера у образовању, где сваки ученик има приступ квалитетном наставном садржају. За остварење овог идеала, неопходно је да дигитални алати, укључујући АИ, буду развијени и примењени на основним принципима једнакости. То подразумева не само обезбеђивање приступа интернету, већ и гарантовање квалитетног садржаја који одражава и поштује културни идентитет сваког корисника (Boyd 2014). Заједничким и систематизованим напорима могуће је креирати АИ алате који нису само технолошки напредни, већ се истовремено одликују емпатијом, инклузивношћу и праведношћу.

ЗАКЉУЧАК

Процес интеграције вештачке интелигенције у образовање, приказан у овом раду, у ширем смислу представља интеграцију технологије у људске системе. Истраживање упозорава на читав низ етичких, културолошких, социо-економских и антрополошких питања која би, ако се превиде, могла претворити АИ технологију

из алата за подршку у средство ненамерног утњетавања. Предности интегрисања вештачке интелигенције, коју представљају алати као што је ChatGPT, у образовање, су многоструки. Од персонализованих система за учење који се у реалном времену прилагођавају индивидуалним потребама ученика до потенцијала за демократизацију приступа квалитетном образовном садржају широм света, АИ има потенцијал за превазилажењем баријера које традиционални образовни системи не могу (Fadel, Trilling 2017). Културолошке импликације оваквих могућности су значајне, али не смемо заборавити да образовање, у суштини, није само преношење знања, већ и преношење вредности, етоса и погледа на свет. Када се алат вештачке интелигенције, обучен претежно на западним скуповима података, некритички уводи у различите образовне контексте, потенцијал за неусклађеност или чак брисање културе, постаје висок (Zhang, Wallace 2017). Случај ChatGPT-а, са његовим импозантним могућностима у обради језика, показатељ је заједничког проблема постојећих АИ технологија. Чак и у случају да је сам дизајн ове платформе неутралан, подаци на којима се врши обука система и резултирајуће пристрасности нису. Решавање овог проблем захтева преиспитивање начина на који су подаци за обуку за овакве моделе организују и селекују, као и проналажење начина за интеграцију сталних информативних повратних петљи из различитих културних група, како би се поново калибрирао модел и повећала његова прецизност (Smith 2013). Питање дигиталног јаза, додатно компликује већ сложену ситуацију, показујући да није довољно да АИ технологија буде само културно осетљива, већ мора бити и приступачна. Вероватноћа да ће АИ демократизовати образовање постаје занемарива, ако је приступ овом напредном алату ограничен на привилеговану мањину, што даље проширује јаз између оних који имају приступ новим технологијама и оних који немају (Warschauer 2004). У најновијем истраживању показан је дубок утицај који етички оквири могу имати на интеграцију вештачке интелигенције у образовање (Firnanado 2024). Фирнандов рад сугерише да уграђивање етичког контекста, проистеклог из свеобухватног система вредности, у развој и примену АИ технологија може обезбедити ефикаснији приступ у решавању етичких дилема које поставља вештачка интелигенција у образовном окружењу. Ова перспектива наглашава важност приступа да технологије вештачке интелигенције не смеју само да унапређују образовне циљеве, већ и да то чине на начин који је етички утемељен и културно коректан. Аутори такође наглашавају неопходност пажљивог и промишљеног приступа увођењу генеративне вештачке интелигенције у школе, узимајући у обзир потенцијалне утицаје на једнаке образовне могућности и културну инклузивност. Ови аутори се залажу за стратешку процену импликација вештачке интелигенције у образовним системима, наглашавајући потребу за инклузивношћу, ангажовањем свих заинтересованих страна и развојем инфраструктуре подршке за ублажавање ризика и максимизирање користи од вештачке интелигенције за све учеснике наставног процеса (Liu, Zhong 2024).

ЛИТЕРАТУРА

- Baltezarević 2023: Baltezarević Borivoje. Decoding identity and representation in the age of AI, *Megatrend revija* Vol 20, 2, 141-146.
- Banks 2016: Banks, James A. *Cultural diversity and education*. Routledge.

- Boyd 2014: Boyd, Danah. *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
- Brown, et al.: 2020. Brown, Tom et al. *Language models are few-shot learners*. arXiv preprint arXiv:2005.14165.
- Castells 2013: Castells, Manuel. *Communication power*. Oxford University Press.
- Daniels 2013: Daniels, Jessie. Race and racism in internet studies: A review and critique. *New Media & Society*, 15(5), 695-719.
- Fadel, Trilling: 2017. Fadel, Charles-Bernie Trilling. *21st Century Skills: Learning for life in our times*. John Wiley & Sons.
- Firmando 2024: Firmando, Hero Gefthi. Tech Revolution with a Soul: Navigating Digital Transformation through Islamic Ethics. *Proceedings of International Conference on Education*. <http://icon.ftk.uinjambi.ac.id/index.php/icon/article/view/84>
- Henze, et al. 2011: September. Henze Niels, Enrico Rukzio, and Susanne Boll. 100,000,000 taps: analysis and improvement of touch performance in the large. In *Proceedings of the 13th international conference on Human computer interaction with mobile devices and services* (pp. 133-142).
- Jenkins, Mizuko 2015: Jenkins, Henry, and Mizuko Ito. *Participatory culture in a networked era: A conversation on youth, learning, commerce, and politics*. John Wiley & Sons.
- Kukulska-Hulme 2019: Agnes Kukulska-Hulme. Mobile-assisted language learning. *The Encyclopedia of Applied Linguistics*.
- Liu, Zhong 2024: Liu, Xiaofan, and Baichang Zhong. *What to consider before incorporating generative AI into schools? AI & Society*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-024-01872-9>
- Милутиновић, Балтезаревић 2021: Оливера Милутиновић, Боривоје Балтезаревић. Развој технологије и интегративни приступ истраживању онлајн образовања, *Башићина*, св. 53, 477-485.
- Mitchell 1997: Mitchell, Tom M. *Machine learning*. McGraw Hill.
- O'Neil 2016: O'Neil, Cathy. *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Broadway Books.
- Rainie, Wellman 2012: Rainie, Harrison, Barry Wellman. *Networked: The new social operating system*. MIT press.
- Selwyn 2016: Selwyn, Neil. *Education and technology: Key issues and debates*. Bloomsbury Publishing.
- Siemens 2004: Siemens, George. Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 2. http://www.itdl.org/Journal/Jan_05/article01.htm
- Smith 2013: Smith, Linda Tuhiwai. *Decolonizing methodologies: Research and indigenous peoples*. Zed Books Ltd.
- Vaswani, et al. 2017: Vaswani, Ashish, Noam Shazeer, Niki Parmar, Jakob Uszkoreit, Llion Jones, Aidan N. Gomez, Łukasz Kaiser, and Illia Polosukhin. Attention is all you need. *Advances in neural information processing systems*, 30.
- Warschauer 2004: Warschauer, Mark. *Technology and social inclusion: Rethinking the digital divide*. MIT press.
- Weller 2011: Weller, Martin. *The digital scholar: How technology is transforming scholarly practice*. Bloomsbury Publishing.
- West, Whittaker, Crawford 2019: West, Sarah Myers, Meredith Whittaker, and Kate Crawford. *Discriminating systems: Gender, race, and power in AI*. AI Now Institute.
- Zhang, Wallace 2017: Zhang, Ye, and Byron Wallace. A Sensitivity Analysis of (and Practitioners' Guide to) Proceedings of the Eighth International Joint Conference on Natural Language Processing (Volume 1: Long Papers) Convolutional Neural Networks for Sentence Classification.

Borivoje V. BALTEZAREVIĆ

THE FUTURE OF EDUCATION: IMPORTANCE
OF ETHICAL FRAMEWORKS AND CULTURAL SENSITIVITY

SUMMARY

With the advent of artificial intelligence (AI) and advanced platforms such as ChatGPT, we are witnessing profound changes in the educational context that are increasingly becoming the focus of current scientific research and discourse. These technologies have the potential to completely redefine the future of education, introducing the possibility of personalized learning and the adaptation of teaching materials to the specific needs and abilities of each student. It also opens up the possibility of overcoming barriers in education in cases where there is no access to traditional education. However, in order to fully exploit the possibilities of these innovations, it is necessary to improve the level of technical literacy and develop the corresponding skills and competencies. Cultural contexts can significantly influence how students from different backgrounds understand and use AI systems. Existing biases in AI, stemming from predominantly Western-centric datasets, may indirectly promote stereotypes and lead to bias in learning outcomes. The use of artificial intelligence in education opens up a wide range of possibilities for improving the teaching process, but its application requires detailed analysis and consideration of ethical aspects, as well as issues of user security and privacy, as well as checking for bias that may be embedded in (AI) algorithms. A strategy that includes careful adoption and ethical use of artificial intelligence can bring significant progress in training and learning methods, and positively influence the development of educational standards and increase the quality of education. Only through informed and carefully monitored development, based on diversity, cultural sensitivity and equal global opportunities, is there hope for a true evolution of education with the help of new technologies.

Keywords: artificial intelligence, ChatGPT, cultural sensitivity, ethical frameworks, educational improvement.

Звездан Б. СТОЈАНОВИЋ*

Елвир Ш. ЧАЈИЋ**

Европски Универзитет Брчко, Факултет за информационе технологије

УВОЂЕЊЕ КОНЦЕПТА „ПАМЕТНЕ БИБЛИОТЕКЕ“ У ЦИЉУ ПЕРСОНАЛИЗАЦИЈЕ И ПОБОЉШАЊА УСЛУГА ЗА КРАЈЊЕГ КОРИСНИКА

Айсиџраки: Вјештачка интелигенција увелико је ушла у све поре савременог друштва и сваки дан све више утиче на наш свакодневни живот. Вјештачка интелигенција се користи у свим сферама модерног живота, почев од медицине, пољопривреде, контроли саобраћаја, код аутономних возила, код концепта паметне куће/зграде/града. У раду ће се анализирати дубоко учење као грана вјештачке интелигенције код које се примјеном адекватних алгоритама омогућава рачунарима да самостално уче из података. У контексту проналажења образаца понашања корисника, ова технологија анализира велике количине информација како би идентификовала специфичне начине на које корисници интерреагују са системом или услугама. Ови идентификовани обрасци користе се за персонализацију искуства корисника, пружајући им индивидуализиране услуге и побољшавајући укупни квалитет понуђених услуга. Овај приступ омогућава системима да интуитивно прилагоде своје функционалности како би одговарале потребама и преференцијама корисника, што доводи до унапређења корисничког искуства и пружања кориснику прилагођених услуга. У раду је објашњен концепт „паметне библиотеке“ који се заснива на примјени концепта дубоког учења у њеном раду.

Кључне речи: вјештачка интелигенција, дубоко учење, „паметна“ библиотека.

УВОД

Свједоци смо великих промјена кроз које свијет пролази у последњих пар деценија. Потреба за стицањем, употребом и дијелењем знања постаје све већа. У модерном друштву које се не може замислити без употребе информационо-комуникационих технологија, улога библиотека се мијења од традиционалне или класичне као мјеста за чувања књига и штампаног материјала, хибридне (чува се и штампани и дигитализовани материјал), преко дигиталне (чине је колекције дигитализованог материјала као и материјала насталог у дигиталној форми, ради лакшег приступа), преко виртуелне (приступ искључиво преко рачунарских мрежа) ка „паметној“ библиотеци, која свој рад заснива на примјени вјештачке интелигенције.

* Редован професор, ORCID 0000-0002-1740-3637, zvezdan.stojanovic070@gmail.com

** Магистар математике и физике, студент докторских студија, ORCID 0000-0002-4967-6269, esajic86@gmail.com

Могло би се рећи да данас егзистирају следећи типови библиотека (Sthul 2018: 179), с тим да сматрамо да би претходну подјелу требало проширити и са појмом паметна библиотека, чему се тежи:

- традиционална библиотека као меморијска институција,
- библиотека као едукативни и истраживачки центар,
- библиотека као културни и комуникациони центар,
- електронска библиотека,
- дигитална библиотека,
- виртуелна библиотека
- паметна библиотека.

У литератури се могу наћи и на идеје да се библиотеке трансформишу у својеврстан „универзални центар за пружање ресурса“, гдје ће постојати један центар на нивоу земље или чак читавог свијета коме ће корисници приступати путем Интернета том центру и преузимати текстуалне аудио и видео материјала (Aithal 2016: 698). Иако овакве идеје не изгледају потпуно реално, без икакве сумње можемо рећи да ће библиотеке морати ажурирати сервисе које нуде корисницима и прилагодити их за онлајн употребу, првенствено за приступ корисницима путем Интернета, за шта је потребно обезбиједити задовољавајућу информационо-комуникациону (ИКТ) инфраструктуру (Стојановић 2022: 4). Приступ ресурсима библиотеке ће се моћи извршити без обзира на тренутну локацију корисника користећи чињеницу да сви данашњи мобилни телефони имају и ГПС навигацију (Aitola, Ojala 2003: 412).

Библиотеке, поготово у земљама у развоју ће се сустрести са новим проблемима: са недостатком финансијских средстава, недостатком адекватне информационо-комуникационе инфраструктуре (ИКТ), недостатком обученог кадра за ИКТ и могуће је и са недостатком стратегије на нивоу државе у погледу даљег развоја (Tufail 2019: 6).

У раду (Стојановић, Шево 2023: 4) објашњена је примјена вјештачке интелигенције у промовисању и заштити културног наслеђа. У раду (Стојановић, Чајић 2023: 354) је указано на потенцијал примјене вјештачке интелигенције и машинског учења у (полу) аутоматском одабирању, организовању и чувању културног наслеђа у библиотекама, архивама и музејима као и у рачунарској анализи података о културном наслеђу. Неке од могућности које пружа вјештачка интелигенција а које се користе у дигиталним библиотекама су препознавање текста из историјских писаних докумената, чак и технике писања.

У раду (Isaih, Juliet 2020: 126) су дате предности и изазови примјене вјештачке интелигенције у библиотекама. Такође и у раду (Asefx, Andrea и др. 2021: 417) се указује на потенцијал примјене вјештачке интелигенције у аутоматизацији рада библиотеке и у прављењу аутоматизованог 24/7 система способног да одговори на поновљене упите корисника. У раду (Divina, Balasubramain 2019: 173) је указано на примјене неке од иновативних технологија попут криптографских техника (block chain), рачунарства у облаку и вјештачке интелигенције у раду библиотека.

У овом раду ћемо се бавити само једним аспектом примјене вјештачке интелигенције а то је примјена дубоког учења при персонализацији услуга које „паметне библиотеке“ пружају својим корисницима.

Наиме, да би што више прилагодили услуге захтјевима данашњих корисника, „паметне“ библиотеке примјеном технике дубоког учења, као гране вјештачке интелигенције настоје да пронађу обрасце понашања корисника и да их применију у циљу персонализације и побољшања квалитета услуга. Дубоко учење поставља темеље за аутономно учење система из података, посебно у домену анализе корисничких интеракција (Runjan, Sandesh et al. 2021: 6).

Овај приступ омогућава системима да идентификују суштинске обрасце понашања корисника, користећи се комплексним алгоритмима и неуронским мрежама. Кроз анализу великих скупова података, дубоко учење омогућава препознавање преференција, навика и потреба корисника.

Циљ је испитати како дубоко учење може трансформисати пружање услуга путем персонализације, прилагођавајући се специфичним захтевима сваког корисника. Овај рад истражује могућности унапређења корисничког искуства и повећања квалитета услуга кроз имплементацију дубоког учења у анализи обрасца понашања корисника.

Фокус је на разумевању технолошких аспеката дубоког учења, његових бенефита у контексту персонализације, и практичних импликација у пружању квалитетних услуга. Оваква истраживања не само да доприносе академском пољу, већ имају и практичну вриједност у унапређењу система заснованих на вештачкој интелигенцији у стварном свијету.

Анализираћемо како дубоко учење омогућава системима да аутоматски препознају обрасце понашања који би иначе остали незапажени, чиме се ствара дубље разумјевање корисничких потреба. Ова способност пружа основу за персонализацију, гдје се услуге прилагођавају индивидуалним преференцама и навикама корисника.

У раду ћемо указати и на изазове и етичка питања која произлазе из имплементације дубоког учења у анализи корисничког понашања. У раду се истиче важност равнотеже између персонализације и заштите приватности, као и потреба за транспарентношћу у алгоритмима који обликују корисничко искуство.

У раду настојимо пружити увид не само на теоријске аспекате већ и на практичне изазове и прилике које произилазе из употребе дубоког учења у анализи обрасца понашања корисника.

КОНЦЕПТ „ПАМЕТНЕ БИБЛИОТЕКЕ“

Вјештачка интелигенција јесте скуп наука, теорија и техника које имају за циљ да помоћу машина репродукују когнитивне способности људског бића како би се машини повјерили сложени задаци који су раније додјеливани човјеку. Вјештачка интелигенција се може дефинисати и као систем који показује интелигентно понашање анализом свог окружења и предузимањем акција са неким степеном аутономности ради постизања коначног резултата (Стојановић, Шево 2023: 2)

Тренутно, популарна техничка поља укључена у истраживања вјештачке интелигенције су: природна обрада језика, генерички алгоритми, вјештачке неуронске мреже, експертски системи, инжењеринг знања и дубоко учење, као подскупа машинског учења о коме ће бити више ријечи у наставку (Yu, Gang et al. 2019: 709).

Неки научници такођер дијеле вјештачку интелигенцију у дисциплине које покривају: компјутерски вид, природну обраду језика, спознају и расуђивање, роботiku, етику игара и машинско учење (Yu, Gang et al. 2019: 709).

У контексту овог рада, можемо рећи и да вјештачка интелигенција представља покретачку снагу за развој „паметне библиотеке“.

Концепт „паметне“ библиотеке први је предложио фински библиотекар Маркус Аиттола (Aittola, Ryhäne et al. 2003: 413). Основне карактеристике „паметне“ библиотеке су:

- свеобухватна перцепција: користи технологије попут RFID-а (Radio-frequency identification), Интернета ствари (engl. Internet of Things), препознавање говора и слике;
- оријентисана ка корисницима: омогућава корисницима платформу за интеракцију, прати и прикупља информације од корисника у сврху пружања персонализованих услуга;
- ниска цијена: смањује се потреба за људском радном снагом и материјалним ресурсима;
- концепт одрживог развоја: примјена концепта паметне библиотека доводи до уштеде енергије и заштите животне средине и до рационалне употребе природних ресурса.

Према IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions) Извјештају о глобалним трендовима из 2016. године, вјештачка интелигенција данас има способност да побољша и замијени неке постројење функције библиотеке (IFLA 2016). У Извјештају се утицај примјене вјештачке интелигенције на библиотечарство своди на три аспекта:

- развој следеће генерације претраживача, који се неће ослањати само на претрагу по кључним ријечима него и по семантици;
- препознавање говора, машинско превођење, подршка за вишејезичко превођење;
- сервис у облаку (engl. cloud) за превођење и идентификацију различитих и сложених веб садржаја.

Основне компоненте сваке библиотеке су сервиси (оријентисани ка кориснику) као и људи (библиотекари и корисници), али оно што библиотеку чини „паметном“, јесте примјена технологија, као што су Интернет ствари, вјештачка интелигенција и рударење података.

Примјена уређаја базираних на концепту Интернет ствари има велики потенцијал у сврху прикупљања, праћења и размјене информација. Рецимо примјена RFID уређаја, ласерских скенера, ГПС уређаја, инфрацрвених сензора и сл. може се у потпуности интегрисати и имплементирати у рад паметне библиотеке у сврху рецимо аутоматског позиционирања докумената, аутоматског пописа инвентара, побољшања сигурности...

Рударење података омогућава проналажење корисних узорака из великих скупова података или база података што помаже персонализацији услуге за крајње кориснике. Рецимо, могу се повезати информације из књига које се баве кулинарством са информацијама из књига које се тичу здравља.

Према IFLA-и употреба вјештачке интелигенције у библиотекама ће довести до побољшање способности анализе и до побољшања ефикасности услуга.

У погледу сервиса, на основу прикупљених података из више извора, могу се услуге прилагодити добу корисника, националности, образовању и другим карактеристикама. Употребом податка прикупљених помоћу IoT сензора се може, рецимо на основу дијагностиковане температуре просторије, укључити аутоматски клима уређаји, што је посебно важно за просторије гдје се мора водити посебна пажња о температури и гдје се чува осјетљива архивска грађа, могу се активирати аутоматски и противпожарни уређаји у случају дијагностицирања пожара...

Паметна библиотека захтијева и непрекидно усавршавање и обуку библиотекара, који према (Gaohu, Mengli et al. 2018: 820) морају постићи „задовољавајући ниво квалификације, афинитет ка доживотном учењу, социјални и етички плурализам, флексибилност, креативност, космоплазм/отвореност и учешће у јавном животу“.

МАШИНСКО УЧЕЊЕ И ДУБОКО УЧЕЊЕ

Машинско учење (енг. Machine Learning-ML) представља подручје вјештачке интелигенције које се бави развојем техника и алгоритама који омогућавају рачунарима да уче из података и побољшавају своје перформансе с временом, без експлицитног програмирања (Yu, Gong et al. 2019: 712). Машинско учење даје машини способност да прилагоди своје понашање у непредвидивим и неизвјесним ситуацијама како би постигла што већи степен аутономности.

Основни циљ машинског учења је развити моделе који могу генерализовати из искустава (података) како би доносили одлуке или пружали тачне прогнозе у новим ситуацијама. Ово подручје обухвата различите врсте учења, укључујући надзирано и ненадзирано учење (Mehmedović 2011: 11).

Циљ надзираног учења јесте да одреди непознате овисности из познатих улазно-излазних узорака. Неке од форми надзираног учења су нумеричка регресија, класификација и вјештачке неуронске мреже (Mehmedović 2011: 11).

Циљ ненадзираног учења јесте да открије природну структуру у улазним подацима. Примјер учења без надзора јесте учење са подршком у коме систем који учи не познаје улазно-излазни узорак али добија неки облик повратне информације из околине (награду за добре одговоре и казну за лоше).

Машинско учење има широку примјену, од препознавања слика и говора до анализе података, предвиђања трендова и оптимизације процеса. Ово подручје се стално развија, с нагласком на унапређењу перформанси алгоритама, интерпретацији модела и рјешавању етичких питања, као што су транспарентност и правичност у одлукама које доносе машине.

Машинско учење игра кључну улогу у савременом технолошком развоју, потпомажући иновације у разним секторима. Кључни изазови у машинском учењу обухватају питања приватности података, исправности алгоритама и интерпретације одлука које доносе модели. Даљи развој овог подручја захтијева пажљиву

равнотежу између техничких унапређења и етичких норми како би се осигурало да машинско учење доприноси друштву на одржив и користан начин.

Развој дубоког учења, подгране машинског учења, довео је до импресивних достигнућа у областима попут препознавања узорака у сликама, природног језика и аутономних система. Дубоко учење је усредсређено на стварање великих модела неуронских мрежа способних да доносе одлуке на основу доступних података, посебно за случај великих скупова података. Данас га користи већина интернет компанија. Facebook користи дубоко учење за анализу интернет разговора. Google, Baidu и Microsoft користе дубоко учење за претраживање слика те за машинско преводње језика. Сви модерни „паметни“ телефони користе системе дубоког учења, на примјер стандардну технологију за препознавање говора и за препознавање лица снимљених дигиталним фотоапаратима. У здравству дубоко учење се користи за обраду медицинских слика (рендгенске, ЦТ и МРИ претраге те за дијагностицирање здравствених стања. Дубоко учење се користи и код аутономних возила, тј. возила оспособљених за самосталну вожњу, гдје се оно користи за локализацију и мапирање рута те за планирање и управљање вожњом те опажање околине и за праћење стања возача (Kelleher 2021).

Са све већим количинама доступних података, дубоко учење постаје од суштинске важности за извлачење вриједности из комплексних информација. Алгоритми могу идентификовати скривене обрасце, пружити релевантне препоруке и оптимизовати процесе на начин који би био тешко постићи традиционалним методама.

Дубоко учење игра кључну улогу у анализи обрасца понашања корисника, омогућавајући системима да аутоматски препознају суптилне везе и преференције. Кроз анализу великих скупова података, ово технолошко рјешење пружа могућност персонализације услуга, прилагођавајући их специфичним потребама сваког корисника. Персонализација не само да унапређује корисничко искуство већ и доприноси пружању квалитетнијих услуга, стварајући интуитивно и индивидуализирано окружење. Овим приступом, дубоко учење трансформише начин на који организације, у нашем случају библиотеке, комуницирају са својим корисницима, пружајући им проактивна и релевантна искуства. Анализом понашања корисника, алгоритми могу антиципирати потребе, пружати персонализоване препоруке производа или услуга, чиме се постиже дубље ангажовање и лојалност корисника.

ПРИМЈЕНА ДУБОКОГ УЧЕЊА У БИБЛИОТЕКАМА, АЛГОРИТМИ

Рецимо да користимо дубоко учење у оквиру информационог система неке библиотеке како бисмо персонализовали препоруке књига корисницима. Алгоритми дубоког учења анализирају податке о понашању корисника у библиотеци, укључујући информације о позајмљеним књигама, преференцијама жанрова, ауторима које се често бирају, и вријеме проведено у читању одређених наслова.

На пример, дубоко учење може открити да одређени корисник често позајмљује научнопопуларне књиге из области астрономије и да преферира дјела

одређеног аутора. Такође, алгоритам може приметити да је овај корисник често претраживао информације о историјским романима, али их досад није читао.

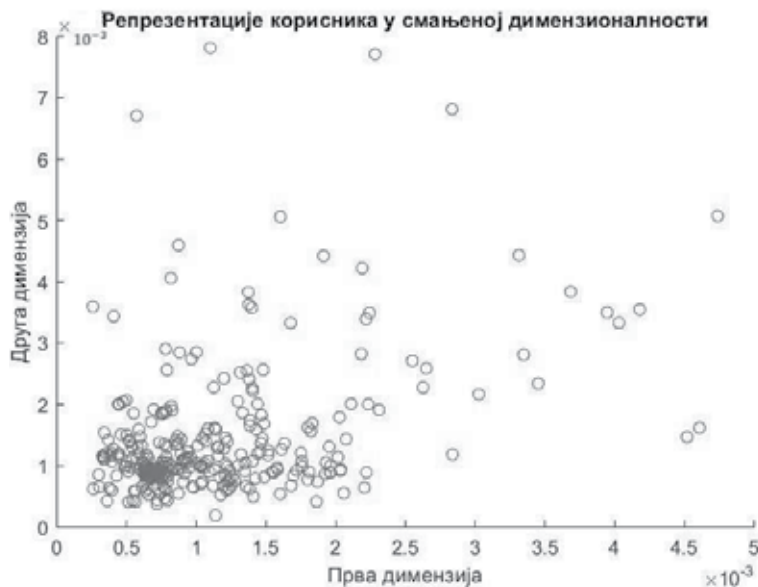
На основу ових података, дубоко учење може генерисати персонализоване препоруке, сугеришући кориснику неке нове књиге из области астрономије или историјских романа које би му могле бити интересантне, узимајући у обзир његове претходне преференције и исказана занимања. Овај приступ персонализацији, директно унапређује корисничко искуство у библиотеци, чинећи понуду књига релевантнијом и прилагођенијом индивидуалним интересовањима корисника.

У контексту анализе понашања корисника у библиотеци, могли бисмо користити неколико алгоритама дубоког учења, сваки са својим специфичностима. Ево неколико примера:

- рекурентне неуронске мреже (engl. Recurrent Neural Network-RNN): RNN-ови су погодни за рад са секвенцијалним подацима, као што су информације о времену provedеном у читању одређених наслова. Ови алгоритми могу пратити промјене у понашању током времена и идентификовати еволуцију корисничких преференција;
- аутоенкодери: аутоенкодери су корисни за смањење димензионалности података. Могу се користити за екстракцију битних карактеристика из комплексних скупова података, попут информација о преференцијама жанрова или аутора. Ова смањена репрезентација може се затим користити за даљу анализу и персонализацију;
- дубоке неуронске мреже (engl. Deep Neural Network-DNN): Ови алгоритми су флексибилни и могу се прилагодити различитим врстама података. DNN-ови су ефикасни у препознавању сложених узорака у подацима о позајмљеним књигама и преференцијама жанрова;
- неуронске мреже са дугом меморијом (engl. Long Short Term Memory-LSTM): LSTM су варијација RNN-ова, посебно дизајнирана за рад са дугим секвенцама података. Ови алгоритми су корисни када је важно задржати информације о претходним догађајима током анализе понашања корисника;
- embedding модели: ови модели могу се користити за креирање „embedding“ вектора који представљају ауторе, жанрове или књиге. Ови вектори могу затим бити коришћени у анализи сличности или за персонализацију препорука.

Ови алгоритми чине само неколико примјера, а конкретни избор зависи од природе података и циљева анализе. Интеграција ових алгоритама може створити свеобухватан систем који пружа персонализоване препоруке књига на основу пажљиве анализе понашања корисника у библиотеци.

Дат ћемо примјер кориштења аутоенкодера за смањење димензионалности података о позајмљеним књигама. Редукцијом димензионалности је изузетно корисна за визуелизацију података. У проблемима из стварног свијета, често је могуће значајно смањити број својстава како би се поједноставила анализа. Рецимо изостављањем неких пиксела са руба слике или спајањем оних који се налазе у корелацији (Герон 2021: 203) Након тренирања, репрезентације корисника се могу користити за анализу сличности међу корисницима или персонализацију препорука.

Слика 1. Дубоко учење код репрезентације корисника

Горња слика приказује репрезентације корисника у смањеној димензионалности добијене помоћу аутоенкодера. Свака тачка на графику представља једног корисника у простору са две димензије добијене из процеса кодирања. Користећи ову смањену димензионалност, можемо видјети сличности међу корисницима на основу њихових преференција. На примјер, корисници са сличним навикама у позајмљивању књига ће бити блиски једни другима у овом простору, што омогућава боље персонализоване препоруке.

- **Х-оса и Y-оса:** ове осе представљају двије димензије у које су високе димензије оригиналних података о позајмљеним књигама смањене. На примјер, ако корисник често позајмљује сличне књиге, његова репрезентација ће бити блиска другим корисницима са сличним понашањем.

- **Анализа сличности:** репрезентације корисника у овом смањеном простору димензионалности могу се користити за анализу сличности међу корисницима. Блиске тачке указују на кориснике са сличним преференцијама у књигама, што омогућава персонализоване препоруке.

Оваква репрезентација омогућава анализу сличности између корисника на основу њихових преференција за позајмљене књиге. На примјер, блиске тачке могу указивати на сличне укусе о књигама. Овај приступ користи се за персонализацију препорука, идентификацију група корисника са сличним интересовањима и побољшање пружања услуга у библиотеци.

Проблеми које ово учење рјешава укључују персонализацију препорука књига на основу понашања корисника, откривање скривених узорака у подацима о позајмљеним књигама и ефикасно представљање корисничких преференција у смањеној димензионалности, чиме се олакшава анализа и унапређење корисничког искуства у библиотеци.

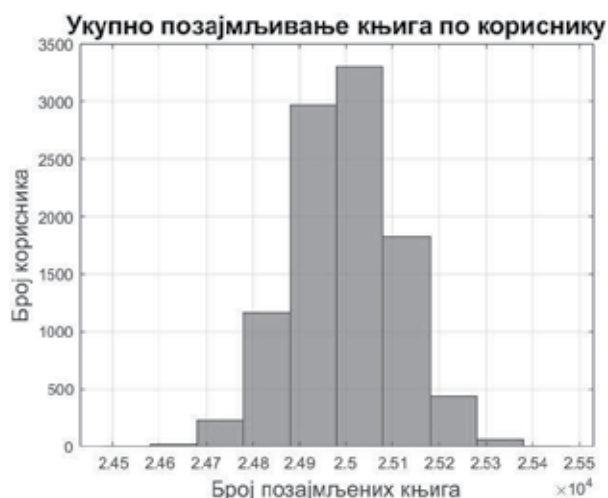
СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Поставимо сада примјер рјешавања проблема библиотеке са 10.000 корисника и која у себи има 50.000 издања неке књиге. Овај приступ користи аутоенкодер како би анализирао и моделовао обрасце понашања корисника у библиотеци. Тренира се на подацима о позајмљеним књигама, учи репрезентације корисника у смањеној димензионалности, и омогућава визуализацију тих репрезентација у 2D простору.

Овим приступом можемо идентификовати сличности између корисника на основу њихових позајмљених књига, што може бити кључно за персонализацију препорука. Приказивање графика понашања корисника додатно омогућава анализу како се корисници понашају у односу на књиге. Овај процес подржава унапријеђење услуга библиотеке, прилагођавање препорука и побољшање персонализације корисничког искуства.

(a)

(b)

Слика 2. Тренирање неуронских мрежа зависности позајмљених књига о кориснику

Након тренирања, добијамо репрезентације корисника и приказујемо их у 2D простору. Такође, приказујемо понашање првог корисника у односу на књиге и хистограм укупног позајмљивања књига по кориснику.

Слика 2 приказује два графа који пружају увид у понашање корисника на основу симулираних података о позајмљеним књигама.

- Граф понашања првог корисника у односу на књиге: Х-оса представља индексе књига, док Y-оса означава да ли је корисник позајмио одређену књигу (1) или не (0). Овај граф омогућава анализу како се понаша први корисник у вези са сваком књигом. Може се примијетити које књиге често позајмљује или избјегава.
- Хистограм укупног позајмљивања књига по кориснику: Х-оса показује број позајмљених књига, док Y-оса представља број корисника који су позајмили одређени број књига. Хистограм пружа увид у расподелу укупног броја позајмљених књига међу корисницима. На примјер, можемо примијетити колико корисника има само неколико позајмљених књига и колико корисника има већи број позајмљених књига.

Ови графови заједно помажу у разумијевању понашања корисника и идентификацији узорака у позајмљивању књига, што може бити кључно за прилагођавање препорука и персонализацију услуга библиотеке.

Овакви модели учења, који симулирају обрасце понашања корисника, имају своје предности и недостатке.

У овој студији случаја, користимо аутоенкодер за анализу података о позајмљеним књигама у великој библиотеци са 10.000 корисника и 50.000 издања књига. Циљ је идентификовати сличности између корисника и пружити персонализоване препоруке на основу њихових навика у позајмљивању књига.

Први график приказује репрезентације корисника у смањеном димензионалном простору. Ова визуализација омогућава уочавање група корисника са сличним преференцијама, што може значајно побољшати процес персонализације препорука.

Други график приказује понашање првог корисника у односу на издања књига. Овим графиком можемо анализирати које књиге су често позајмљиване и које су занемарене, што доприноси бољем разумевању корисничких преференција и омогућава ефикасније прилагођавање препорука у будућности.

Ова анализа помаже у идентификацији група корисника са сличним интересовањима и унапријеђује услуге библиотеке кроз побољшано корисничко искуство и персонализоване препоруке.

Предности:

- персонализација услуга: модели овог типа омогућавају персонализацију услуга у складу с понашањем корисника. На основу претходних узорака, може се предвидјети што корисници желе и прилагодити понуду књига или услуга како би боље одговарала њиховим преференцијама;
- побољшање корисничког искуства: персонализација води бољем корисничком искуству, јер корисници добијају препоруке које су релевантније за њихова интересовања;

- ефикасност ресурса: разумијевање узорака понашања може помоћи у ефикаснијем управљању ресурсима, попут оптимизације инвентара књига или прилагођавања радног времена библиотеке према временима позајмљивања.

Недостаци:

- проблеми приватности: модели који анализирају понашање корисника могу изазвати забринутост у вези с приватношћу. Питања приватности постављају се када се користе подаци о корисничком понашању како би се правиле персонализоване препоруке;
- ограничења у разноликости: модели који се ослањају искључиво на претходне узорке могу довести до филтрирања информација и ограничавања корисничког искуства на већ познате ствари. То може ограничити откриће нових аутора или жанрова;
- зависност о подацима: ефикасност оваквих модела зависи од квалитета и обимности доступних података. Недостатак података или пристрасност у подацима може резултирати мање тачним препорукама;
- изазови интерпретације модела: комплексност модела може отежати интерпретацију разлога зашто је одређена препорука дата. Ово је посебно важно у ситуацијама гдје је потребна транспарентност алгоритама;
- промјене у понашању: модели могу имати потешкоће у прилагођавању променама у понашању корисника, што може бити проблем у динамичким околинама.

Као код свих модела, важно је пажљиво балансирати између предности и недостатака како би се постигао оптималан резултат у складу с циљевима и вриједностима организације или система.

ЗАКЉУЧАК

Анализирали смо дубоко учење у контексту проналажења образаца понашања корисника у сврху персонализације услуга библиотеке. Овај приступ омогућава боље разумијевање потреба корисника и прилагођавање понуде, али носи и изазове приватности, зависности о подацима и ограничења у разноликости препорука. Балансирање између ефикасности и поштовања принципа приватности кључно је за успјех оваквих модела.

Анализом графикана симулираних узорака понашања корисника, уочавамо да сезонски узорак позајмљивања књига, преференције за одређени жанр и брзина читања пружају разне увиде у корисничке обрасце. Могућа побољшања укључују додатну анализу временских трендова, увођење фактора који узимају у обзир промјене у интересовањима корисника током времена, као и имплементацију механизма прилагодљивости модела према индивидуалним промјенама у понашању корисника. Разматрање различитих алгоритама дубоког учења или хибридних модела може додатно унаприједити прецизност и прилагодљивост система препорука. Важно је стално праћење перформанси модела и увођење прилагођених приступа како би се адекватно одговорило на динамику корисничких потреба.

У овом раду је предложена примјена дубоког учења у анализи понашања корисника а у сврху персонализације библиотечких услуга а допринос рада је вишеструк. Првенствено, рад пружа увид у примјену дубоког учења у контексту библиотека, отварајући врата за даље истраживање персонализованих система препорука. Такође, рад истражује практичне изазове у вези с приватношћу, интерпретацијом модела и зависношћу о подацима, пружајући смјернице за будуће истраживачке напоре.

Даље проширење овог рада може укључивати:

- инклузивност: разматрање додатних фактора, попут језика и културе;
- интерактивност: имплементација интерактивних елемената у систему препорука који омогућавају корисницима да активно учествују у обликовању препорука;
- динамичност: развој модела који ефикасно реагују на тренутне промјене у понашању корисника, користећи технике за динамичко прилагођавање препорука;
- експериментисање с архитектурама: испитивање различитих архитектура дубоког учења и хибридних модела како би се утврдило које приступи најбоље одговарају специфичностима библиотечких система;
- етика и транспарентност: интеграција етичких принципа у дизајн система препорука, уз нагласак на транспарентности алгоритама и поштовању приватности корисника.

Ово су само неке од идеја које истраживачи могу размотрити како би унаприједили разумијевање и имплементацију персонализованих система препорука у библиотекама. Приступ који комбинује иновацију, етичке смјернице и реалне потребе корисника може дати значајан допринос овој области.

ЛИТЕРАТУРА

- Aithal 2016: Sreeramana Aithal. Smart Library Model for Future Generations. *International Journal of Engineering Research and Modern Education (IJERME)*, 1(1), 693-703, 2016. <https://ssrn.com/abstract=2822978>. [24.12.2023]
- Aittola, Ryhänen et al. 2003: Markus Aittola-Tapio Ryhanen-Timo Ojala. *Smart Library-Location-Aware Mobile Library Service. Human-computer Interaction with Mobile Devices & Services*, International Symposium, Mobile HCI 2003. Lecture Notes in Computer Science, vol 2795. Springer, Berlin, Heidelberg, https://doi.org/10.1007/978-3-540-45233-1_38. [20.12.2023]
- Asefeh, Ko et al. 2021: Asefeh Asemi-Andrea Ko-Mohsen Nowkarizi. Intelligent Library: a review on expert systems, artificial intelligence, and robot. *Library Hi Tech* 30 (2) 412-434, 2021. <https://doi.org/10.1108/lht-02-2020-0038>. [25.11.2023]
- Cao, Liang et al. 2018: Gaohui Cao- Mengli Liang-Xuguang Li. „How to make the library smart? The conceptualization of the smart library”, *The Electronic Library*, 36(5), 811-825, 2018. <https://doi.org/10.1108/EL-11-2017-0248>. [20.12.2023]
- Divina, Bala 2022: Divinia Roseline-Bala Subranian. Emerging Technological Trends in Library Management and Services during Covid-19 pandemic. *Journal of Advances in Library and Information Science* 11(2) 172-180, 2022. <http://www.jalis.in/>. [20.12.2023]
- Geron 2021: Aurelien Geron. Машино учење. Scikit-Learn, Keras I TensorFlow. Микрокњига, Београд.

- IFLA 2016. *IFLA Trend Report 2016 Update*. <https://trends.ifla.org/update-2016>.
- Janiesch, Zszech et al 2021: Christian Janiesch-Patrick Zszech-Kai Heinrich. Machine Learning and Deep Learning. *Electronic Markets*, 31(3) 685-695, 2021 <https://doi.org/10.1007/s12525-021-00475-2>. [19.11.2023]
- Kelleher 2021. Kelleher John. *Duboko učenje*. Mate d.o.o.
- Mehmedović 2011: Lejla Banjanović-Mehmedović. *Intelligentni sistemi*. Tuzla. Harfograf
- Mishra, Reddy et al. 2021: Ranjan Mishra-Sandesh Reddy-Himansu Pathak The Understanding of Deep Learning. A comprehensive review. *Hindawi*. Article ID 5548884, 1-15, 2021. <https://doi.org/10.1155/2021/5548884>. [19.10.2023]
- Oame, Nmecha 2020: Isaiah Oame-Juliet Chinedu Alex Nmecha. Artificial intelligence in the Library. *Advances in Library and Information Science Managing and Adapting Library Information Services for Future Users* 121-144, 2020. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-1116-9.ch008>. [2012.2023]
- Yu Gong et al. 2019: Kaijun Yu-Ruiyi Gong-Longjie Sun-Chunguo Jiang. *The Application Artificial Intelligence in the Smart Library*. Proceedings of International Conference of Organizational Innovation, 708-713, 2019. <https://doi.org/10.2991/icoi-19.2019.124>. [29.10.2023]
- Sthul 2018: Sarita Stuhl. *Impact of Information technology and Role of Libraries in the Age of Information*. Proceedings of International Conference on Advances in Computer Technology and Management (ICACTM), 178-181, 2018, <https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/2063> [29.10.2023]
- Stojanović 2022: Stojanović Zvezdan. Značaj primjene informaciono-komunikacionih tehnologija u promovisanju turističkih potencijala i kulturne baštine Bosne. *Башићина* 56, 199-209, <https://doi.org/10.5937/bastina32-36692>.
- Stojanović, Ševo 2023. Stojanović Zvezdan, Bojan Ševo. Primjena vještačke inteligencije u promovisanju i zaštiti kulturnog nasleđa sa osvrtom na stanje u Bosni i Hercegovini. *Baština* 59, 235-244 <https://doi.org/10.5937/bastina33-43169>.
- Stojanović, Čajić 2023: Stojanović Zvezdan, Elvir Čajić. Application of Artificial Intelligence in Cultural Heritage The Fourth International Scientific Conference The Importance of Media Interpretation for the Promotion of Cultural Heritage Vol. 4 (2023), 333-352.
- Tufail 2019: Tufail Ahmed Shaikh. *Application of Information and Communication Technology in the Libraries: Prospects and Challenges*. National Level Conference on Web Based Library and Information Services in Academic Libraries 1-8, <https://www.researchgate.net/publication/330848325>. [29.10.2023]

Zvezdan B. STOJANOVIĆ

Elvir Š. ČAJIĆ

INTRODUCING THE SMART LIBRARY CONCEPT TO PERSONALIZE AND IMPROVE END-USER SERVICES

SUMMARY

Artificial intelligence has greatly penetrated into every pore of modern society and is becoming the driver of its further development. Artificial intelligence is used in all spheres of modern life, starting from medicine, agriculture, traffic control, autonomous vehicles, smart home/building/city concepts. The paper will analyze deep learning as a branch of artificial intelligence where, by applying adequate algorithms, computers are enabled to learn independently from data. In the context of finding user behavior patterns, this technology analyzes large amounts of information to identify specific ways in which users interact with a system or services. These identified patterns are used to personalize

the user experience, providing them with individualized services and improving the overall quality of the services offered. This approach allows systems to intuitively adapt their functionality to match the needs and preferences of users, leading to improved user experience and providing customers with customized services. The paper explains the concept of a „smart library“, which is based on the application of the concept of deep learning in its work.

Keywords: artificial intelligence, deep learning, „smart library“.

ДЕТИЊСТВО МЕЂУ ЧАВКАМА

(Момира Обрадовић, *Свевид: њоље њишице кос*,
Нови Сад: Плави мак, 2024, 170 стр.)

Први роман Момира Моме Обрадовић, *Свевид: њоље њишице кос*, доноси читаоцима причу о одрастању девојчице Саре на Косову и Метохији, у послератном периоду педесетих година XX века, у сложеној вишеетничкој заједници, под снажним утицајем социјалистичких узора, идеја и парола.

Отворена неформалним прологом који измешта девојчицу и њену судбину на фикционалан рт Свевид – по ком роман и добија назив – радња романа убрзо „помире” у Сарина сећања, да би нас на самом крају врло спретно, с добрим слухом за низање догађаја тако да се створи атмосфера тужне неумитности, писац довео до тачке од које смо пошли. Епилог, који је као такав и означен и издвојен, неочекивано нас у потпуности одваја од Сарине судбине и враћа на усуд споредног лика. Ово је необичан избор који у контексту читалачког везивања за главне ликове романа, Сару и чланове њене породице, помало слаби емотивни ефекат и спознајни потенцијал једног структурно важног места – краја романа.

Писац показује велику снагу имагинације и вештину у обликовању ликова и стварању доминантног амбијента романа. Најснажније, најупечатљивије у *Свевиду* јесте постепено настајање живописног, „домаћег” окружења, сликање једне породице и комшилука, и пажљиво, зналачко наслојавање тог света детаљима, описима и животним причама ликова. Захваљујући богатој дескриптивности с лакоћом се пројектујемо у свет романа и дубоко га проживљавамо, а та је сликовитост такође у складу с погледом на свет главне јунакиње, која све што чује, види и доживи тумачи и себи појашњава посредством цртања, поновног, не увек реалистичког визуализовања.

У вези с и те како присутним мотивима вида и слуха, показује се да је једна од важних тема овог романа спознајна усамљеност деце. Одрасли не одговарају на Сарину потребу за разумевањем догађаја, разговора и ликова који граде њену свакодневицу, било из неосетљивости, било из бојазни да дете не може сачувати тајне одраслих. Неповерење чланова породице према девојчици један је одјек параноидне атмосфере романа – док вири кроз кључаонице или се скрива у гломазном ормару у ходнику куће, Сара сама за себе каже да је „шпијун”. Шпијунска фигура потенцијално се умножава у ликовима двеју необичних комшиница из оближњег

„чардака”, лику судије Садика, на чију иследничку клупу не ваља стићи, а тема надзирања развија се и у појави трагова стопала у Сарином дворишту, лету чавки које вечито прате кретање варошана, као и у даху ветра који „носи” изговорене речи и где треба и где не треба. Уколико нешто од бајковитости постоји у овој књизи, у питању је свакако бајка старог кова, у којој суровост није затомљена, или пак приповетка налик на ону народну „У цара Тројана козје уши”. Шапат, мрмљање, говор за себе у ком се ближњи истовремено и демаскирају и указују као нешто непознато: то су најдрагоценија Сарина сведочанства, предата читаоцу као предачки аманет који донекле мора остати недокучив, попут бабине ћаске или чипкане марамике тетке Лилит Терзијан.

То не значи да напора тумачења нема. Сарин скицен-блок поприште је наивне фикционализације свакодневице, скуп њених цртежа постаје мозаик у ком ниједан доживљај није поштеђен фантастичног преобликовања, дечије ревизије у стилу вестерн жанра или других филмских жанрова, док ликови задобијају величину, значај и ексцентричност ликова из стрипова. Знаковито је то да ће цртежи, између осталог, довести Сару и њену породицу у „невољу” с локалним социјалистичким властима, јер на још једном нивоу показује параноидност власти, оличену у проблему дословног читања оних који надзиру. С друге стране, уколико није схватио „поетику” Сариног скицен-блока, читалац романа се и другде разуверава и одваја од дословног тумачења *Свевида* онирично обојеним сегментима и моментима који наликују на магијски реализам.

Насупрот сликовитости других ликова, чији портрети, топла и животни, остају с читаоцима и по завршетку читања, представници социјалистичке власти именовани су и одређени у складу с улогом коју врше у Сарином свету – као власт. Тако једна „Власт” седи у Сариној кући и карта се с њеним оцем, док друга, „Униформа”, прониче у девојчичине полуистине на рту Свевид. Овај поступак карактеризацијског свођења понекад је праћен ироничним тоновима и тада кроки постаје карикатура, као у сцени у којој другарица Јека, локални зелот и пример придржавања партијских начела, гледа у окренуту шољу за кафу и страсно тумачи заостале кафене обриси као веснике великих промена у животима комшиница. Најчешће се, међутим, власт не „спушта”, не иронизује, већ остаје анонимна, хладна, као суд који све види и стрпљиво припрема будући процес.

Није само јавни живот варошице изложен утицају социјалистичких идеја и парола већ се показује да оне дубински обликују и породичну и личну приватност. У једној развијеној сцени, Сара и њени родитељи организују социјалистички „кружок” уместо кућног савета, у ком се чланови породице подвргавају критици и самокритици и игри провере подобности речи, што одаје ефекат „позоришта у кући”, пантомиме и пародије. Убедљивост ових наративних партија постиже се dobrим познавањем овешталих паролa и испразних бирократизама социјалистичког послератног речника, а *Свевид* у овим и другим моментима помало наликује у целини хумористичнијем делу *Улоја моје породице у свешкој револуцији* Боре Ђосића.

Ипак, и поред безличности „кружока”, Сарина породица и породице у овом роману уопште дирљив су приказ послератних, тешком муком окрњених, али и пањом и грубом нежношћу „прикрљених” породица, проширених и неформалних

породица, с бројем несталих и преминулих, и бројем придружених чланова – путника-намерника, усвојених чланова, даљих рођака и блиских комшија – где се породичне улоге и везе „згушњавају”, па две жене које нису у сродству могу једна другој постати и усвојена мајка, и ћерка и сестра.

С друге стране, у домену блиских који не постају ближни, у *Свевида* видимо да социјалистички идеали „братства и јединства” суштински не мењају српско-албанске односе суживота у смислу паралелног, а не заједничког живота. Дечије преписке, Сарине зајевнице с Флором и Башкимом пастиш су сукоба одраслих: у њима су увреде које се тичу националне и етничке припадности испражњене од правог разумевања, али су ипак изговорене са свешћу да повређују и да имају неко дубље значење. Једна слика која дочарава сложеност српско-албанских односа у роману: прве комшинице, Сарина баба и Флорина Нон’ – симболички носиоци животне мудрости и породичног сећања – инстинктивно окрећу главу једна од друге, немају шта једна другој да кажу, бране унукама да се друже, али и кришом лече једна другу мелемима скривеним у жбуњу између два дворишта. То је слика на махове дирљиве, али увек опрезне упућености, која не заборавља да између два дворишта, поред мелемоносних жбунова, стоје и жичана ограда и зид. Сара и Флора у игри својатају питорескни предео у ком живе, долазећи до закључка да је „најбоље [...] да све ово буде птице кос. По птици се и зове Косово Поље. Косови га надлећу и бране од свих нас” (стр. 86). У самом роману косова, међутим, нема, већ над људима и земљом надлећу чавке, што на још један начин усложњава поруке романа.

Крећући се од приче ка корицама *Свевида*, инверзно кретању радозналих читалаца, уочавамо да кратак опис романа на корицама у понечему другачије представља причу у односу на њен развој. Елемент мистерије на који је стављен нагласак у сажетку романа није тако снажно нити, чини се, тако рано уведен у причу. Мистерија о нестанку варошана присутна је у траговима, али они се лако превиде у богатству личних судбина и оживљених прошлости јунака, и Сариним договорштинама. У том смислу, живописност која јесте велика покретачка снага *Свевида* приликом „отварања” фикционалног света помало отежава и успорава читање у средишњем делу романа, а дигресивни токови и дескриптивни медаљони на махове воде ка претезању жанровског таса збирке прича над тасом фрагментарног романа. Замајац фабуле се, срећом, поново убрзава у завршници *Свевида* и тиме се задржава пажња читалаца све до првобитно предсказаног, тужног, али и донекле отвореног краја романа. У целини, роман остаје итекако вредан читалачке пажње, а представља нам, пре свега, приповедача снажне имажинације чија ћемо следећа дела радо читати.

Јована Б. СУВАЈДИЋ*

* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, истраживач-приправник, ORCID 0000-0002-7045-6463, jovana.suvajdzic@gmail.com

УДК 82.09(082)(0.034.4)(049.32)

81-115(082)(0.034.4)(049.32)

811.163.41:811(082)(0.034.4)(049.32)

81'42(082)(0.034.4)(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina34-52296>

ЗБОРНИК СА СТУДЕНТСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ ОДРЖАНЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИШУ

(Тематски зборник радова *Савремена филолошка истраживања
младих истраживача I*, ур. Тамара Костић Пахноглу и Оливера
Марковић, Ниш: Филозофски факултет, 2023, 485 стр.)

На Филозофском факултету Универзитета у Нишу године 2021. основан је Центар за савремена филолошка проучавања младих истраживача, са циљем повећавања и промовисања рада младих филолога на плану изучавања српског и страних језика и књижевности. Посебан циљ Центра јесте пружање подршке оним студентима филолошких студијских програма у Републици Србији који показују научне афинитете, те њихово усмеравање у теоријско-методолошким, емпиријским и стручно-апликативним филолошким проучавањима. Са тим циљем је 25. и 26. фебруара 2022. године одржан и први научни скуп *Савремена филолошка истраживања младих истраживача I*, намењен студентима свих нивоа студија, а 2023. године публикован, у електронском облику, истоимени тематски зборник.

Зборник сачињава 45 радова студената мастер и докторских академских студија, те завршних година основних академских студија, распоређених у осам тематских целина (и поглавице у две веће скупине, Наука о књижевности и Наука о језику), уз *Уводну реч* уредница зборника, те поглавље *Пленарна предавања*. У оквиру потоњег се налазе два текста, Ненада Благојевића о изазовима и перспективи страних филологија у 21. веку, и Александре Јанић о конкурентности међу дублетима и синонимима у српском језику током пандемије корона вируса. У питању су млађи, али у научној јавности већ афирмисани филолози, што квалитет њихових радова у зборнику засигурно и потврђује.

Тематско поглавље *Савремена истраживања јужнословенских књижевности* обједињује радове Павла Зељића о корелацији барокног проскинитарног *Пушовање к граду Јерусалиму* Јеротеја Рачанина и путописа *Црно на бело* Оскара Давича, Ленке Настасић о корелацијама између песничтва Јована Стерије Поповића и Бранислава Поповића, са синтагмом „песимизам поништавања” као средишњим, и Наташе Катич, о месту жене у мемоарским списима Савке Суботић. Страхинја Црнић Трандафиловић бави се трансфукционалном идентитетом лика Смаил-аге Ченгића, и, посебно, транспозицијама тог идентитета у домену савремене поп-културе, чиме се овај идентитет уопштавља као *систем* умрежених симбола и идеја.

Потом, ту су и радови Стефана Симоновића о односу села и града у романима Анта Ковачића и Јанка Веселиновића, односно граду и селу као идентитетским маркерима у роману реализма, и Милоша Михаиловића о трансмутацији симбола у Андрићевим лирским приповеткама о Томи Галусу. У оквиру датог одељка је и рад Милице Кандић о лику Миноса у Пекићевој драми *Тезеју, јеси ли убио Миношаура*, при чему се лик Миноса сагледава и кроз његов митски и идеолошки идентитет, те у контексту постмодернизма. Душан Петровић анализира одлике кратке приче, исправљајући да, иако се о датом жанру може говорити у вези са неким фреквентним особинама, ипак се исти опише прецизном теоријском дефинисању, што аутор илуструје анализом Албахаријеве збирке кратких прича *Хоћемо још малих њрича, још, још и још*. Поглавље затвара рад Уроша Ђурковића, о књижевним жанровима и формама присутним у песничкој збирци *Кавези* Звонка Карановића. Аутор истиче да у датој збирци Карановић преиспитује „границе између поезије и прозе, лирског и епског, фрагмента и целине”, те да нарочито проучавање релације између формалног и садржинског плана збирке може донети значајне увиде и у поетику овог песника и у преовлађујуће токове и утицаје у оквиру савремене српске књижевности.

Поглавље *Савремена истраживања ошшће књижевности* групише радове седам ауторки и аутора. Наташа Нинчеговић бави се романом *Тес од рода г'Ербервила* Томаса Хардија, те кроз анализу опозиционих парова природа – индустријско друштво, телесност – рационалност, и њихову релацију према категоријама женскости и мушкост, доказује почетну тезу да дати роман не превазилази родне стереотипизације. Бранка Тодоровић обрађује тематско-мотивске корелације у романима Андреа Жида и Томаса Мана, и уочава аналогije између њихових романа *Иморалист* и *Смрт у Венецији*, успостављених на фону поетике модернизма и аналогних друштвено-политичких околности. Нејира Бешировић расправља о дихотомијском принципу у роману *Бели хошел* Д. М. Томаса, односно генерисању сукоба и контраста који се крећу на оси главна јунакиња – наративни свет, тако да стварност постаје најмање двострука, а интерпретативни потенцијали романа умножени. Занимљиву перспективу заузима и Александар Илић, који пише о мотивима слободе, љубави и ероса у драмском стваралаштву Аугуста Стриндберга и Ива Војновића, узимајући као основ оваког компаративног сагледавања модернистичке особености Стриндберговог текста, те модернистичке тенденције присутне у *Дубровачкој џрилоји*. Емилија Поповић настоји да покаже, путем употребе теоријских поставки имагологије и постмодерних теорија о идентитету, вишеструку потентност мотива егзила у прози Дубравке Угрешић, посебно у вези са концептуализацијама колективних и индивидуалних (родних и професионалних) идентитета. Рад Саре Арве је у зборнику јединствен по својој трансмедијалној оријентацији, односно компаративном изучавању романа *Дервиш и смрт* и филма *Председник* Николе Петровића, пре свега у вези са темама репресије, са једне стране, и револуције, са друге, и доминантном техником контрастирања светлосних и мрачних елемената путем којих се те теме остварују. Никола Петровић, у тексту на енглеском језику, бави се, посебно се ослањајући на Симон де Бовоар, критиком грађанског брака у Ибзеновој *Лујкиној кући*, односно родним улогама које се намећу супружницима и са њима повезанима односима моћи. У још једном раду на енглеском језику, оном

Гроздане Видовић, присутно је интересовање за друштвено-идеолошки, те економски контекст; ауторка се, наиме, бави питањима емпатије и друштвене одговорности у глобалном друштву на примеру Маџуанових романа *Амсиердам* и *Субоша*.

Поглавље из домена теоријских проучавања књижевности обједињује низ проблемски и методолошких разноврсних радова. Михајло Стаменковић разматра питање интерпретације као игре и могућности схватања постструктуралистичке, посебно деконструкцијске празнине, тј. изостанка центра структуре, и то преко таоистичког схватања празнине, и поставља тезу о таоизму као својству исконске деконструкције. Рад Јелене Милић доноси разматрања о темпоралним искуствима приче, односно преглед централних теорија простора од антике до данас. Ауторка нарочито подвлачи то да сагледавање темпоралности и спацијалности текста сужава значењске хоризонте и редукује функције и временског и просторног аспекта приче. Миљана Пешић проучава контекст савремене поетике књижевно-научних врста, истичући да је обновљено интересовање за мемоаре посебно подстакнуто савременим разумевањем наративизације сећања и замагљивањем граница између стварности и литературе. Поетику мемоара ауторка проучава у вези са текстом *Мемоари, амнезија* Владана Матијевића, које одређује као својеврсни аутопоетички колаж, жанровски хибридан скуп ауторских записа окупљених око истог наслова. У домену савремених интересовања за контекст је и рад Јелене Ранђеловић, у оквиру којег се сагледава проблематика дискурса и дискурсне анализе у науци о књижевности. Средишње проблемско питање овог текста се односи на то да ли се још увек може говорити о строгој, и пре свега, јасној граници између науке о језику и науке о књижевности.

Наредни одељак у зборнику доноси радове којима се преиспитују неки од средишњих концепата средњовековне књижевности. Један од таквих појмова је и (бого)надахнуће, које Сара Немат корелира са платонистичким схватањима песничког надахнућа, те описује, на фону сличности и разлика између античких и средњовековних схватања ентузијастичког комуникацијског система, три актера реторичког троугла – у овом случају центра, оличеног у богу-логосу, аутора и реципијента. Мирјана Стојановић расправља о логосности псалама, односно поетичким аспектима интерполираних псалама у оквиру *Даниловој зборника*. Средњовековним апокрифима и могућностима њиховог савременог превредњавања бави се Милан Суботић, посматрајући мотив/жанр чуда у апокрифима из двојакe перспективе, као пројекцију сакралног и као фантастику. Питањем жртве у контексту Косовског боја бави се Сава Уко, узимајући у разматрање средњовековне списе посвећене кнезу Лазару и косовским јунацима, као и шири контекст средњовековне културе, тј. представе о жртви, мученику и хероју у њима, и то посебно у књижевности прекосовског периода. Дато поглавље затвара рад Милице Петровић о могућим утицајима Софије Палеолог на развој руске културе, посебно с обзиром на низ сачуваних легенди о њој.

Овај рад уједно затвара и део зборника који припада домену науке о књижевности. Наредна поглавља, из домена науке о језику, састоје се од по три рада. Тако се дијалектолошким проучавањима баве Милица Михајловић, Анђела Митић и Марија Луковић, обрађујући, редом, питање македонизама у говору Врања,

микротопонимије села у доњем сливу Власине, и системом претериналних глаголских облика у говору Горње Рибнице код Краљева. Сва три рада резултат су теренског истраживања, односно полуструктурираног и неструктурираног интервјуа, а добијени корпуси у сва три случаја обрађени су уз поштовање принципа квантитативне и квалитативне дијалектолошке анализе.

У поглављу *Творба речи* налазе се истраживања Ђорђа Шуњеварића о значењским специфичностима парова глагола са префиксима *до-* и *од-* у српском језику, Марије Ненадић и Марка Милошевића о досадашњим проучавањима (недовољно проученог) творбеног модела универбизације, и Анђеле Калуђеровић о стилској употреби именичких деминутива у прози Драгослава Михаиловића. Потоња ауторка за предмет проучавања узима роман *Пейријин венац*, закључујући да се деминутивне стилеме у њему изнад свега могу везати за косовско-ресавски говорни тип, те да оне често имају, поред прототипичне, и изразито експресивну, еуфемистичку, пејоративну и ироничну значењску компоненту. Когнитивнолингвистичко истраживање Ђорђа Шуњеварића полази од класификације значења префикса *до-* и *од-* у стручној литератури, и утврђује да је њихово основно, прототипично значење просторно, повезано са глаголима кретања, те хипотезира то да сва значења глагола са овим префиксима произлазе из датог прототипичног језгра. Коауторски рад Марије Ненадић и Марка Милошевића о универбизацији као скраћивању синтаксичке конструкције, разматра широк корпус оваквих лексема из неколико семантичких поља.

Поглавље *Синџакса* отвара рад Александре Шекеровић о реченичним моделима са глаголима визуелне перцепције у прози Светлане Велмар-Јанковић. Следи коауторски рад Наталије Стојменовић и Сање Стевановић о питањима рода одређених позајмљеница у српском језику, уз испитивање интуиције изворних говорника у погледу рода појединих именица и потврђивање почетне хипотезе да ће говорници српског језика међу спорним примерима предност дати онима у којима се појављују атрибути, предикати и предикативи у женском роду. Трећи текст одељка је текст Биљане Петковић, о детерминаторима у српском и македонском језику, при чему су подробно размотрене паралеле између класификација детерминатора у два језика, те анализирано стање у призренско-јужноморавском варијетету, као говору који повезује ова два језика.

Последње поглавље зборника посвећено је питањима *Конџрасџирања језика, љревођења и насџаве сџираних језика*. Сам наслов указује на то да је у питању поглавље које је садржинско-проблемски врло богато, односно да укључује теме из области језика и културе народа са европских простора. Тако се Катарина Јосић бави руским и пољским преводним еквивалентима глагола са секундарним значењем мишљења. Катарина Јовановић указује на проблеме превођења руских неодређеноличних реченица чији су предикати глаголи говорења и писменог саопштавања. Јекатерина Алексејевна Чертенко, у раду на руском језику, са аспекта социоллингвистике, обрађује специфичности перцепције уводних конструкција код изворних говорника руског језика. У још једном раду на руском језику, раду Милице Керац и Смиљане Лекић, проучавају се етничке стереотипије у српским и руским изрекама и пословицама, посебно о оним народима са којима су Руси и Срби имали релативно слично историјско искуство као и однос према том искуству.

Слично томе, Јелена Лукић истражује етнокултурне стереотипе народа Балкана у српском и македонском језику, анализирајући вербалне асоцијације српског и македонског народа различитих старосних група оба пола. Област хиспанистике присутна је у раду Иване Селаковић, која анализира грешке (а најфреквентније су оне лексичке) у преводу студената хиспанистике, као и Дуње Бранков, која испитује могућности (и предности) платформе *Moodle* у универзитетској настави шпанског језика. Зборник затвара рад из домена германистике, у оквиру којег Љиљана Тасић анализира семантичке грешке при српско-немачком преводу новинских текстова у програму за превођење *Google translate*. Ауторка констатује да су најчешћи типови семантичких грешака погрешан избор, погрешан смисао и, у мањој мери, грешке идиома, при чему су хомоними типична места на којима овај програм греша.

У закључку је неопходно истаћи то да дати зборник илуструје разноврсност проблемских интересовања младих истраживача који се баве српском и страним филологијама, умеће у адекватном избору и примени теоријско-методолошких перспектива, те, у случају појединих аутора, и зрелост и суверено владање научним дискурсом. Као члан поменутог центра, и једна од уредница датог зборника, изражавам искрену наду да ће конференција *Савремена филолошка истраживања младих истраживача*, године 2023. године одржана по други пут, и у будућности представљати снажну подршку младим филолозима у истраживањима и презентовању резултата свог рада научној јавности. Зборник о коме је овде било речи потврђује да су млади филолози указано поверење оправдали у потпуности.

Оливера С. МАРКОВИЋ*

* Истраживач сарадник, Департман за србистику Филозофског факултета Универзитета у Нишу, ORCID 0000-0002-9444-8441, olivera.markovic@filfak.ni.ac.rs

Рецензенти Баштине св. 63

Проф. де Мирко Кулић, професор емеритус, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе Нови Сад;

Проф. др Драгана Лазић, ванредни професор, Универзитет МБ, Пословни и правни факултет у Београду;

Проф. др Љиљана Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет у Косовској Митровици;

Проф. др Срећко Милачић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Синиша Мишић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;

Проф. др Божидар Зарковић, редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Радмил Пекић, редовни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Факултет за пословне студије и право Београд;

Проф. др Неђо Даниловић, редовни професор, Универзитет МБ, Пословни и правни факултет, Београд;

Проф. др Емилија Станковић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Проф. др Радоје Брковић, редовни професор, Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет;

Проф. др Славиша Вуковић, редовни професор, Криминалистичко полицијски универзитет, Београд;

Проф. др Емилија Марковић, редовни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Драгана Јањић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Валентина Будинчић, ванредни професор, Алфа БК Универзитет Београд;

Др Мирјана Бачејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Марија Јефтимејевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Бојан Т. Чолак, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд;

Проф. др Синиша Достић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“ Београд; Факултет за пословне студије и право;

Проф. др Милорад Ђурић, ванредни професор, Академија за хумани развој Београд,

Др Срђан Катић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;

Проф. др Јелена Круљ, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Иван Божовић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Крсто Јакшић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Економски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Адријана Вуковић, ванредни професор, Факултет за пословно право и менаџмент „Константин Велики“ Ниш;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Божица Славковић Милић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије;

Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Александар Павловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Драгана А. Грујић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Гордана М. Рудић, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору;

Проф. др Ненад Равић, ванредни професор, Висока школа за пословну економију и предузетништво Београд;

Др Оливер Томић, доцент, Факултет за уметност и дизајн, Мегатренд универзитет;

Др Јелена Витомир, доцент, Мегатренд универзитет, Правни факултет;

Др Милосав Ђоковић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ Београд;

Др Митко Арнаудов, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду Београд;

Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије Београд;

Др Александар Савић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Митко Арнаудов, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;

Др Зоран Малбашић, доцент, Академија за националну безбедност, Београд;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јасмина Кнежевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Ена Мирковић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милена Видосављевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Јован Симијановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Иван Милћ, доцент, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет у Новом Саду;

Др Марина Мијатовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Душан Достанић, научни сарадник, институт за политичке студије београд;

Др Борис Бурсаћ, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Соња Јерковић, архивски саветник, Народна Банка Србије, Београд;

Др Марија Павловић, доктор историје уметности УПГ „Ноћ музеја“.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни
уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску
културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму:
Баштина (Online) = ISSN 2683-5797
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300

